КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ПСИХОЛОГІЇ ОСВІТИ ТА РОЗВИТКУ
УКРАЇНСЬКА ПСИХОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ
УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ
І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ НАПН УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СПАДОК КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

КАНОНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Київ
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України
2026

СЕРІЯ: НАУКОВО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ СПАДОК КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

ВИБРАНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТВОРИ

Головний редактор
Олена Власова

Члени редколегії

Володимир Бугров
Інна Голубович
Леонід Губерський
Іван Данилюк
Таїсія Кириленко
Катерина Мілютіна
Віталій Панок
Марія Подрєзова
Валентина Подшивалкіна
Юлія Приходько
Юрій Швалб

Київ
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України
2026

https://doi.org/10.37096/978-617-7118-56-4

УДК 159.9.01(091)(477)+159.9(092Роменець)

К19

Рецензенти:

Микола Слюсаревський – доктор психологічних наук, професор, директор Інституту Соціальної та політичної психології НАПН України, член-кореспондент НАПН України.

Оксана Мельник – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Щевченка.

Рекомендовано Науково-методичною радою Київського національного університету імені Тараса Шевченка протокол № 02-24 від 22 лютого 2024 року

К19 **Канонічна психологія Володимира Роменця** (до 100-річчя від дня народження) : наукове видання / за ред. Олени Власової, Івана Данилюка, Віталія Панка; Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2026. 325 с.
ISBN 978-617-7118-56-4

Володимир Андрійович Роменець (1926–1998) – видатний дослідник вітчизняної психологічної науки і освіти другої половини XX ст., розробник теорії наукової творчості, методології вчинкового підходу та історії всесвітньої психології, яскравий представник Київської школи філософської психології, яка вже більше століття розвивається у стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У чинне видання увійшли вибрані оригінальні твори науковця, україномовні переклади авторефератів його кандидатських робіт та аналітичні матеріали, які з позиції сучасного науковознавства презентують життєвий шлях та наукові здобутки академіка Роменця – випускника та професора Київського університету, оригінального мислителя, творчість якого слугує своєрідним мостом, що долає прірву між дорадянською та сучасною українською психологією, демонструє наявність у радянські часи соціокультурного вектора розвитку української науки про душу людини, логічну наступність поступу української психології як європейської гуманітарної науки з людським обличчям, сповненим гідності.

Для науковців, викладачів, студентів, магістрантів та докторантів, які спеціалізуються в дослідженні та викладанні психологічних, філософських та педагогічних наук.

УДК 159.9.01(091)(477)+159.9(092Роменець)

ISBN 978-617-7118-56-4

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2024
© Українська асоціація психології освіти та розвитку, 2024
© Українська психологічна асоціація, 2024
© УНМЦ практичної психології і соціальної роботи НАПН України, виправлення, 2026

ЗМІСТ

Від редакційної колегії (проф. Іван Данилюк, д.психол.н. Віталій …..... **6**

Переднє слово (проф. Олена Власова) …… **7**

АНТОЛОГІЯ ТВОРІВ ВОЛОДИМИРА АНДРІЙОВИЧА РОМЕНЦЯ …….. 17

Роменець В. А. Вчинок як логічний осередок і пафос психологічного вчення Г. І. Челпанова (1862 – 1936) …… **17**

Роменець В. А. Особливості юнацької фантазії у процесі поетичного відображення дійсності (автореферат) …… **21**

Роменець В. А. Творча фантазія і пізнавальний процес (автореферат) …… **29**

Роменець В. А. Фантазія, пізнання, творчість…….. ……. **36**

Роменець В. А. Виховання творчих здібностей у студентів ……... **111**

Роменець В. А. Вчинок і проблема детермінізму в психології ……. **159**

Роменець В. А. Життя і смерть в науковому і релігійному тлумаченні …… **166**

Роменець В. А. Предмет і принципи історії психології …… **266**

Роменець В. А. Система канонічної психології …… **288**

ДОДАТКИ …… **309**

Гоголь М. В. Життя /З циклу ”Арабески”……..…… **309**

Гоголь М. В. Про викладання всесвітньої історії. / З циклу “Арабески” …… **311**

Роменець В. А. Людина і подвиг. …… **316**

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Відкриваючи цією передмовою зібрання україномовних творів Наукової серії «Науково-психологічний спадок класичних університетів», хочеться підкреслити, що ця наукова серія присвячена систематизації та за необхідності перекладу основних робіт видатних психологів, життя і творчість яких були тісно пов'язана з Україною. Частина таких творів вперше публікується в українському перекладі. В епіцентрі уваги – тексти та аналітика робіт представників Київської філософсько-психологічної школи, яка виникла на межі XIX – XX століть у стінах Київського університету та має власну непросту історію, продуктивні теорії та методологію дослідження. В умовах сьогодення актуалізація та інтеграція психологічного доробку професорів та відомих випускників КНУ імені Тараса Шевченка – флагмана психологічної освіти України (Челпанова і Шпета, Зеньківського і Бердяєва, Сикорського, Раєвського і Костюка, Роменця і Ткаченка) стають, як ніколи, важливими для самоідентифікації студентів та викладачів психології, подальшого розвитку в професії українських науковців і практиків.

Завдання чинної аналітичної розвідки – з позиції сучасного науковознавства дослідити життєвий шлях та наукові здобутки Володимира Андрійовича Роменця (1926–1998) – випускника та професора Київського університету, оригінального мислителя, творчість якого слугує своєрідним мостом, який долає прірву між дорадянською та сучасною українською психологією. Така прогалина утворилась за часів СРСР внаслідок ідеологізації науки та репресій науковців, що її супроводжували. Творчість академіка Роменця демонструє наявність у радянські часи соціокультурного вектора розвитку української науки про душу людини, логічну наступність поступу української психології як європейської гуманітарної науки з людським обличчям, сповненим гідності.

В історії вітчизняної психологічної науки Володимир Роменець справедливо визнаний творцем оригінальної та плідної вчинкової методології дослідження у прикладанні до широкої культурно-історичної спадщини людства, крізь призму якої автором яскраво висвітлюється дійсний зміст та особливості генези психологічного буття людини, становлення її особистості. Створена ним семитомна всесвітня історія психології – величний духовний пам'ятник її творцю. Та це не єдиний вагомий результат багатогранної психологічної творчості професора Роменця.

Початок його творчого шляху у психології пов'язаний з активною розробкою проблем психології творчості. Їм присвячені дві його кандидатські дисертації, дві наукові монографії та добре відомий всім українським студентам-психологам підручник Психологія творчості. Роменець також ґрунтовно цікавився проблемами психології розвитку, на широкій міжпредметній основі досліджуючи в руслі вчинкової методології питання психології життєвого шляху людини, становлення і розвитку її особистості. В завершальний період творчості на злеті XX століття академік Роменець обґрунтував ідею та принципи *канонічної психології* як *психології належного*, покликаної поєднувати відкриті психологічною наукою закономірності та інтенції людини на шляху її особистісного зростання. Такі ідеї науковця стали реальністю постнекласичної методології вітчизняної психологічної науки вже у XXI столітті.

Проф. Іван ДАНИЛЮК
Д.психол.н. Віталій ПАНОК

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Не зважаючи на чималу кількість досліджень творчості академіка Роменця в сучасному українському гуманітарному дискурсі, залишається багато думок цього непересічного мислителя, які потребують вдумливої уваги науковців та істориків науки, викладачів психології та студентів, з метою осмислення місця його наукової творчості в поступальному русі розвитку ідей Київської філософсько-психологічної школи, більш повного розуміння значення творчого доробку Володимира Роменця для розвитку сучасної української психології.

Життєвий і творчий шлях Володимира Андрійовича Роменця – яскравий приклад акмесоціалізації людини, яка, не маючи особливо сприятливих життєвих умов для особистісного зростання, сягнула вершин світової культури та гуманітарної науки і своєю долею та науковою творчістю підтвердила неподільну єдність культурогенезу людства та розвитку особистості людини-творця.

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ

Про особливості сімейної соціалізації Володі Роменця збереглось небагато відомостей. Він народився 20 травня 1926 році в молодій сім'ї киян: заступника командира взводу Андрія Гавриловича Роменця та його дружини Ірини Абрамівни Журахової, про що у книзі реєстрації актів про народження № 13 Деміївського районного відділу реєстрації актів цивільного стану м. Києва проведений відповідний запис за № 1228. Його батько рано пішов з життя (у 1939 році загинув на Західній Україні). Тому свідоме дитинство хлопчика проходило в сімейному колі 3-х сестер Журахових, які мали робітничі спеціальності, спільно вели господарство та виховували 3-х близьких за віком хлопчиків: Володю та двох його двоюрідних братів – синів іншої сестри. Мати та син також підтримували зв'язки з родиною батька, яка проживала в селі під Обуховим. Сімейні перекази турботливо зберегли колоритний образ діда Володимира Андрійовича – дідуся Гаврили, наділеного непідробним українським гумором, постать якого гендерно врівноважувала жіночу домінанту сімейної соціалізації хлопця.

З раннього віку Володимир Роменець полюбляв читання. Саме цей шлях самоосвіти та розвитку пізнавальних інтересів особистості був для нього найбажанішим способом організації дозвілля, що вже в підлітковому віці помітно вирізняло його серед однолітків. Але грошей на продовження загальної освіти дітей у старшій школі в сім'ї було обмаль, тому, отримавши документ про неповну середню освіту, Володимир вступає до Будівельного технікуму, по закінченню якого їде за направленням працювати на будівництво у Білорусь.

Незгасаючий інтерес до гуманітарного знання та систематична самоосвіта дозволяють Володимиру Роменцю в 1949 році вступити на філософський факультеті Київського державного університету, де з 1947 року відкрито відділення психології. Саме там відбулась доленосна для нього зустріч з професором Олександром Раєвським, завідувачем кафедри психології, заснованої в Університеті у 1944–1945 навчальному році. Будучі шляхетною людиною, випускником Київського Імператорського університету св. Володимира (закінчив курс у 1917 році), Олександр Миколайович Раєвський став для студента (1949–1954), а потім і аспіранта (1955–1957) Володимира Роменця тим Наставником, який відіграв вирішальну роль у його освітньо-професійній соціалізації і становленні професійних інтересів. Раєвський не лише блискуче викладав офіційну радянську психологію, а й був для студента Роменця безцінним джерелом інформації та вражень від досвіду спілкування з персоналіями, знайомства з текстами та проблематикою і організаційними традиціями досліджень дорадянської вітчизняної психології. У 1955 році він в буквальному розумінні ввів молодого

Роменця у світ психологічної науки, запросивши до аспірантури Науково-дослідного Інституту психології. В той час директором цього інституту був Григорій Костюк – колишній аспірант професора Раєвського, який у 1929 році захистив кандидатську дисертацію під його керівництвом. Після відкриття Інституту психології, у створенні якого авторитет та організаційні зусилля професора Раєвського відіграли важливу роль, Костюк як його директор запросив наукового керівника до співпраці на новій основі, яка ніколи не переривалась аж до смерті професора.

За роки аспірантури молодий дослідник Роменець підготував дисертацію «Особливості юнацької фантазії у процесі поетичного відображення дійсності» З її оцифрованим авторефератом в українському перекладі ми вперше знайомимо читачів цього видання. Спроба автора роботи захистити її в Педагогічному інституті у 1960 році виявилась невдалою. Спеціалізована вчена рада з педагогіки по психології (з психології на той час в Україні таких рад просто ще не було) не знайшла достатніх підстав для присудження пошукачу Роменцю наукового ступеня кандидата педагогічних наук (по психології). Історія не зберегла резонів, якими керувались члени цього високого зібрання, ухвалюючи таке рішення. Та сьогодні це і не важливо. Важливо інше – відновлений текст автореферату дисертації дозволяє сучасному читачу зазирнути у психологічну майстерню молодого науковця Роменця, побачити широту та системність постановки автором дослідницьких задач, чітку логіку та методичну винахідливість їх розв'язання. Заслуговує на відзначення і той факт, що попри пережиті труднощі науковець не полишає наукової розробки проблематики людської уяви та творчості, а навпаки поглиблює свій інтерес до обраного предмету дослідження і через чотири роки таки отримує ступінь кандидата, але не педагогічних, а філософських наук.

У 1959–1967 роках Володимир Роменець на постійній основі працює в Інституті філософії Академії наук УРСР. Такі обставини привносять новий масштаб в його дослідження людської фантазії та пов'язаної з нею творчості людини. Це переконливо засвідчує текст автореферату дисертації «Творча фантазія і пізнавальний процес», захищеної Роменцем у 1964 році, який також вперше представлений у цій книзі в українському перекладі.

На сторінках автореферату автор сутнісно визначає розуміння уяви та мислення, пов'язані з особливостями їх мотивації, з'ясовує загальне та відмінне в роботі фантазії у художній і науковій творчості, показує роль та місце моделювання, ідеалізації, аналогії та інших прийомів фантазії у постановці та розв'язанні наукових задач (зокрема, фантазія виступає необхідною складовою мисленнєвого експерименту, а сукупність прийомів фантазії становить одну з основ творчого методу в науці). У цій дисертації Роменець наголошує, що *наукове* передбачення як продукт фантазії у своїх істотних рисах ґрунтується на розумінні того, що буття предметів і явищ, які пізнаються, підпорядковується вже пізнаним законам дійсності, а засноване на передбаченні планування життя – найкращий спосіб подолання емпіричної скутості людини навколишнім світом та реалізації нею свободи творчості в індивідуальному та соціальному звучанні.

Оцифрована нами наукова монографія Володимира Роменця «Фантазія, пізнання, творчість» (1965) висвітлює питання походження творчої фантазії та її гносеологічної природи, роль та особливості фантазії в науковому та художньому пізнанні. Значну увагу в ній приділено ролі творчої фантазії в експериментальному дослідженні, мисленнєвому експерименті, з’ясуванню її внеску у формування творчого методу та становлення неповторної творчої індивідуальності людини. На глибоке переконання Роменця-дослідника, справжня неповторна індивідуальність є інструментом проникнення людства у природу речей. Вона розкриває загальні закони буття, об'єктивні закони світу, які можна бачити лише з оригінальної точки зору. І це стосується як художньої творчості, так і творчості наукової.

Важлива роль фантазії в пізнавальному процесі пояснюється автором особливістю структури її *образу,* який органічно включає в себе матеріал чуттєвого живого споглядання, момент абстрактного мислення і конкретизовану мету практичної людської діяльності. Роменець підкреслює, що основні сторони образу – чуттєва і раціональна – рівноцінні, хоч на певних етапах формування (і сприйняття) образу одна з них може набути провідної ролі. Така структура фантазії характеризує її велику цінність як пізнавально-творчого процесу. Переконані, що знайомство з цією працею тих читачів, хто серйозно цікавиться проблемами психології творчості як людської здатності, стане помітною подією на шляху їх професійного становлення.

Прикладні аспекти психологічного дослідження питань наукової творчості та становлення науковця в умовах ЗВО висвітлено в роботі Володимира Роменця «Виховання творчих здібностей у студентів» (1973). З опорою на численні емпіричні дані власного дослідження «входження»" студентів у професію психолога автор послідовно розкриває особливості формування навичок їх наукового мислення та наукової діяльності, становлення творчих здібностей, описує типологію наукової творчості студентів, вказує зовнішні та внутрішні передумови виникнення інтересу до обраного фаху, описує значення особистого ідеалу, авторитету, ерудованості та обрання спеціалізації для самостійної професіоналізації молодої людини під час навчання в ЗВО, окреслює складну і почасти драматичну динаміку взаємовідносин наукового керівника та студента як Учителя та Учня на творчому для обох шляху особистісно-професійного зростання.

Особливу увагу в цій роботі Роменець приділяє проблемі взаємодії теоретичного і практичного інтелекту у становленні психолога. Визнаючи першість теоретичного бачення в науково-психологічному виробництві, він наголошує, що перехід від теорії до практики та формування на її основі практичного інтелекту – найскладніше питання психологічної освіти. На думку автора, продуктивний практичний (а по суті соціально-практичний) інтелект психолога має своїми найважливішими характеристиками моральність, творчість і індивідуалізацію людини. Ця вища форма соціального інтелекту є вершинною метою формування особистості майбутнього психолога-професіонала, виховання його творчої індивідуальності, а його успішне становлення потребує від студента великих зусиль і насамперед вчинку самоперетворення.

Яким же є психологічне розуміння вчинку за Роменцем?

Створення психологічної теорії вчинку, методологію якої автор активно розвивав та плідно використовував упродовж переважної частини професійного життя, є невід'ємним атрибутом образу академіка Роменця в сучасній психології. Перші ознаки визрівання ідеї вчинку, що стане однією з центральних евристичних категорій всієї подальшої продуктивної творчої діяльності Володимира Андрійовича, знаходимо на сторінках його психолого-просвітницької брошури «Людина і подвиг» (1964), у якій висвітлюється роль героїчного в історії й житті людини, обговорюється загальний зміст та відмінності понять вчинок та подвиг. (Її текст у скороченому вигляді подано у додатку до цього видання). Через рік у програмній для дослідження проблеми вчинку статті «Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології» (1965) Роменець концептуалізує, що під *вчинком слід розуміти таку дію, котра має певне моральне значення, тобто саме в ньому людина практично виявляє своє ставлення до інших людей, суспільства в цілому*.

Структурно вчинок виходить із ситуації в її харакреристиках, значущих для людини, надихається домінуючою у свідомості особистості мотивацією як наміром та реалізується у відповідному соціальному діянні, яке породжує вже іншу ситуацію життя. Остання вимагає від людини її відповідального осмислення у післядії, що і формує її особистий досвід та розкриває їй сенс зробленого. Тому кожен учинок має і психологічний, і соціальний аспекти.

Основна психологічна особливість вчинку полягає у зміні завдяки йому досвіду, психічних рис людини, причому в найширшому розумінні цього слова, підкреслює автор статті, також вміщеної в цьому виданні творів Роменця. Почуття людини, які виникають при

цьому, є характерними продуктами і чинниками вчинку. Саме вони, за словами Володимира Андрійовича, яскраво свідчать про зникнення її старого і народження нового життєвого досвіду. «Після встановлення людиною нової структури відношень до навколишнього світу, – зазначає далі Роменець, – вчинок, із свого суб'єктивного уможливлення, припиняється, а тому стає для особи звичайною дією. Об'єктивно у ставленні до інших людей ця дія, вже не будучи подальшою перебудовою суб'єктивного досвіду, може відтворюватись як учинок морально вагомий, суспільно значущий» (Роменець, 1965).

У вчинку, за словами Роменця, найповніше виявляється психологія особистості – її характер, спрямованість, потреби. На його погляд, усі психічні процеси, властивості, стани у сучасній психології формуються та досліджуються саме як вчинки. В роботі «Життя та смерть у науковому та релігійному тлумаченні» вчинок постає у системному баченні її автора як дія людини, що призводить до суттєвої зміни ситуативних відносин і реалізує певний намір як результат боротьби її мотивів. Від простої дії вчинок відрізняється емоційною напругою, вольовою зосередженістю, інтелектуальним проникненням, а у результаті виступає значимим соціальним актом. (Роменець, 1989).

Важливо, що розглядаючи учинок в єдності його суб'єктивної та об'єктивної сторін, вчений розуміє його як вузловий момент духовного розвитку особи, завдяки якому її «стара психічна якість переходить в нову». До того ж, в цьому своєрідному «розвитковому стрибку» (В.Р.) задіюється не якась окрема сторона людської істоти, а вся вона цілісно, в діалектичному поєднанні її практичного і теоретичного визначень. Саме тому, поняття про вчинок, поряд з такими уявленнями, як дія, провідна діяльність, становить, за словами академіка Роменця, той вузол у логічному розвитку науки, який охоплює, концентрує і змістовно найповніше розкриває структуру людської поведінки, перекидаючи логічний місток до вивчення питань, що безпосередньо торкаються провідних проблем психології, етики і філософії людини. (Роменець, 1965).

Такими загальними, філософсько-орієнтованими проблемами особистості людини є і питання сенсу її життя і смерті, які професор Роменець докладно розглядає в науковій монографії «Життя та смерть у науковому та релігійному тлумаченні» (1989). Названу роботу в українському перекладі ми також вміщуємо у цій публікації.

За Роменцем, шлях обговорення питань життя та смерті нескінечний, але ці питання підсумовуються для особистості в одній проблемі: як треба чинити, торуючі свій життєвий шлях.

На думку Роменця-філософа, процес осягнення сенсу життя і смерті, переживання їх відповідно до цього сенсу виробляє вчинкову цілісність людини, формує її характер і творчу неповторність. Спираючись на методологію вчинкового підходу, він підкреслює, що те, що визначає вчинки людини, виступає мотивом її життя, а те, що визначає цей мотив, є індивідуально усвідомлений зміст життя, який постає перед людиною не лише як мета її філософствування, а й як пафос її діянь.

Сенсожиттєве існування передбачає пошук особистістю в її діяннях вселюдського, прихованого за пеленою «сує сує», і з цього вселюдського нею черпається зміст для конкретних форм натхненної діяльності з ознаками оригінальності. Автор наголошує, що оригінальність, неповторність, індивідуалізованість позиції споглядання або активності людини полягають у тому, що вона є результатом координації багатьох позицій. У цьому здійснюється тенденція повного охоплення буття, розкриття його нескінченного багатства, досягнення сутнісної наповненості життя. Так в осягненні суті життя і смерті Володимир Роменець послідовно реалізує сталу гносеологічну традицію європейської гуманістичної філософії, резюмуючи, що людина знаходиться у світі, породжується цим світом, а сам світ через людину приходить до пізнання і творення самого себе. Зворотним процесом зникнення координації позицій у самоспогляданні світу очима людини є смерть як повернення у невизначеність буття (Роменець, 1989). Тому розумне життя є постійне подолання ентропії буття на шляхах його постійного освоєння і творення. Таким бачиться і життєвий шлях Володимира Роменця, твори якого рішуче перекреслюють тезу про смерть автора в постмодерну епоху існування людства.

Сучасний досвід опаленою війною України, народ якої мужньо та креативно перемагає у війні набагато чисельнішого агресора, підтверджує ще одну пророчу ідею цього Автора, який в тепер вже далекому 1989 році писав про те, що лише несправжнє, поверхове поділяє людей. Під час великих випробувань, що торкаються долі багатьох інших (війна і смерть), із індивідуалізованої глибини людської духовності вивіряється щирість вселюдського. І у цих взаємно відбитих сторонах сенсу життя виявляється його справжнє ціннісне обличчя.

РЕФЕРНТНЕ КОЛО АКАДЕМІКА РОМЕНЦЯ

В доступній історіографічній літературі, присвяченій аналізу творчості і непересічної особистості Володимира Роменця, роки діяльності якого припали на радянські часи, його дослідники (минулі і сучасні) переважно сконцентровані на виявленні взаємозв'язків основних ідей філософсько-психологічної творчості мислителя з доробками офіційно визнаних радянських вчених (Бахтіна, Л. Виготського, С. Рубінштейна, М. Ярошевського). Натомість сполучність та наступність науково-психологічних поглядів та методології робіт Роменця з ідеями представників потужної Київської філософсько-психологічної школи, яка виникла в Імператорському університеті св. Володимира в кінці XIX – на початку XX століття завдяки зусиллям її фундаторів – професорів Олексія Гілярова та Георгія Челпанова та їх послідовників, і по сьогодні, невиправдано залишається осторонь дослідницької уваги сучасних істориків психології.

Поступ сучасної науки та плідний розвиток наукової думки безпосередньо пов'язані з виникненням та ефективним функціонуванням наукових шкіл, які забезпечують глибину і наступність розуміння предмету науки, продуктивність реалізації задумів окремих вчених через взаємозв'язок членів наукових колективів та поколінь науковців. У вітчизняній (радянський) психології піонерами розробки проблематики наукових психологічних шкіл стали уродженець Херсона Михайло Ярошевський та його талановитий київський докторант – доцент кафедри загальної та інженерної психології КДУ, а в подальшому і доктор психології Олександр Ткаченко.

Осмислення важливої для розвитку української наукової психології проблеми релевантних ознак приналежності творчості Володимира Роменця до науково-психологічної традиції Київської філософсько-психологічної школи, представленої Г. І. Челпановим, Г. Г. Шпетом, В. В. Зеньковським, С. О. Бердяєвим, О. М. Раєвським, Г. С. Костюком, О. О. Ткаченко, О. В. Татенко, Т. М. Титаренко, І. В. Данилюком, П. А. М'ясоїдом та ін.) – мета подальшого викладу.

Змістовна особливість Київської філософсько-психологічної школи, на яку неодноразово вказують науковці, – її не лише дослідно-експериментальний, а передусім філософсько-психологічний характер. В цьому сенсі предметний інтерес становить дослідження референтного кола професора психології Роменця, який отримавши в 1964 році науковий ступінь кандидата філософських наук більшу частину виробничого життя працював на кафедрі загальної та інженерної психології психології Київського державного університету.

Серед найбільш знакових постатей референтного кола В. Роменця зазначимо особи Миколи Раєвського та Георгія Челпанова, Густава Шпета і Миколи Бердяєва. Не можна оминути увагою і улюбленого автора Володимира Андрійовича – Миколу Гоголя. А також постать видатного професора філософії Київського університету кінця XIX–початку XX ст., першого філософа – академіка Всеукраїнської академії наук – Олексія Гілярова. Серед сучасників академіка Роменця слід вказати імена відомих радянських психологів – історика психології Михайла Ярошевського і визначного методолога психології радянської доби Олександра Ткаченка. Останній був колегою Роменця по кафедрі загальної психології Київського Університету.

В логіко-предметному контексті творчий доробок академіка Роменця неподільно пов'язаний з основоположними проблеми філософсько-психологічної та історико-методологічної творчості цих мислителів. Насамперед це проглядається в розумінні основних психологічних категорій, науково-психологічна розробка яких сьогодні стало асоціюється з ім'ям Володимира Андрійовича. Першою в їх ряду проступає категорія вчинку. Натомість у статті «Вчинок як логічний осередок і пафос психологічного вчення Г. І. Челпанова (1862–1936)», яка відкриває підготовлену антологію його творів, Роменець зазначає, що Георгій Челпанов використовував це поняття для опису поведінки людської особистості, яка «здатна із себе починати причинний ряд». За Челпановим, вчинок дорівнює складному вольовому акту, до якого входять обмірковування, прийняття рішення та виконання. Тут розглядаються мотиви й спонукання, мета дії. Мотиви мають суперечність, тому людина здійснює вибір, долаючи вагання. Перехід до вольового акту-вчинку передбачає наявність у людини усвідомленого почуття зусилля. (Роменець, 1995).

Роменець наголощує, що в розумінні Челпанова, здійснення вчинку виражає моральний характер людини, підкоряється більше розсудкові, ніж чуттєвим спонуканням, і передбачає відповідальність людини за свої вчинки. Окрім того, зумовлений мотивами вчинок робить очевидним, що рішення людини може бути вільним. Після завершення дії людині відкривається усвідомлення того, що вона могла вчинити інакше, ніж вона діяла. Таким чином, не зовнішні умови впливають безпосередньо на вчинок, а людська особистість, – робить висновок В. А. Роменець. А можливість людини керуватися будь-яким мотивом свідчить про її вільне прийняття та реалізацію рішення. Тобто специфіка людської психіки, в розумінні Челпанова та Роменця, полягає передусім в її суб'єктності, а не лише в адаптивності (як по сьогодні наполягає традиційна психологія). Така властивість виникає в ході соціальної еволюції людини та визначає її як особистість. Людська особистість має свободу волі й відповідальність, в основі яких спроможності людини як суб'єкта власного життя усвідомлено та довільно «із себе починати причинний ряд». (Челпанов, 1896). Це і стає психологічною суттю вчинкової активності людини як складного акту її довільності та соціальної поведінки.

В центрі філософсько-психологічного доробку вихованця київської філософсько-психологічної школи вченого – найближчого учня Челпанова – Густава Шпета, наукові напрацювання якого, за словами дослідників його багатогранної творчості, є помітним явищем у світовій гуманітаристиці, проблема суб'єкта як власника свідомості, логіко-психологічне дослідження процесів герменевтики (розуміння і інтерпретації), питання методології дослідження людської історії та історії філософії і психології. (Власова, 2019)

У роботі «Свідомість та його власник» (1916), представляючи тонкий та різнобічний метафізичний аналіз категорій свідомості, особистості та людського «Я», Г. Шпет наголошує на тому, що насправді суб'єктами – носіями свідомості виступають три системні цілісності: 1) особистість як індивідуальна єдність самоусвідомленого психічного життя – предмет класичної інтроспективної науки про свідомість; 2) народний дух як втілення колективної свідомості або ментальність народу; ці «типові» емеленти колективного також можна знайти у свідомості людини; 3) суб'єкти – носії суспільної свідомості, існування яких передбачає певну спільнотність як конкретну форму їх буття. Тут предметом дослідження стають особливості таких конкретних явищ як а) організація краси (мистецтво), в) організація знання (наукові школи), с) релігійні, неформальні організації та ін. Всі вони, на думку дослідника, з необхідністю повинні мати форму, тобто бути названі, а потім і досліджені. (Шпет Г., 1916).

Таким чином, за Шетом, соціальне буття як інтегральна категорія відображення соціальної дійсності має певну структуру, а її складові виступають в якості особливих об'єктів соціо-гуманітарного пізнання, в тому числі і пізнання психологічного. У світовій гуманітаристиці Густав Шпет вважається авторитетним феноменологом, який істотно

вплинув на розвиток феноменологічного підходу, започаткованого видатним німецьким математиком і філософом Едмондом Гусерлем. Шпет також був першим із феноменологів, хто звернувся до проблеми історії. На його думку, протягом історії емпіричні думки набирають рис абстракції, складаючи зміст філософських знань, тому аналіз свідомості потребує історичного дослідження «смислової» діяльності людини в мистецтві, науці, релігії тощо. Від таких міркувань залишається лише крок до створення методології культурно-історичного дослідження історії психології. І цю плідну і оригінальну за інструментовкою роботу здійснює Володимир Роменець на сторінках свого 7-томного проєкту з історії світової психології.

Історія Всесвітньої Психології Роменця гідно продовжує сталу українську гуманітарну традицію, пов'язану з інтересом до історичного минулого людини. Ще одна прикметна особливість творчості Володимира Роменця, яка незмінно привертає увагу його читачів, – це надзвичайно широка не лише філософсько-психологічна, а й літературно-художня ерудиція автора, активне використання творів художньої літератури в науковому аналізі феноменології психічного та викладанні психології.

У пошуку витоків такої методології доречно звернутись до літературно-художнього спадку Миколи Гоголя, який, у свій час серйозно цікавився всесвітньою історією і навіть читав публічні лекції з цієї царини наукового знання. Красномовною ілюстрацією синтезу науково-історичного інтересу та літературно-художнього таланту письменника виступає невелика історична замальовка з його циклу «Арабески» під назвою «Життя» (1835), зміст якої наводимо далі у додатках цієї книги в перекладі Олександра Литвиненка. До такої яскравої художньо-літературної картини додамо, що у зібранні творів Гоголя (Гоголь, М. В., 19) також зберігаються його численні етнографічні нотатки, серед яких багато прикладів українського фольклору та замальовок національного характеру українців, які він активно використовував при написанні художніх творів, зокрема, повісті «Тарас Бульба».

Окрім того, на запрошення першого ректора Київського університету – Михайла Максимовича, Гоголь збирався викладати курс всесвітньої історії в Університеті св. Володимира. Нажаль, письменник так і не отримав бажаної посади. В міністерстві освіти Росії його кандидатура була відхилена. Проте, в тому ж циклі «Арабески» знаходимо написану ним для цього нездійсненого проєкту записку «Про викладання всесвітньої історії», датовану 1834 роком. Це, як відомо, і рік заснування Київського Університету. На наш погляд, вказанана записка, підготовлена Гоголем, як і представлений твір, предметно демонструють спорідненість методологічних установок цього великого письменника та академіка Володимира Роменця, їх наступність в аспекті можливостей інтерпретації історії та психології людства крізь призму психологічного і художнього бачення.

Доречним тут буде згадати і те, що в кінці XIX ст. та в першій половині XX ст. розробці методології дослідження історії, історії філософії та психології присвячено багато робіт викладачів Київського університету та афільованих з ним фахівців. Так, перу завідувача кафедрою філософії Університету св. Володимира професора Олексія Гілярова належать такі ґрунтовні твори, як «Схема історії філософії в освітленні історичного матеріалізму», «Короткий діалектичний огляд історії філософії, поділений на 13 періодів від початку до наших днів». Заслуженим авторитетом серед фахівців-гуманітаріїв і по сьогодні користується видання лекцій учня О. Гілярова та Г. Челпанова – протоієрея Василя Зеньківського, присвячені історії філософії.

Густав Шпет, який також закінчував курс навчання по кафедрі Гілярова, свою магістерську роботу «Історія як предмет логіки» (1916) присвятив філософсько-історичним студіям. В 1922 році вийшла друком перша частина його великої за задумом роботи «Нарис розвитку російської філософії», в якій автор не лише відстежує розвиток філософських ідей на вітчизняному ґрунті, а й з позиції культурно-історичного бачення аналізує особливості

становлення соціального прошарку інтелігенції як суб'єкта творення філософського знання. Серйозно займався історією філософії та психології у 1908–1918 рр. і інший київський студент, а в радянські часи відомий психолог та педагог, ректор Академії комуністичного виховання СРСР Павло Блонський. Відомо також, що в ті роки його, як і деяких інших колег по перу, невгамовний Густав Шпет запрошував до проєкту створення хрестоматії з історії психології (1918).

Продовжуючи творчу традицію попередників, Володимир Роменець в доповіді «Предмет і принципи історико-психологічного дослідження», підготовленій для захисту докторської дисертації (захист відбувався в 1990 році на міжрегіональній спеціалізованій вченій раді з присудження ступеня доктора психологічних наук за сукупністю робіт пошукача), обґрунтовує продуктивність застосування вчинкового принципу в організації історико-психологічних досліджень (Роменець В. А., 1966-1990) та розкриває провідні проблеми в історії психології різних культурно-історичних регіонів світу, показує їх відповідність структурним елементам вчинку і здійснює узагальнення за цим критерієм способу трактування психічного. Завдяки цьому в історії розвитку наукової психології автор виокремлює 3 періоди: 1) субстанційний: структурна відповідність психіки її нескоминущій (субстанційній) основі (міфологічна психологія, психологія Стародавнього світу та середньовіччя); 2) феноменологічний: діалектична зміна психічних явищ як способів самопізнання духу, матерії, залежно від позиції спостереження (психологія Відродження, Просвітництва, Нового часу); 3) етап освоєння: психіка, яка адаптивно і творчо привласнює світ у формах етичної, художньої, наукової, технічної діяльності (наукова психологія XIX-XX ст.).

Таким чином, велична Історія всесвітньої психології – це не лише твір життя академіка Володимира Роменця, в якому «логіка вчинку в системі психології в основному співпадає із логікою вчинку в Історії Всесвітньої Психології». Це також закономірний крок в розвитку вітчизняної методології культурно-історичного підходу в дослідженні становлення історії людства та філософсько-психологічної думки, яка протягом багатьох років розроблялась професурою та випускниками Київського університету як класичного навчального закладу вищої освіти і науки України.

Інші актуальні для творчості Володимира Роменця теми описуються категоріями *людської творчості* та *життєвого шляху* особистості. Вони органічно навертають нас до перегляду філософської спадщини найвідомішого європейського персоналіста XX століття, і також студента Київського класичного університету, учня Георгія Челпанова – Миколи Бердяєва.

Цей в різні періоди життя студент-марксист, вдохновитель філософсько-релігійних пошуків мислителів Срібного віку, нарешті, один з рупорів гуманітарної думки Європи середини XX ст. в центр християнської антропології як авторської філософської системи поставив не рід людей, державу або народ, а людську особистість, визначаючи її невід'ємними атрибутами свободу, любов (дружбу) та творчість. Прикметно, що аналізуючи антропологічні погляди Миколи Бердяєва, Володимир Роменець переконливо доводить, що всебічно обґрунтувавши нагальність дослідження проблеми людської творчості в екзистенційному ключі, знаменитий філософ не запропонував її позитивного вирішення (Роменець В. А., 2001). Натомість істотна частина творчого доробку академіка Роменця по суті являє завершену психологічну теорію творчості в її загальному, генетичному та прикладному аспектах (див. його автореферати (1961, 1964) та роботи «Фантазія, пізнання, творчість»(1965), «Психологія творчості» (1971), ««Виховання творчих здібностей студентів» (на основі наукової діяльності) » (1973).

За Бердяєвим, універсальність людини як творчої істоти полягає у її необмежених можливостях виходу за власні межі в актах індивідуальної творчості та саморозвитку. Її ж унікальність проявляється у завжди індивідуалізованому проживанні власної долі, яка не

має щільної просторово-часової прив'язки до календарного часу та конкретних історичних подій, оскільки креативна здатність людської пам'яті відтворює спогади та творить власну історію людини, непідвласну часу і обставинам. І тому головне в існуванні особистості, на думку Бердяєва, зовсім не те, що вона здатна до раціонального дискурсу та цілепокладання. Головне, що це існування є її *долею*, сполученням свободи, призначення і невідворотності. (Бердяев М., 1934, с.230)

Як людині прийняти долю як екзистенційний виклик людському «Я» і гідно пережити всі її випробування? В роботі «Я і світ об'єктів. Філософія самотності та спілкування» (1924) Бердяєв наголошує, що особистість спроможна зробити це через *прилучення* як ціннісне спілкування, духовну інтеграцію в любовні та дружні союзи з іншими «Я», в яких вона находить підтримку та сенс існування.

Власні відповіді на ці непрості питання віднаходить і Володимир Роменець у своїй глибоко філософічній роботі «Життя і смерть в науковому та релігійному тлумаченні» (1989). Його позиція відносно людської долі доконечно цілісна. Вона сягає за межі самого життя як носія долі: смерть як завершення життя – не просто перехід у абсолютне небуття, але духовна основа буття людини, її активної трансформації долі, смисл величного життєвого мотиву, який спонукає людину вести не пусте існування, а вчиняти, тобто постійно вести пристрастну боротьбу за життя, його наповненість істотним змістом (Роменець, 1989, с. 22). Дійти до спроможності вести подібне життя людині має допомогти *канонічна психологія*, проєкт якої Володимир Роменець плекав в останні роки свого творчого життя.

Основи створення такої психології автор вбачає у перевірених часом і наукою концептуальних знаннях з філософії, філософії історії, біології, фізіології, соціології, і, звичайно, психології, які несуть у собі відповідні канони оптимального існування і розвитку людини. Це такі концепції, як вчення про ортобіоз Іллі Мечнікова, яке є теорією оптимального розвитку людського організму, філософські концепції стоїцизму, гедонізму, кінізму та ін., що містять в собі канони людської поведінки, естетичні теорії ідеалу людської краси і т.ін, перевірені досвідом століть…

Канон, за Роменцем, – це *ідеалізований феномен, взятий в його буттєвій повноті і достатній феноменальній вираженості*. В такому розумінні поняття психологічного канону несе в собі ознаки багатьох конкретних проявів різноманітних психологічних функцій, інтегруючи їх в системну результуючу оптимальної людської активності. «Повнота існування є альфою й омегою канонічної психології, – підкреслює він у представленому в цій антології матеріалі «Система канонічної психології», продовжуючи. – Індивід починає з того, що визнає багатство світу як таке, що не залежить і водночас залежить від нього». Тут слід говорити про перехід від одних цінностей до інших (від об'єктивних до суб'єктивних і навпаки), але так, щоб утримувати їх у повноті феноменологічної цілісності. (Роменець, В.А. та ін., 1995 с.836).

За механізмів формування психологічний канон наближається до некласичного способу розуміння істини, яка, як відомо, має кумулятивний характер, тобто об'єднує в собі спільні моменти тлумачення цілісного об'єкта наукового аналізу багатьма дослідниками. *В каноні як еталоні,* наголошує Володимир Роменець*, вихідна точка для творення судження про багатоманітність психічних проявів людини.* І це, за його баченням, визначає специфіку психологічного дослідження (Роменець, В.А., 1995). Відповідні методологічні евристики, якими при цьому слід послуговуватись канонічній психології, він віднаходить вже у мислителів епохи Відродження. Зокрема, у А. Фірениуоли, який в намаганні створити ідеал жіночої краси, проаналізував великий шерег образів реально існуючих жінок-красунь. Подібні методологічні прийоми, на думку Роменця, має використовувати і сучасна канонічна психологія.

Сьогодні канонічна психологія розбудовує себе в Україні з опорою на методологію постнекласичної науки. Сучасні пошуки канона психології можна уявити процесом творення ідеальної (теоретичної) моделі досліджуваного об'єкта як форми його можливого стану

розвитку, яку дослідник спочатку конструює гіпотетично на основі систематизації виявленого в гуманітарній науці дотичного теоретичного та емпіричного знання, а потім емпірично та статистично обґрунтовує таку модель, створюючи картину статистичних взаємозв'язків отриманих фактологічних даних про досліджуваний предмет та чинників, які обумовлюють його реальний стан, з урахуванням їх валентності. На основі виявленого розриву між теоретичною (ідеальною) та емпіричною (реальною) моделями розробляється *доказова* практика оптимізації досліджуваного явища, мета апробації якої полягає у демонстрації репрезентативних статистично значущих доказів ефективності запропонованої інтервенції, орієнтованої на перехід предмета дослідження як відкритої системи від виявленого до більш оптимального (розвиненого) стану функціонування. В подібній логіці методологічних переходів існують та розвиваються сьогодні форми та змісти сучасної канонічної психології.

На завершення зазначимо, що творчість академіка Роменця – одне з найвеличніших явищ в українській психології XX століття. Як випускник і професор Київського державного університету він уособлює своєю постаттю той ідеал науковця-викладача класичного університету, який сьогодні так важливо об'єктивувати і передати наступним поколінням студентів і викладачів-дослідників цього славетного закладу та інших освітніх інституцій країни, які здійснюють підготовку професійних психологів. Очевидно також, що зміст творчого доробку Майстра як неперехідний здобуток не лише вітчизняної, а й світової психології, вимагає свого подальшого осмислення сучасними поколіннями українських науковців, практиків та студентів.

Київ, 20.11.2023 *проф. Олена ВЛАСОВА*

АНТОЛОГІЯ ТВОРІВ ВОЛОДИМИРА АНДРІЙОВИЧА РОМЕНЦЯ

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ВЧИНОК ЯК ЛОГІЧНИЙ ОСЕРЕДОК І ПАФОС ПСИХОЛОГІЧНОГО ВЧЕННЯ Г. І. ЧЕЛПАНОВА (1862–1936)

Друкується за: Роменец В. А., Маноха И. П., Бреусенко А. А., Г. И. Челпанов: период професорства в университете св. Владимира (1892–1907). К. : «Гнозис». 2000. 280 с.

На зламі XIX та XX століть психологія в Україні прямує до енциклопедизму своїх пошуків. Не було психолога, який не прагнув би піднятися до визначних теоретичних і філософських узагальнень. І кожен із них відшукував значні факти життя, щоб зробити свою психологію корисною людині в гострих ситуаціях, у буденному житті, в проблемах віри, які були животрепетними питаннями людського існування. Саме Г. І. Челпанов типово уособлював такий широкий діапазон інтересів, починаючи з найтонших філософських проблем і завершуючи лабораторними експериментальними дослідженнями.

Восени 1897 р. історико-філософський факультет Київського університету Св. Володимира порушив клопотання про відкриття психологічного семінару. Було отримано дозвіл на його відкриття при кафедрі філософії. Керівником семінару став Г. І. Челпанов. У книзі, присвяченій учителю від учнів, є чимало імен, які сприяли поступу філософії та психології: О. Лосєв, П. Блонський, Г. Г. Шпет, В. Є. Смирнов, Н. Рибников, В. М. Екземплярський та ін. – всі вони були учасниками роботи психологічного семінару під керівництвом Г. І. Челпанова. Серед цих імен стоїть також ім'я К. Корнілова. Цей учень доклав зусиль, щоб після революції змістити свого вчителя з посади директора Московського інституту психології й самому посісти це місце, а також створити реактологію – еклектичну суміш суб'єктивістської психології та біхевіоризму на ґрунті гегелівської тріади: теза – антитеза – синтез. Так починався марксизм у радянській психології.

У присвяті Челпанову автори-учні писали: «Георгій Іванович виховував нас і своєю особистістю. Ми бачимо в ньому приклад енергії, працездатності, педагогічного та організаторського таланту. Ми бачимо в ньому приклад усвідомлення обов'язку перед наукою й філософською культурою батьківщини. Ми цінуємо в ньому постійну увагу до його учнів. Як знак вдячності до вчителя, ми просимо його прийняти від нас цей Збірник наших статей, серед яких є наші перші спроби, і подивитися на них як на запоруку наших майбутніх праць». Широкий діапазон досліджень – від простих елементарних процесів до складних духовних явищ – вимагав також різного методичного й методологічного підґрунтя. Елементарні психічні процеси вивчалися відповідно до принципів вундтівської психофізіології в лабораторних умовах. Вищі розумові процеси вимагали експериментального самоспостереження. Челпанов оригінально досліджував сприймання простору, приділив велику увагу теоретичним розробкам про співвідношення мозку й душі. Його цікавили також проблеми пам'яті та мнемоніки.

Челпанов встановлює порядок психічних актів у простій реакції: 1) проходження збудження від органів чуттів до мозку; 2) входження збудження у світле поле свідомості (перцепція); 3) входження збудження у світлу точку свідомості (апперцепція); 4) вольове збудження, яке звільнює у центральному органі імпульс до руху; 5) проведення рухливого збудження, що виникло таким чином, до м'язів і накопичення в них енергії.

Наведемо далеко не повний перелік припущень експериментального характеру, які Челпанов пропонує до розгляду у вирішенні питання про елементарні (за рівнем організації) закони функціонування психічного. Досліджуючи окремі співвідношення між кількістю рухів та часом здійснюваного вибору, можна говорити про більш складний або простий акти вибору, що здійснює людина у тій чи іншій ситуації реагування на елементи оточуючого світу. Досліджуючи об'єм свідомості – число уявлень, які одночасно можуть знаходитись у полі свідомості, – можна обумовлювати проекції щодо швидкості здійснюваного вибору в

залежності від існуючого числа психологічних альтернатив. Досліджуючи співвідношення між актом вирізнення та вибору можна стверджувати про закономірність, згідно якій чим більший час реагування, тим коротший час вибору (і навпаки).

Челпанов написав класичний підручник із психології для гімназій, який багато разів перевидавався. Був автором численних статей і рецензій, які вміщувались у журналах «Вопросы философии и психологии», «Русская мысль», «Мир Божий», «Киевские известия». Не минав Челпанов і справи вивчення психології у вищих навчальних закладах і гімназіях. Здійснив ряд науково-педагогічних розвідок: «Про постановку викладання психології в середній школі»(1906), «Про становище психології в російських університетах» (1912). Наполягав на тому, що психологія не може бути ні частиною філософії, ні частиною біології, а тільки самостійною наукою. Це дасть їй розв'язувати такі питання, які випливають із самого життя людей, із конфліктних ситуацій. Челпанов визнає самоспостереження «єдиним джерелом пізнав психічних явищ». Експеримент відіграє допоміжну роль. Це означає що між експериментальним методом і методом самоспостереження немає ніякої суперечності. Головне завдання експерименту в психології полягає в тому, щоб зробити самоспостереження більш точним. З особливою наполегливістю досліджував Челпанов вищі психічні стани й процеси – мислення, моральні та релігійні почуття, проблеми вольового самовизначення людини. Він робив спроби тісно поєднати експеримент і теорію, інтроспективну й експериментальну психологію. Якщо ще 10–15 років тому, писав він на початку XX ст., можна було протиставляти психологію експериментальну психології інтроспективній, то в наш час для такого протиставлення немає ніяких підстав. Кризи тепер немає. Криза в психології вже в минулому.

У Челпанова психологія входила складовою частиною в його елементарний курс філософії, поряд із логікою та основними питаннями філософії. Цим в нових умовах продовжується велика традиція розглядати психологію у філософському ключі, піднімати її глибинні проблеми, не нехтуючи водночас розглядом питань про будову нервової системи, фізіологію органів чуття, підносячись до тих проблем психології, що пов'язані з людським пізнанням, естетичним опануванням дійсності, моральною природою людини. Питання волі тлумачаться через поняття, які виражають головні компоненти людського вчинку: пристрасті, що становлять у сукупності ситуативні відношення, мотиви й спонукання, боротьбу мотивів, прийняття рішення, виконання як вчинкову дію.

Джерелами психологічного знання Челпанов називає життя великих людських спільнот – предмет «психології народів». Це також історія людства, розвиток мови, результати художньої діяльності людини. Челпанов підключає сюди індивідуальний розвиток люди, аномальні явища психіки, психічне життя тварин. Увесь величезний об'єктивний матеріал стає доступним людині завдяки самоспостереженню. Воно спрямоване на пізнання, почуття і волю.

Розглядаючи в роботі «Психологія і марксизм» (1927) актуальне тому часу питання про співвідношення психології і марксизму. Челпанов ставить завдання про відшукання наукового підходу до ідеології марксизму на відміну непродуктивному й «сліпому» їх поєднанню. Челпанов малює схему «відношення різних видів психології до ідеології марксизму»: 1) Філософська психологія (ідеалістична, метафізична) – проти-марксистська. 2) Емпірична психологія – нейтральна до марксизму. 3) Соціальна психологія (етнічна, колективна) – нейтральна до марксизму. 4) Соціальна психологія за марксистським методом – марксистська психологія. 5) Прикладна соціальна психологія – марксистська психологія. 6) Психологія за діалектичним методом – марксистська психологія.

Вчинок, за Челпановим, дорівнює складному вольовому акту, до якого входять обмірковування, прийняття рішення та виконання. Тут розглядаються мотиви й спонукання, мста дії. Мотиви мають суперечність, виникає боротьба мотивів, людина здійснює вибір, долаючи вагання. Акт вибору є актом прийняття рішення. До переходу в дію рішення є тільки наміром. Перехід до вольового акту-вчинку передбачає наявність почуття зусилля.

Здійснення вчинку виражає моральний характер людини. Він підкоряється більше розсудкові, ніж чуттєвим спонуканням; тоді людина стає схильною до виконання моральних

принципів, вимог, законів. Виникає відповідальність людини за свої вчинки. Проте зумовлений мотивами вчинок показує, що рішення може бути вільним. Після завершення дії людина має усвідомлення того, що вона могла вчинити інакше, ніж вона вчинила. Можливість керуватися будь-яким мотивом свідчить про вільне прийняття рішення. Не зовнішні умови виливають безпосередньо на вчинок, а людська особистість.

Відповідальною за свої вчинки людина стає саме тому, що діє з усвідомленням свободи у своїх рішеннях, з усвідомленням причинності свого «Я». Відповідальність за вчинки пов'язується з осудністю, тобто йдеться про післядію з феноменом повного усвідомлення своєї особистості як суб'єкта поведінки, про можливість людини передбачати результати, наслідки своїх діянь щодо себе й інших людей. На підставі вчинкових актів перед людиною постають питання щодо «Я», свідомості, самосвідомості, тотожності особистості, феномени, що переходять безпосередньо в самопізнання.

Поряд з власне психологічними проблемами людської поведінки та діяння Челпанов ставить проблему переходу від етики до психології через ідею практичної етики у поєднанні з етикою теоретичною. Практична етика розглядає питання практичного життя (права жінок, ставлення особистості до держави, про всезагальний мир тощо). Проте, чи можна вважати ці проблеми дійсно проблемами етики, особливо у змістовому порівнянні їх з такими проблемами, як проблема встановлення ідеалів виховання, визначення того, які властивості душі слід розвивати насамперед і т.ін.?

Теоретична етика розглядає здійснення різних вчинків (дій). Кваліфікація їх – предмет теоретичної етики. У співставленні з ідеєю обов'язку це дійсно етична проблема, поряд з якою за значущістю стоять питання цілей людського життя, ідея вищого блага як критерію оцінки людської діяльності. Достеменна етика тому звернена до вирішення проблем людського існування у безпосередньо психологічному їх змісті. Тому і практична, і теоретична етика надзвичайно близькі до психології та актуальних її проблем.

Челпанов у своїй психології відбиває велику традицію людської культури, пов'язану з проблемою самопізнання, що стає головною ще у діячів Києво-Могилянської академії, Г. Сковороди та ін. Детально розкриваючи психологічний і культурний осередок людської поведінки – вчинок, Челпанов разом з цим здійснює зв'язок психології з етикою, естетикою, філософією в цілому. Він також указує на принцип зворотного зв'язку (післядії у вчинку), чим наближається до рішення великої проблеми в методології психологічної дисципліни.

Проголошуючи принципові засади своєї психології, Челпанов стверджує, що психічні явища можуть пізнаватися тільки шляхом самоспостереження, або внутрішнього досвіду. Самоспостереження є основою психології. Проте визначення самостійного статусу психологічної науки вимагає ретельного розгляду проблеми співвідношення фізичного й власне психологічного у тлумаченні сутності психічних явищ. Визнаючи припустимість кожного з цих тлумачень, слід визначитись однак відносно не підмінювання кожним з них іншого з метою унеможливлювання редукції самої психологічної науки до фізіології чи біології загалом.

Постать Челпанова як ученого дуже своєрідна: він охоплює своїми інтересами в єдине ціле світоглядну структуру знань: від засадничих питань філософії до таксонів експериментального дослідження психічних феноменів. У всій цій широті інтересів неможливо знайти й крихти дилетантизму: Челпанов розкриває свою універсальну дослідницьку здібність: від найтонших і найскладніших проблем філософії до чітких витончених експериментальних досліджень, пов’язаних з винаходами приладів, устаткуванням лабораторій на високому світовому рівні. Це його особливість як мислителя і науковця. Він висловлюється прямо проти ворожнечі між філософією і психологією, з одного боку, і точними науками – з іншого, зокрема природознавством. Цей синтез є навіть необхідним, проте за умови збереження своєрідності кожної з сфер наукового знання.

Сьогодні Челпанов Г. І. – визнаний фундатор психологічної науки не лише у вітчизняному, але й у світовому масштабі. Його вклад в історію психології як організатора психологічної науки й ініціатора розвитку системи психологічних знань, а також власне як науковця, мислителя й дослідника є безсумнівним. Й**ого творчим доробком** Київський

університет підтверджує свою історичну місію законодавця генезису наукового знання й центру розвитку психологічної думки не лише в Україні та Росії, але й в межах світового співтовариства.

Література:

Челпанов Г. И. Введение в философию. – М.: Изд. И. Н. Кушнерев и К°, 1912.

Челпанов Г. И. Объективная психология в России и Америке. – М.: Моск. акц. изд. общ., 1925

Челпанов Г. И. Проблема восприятия пространства в связи с учением об априорности и врожденности. – М.: Изд. И.Н.Кушнерев и К°, 1896

Челпанов Г. И. Спинозизм и материализм. Итоги полемики о марксизме в психологии. – М.: Изд. автора, 1927.

Челпанов Г. И. Учебник психологии. – Киев: Изд. И. А. Розова, 1907.

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ОСОБЛИВОСТІ ЮНАЦЬКОЇ ФАНТАЗІЇ У ПРОЦЕСІ ПОЕТИЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата педагогічних наук (по психології)
Науковий керівник проф. О. М. РАЄВСЬКИЙ.
Київський державний педагогічний інститут імені О. М. Горького
Київ –1960

<...>Творчий характер діяльності наших юнаків та дівчат виявляється у найрізноманітніших сферах і насамперед у навчальній та суспільно корисній праці. Однак, поряд з інціантними, оригінально мислячими юнаками і дівчатами, все ще зустрічаються і такі, які не виявляють творчого ставлення до навчання і праці, у своїх вчинках йдуть по невірному, а часом і згубному шляху. <...>

Ось чому вивчення закономірностей розвитку та типових вікових рис юнацької фантазії може надати певну допомогу у справі виховання та навчання. Тоді творчий потенціал юнацтва не піде в минуле разом із цим віком, а стане потужною продуктивною силою у зрілому періоді людського життя.

Чинне дослідження складається з п'яти розділів.

Перший з них розкриває теорію питання, предмет та методи дослідження. Історико-критичний огляд визначень фантазії, а також результати цього дослідження показують, що специфічні риси творчої фантазії виявляються в дії, направлений па побудові нових образів, що виражають собою ту чи іншу ідею. Виникнення та конкретизація ідеї образу також відбувається за участю уяви. Адже ця ідея розвивається не сама по собі, а тією мірою, якою вона втілюється в образ. Розкрити єдність чуттєвої та раціональної сторони означає зрозуміти її суттєві особливості.

У роботах К. Д. Ушинського, Г. Рібо, Т. Валентинера, Е. Меймана, А. А. Смирнова, В. Є. Ігнатьєва, М. М. Рубінштейна. Л. З Виготського. Л. Я. Дудецького, О. Я. Польської та ін. поставлені теоретично цікаві та практичні важливі питання, що сприяють розкриттю вікових рис юнацької фантазії. Однак, ні її всебічної детальної розробки, ні науково аргументованої цільної теорії досі не існує. У цій дисертації зроблено спробу систематичного розкриття рис юнацької фантазії.

Як діяльність, в якій вони повно та яскраво виявляються, було обрано переважно літературно-мистецьку творчість. Це узгоджується з *провідною гіпотезою* чинного дослідження про поетичний характер образів юнацької фантазії як головної, визначальної їх рисі, причому слово «поетичний» береться тут ні у його вузькому віршово-літературному, а в широкому естетичному значенні так, що воно у рівній мірі належить і до явищ дійсності, і до її художньо-образного творчого відтворення.

Методичні прийоми чинного дослідження можуть бути зведені до двох основних типів: *експеримент,* в якому від учнів вимагалось створити образ на задану тему, самостійно придумати опущену частину оповідання, та *аналіз продуктів* юнацької творчості (шкільні твори, листи, щоденники, творчі нотатки та ін.) .

В експерименті брали участь школярі старших класів шести загальноосвітніх, однієї спеціальної (художньої) школи, а також одного технікуму. Загальна кількість досліджуваних – 450. Слід зазначити, що багато з них брали участь у дослідах кілька разів. зокрема – на різних вікових рівнях, але в межах юнацького віку.

Було проаналізовано 1600 творчих робіт учнів. Сюди входять як усні, так і письмові звіти. З продуктів «спонтанної» юнацької творчості було досліджено 11 юнацьких щоденників, кожен з яких охоплював період від одного року до п'яти років, 185 спеціально відібраних листів, близько 500 юнацьких літературно-мистецьких дослідів (вірши, оповідання тощо). Були використані також твори художньої літератури, присвячені юнацькому віку.

<...> всякий розвиток у природі та суспільстві відбувається діалектично, тобто шляхом виникнення та вирішення протиріч – рушійної «іманентної» сили розвитку – в чинному дослідженні по можливості кожен продукт юнацької фантазії розглядався саме у світлі його внутрішньої діалектики. Але це і є основою, зокрема, психічної закономірності, основою необхідної зміни одних психічних явищ іншими. Щоб правильно з методологічної точки зору дати науковий виклад аналізованого матеріалу, у дисертації вивчався шлях становлення образу – від задуму до його втілення – як основного осередку процесу уяви.

* *
*

У другому розділі показується психологічна природа юнацьких задумів, початкові етапи створення образу фантазії, які ще не виходять межі суб'єктивних пошуків ідеї образу і шляхів його створення. Такому суб'єктивному процесу виникнення задуму успішно відповідає спосіб «уявлення художніх картин», за умови особливо ретельного фіксування початкових етапів творчого процесу.

В інструкції до досліду повідомлялося: «Уявіть творчо, наче на полотні, художню картину, назву якої вам буде дано. Відразу після того, як ви почуєте назву, давайте усний звіт про всі уявлення та думки, які у вас виникають. Не відволікайтесь спеціально для їх словесного оформлення. Намагайтесь якомога наочніше уявити та глибше осмислити героїв вашого твору та ситуацію, в якій вони перебувають».

Після того, як інструкція засвоювалась досліджуваними (у цьому експерименті брало участь 30 дев'ятикласників), їм називалася тема картини. У серії дослідів пропонувалися такі теми: I) «Екзаменаційні дні», 2) «Зустріч друзів», 3) «Серед знайомих рідних місць», 4) «Творець». 5) «Свобода». У кожній наступній темі учні повинні були варіювати шляхи та способи «подання картин», що досягалося постановкою з боку експериментатора стимулюючих і навідних питань, а також прямою вимогою максимальної варіативності. Це дозволяло досліджуваним вибирати найбільш вдале рішення завдання, і навіть творчо синтезувати елементи різних варіацій.

Досліди показують, що виникнення задуму образу, його ідеї має принаймні три взаємопов'язані між собою сторони: *абстрактний задум* (загальна ідея образу, що формується), *імпровізація* та *конкретний задум*. Ці сторони виникнення задуму можна також розглядати як етапи його становлення. У дисертації робиться спроба з'ясувати специфічні особливості творчого синтезу на кожному з цих етапів.

Юнацькі абстрактні задуми, якщо говорити про їх типову вікову межу, мають здебільшого *максималістичний характер*. Ще не знаючи своїх сил, не порівнюючи їх з майбутніми творчими труднощами, юнак намагається вирішити найскладніші проблеми. Він поки що тільки передчує задуманий ним твір і нерідко схильний приймати можливе і бажане за дійсне, реальне. Але в цій широкій можливості, що захоплює дух, криється почуття піднесеного. У *мріях* юності максималістичні задуми знаходять свою першу ідеальну форму здійснення.

Абстрактний задум ще не вказує на точну спрямованість у розвитку образа. Щоб це стало можливим, у сферу творчого процесу має бути введений відповідний будівельний матеріал як чуттєвого, так і раціонального характеру. Творчі пошуки такого матеріалу відбуваються у формі *імпровізації,* сприятливі умови для неї створюють стимулюючі питання. В експерименті було виявлено, що постановка їх покращує імпровізацію, особливо в тих випадках, коли дотримується чергування питань на осмислення та наочно-чуттєве уявлення елементів картини. Це пояснюється тим, що *у взаємному переході чуттєвого та раціонального моментів образу, що формується (в імпровізації вони виступають у формі міркування та живопису) лежать рушійні сили фантазійного процесу*. У цьому переході

слід бачити не лише один з природних прийомів породження матеріалу імпровізації, але й спосіб встановлення внутрішніх її зв'язків, спосіб її конституювання. За своєю зовнішньою формою вона має переривчастий стрибкоподібний характер, а за своєю внутрішньою структурою є поліаспектними, тобто спрямованими у різні сторони, пошуками елементів образу та зв'язків між ними, що є оптимальною умовою продуктивності імпровізації. Як тільки настає виснаження фантазії в роботі над одним фрагментом образу, досліджуваний робить стрибок до другого, третього і т. д., потім знову повертається до першого, тимчасово залишеного фрагменту, уточнюючи цим його структуру. Після встановлення загальної ідеї картини, імпровізація закінчується, поступаючись місцем *продуманому цілеспрямованому* добору необхідних характеристик образу. Перед досліджуваними на початку досліду не ставилося спеціальне завдання – створити якомога більше варіантів вирішення загального задуму. Проте учні самі стихійно ставали на цей шлях, і він виявився досить ефективним для побудови образу фантазії. Число варіантів вирішення задуму коливалося від двох до чотирьох. Перший мав, як правило, схематичний характер, а третій і четвертий – більш визначений, барвистий. Особливо слід зазначити, що у наступних випадках виступає переважно розвиток однієї й тієї ідеї в більш або менш трансформованому вигляді. Останній поглиблений варіант є значною мірою синтезом попередніх.

У юнацькому віці творчість має переважно імпровізаційний характер. Людина шукає своє покликання, виявляє свої різні здібності, розширює коло своїх інтересів. Природно, що в таких умовах окремі задуми, як правило, не можуть мати велику потенційну силу, яка досить швидко вичерпується. Але крізь ці часті задуми починають поступово пробиватися суттєві творчі інтереси. Зрілість юності, зокрема, починається тоді, як у задумах з'являється конкретна ідея твору, вже спрямованого на рішення реальної життєвої проблеми.

Юнацькі задуми вимагають чуйного педагогічного підходу, такту, врахування досить тонкої внутрішньої суперечливості, що у процесі їх розвитку та здійснення. У підростаючого покоління перш за все потрібно виховувати енергію та волю до реалізації задумів. Робота, не доведена до кінця, залишена на початку її здійснення, не принесе радості успішно завершеної праці, що підносить людину, але викличе лише почуття розчарування у своїх силах. Якщо юнак тільки мріятиме про здійснення своїх ідей і не докладе якихось серйозних зусиль для їх реалізації, то інертність згодом може перетворитися на рису характеру.

Але з цією педагогічною вимогою входить у суперечність найважливіша психологічна особливість юнацьких задумів, яка полягає в тому, що в багатьох випадках їх завершення в період бурхливого розвитку особистості не є необхідним. Вимога реалізувати будь-який задум може мати навіть негативні наслідки: адже у юнацькому віці виникають і такі задуми, які не мають зіткнення з дійсністю. Вони можуть на короткий час захопити людину, але потім внаслідок їхньої непридатності замінюються більш реалістичними, новішими та захоплюючими. Ця зміна врешті-решт призводить до появи таких задумів, здійснення яких вже стає і можливим і потрібним як для їхнього автора, так і для колективу, в якому він живе. Рух юнацької фантазії до реалістичного відображення дійсності відбувається швидкими темпами саме у формі задумів, їхньої досить швидкої зміни. На такому висхідному ряді задумів і відбувається спроба творчих сил людини. У ній задуми конкретизуються, пов'язуються вже із запитами реальності. Педагог повинен уміти побачити в самому абстрактному піднесеному задумі певну потребу, певні духовні запити юнацтва, а потім, допомагаючи проектувати «перспективну лінію» (А. С. Макаренко) свого вихованця, підтримуючи наснагу до неї, повинен допомогти юнакові чи дівчині обрати наближчу творчу задачу так, щоб вона була доступною для здійснення і водночас підкорялася головній життєвій спрямованості особистості.

* *
*

У процесі втілення задуму в реальну чуттєву форму образу насамперед виникає проблема встановлення відносин між окремими частинами всередині образів фантазії, з'ясування мотиваційної сторони цих відносин, своєрідності їх синтезу між собою. Сукупність цих проблем становить логіку юнацької фантазії - предмет третього розділу.

Дослідити структурні зв'язки всередині образу фантазії найзручніше шляхом застосування методу закінчення спеціально підібраного уривка з художнього твору, а також пропущеного уривка літературного тексту, який має пов'язати початкову та кінцеву частину художнього твору.

В основу досліду було покладено вірш у прозі І. С. Тургенєва «Голуби». Текст цього твору розчленовувався на низку фрагментів. Кожен з них висловлював певну закінчену думку і вносив у подію, що зображується, деякий новий елемент. Одна група досліджуваних (експеримент проводився у двох дев'ятих класах) писала продовження оповідання, маючи перед собою перший фрагмент, друга – виходячи з двох початкових і т. ін. Інші учні мали заповнити середню частину вірша. Було отримано 60 експериментальних творів. Фактичний матеріал був узятий також із різних літературно-мистецьких дослідів старшокласників, з відповідей учнів на питання спеціальної анкети.

Починаючи створювати новий образ, людина перш за все виходить з якогось певного матеріалу, який відповідно до задуму має бути так чи інакше перетворений. Випробуваний може використовувати цей матеріал тільки як простий привід для фантазування; однак у творчому процесі фантазії може статися і проникнення в істотні сторони вихідного матеріалу. У цьому полягає *перша особливість* логіки фантазії.

Експериментальні завершення долсдіжуваними уривків із вірша у прозі І. С. Тургенєва «Голуби» показують, що випробувані дають велике різноманіття способів закінчення цього твору. З них найбільш характерні такі: 1) вихідний фрагмент мало аналізується, учень у доповненні цілком довільно йде убік від зав'язки тургенєвського твору, отже експериментальне закінчення не має ніякого суттєвого зв'язку з початком; 2) випробуваний виявляє скутість переважно останнім елементом початкового уривка; 3) вихідний фрагмент постає як основа емоційного коментаря. Тут виявляється не так продовження початкового уривку, як яскрава емоційна захопленість з приводу його художніх особливостей, висловлюється власна оцінка події; 4) учень творчо використовує у доповненні окремі елементи вихідного уривка. Таким чином, готується надання справжнього значення вихідному матеріалу; 5) повноцінне використання початкового уривку за формою та за змістом як органічної частини цілісного твору.

Так чи інакше, включаючи вихідний матеріал у створюваний образ, людина надалі байдуже ставиться до нього саме як вихідного матеріалу, відволікаючись від відмінності репродуктивного і творчого моментів у своїй творчості, водночас спрямовуючи всі свої зусилля на внутрішню узгодженість достатню мотивованість образу. Він може бути пухким за своїм планом, композицією, але може також вражати своєю гармонійністю і переконливістю. Ці питання пов'язуються із *другою особливістю* логіки фантазії.

Експериментальні дані показують, що в якості достатньої підстави юнак спочатку приймає мотивованість абсолютного характеру. В її основі знаходиться прагнення простежувати у всіх явищах світу – фізичного та духовного – всебічні зчеплення та взаємозалежності, щоб зрозуміти ці явища та переконатися у правомірності їхнього існування. Ця риса уяви вперше виступає саме у юнацькому віці. За абстрактним задумом образ може бути досконалим лише в тому випадку, якщо він міститиме абсолютне багатство висловлюваного ним предмета. Разом із конкретизацією задуму утворюється суттєва мотивованість внутрішньої структури образу фантазії.

Чи відповідає логіка фантазії вже створеного образу логіці самої дійсності, чи між ними існує розбіжність? Які форми ставлення до реальності має логіка фантазії? Вирішення цих питань має розкрити її третю особливість.

В учнівських літературних творах типовою для юнацького віку слід вважати *емоційну мотивацію* структури образів фантазії. Тут основна мета зображення – розкриття почуттів героя-автора. Це не дивно, тому що юність починає розвивати свою самосвідомість саме з аналізу почуттів, що їх викликали. Критерієм повноти розкриття почуттів, їх розвиненості (пов'язані з ідеєю, вони становлять пафос образу) служить ставлення героя до зображуваної у творі ситуації. Якщо для найпростішої побудови учнівських літературних робіт характерна примітивна ситуативність, то образ-твір значно ускладнюється. Щоправда, одна його

частина все ще є якоюсь мірою відокремлене зображення ситуації, але інша вже дає зображення почуттів дійової особи. Ці частини поки що мало пов'язані між собою. У такому структурному роздвоєнні образу є безперечний прогрес. Адже образ у процесі становлення має диференціюватися, збагачуватися, бути єдністю багато чого. Звісно, автор-учень, який починає самостійно писати твори, ще мало розкриває як різноманітні ситуаційні становища, і почуття героя. У ситуації, що зображується такими учнями, можна спостерігати мало мотивовані окремі положення. Ось чому рання юнацька патетичність нерідко виявляється мало адекватною змісту образу, що розкривається. У процесі розвитку істотного ставлення до предметів та явищ дійсності емоційність юнацького твору не зникає, а, навпаки, збагачуючись змістом об'єктивних провідних рис предмета чи явища, стає більш конкретною. Здійснюється перехід до вищої, поетичної, формі уяви, де чуттєва сторона образу як у цілому, так і у її частинах, свідчить про таке значення, що стоїть вище, ніж безпосереднє значення зображеного предмета. Переважання значення над чуттєвою стороною і є найважливішою умовою поетичності образу. Вона виявляється у завершеності його структури, у лірико-романтичному його змісті, а також у об'єктивованому відображенні дійсності.

Важливим педагогічним завданням у світлі викладеного слід визнати виховання у юнаків та дівчат об'єктивного характеру фантазії. Емоційна логіка, логіка людського серця має не зникнути, а підкоритися вищим об'єктивним вимогам дійсності. Але для вирішення цього складного завдання немає іншого шляху, крім пильного і невпинного вивчення самого життя, вивчення, не затьмареного ні надуманим, безпідставним песимізмом, ні хибним оптимізмом, що іноді виникають у юнацькому віці. Логіка життя, історія людства, що розуміється в найширшому сенсі, сама по собі прекрасна красива та сувора. Юнаки та дівчата повинні вчитися бачити справжню поезію життя, не прикрашену образами фантазії, а очищену за допомогою цієї фантазії від суб'єктивістських напластувань.

* *
*

Встановлюючи так чи інакше мотивовану структуру літературно-художнього твору, юний автор використовує характерні у віковому відношенні прийоми фантазії, завдяки яким образ набуває свого остаточного наочно-чуттєвого вигляду. Систематичному викладу цих прийомів присвячено четверту главу дисертації.

Вікові особливості прийомів перетворення вражень дійсності легко виявляються в письмових творах юнаків і дівчат, особливо в тих випадках, коли тематика цих творів зачіпає суттєві інтереси, збуджує емоційну сферу. Досліджуваним пропонувався в дослідному порядку для написання творів вільний вибір тих чи інших способів перетворення вражень дійсності. Цей вибір свідчить про характер застосування типово юнацьких прийомів фантазії. З одного боку, вони вказують на прагнення до нового, нових вражень, оригінальної творчості тощо, з іншого, – на боротьбу з буденним.

Залежно від сили і ступеня зрілості творчої фантазії прагнення нового приймає різні форми: від прямого відходу від дійсності (у цьому з'являється можливість будувати її спрощену схему і таким чином полегшити пізнавальний процес) до все більшого входження і цю дійсність, до все більшого пізнання як її власних законів, так і законів її творчого перетворення.

У шкільних творах, у яких описується курйозний випадок, виявили примітивні образи незвичайного. Вони показують, що *найпростіший прийом* юнацької фантазії полягає у підстановці у звичайний ряд вражень будь-якої нової незвичайної ланки, що має до цього ряду відношення випадкового характеру. Власне кажучи, тут йдеться не стільки про незвичайну ланку, скільки про незвичайний зв'язок, в який вступають між собою ці звичайні самі по собі ланки. У ранній юності нерідко можна зустріти спробу навмисного відшукання та створення образів незвичайного. Така творчість характеризується несподіваними комбінаціями та зіставленнями. Гостра спрага нового та оригінального найчастіше виявляється у ранній юності в уявно оригінальній творчості.

Незвичайне як продукт юнацької фантазії стає більш змістовним та позитивним у максималістичних образах. Вони висловлюється прагнення створення найскладніших форм творчих творів тоді, коли ще не дозрів відповідний їм зміст. Юнацький максималізм виступає у таких конкретних формах як *гіперболізація* (навмисне перебільшення вражень), *поляризація* (тяжіння до крайнощів, протиставлення), а також *фантазування масштабами всесвіту*.

Найбільш багате змістом, незвичайне молодість знаходить в *ідеалізованому образі*. Пристрасне бажання увійти до живого зіткнення з його предметом здійснюється у *юнацькій мрії* – специфічній формі відношення фантазії до дійсності.

Аналіз юнацької мрії дозволяє встановити такі моменти її: 1) Абстрактне, тьмяне прагнення до чогось нового, до якоїсь піднесеної мети, спочатку без чуттєво-конкретного її уявлення, а потім виражене в символічно-романтичній формі. Виникає загальна ідея мрії. 2) Ряд окремих тепер більш реальних образів мрії, які мають відповідати її спільній ідеї. Спочатку ці образи-мрії, незважаючи на всю їхню привабливість, відштовхують від себе юну людину тому, що жодна з них окремо не відповідає цілком і повністю нескінченно піднесеному прагненню до прекрасного майбутнього. 3) Вибір певної життєвої мети – мрії та постановка найближчих завдань, які потрібно вирішити, щоб здійснити цю мету. Таким чином, розпочавши свій шлях з певного відриву від дійсності, юнацька мрія крок за кроком починає відображати її вимоги, закони, стає, нарешті, дієвою, реальною. Обганяючи природний перебіг подій, така мрія, як зазначав Д. І. Писарєв, допомагає людині завершити складну та важку роботу. Це стає можливим завдяки обмеженню, а водночас і поглибленню творчих інтересів, які від всеосяжного охоплення світу переходять до тієї сфери, де творча діяльність стає особливо плідною. Юнаки та дівчата починають виступати як творці – з більшим чи меншим талантом – у різних галузях практичної та теоретичної діяльності.

<...> У розвитку прийомів юнацької фантазії і можна спостерігати певний відліт від дійсності, що має не випадковий характер, а випливає із самої природи людського пізнання. У такому відльоті не можна вбачати чогось поганого, шкідливого, звичайно, за тієї умови, якщо він не приймає затяжної форми, і на ньому особливо не акцентується увага юнака чи дівчини. Цей відліт образів юнацької фантазії від дійсності може бути передумовою для виховання у підростаючого покоління романтично-оптимістичного погляду життя, виховання волі і здатності служити найвищим цілям людства.

У подоланні відльоту юнацької фантазії від реального життя велику роль відіграють шкільний та виробничий колектив, різні юнацькі організації, наша багата на творчі досягнення народу радянська дійсність. Втілення в життя постанови партії та уряду про подолання відриву школи від життя стане водночас належною умовою для виховання реалістичних рис юнацької фантазії. На противагу деяким буржуазним психологам і особливо – фрейдистам, які стверджують, що фантазія виконує лише компенсаторну функцію, тобто людина фантазує тим більше, ніж біднішою є дійсність, слід сказати, що творчі виробничі та культурні досягнення нашого народу є найкращим стимулом розвитку реалістичних характеристик юнацької фантазії. Адже наше підростаюче покоління на власні очі переконується, що немає таких складних, великих проблем, що стоять перед суспільством, які, зрештою, не були б вирішені. Фантазія, що виконує лише компенсаторну функцію, що відводить від життя, – це фантазія класів, що відживають. Радянському юнацтву чуже таке болісне уникнення дійсності. Натхнене величними цілями побудови комунізму в нашій країні, воно сміливо та творчо дерзає у навчанні та праці, а в цьому, по суті, романтичному дерзанні і формуються життєві реалістичні риси фантазії.

* *
*

Розгляд механізму та вікових особливостей становлення образу юнацької фантазії дозволяє визначити різні щаблі оригінальності, що виявляються як у виникненні задуму, так і у його втіленні в образ. Особливості розвитку юнацької оригінальності у плані творчої фантазії розглядаються у п'ятому розділі дисертації.

Дослідження шляху *становлення оригінальності*, найважливішої (якщо не найважливішої) якості творчої фантазії, проводилося методом аналізу продуктів творчої діяльності юнаків та дівчат, причому тут для аналізу залучався зокрема матеріал з попередніх розділів. Враховуючи те, що справді оригінальна творчість настає у людини головним чином не в юнацькому віці, а я пору молодості та зрілості, що вже в юнацькому віці вперше особливо яскраво проявляється потреба, прагнення до створення оригінальних творів у будь-яких сферах людської діяльності, для дослідження юнацької оригінальності як якості фантазії використовувалися також анкети з певним колом питань, відповідаючи на які, досліджувані висловлювали своє ставлення до оригінальності.

Побачити себе, стати самим собою – здається, що може бути легше для людини. Однак насправді це важке завдання. Ще не маючи спочатку своєї розвиненої творчої оригінальності, юність відтворює чужі, творчо створені образи, без спеціального обмірковування задуму. Звідси випадковий, неглибокий у творчому відношенні характер відтворення, просте запозичення. «Чуже чужими словами» ось його коротке формулювання. Надалі юнаки та дівчата починають набувати власної творчої індивідуальності та гостро відчувають потребу мати свою форму вираження, свій стиль творчої роботи. Здійснюється вихід із пасивності плоского запозичення. Людина опановує свої творчі здібності, опановуючи чужий досвід. У цьому вираженні себе самого за допомогою іншого і полягає природа наслідування. Сучасна молода людина настільки в ньому творчо розвиває себе, настільки вільно почувається в ньому себе, що від наслідування зрештою залишається лише одне формальне чуже. З'являється індивідуальна оригінальність.

Одна з важливих особливостей прогресу розглянутих ступенів оригінальності в юнацькому віці полягає в наявності специфічної перехідної ланки між наслідуванням та оригінальністю, а саме *оригінальничання*.

Експериментальні дані, а також досвід багатьох вчителів показують, що запозичення, наслідування і навіть уявна оригінальність при вмілому використанні можуть допомогти вчителю виробити в учні справжню творчу оригінальність.

Висновки

Основу творчого пафосу, який заповнює собою образи юнацької фантазії, складає їх справжня, щира поетичність. Ф. Шиллер у зв'язку з цим правильно говорить, що «ключ юності» тече «у світі поезії». Юнацькі задуми є насамперед задумами, спрямованими на опоетизування дійсності, навіть у тих випадках, коли у юнака переважають технічні, абстрактно-наукові та ін. інтереси. Поетичність юнацьких задумів полягає в тому, що вони набувають форму мрії, переважно про досконале, прекрасне «Майбутнє». Це створює здоровий і піднесений *оптимізм*, що так яскраво виступає в юнацькому віці.

Поетичний характер юнацьких образів розкривається у розвитку логіки фантазії. Минаючи просторово-часову ситуативність, емоційно-суб'єктивну логіку, образи юнацької фантазії набувають, нарешті, логіки об'єктивно-психологічної, що виражається в завершеності їх структури, в лірико-романтичному їх змісті, в об'єктивному відображенні дійсності.

Прийоми перетворення дійсності в юнацькій фантазії також виявляють свою поетичність. Юні автори у своїх творах широко використовують такі художні прийоми зображення дійсності, як гіперболу, поляризацію, ідеалізацію, а також показують здатність до створення реалістичних образів дійсності.

Запозичення, наслідування й оригінальність в цьому світлі виступають як форми та щаблі становлення оригінальної поетичності. Юність спочатку запозичує суто зовнішнім шляхом, потім засвоює зразок органічно і, нарешті, виробляє свою, перероблену на базі власного досвіду, індивідуалізовану поетичність.

За темою дисертації опубліковано статті:

1. В. А. Роменец. О стиле ученических сочинений. Журн. «Литература в школе», № I, 1957.

2. В. А. Роменец Развитие творческой фантазии учеников на уроках литературы. Журн. «Литература в школе. № 3, 1957.

3. В. А. Роменец. О логике фантазии в письменных сочинениях старшеклассников. Журн. «Українська мова в школі», № 4. 1958.

4. В. А. Роменец, В.В. Швыдкий Усвоение алегорических образов учениками 5—7 классов. Журн. «Литература в школе», № 6, 1955.

5. В. А. Роменец. Психологические особенности мечты старшеклассников. Журн. «Радянська школа», № 6, 1960.

РОМЕНЕЦЬ В.А.

ТВОРЧА ФАНТАЗІЯ І ПІЗНАВАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

Автореферат
Дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук
КИЇВ-1964

Розкриття <...> положення про те, що пізнання не є просте копіювання або дзеркальне відображення світу, а є живий творчий процес, що включає можливість відльоту від дійсності, передбачає з'ясування ролі в цьому процесі творчої фантазії. Будучи одним із факторів, що сприяють діалектичному подоланню людиною односторонності емпіризму (оскільки вона відриває пізнавальний процес від безпосередньо даного), фантазія водночас долає й однобічність абстракції (оскільки вона водночас оперує узагальненими чуттєвими образами предметного світу).

Вирішення проблем творчої фантазії веде до глибшого розуміння процесів наукового та художнього пізнання. Закономірності творчої фантазії включені до закономірності процесу відображення дійсності.

Проте гносеологічна роль фантазії ще недостатньо розкрита. Мало розробленими залишаються питання походження фантазії як пізнавальної здатності людини, генези пізнавально-творчих її прийомів. Недостатньо з'ясована проблема специфіки фантазії у творчому відображенні дійсності, наприклад, її відмінність від мислення тощо. Ці питання і стали предметом розгляду в цій дисертації, що складається з вступу, чотирьох розділів та висновків.

У першому розділі – «Гносеологічна природа фантазії» – показується історія вивчення фантазії (уяви) як пізнавального процесу і ставляться загальні питання, які з'ясовують її специфіку та структуру образу як її основного продукту.

Хоча вивченням фантазії як пізнавального процесу вже займалася давня філософія, проте ґрунтовне дослідження цієї проблеми відноситься головним чином до нового часу. Великий інтерес до проблем творчої фантазії виявляють представники ідеалістичної філософії (І. Маас, І. Фіхте, Г. Майстер. Г. Гегель та ін). Вони роблять спроби дедукувати закони уяви, обґрунтувати на цій здатності (в плані суб'єктивного чи об'єктивного ідеалізму) всю діяльність людського духу. При цьому деякі представники ідеалістичної філософії підкреслювали величезне пізнавальне значення фантазія, тлумачили її як один із ступенів подолання чуттєвого на шляху до абсолютного знання.

Значні у науковому відношенні ідеї про природу фантазії розвивалися головним чином у руслі матеріалістичної філософії (Л. Фейєрбах. В. Г. Бєлінський. Н. Г. Чернишевський та ін.) Так, у працях В. Г. Бєлінського показується діалектичне співвідношення чуттєвого та раціонального моментів у процесі фантазії, підкреслюється образний характер її остаточного продукту, доводиться, що фантазія бере участь не лише у художній, а й у науковій творчості.

З виникненням марксистської філософії вперше отримує справді наукове висвітлення та розвиток матеріалістична ідея розгляду фантазії як похідної від чуттєвої предметної діяльності людини.

У дисертації розглядається також боротьба матеріалізму ідеалізму в теорії фантазії в зарубіжній науковій літературі нового періоду. Якщо в розумінні природи фантазії деякі зарубіжні дослідники (Л. Нуаре, Т. Рібо, А. Валлон та інші) продовжують розвивати матеріалістичні положення, то багато буржуазних вчених проповідують ідеалістичні погляди. Так, за Е. Шпрангером, під *уявою* розуміється духовна творча функція людини, яка лише

передчуває таємницю життя в «символах вищого сенсу», виступає посередницею між потаємними глибинами духу та умовами просторово-часової дійсності. Ідеалістичне тлумачення фантазії можна знайти у численних роботах З. Фрейда і його послідовників, у працях з уяви Ж.-П. Сартра, який намагається дати феноменологічний опис структури образу, та ін.

У радянській філософії розробляється питання ролі фантазії у процесі художньої творчості та пізнання, а також наукового, зокрема – її ролі *у побудові гіпотези*. У зв'язку з підходом кібернетики до моделювання творчого процесу образи фантазії розглядаються як результат перетворення отриманої інформації.

У першому розділі показується також важлива структура фантазії як пізнавального процесу і образу як його продукту. Різницю між мисленням і фантазією слід бачити в кінцевих цілях, що досягаються цими процесами, у їхній *мотивації.* Загальний мотив, властивий фантазії, полягає насамперед у *створенні чуттєво наочного осмисленого образу*. Однак, специфіка у співвідношенні чуттєвого та раціонального моментів ще не виявляє найбільш істотної особливості фантазії. Це досягається розкриттям властивої їй ознаки *індивідуалізації*, який включає в себе момент *оригінальності, неповторності*.

Дія принципу індивідуалізації полягає в тому, що у фантазії створюється образ, який відбиває об'єктивні якості предмета в їх чуттєвій самобутності та неповторності. Виходячи з особливостей цього принципу, можна вказати на суттєву різницю між фантазією художньою та науковою.

У цілому різниця між принципом індивідуалізації в мистецтві та науці полягає в тому, що перший відображає неповторну своєрідність предмета з розкриттям його суб'єктивного моменту, а другий – повторюваний закон, утримуючи при цьому одиничне лише як виняткове і випадкове.

Звичайно, непереборної межі між цими видами індивідуалізації немає. Довівши образ до яскравого чуттєвого виразу, збагаченого людською пристрастю, процес індивідуалізації у своєму результаті створює ефект присутності і співпереживання – показник художніх особливостей фантазії. Це не суперечить тому, що в образах художньої фантазії, як і в науковій, міститься об'єктивна характеристика, що необхідність розгортання подій у художній фантазії не слабша, ніж у науковій, що сприяє розкриттю законів світу. У справді талановитому творі ефекти присутності виникають у результаті правдивого природного зображення подій.

У художній фантазії розкривається людське ставлення до світу, його естетична оцінка, у науковій – навпаки, – відбувається очищення подій від суб'єктивно-емоційної точки зору.

У другому розділі – «Виникнення фантазії як пізнавальної здібності» – робиться спроба матеріалістично зрозуміти походження фантазії як у плані історичного, так і в плані індивідуального розвитку людської діяльності.

Фантазія, більш ніж інший психічний процес, створює ілюзію незалежності психіки людини від об'єктивної дійсності. Ось чому наукове розкриття походження здатності до фантазування є важливою ланкою в матеріалістичній аргументації перетворення матеріального на ідеальне в пізнавальному процесі.

Творча здатність людини хоч і виникає з урахуванням практичного предметного впливу, проте, разом із тим, щодо нього у певному сенсі має негативне відношення. «Якщо тварина виробляє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, то людина в істинному значенні слова тільки тоді і виробляє, коли вона звільнена від неї» Це особливо стосується творчої дії. У яких формах відбувається це звільнення – питання, що досліджується у цьому розділі.

Існує концепція (А. Валлон), за якою механізм наслідування сприяє роздвоєнню практичної дії на відносно самостійні – матеріальний і ідеальний – моменти, чим створюються передумови появи вищих психічних процесів (уява, мислення і т. ін.). Проте, наслідування самого по собі мало для такої операції. Більш конкретне уявлення про

виникнення вищих творчих функцій людини пов'язують із *механізмом гри* – ідея, яка спеціально розвивається у цьому розділі.

У дисертації розкривається значення ідеї зворотного зв'язку, висунутої у фізіології І. П. Павловим (кінестезичний механізм дії), ідеї П. К. Анохіна про акцептора дії для розуміння початкових етапів виникнення фантазії як пізнавально-творчої здібності. Процес творчого відображення світу потребує розвитку особливих форм взаємозалежності між свідомістю та дією. Інакше кажучи, проблема виникнення творчої дії, керованого фантазією, вимагає насамперед вирішення питання, яким чином перцептивний процес, з якого починається розвиток активного ставлення людини до світу, перетворюється на процес творчий, яка психічна діяльність є перехідною між цими двома процесами.

У дисертації показується, що *перехідною формою між дією перцептивною та творчою є гра.* Саме в ній людина звільняється від скутості полем сприйняття, у ній вона розвиває свою уяву, розвиває тим, що ставить його спочатку в довільне, ніби незалежне відношення до дійсності, створюючи особливий світ, в якому вигадка і реальність ще слабо розрізняються. Розвиваючи у грі таку первісну властивість фантазії, як *довільне фантазування*, людина потім *активно вторгається у світ і намагається переробити його відповідно своїм ідеалам*.

У дисертації обґрунтовується *поняття гри* як *гносеологічної категорії*, яка виражає специфічну форму людської діяльності. У такому розумінні гра розглядається не тільки у вузькому плані, як її вивчає дитяча психологія, а й у ширшому, що враховує, зокрема, математичну теорію ігор. При такому підході гра як певний *спосіб моделювання* може розглядатися як специфічна фаза не тільки онтогенезу психіки та її історичного розвитку, а й *наукової* та *художньої творчості*. У зв'язку з цим виникає завдання вивчення гносеологічних основ обрядів (ритуалів), вивчення артистичної гри як діяльності, в якій виникає та розвивається фантазія тощо.

Гра передбачає високі можливості перенесення одних функцій предметів на інші. У ній людина роздвоює предмет гри на річ та її уявне значення. Відбувається взаємне проникнення дійсного переживання та фантазії. У психології було встановлено, що таке проникнення є тим фундаментальним фактом, який пояснює вищі форми діяльності фантазії як у мистецтві, так і у побудові світогляду первісних народів, не кажучи вже про дитячу психіку.

Людина прагне повноти істини зокрема й у тому сенсі, що вона хоче сприймати її не лише умоглядно, а й усією своєю істотою. Щоб досягти такого стану, необхідно подолати найчастіше споглядальне ставлення до дійсності, стати активним учасником подій, що відбуваються в ній.

Релігійні обряди будувалися саме так. щоб виводити людину з її «мирського», буденного стану і піднімати до таких душевних настроїв і уявлень – образів, в яких розкривалися б «таємниці буття» (давньогрецькі елевзінські містерії, події причастя людини до таємниць народження і смерті та ін.).

Мімічна наслідувальна гра в таких обрядах пов'язується з первісною магічною виставою, навіюванням, яке полягає в тому, що розігрування якоїсь ритуальної дії сприяє її реальному здійсненню насправді. Таким чином, *гра має досягати цілком реальної мети*. І що більше пристрасті, бажання такого здійснення, то яскравіше функціонує у такій дії уява. Одягання маски божества, обрядове перетворення не є суто зовнішньою акцією. Учасник обряду, містерії вважав, що. одягаючи маску, він бере на себе риси тієї істоти, яку вона зображує.

На перший погляд здається, ніби в ритуальних діях фантазія далеко відлітає від дійсності, зовсім не висловлюючи її реальних відносин. Однак, правильнішим буде сказати, що фантазія ще не залишає речовинного ґрунту дії або тільки починає вичленуватися з нього, але саме віра в дійсність ритуальних образів є провідним стимулом для їх створення. <...>

Первинність практичних дій як основи для виникнення уяви, емоцій тощо була переконливо розкрита в системі К. С. Станіславського в частині, що стосується «методу фізичної дії». Цей метод – ключ, за допомогою якого артист проникає у внутрішній світ

зображуваної ним особи. Виникнувши в дії, творча уява потім зміцнює «сценічну домінанту», залучає до її системи зір і слух, за допомогою яких артист сприймає сценічне значення дійсності, що оточує його.

Думка про те, що *перцептивна дія стає творчою* за допомогою етапу розвитку гри, підтверджується і відповідними положеннями *кібернетичної теорії*. Там, де результат однозначно випливає із вихідних даних, гри немає, немає н уяви. Там, де дія набуває стохастичного (імовірнісного) характеру, і результат її виходить неоднозначним, там відкривається можливість для вільного активного орієнтування, для виникнення справді творчого процесу.

Наявність варіантів гри уподібнює її до вирішення завдання проходження через великий лабіринт при обмеженій пам'яті, відсутності попереднього вивчення всіх можливих варіантів. Інакше висловлюючись, уява стає перед неминучістю завершити образ дії, не маючи повної і докладної інформації про ситуацію (стан свій і «супротивника»). Тоді у фантазії створюється *узагальнений образ дії, що є основою стратегії*. Вона замінює неповноту інформації. Так у грі відбувається не тільки відрив від дійсності, а й проникнення у її закономірності.

Закони дійсності, відображені у грі, виступають як у її правилах, так і в оптимальних стратегіях. Таким чином, гра не тільки дає фантазії вільний простір, але разом з тим і дисциплінує її. Імовірнісний, а не «фатальний» характер гри створює можливість різноманітних збігів обставин і вражень, що є необхідною передумовою для необмеженого і водночас справді творчого перетворення уявлень.

У третій главі – «Розвиток пізнавально-творчих прийомів фантазії» – на основі аналізу взаємодії чуттєвого та раціонального компонентів задуму образу автор досліджує становлення мотивації у процесі фантазії та розкриває характер розвитку наочно-образних моделей дійсності.

Аналіз спеціально проведених експериментів показує, що виникнення задуму образу, його ідеї має три взаємопов'язані між собою етапи: абстрактний задум, імпровізація та конкретний задум. Абстрактний задум ще вказує на чітку спрямованість у розвитку образу. Щоб це стало можливим, у сферу творчого процесу має бути введено «будівельний матеріал» як чуттєвого, так і раціонального характеру. Творчі пошуки такого матеріалу відбуваються у формі імпровізації. Сприятливі умови для неї створюють питання, що стимулюють. У спеціально проведеному експерименті було виявлено, що постановка їх покращує імпровізацію особливо у тих випадках, коли дотримується чергування питань на осмислення та наочно-чуттєве уявлення (в імпровізації вони можуть виступати у формі міркування та живопису) і починають виявлятися рушійні сили процесу фантазії.

У цьому переході чуттєвого та раціонального слід бачити насамперед спосіб встановлення внутрішніх зв'язків імпровізації, спосіб її конституювання. По внутрішній структурі вона являє собою багатоаспектні початкові пошуки елементів образу і зв'язків між ними, що є оптимальною умовою як продуктивності імпровізації, а й встановлення загальної ідейної спрямованості образу. З встановленням такої спрямованості імпровізація закінчується, поступаючись місцем цілеспрямованому підбору необхідних його характеристик. Якщо навіть не ставиться спеціальне завдання – створити якомога більше варіантів вирішення загального задуму, проте цей спосіб виявляється досить ефективним у процесі побудови образу фантазії. Перший варіант має, зазвичай, схематичний характер, наступні – більш певний, змістовний. У всіх випадках зазвичай виступає трансформація, розвиток однієї й тієї ідеї. Останній варіант є значною мірою творчим синтезом попередніх. У цьому синтезуванні імпровізацій виникає певний задум. На його основі будуються творчі образні моделі реальності.

У побудові цих моделей виступають характерні прийоми фантазії, що свідчать про її відліт від дійсності. Однак у цьому відльоті існує можливість будувати спрощену схему реального об'єкта, полегшити пізнавальний процес для того, щоб потім глибоко висловити дійсність, пізнати як її власні закони, так і закони її творчого перетворення.

Найпростіший прийом фантазії полягає у підстановці у звичайний ряд вражень будь-якої

нової незвичайної ланки, що має до цього ряду відношення випадкового характеру. Власне кажучи, тут йдеться не стільки про незвичайну ланку, скільки про незвичайний зв'язок, в який вступають між собою ці звичайні самі по собі ланки.

Більш змістовним як продукт фантазії незвичайне стає в максмалістичних образах. Вони висловлюють прагнення до створення найскладніших форм творчих творів тоді, коли ще дозріло відповідний ним зміст. У дисертації досліджуються такі генетичні форми максималізму як гіперболізація (навмисне перебільшення вражень). поляризація (тяжіння до крайнощів, протиставлень) і деякі інші.

У дисертації досліджуються генетичні форми ідеалізації (освіта ідеалу), що показується як за її допомогою людина загалом, схематично схоплює деякі сторони дійсності зокрема, щодо свого життєвого призначення. Ось чому можна сказати, що ідеалізація несе на собі гносеологічне навантаження. Проте, загальне, схема що неспроможні повністю задовольнити пізнавальні інтереси людини; вона далі намагається поринути у індивідуалізовану суть предмета. Ці спроби стають основним змістом процесу становлення мрії. Генезис її має такі етапи: 1) Абстрактне прагнення чогось нового, до якоїсь піднесеної мети спочатку без чуттєво-конкретного її уявлення, а потім виражене в символіко-романтичній формі. Виникає спільна думка мрії. 2) Ряд окремих більш реальних образів мрії, які мають відповідати її спільній ідеї. Спочатку ці образи – мрії, незважаючи на їхню привабливість, відштовхують від себе людину тому, що жодна з них окремо не відповідає повністю піднесеному прагненню ідеалізованого майбутнього. 3) Вибір певної життєвої мети – мрії та постановка найближчих завдань, які потрібно вирішити, щоб здійснити цю мету.

Почавши свій шлях із певного відриву від дійсності, мрія крок за кроком починає відображати її вимоги, закони, стає нарешті дійсною, реальною.

Розглянуті прийоми фантазії на початку свого виникнення виявляються ніби зрощеними з свідомістю людини, що розвивається, і тому вони не можуть ще виступати активними прийомами зрілого творчого пізнання і перетворення дійсності. Така первісна зрощеність виражає скутість фантазії певними формами свідомості, у чому можна вбачати основу відльоту фантазії від дійсності. Адже її образи, будучи злитими із загальною життєвою установкою, фактично зазнають сильного деформуючого впливу з боку його глибоких пристрастей. Звичайно, без цього фантазія не може рушити у звивистий і тернистий шлях пізнання. Однак, у подальшому своєму розвитку вона виступає щодо незалежної пізнавальної функції людини і прагне очиститися від деформуючого впливу пристрастей.

У цій двоїстості, у цій діалектиці і відбувається дозрівання та перетворення фантазії на творчу здатність; завдяки цьому її образи наповнюються справжнім об'єктивним змістом. Звичайно, вони і тепер виражають людські пристрасті, проте переймаються не випадковим, швидко минаючим інтересом, а єдиною великою пристрастю об'єктивного відображення світу.

У четвертому розділі – «Фантазії у творчому пізнанні дійсності» – розглядається співвідношення у пізнавальному процесі фантазії чуттєвого та абстрактного моментів, її роль у розумовому експерименті та проблема її збігу з творчим методом.

Діалектична зміна чуттєвих та раціональних мотивацій у творчій фантазії характерна не тільки для окремого процесу пізнання, але вона виступає і у певні періоди розвитку науки. В історії вивчення мікроструктури матерії виявляється характерна спіраль, в якій наочні уявлення періодично змінюються абстракціоністськими теоріями, в яких заперечується можливість наочного проникнення в сутність мікропроцесів. Луї ле Бройль припускає, що надалі така зміна мотивацій продовжуватиметься.

Однак, якщо йдеться про практичне оволодіння процесами, що відбуваються на рівні елементарних частинок, то творча увага людини повинна зрештою фіксуватися на чуттєвих моделях цих частинок і взагалі будь-яких інших організацій, структур. І тут абстракція лише допомагає конституювати чуттєвий образ світу чи його ділянки. Те абстрактне, яке може бути перекладено мовою конкретно-практичної фантазії, залишається гіпотезою, нехай навіть ймовірною.

У цьому розділі досліджується також питання становленні прийомів фантазії, що

перетворюються з абсолютизованих на такі, коли людина навмисно і вільно застосовує такий метод дослідження як гіперболізацію, аналогію, ідеалізацію тощо. Дозріває духовно людина на відміну зрілого ще усвідомлює, що таке явище або предмет розглядаються нею як навмисно ідеалізовані і т. д. У цьому випадку вони мають подібні якості не у вигляді допустимих, а як такі, які становлять єдину реальну визначеність предмета. Слід зазначити, що така абсолютизація одна із можливих умов освоєння об'єктів дійсності у мистецьких і наукових творчих пошуках. У дисертації зокрема простежується перетворення абсолютизованої аналогії на таку, що стає інструментом наукового пізнання та виражає об'єктивно момент зв'язку.

У розглянутих випадках перетворення життєвих вражень виявляється ряд моделей дійсності, що створюються з урахуванням розумового експерименту з фантазії. У цьому експерименті уявне виникає, розвивається і перетворюється на більш досконале, відчуваючи корективи з боку об'єктивного світу. Багато ефемерних створення фантазії при цьому зникають навіть без спроб їх втілення в життя, не витримуючи критики перед логікою розумового експерименту. Ці моделі виступають як тимчасові гіпотези, хоча, як вже було показано, людина спочатку не вважає їх гіпотезами, і у її свідомості відбувається як би ототожнення цієї моделі з дійсним світом.

Розумовий експеримент починається з того, що предмет, що вивчається, виділяється, відпрепарується від численних його зв'язків, побічних, другорядних, несуттєвих для завдання даного дослідження. Але цей виділений із контексту, з опосередкування предмет втрачає життєву багатогранність. В експериментальному очищенні предмета від сторонніх нашарувань (процес ідеалізації), з метою отримати його в «чистому» вигляді, зникають численні опосередкування та обґрунтування. Як ідеальний предмет виявляється схопленим лише в його якійсь односторонньо пізнаній сутності. Може статися, що цей екстракт вже не міститиме в собі життєво важливих компонентів. Ось чому фантазія йде далі до «реалістичної» частини експерименту, де вона змушена зважати на все багатство зв'язків предмета, включаючи в його зміст випадкові н надзвичайні надбавки. Але цим не применшується значення ідеалізації, що створює стандарт, бездоганний зразок реального предмета. Дізнавшись його чисту, ідеальну структуру, людина починає в подальшій частині експерименту вводити предмет у сукупність взаємодій, що розширюється, але не хаотично, а в певному порядку, що закономірно ускладнюється. Завдяки фантазії у експерименті як розчленовується, а й відновлюється цілісність предмета з урахуванням його істотних взаємодій з об'єктивним світом. Справжнє ідеальне створюється шляхом виявлення сутності речей та явищ, розпізнавання висхідної лінії розвитку, усвідомлення практичної мети. Такий експериментальний аналітико-синтетичний процес фантазії можна простежити у науковій та художній творчості.

Сукупність прийомів фантазії становить одну з основ творчого методу у тій чи іншій науці. У цьому ж розділі на конкретному природничо-науковому матеріалі розкривається роль фантазії в процесі моделювання, аналізуються деякі її прийоми, що сприяють наближенню моделі до оригіналу. Це дозволяє з допомогою фантазії пізнавати те, що лежить поза безпосереднього сприйняття. Понад те, моделювання дає можливість подумки поринути у оригінал – об'єктивно існуючий предмет пізнання, – не порушуючи його матеріальної, цілісності і природного ходу його процесів.

Наприкінці вказується, що у пізнавальному процесі творча фантазія здійснює дві, що у єдності і водночас протилежні функції: відрив від чуттєвих людських розум чуттєво-даних ситуацій, протиставлення перцепції й те водночас неухильне і закономірне тяжіння до чуттєво-предметному, і висловлювання, своїх пізнавальних продуктів. У розвинених формах творчої фантазії успішно долається як вузькість і вагомість емпіризму, так і нестримність польоту відірваної від реальної бази абстрактності.

Така роль фантазії пояснюється особливістю структури її образу, який органічно включає матеріал чуттєвого. живого споглядання, момент абстрактного мислення і мета практичної людської діяльності, що конкретизується. Основні сторони образу – чуттєва і раціональна – рівноцінні, хоча на різних етапах формування (і сприйняття) образу одна з

них може набувати провідної ролі.

У дисертації доводиться, що така структура фантазії характеризує її велику цінність як свідомо-творчий процес. Разом з тим наголошується, що розпізнання, обмежене рамками абстракції, має тенденцію бути зведеним до операцій, в яких відкривається переважно те, що вже в результаті узагальнення хіба що «прихованим шляхом» увійшло продукти абстрагуючої діяльності розуму (поняття і т.п.) під час їхньої освіти. При цьому мала можливість досягти вирішальної для прогресу науки новизни відкриття.

У дисертації на конкретному матеріалі наукової творчості розвивається і доводиться думка, що глибокі значні зрушення у пізнанні природи речей (виникнення нових концепцій. гіпотез) відбувається здебільшого у тісному зв'язку з процесом творчої побудови відповідного «базового» образу – продукту фантазії. Це узгоджується з думкою В. І. Лєніна про те, що фантазія виконує важливу функцію як у художньому так і в строго науковому пізнанні.

«Базисний» образ є образ не готового рішення, а образ-проблема, який стимулює думку, або, інакше кажучи, прагне розвинути свій розумовий зміст. Думка походить спочатку з раціонального моменту образу, подібно до того, як сам образ фантазії виникає з матеріального, речового дії.

Наприкінці також наголошується, що пізнання висловлює не лише те, що є, а й те, що має бути, доцільний відповідний людським суспільним потребам продукт. Природно тому, що однією з характерних рис людини є здатність передбачення. Засноване на передбаченні планування суспільного життя - найкращий спосіб подолання емпіричної скутості навколишнім світом. Наукове передбачення як продукт фантазії у своїх істотних рисах ґрунтується на відкритті того, що буття предметів, що пізнаються, і явищ підпорядковується вже пізнаним законам дійсності. <...>

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ФАНТАЗІЯ, ПІЗНАННЯ, ТВОРЧІСТЬ

Друкується за: В. А. Роменець
Фантазія, Пізнання, Творчість. Київ: В-во «Наукова Думка», 1965. 236с.

<...>

Наукові відкриття можливі не тільки завдяки абстрактно логічним операціям, але й завдяки активній участі в пізнанні образної діяльності людини – її фантазії. Саме творча уява дає можливість людині в її пізнавальній діяльності діалектично подолати як однобічність емпіризму (вона відриває від пут безпосередньо даного), так і однобічність «абстрактних начал» (закликає людину до справжньої чуттєвої діяльності). Пізнаючи закони суспільного розвитку, люди дістають можливість передбачати майбутнє. Якби вони не мали цієї здатності, не було б зроблено жодного наукового відкриття, не був би написаний жодний твір мистецтва, не було б здійснено жодне завдання практичного життя. Ось чому Ленін, враховуючи велике теоретичне і практичне значення фантазії, назвав її «якістю найбільшої цінності».

Оскільки пізнання світу здійснюється всією людиною цілком, з усіма її пристрастями, інтересами, остільки й образи фантазії сповнюються змістом і зазнають у зв'язку з цим істотних змін. Ось чому в процесі розкриття істини повинна переборюватись суб'єктивність дослідника, залежність від окремих життєвих ситуацій і завдань і в той же час повинна зміцнюватись «чиста» об'єктивність. Однак повністю перебороти суб'єктивність не можна, гак само, як і досягти повної об'єктивності, бо процес пізнання без людських емоцій, пристрастей не може бути здійсненим.

Виходячи з такого співвідношення суб'єктивного і об'єктивного моментів у процесі пізнання, в книзі зроблена спроба показати в цьому процесі діалектику людських пристрастей і творчої фантазії.

Слід зауважити, що і фантазія, і людські пристрасті походять з практичної людської дії, яка має суспільну значимість, і кінець кінцем беруть участь у формуванні мети і засобів її здійснення. Але оскільки в практичній дії все більш посилюється чисто інтелектуальна потреба пізнання, пристрасті і фантазія відриваються від безпосередніх завдань дії і створюють в тісній взаємодії такі образи, які все більше виражають об'єктивну, істинну природу речей.

Розділ І

ГНОСЕОЛОГІЧНА ПРИРОДА ФАНТАЗІЇ

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ФАНТАЗІЇ ЯК ПІЗНАВАЛЬНОГО ТА ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ

Вивченням фантазії як пізнавального процесу займались ще стародавні філософи. Проте ґрунтовне дослідження цієї проблеми припадає головним чином на новий час. Великий інтерес до творчої уяви виявляють представники ідеалістичної філософії. І це зрозуміло. Адже вони роблять спроби дедукувати закони уяви, намагаються вивести з цієї здатності (в плані суб'єктивного або об'єктивного ідеалізму) всю діяльність людського духу. При цьому деякі представники ідеалістичної філософії підкреслюють велике пізнавальне значення фантазії, тлумачачи її як один із ступенів подолання чуттєвого на шляху до абсолютного знання.

Одним з ранніх досліджень, спеціально присвячених гносеологічному аспекту уяви, була книга німецького філософа Мааса[1], написана під впливом, з одного боку, філософських поглядів Канта, з другого – вчення англійських асоціаністів. Вважаючи асоціацію основним механізмом уяви, Маас робить спробу апріорі дедукувати загальні асоціативні закони уяви. Проте апріорна дедукція, яку застосував Маас з метою намалювати повну картину динаміки асоціацій, дає лише повну картину чисто суб'єктивістського тлумачення законів уяви. Кінець кінцем Маас більше схиляється до кантової архітектоніки «чистого розуму», ніж до матеріалізму англійських асоціаністів.

В суб'єктивно ідеалістичній філософії Фіхте («Науковчення» та ін.) по суті утримується ця апріорна дедукція. Адже в ній «продуктивна сила уяви» виступає як основна теоретична здатність духу, що створює весь об'єктивний і суб'єктивний світ, або, говорячи точніше, «Я» і «не Я», суб'єкт і об'єкт.

Всі категорії пізнання, наприклад: причинність. і ін., виникають не інакше, як за допомогою продуктивної уяви. «Без цієї дивної здатності в людському духові нічого не можна пояснити, нею ж легко обґрунтувати весь механізм людського духу» [2]

Надаючи уяві з хибних гносеологічних позицій таку спільну конструктивну здатність, Фіхте не розкриває будь-яких її закономірностей. Але зробити це з позицій суб'єктивного ідеалізму і неможливо: адже закономірності уяви можуть бути пізнані тільки за умови, що вона тлумачиться як процес відображення об'єктивного світу.

Істотний крок вперед як за широтою, так і за глибиною розкриття гносеологічної ролі уяви зробив німецький філософ Регель. Згідно з його концепцією, сила уяви, яка створює образи, розкривається в трьох формах. Насамперед вона виступає як відтворююча сила, що примушує образи вступати в сферу наявного буття. Далі ця сила уяви виявляється в тому, що вона співвідносить образи між собою, піднімаючи їх до рівня загальних уявлень, – асоціативна діяльність. Третій момент характеризується тим, що інтелігенція ототожнює свої загальні уявлення з загальним в образі і тим самим надає їм образного буття. Так виникає символізуюча, алегоризуюча, або поетична, сила уяви. Вона сполучає певний суб'єктивний зміст з тим, що знайдено в спогляданні, і створює конкретні індивідуалізовані образи. Цей момент Гегель називає продуктивною силою уяви. Вона полягає в тому, що створює єдність загального і особливого, внутрішнього і зовнішнього, думки і споглядання і т. п. Інакше кажучи, «фантазія є те осереддя, в якому загальне і буття, власне і знайдене, внутрішнє і зовнішнє повністю перетворені в одне»[3]. На основі дослідження історії світового мистецтва Гегель розкриває, як в діяльності фантазії чуттєва сторона образу може бути виразом його раціональної сторони. В своїй «Естетиці», відмічаючи специфіку фантазії, він говорить: «В фантазії загальне, розумне міститься як таке, що приведено до єдності з

---

[1] Див. . G. Maas, Versuch über die Einbildungskraft, 1792.

[2] К. Фишер. История новой философии т. 6, стор.358.

[3] Гегель Соч. Т.XII. М., 1938. Стор. 263-264.

певним конкретно-чуттєвим явищем»[1]. Гегель показує, що образ фантазії має в собі два моменти: смисл і чуттєву сторону. Характер їх і способи їх сполучення визначають ступені в історичному розвитку художнього образу. Створення величної картини такого розвитку з використанням значного матеріалу світового мистецтва – велика заслуга Гегеля.

Оскільки Гегель виступає як психолог, він дає правильну структуру уяви. Оскільки ж він виступає як філософ-раціоналіст ідеалістичного напрямку, він, зрештою, досить низько оцінює гносеологічну функцію фантазії, принижує її за зв'язок з чуттєвим матеріалом просторово-часового характеру. Загальне уявлення, за Гегелем, нібито весь час намагається звільнитись від чуттєвого матеріалу і кінець кінцем досягає цього, створюючи знак. Цей останній безпосередньо вже не містить в собі тієї визначеності, яка властива загальному уявленню. Гегель пов'язує фантазію тільки з процесом художньої творчості. Чим вище піднімається абсолютний дух в своєму саморозкритті, тим більше він залишає фантазію, поки зрештою не приходить до чистої стихії мислення. Ця концепція подолання чуттєвого не може бути сприйнята діалектичним матеріалізмом, який розглядає чуттєву, речову діяльність людини як першооснову усієї пізнавальної активності суб'єкта.

Продуктивні в науковому відношенні ідеї про природу фантазії розвивались головним чином в руслі матеріалістичної філософії. Так, проблему співвідношення чуттєвого і раціонального моментів в процесі фантазії оригінально розв'язує В. Г. Бєлінський. Він вважає фантазію творчою здатністю, а розум – здатністю критичною, такою, що створює смисл. Бєлінський з великою проникливістю показує взаємодію фантазії і розуму в поезії і науці. «Кажуть: для науки потрібен розум і розсудок, для творчості – фантазія, і думають, що цим розв'язали справу зовсім... А для мистецтва не потрібен розум і розсудок? А вчений може обійтись без фантазії? У першого справа закінчується образами, у другого – думками»[2].

Слід відзначити певну спільність в розумінні природи фантазії В. Г. Бєлінським і К. Д. Ушинським. В книзі «Людина як предмет виховання» Ушинський зазначає: «По суті це один і той самий безперервний… психо-фізичний процес, на одному кінці, якого ми бачимо уявлення в певних формах і фарбах або, краще сказати, бачимо багато уявлень, які миготять, а на другому – поняття без певних форм і певних фарб»[3]. Цей процес може йти в двох напрямках: в одному випадку, коли верх беруть уявлення, ми фантазуємо, а в другому – думаємо.

Цікаві думки про природу фантазії висловив О. О. Потебня, розвиваючи свою теорію поетичного образу і разом з тим показуючи в ньому характер співвідношення чуттєвого і раціонального моментів. «Є дві сторони поетичних творів: образ значення, – каже Потебня А. А. - Якщо з цих компонентів скласти «загальну формулу поезії», то ми одержимо «А (образ) < Х (значення), тобто між образом і значенням завжди існує такого роду нерівність, що А менше Х. Встановлення рівності між А і Х ліквідувало б поетичність» [4].

Потебня поєднує лінгвістичний, естетичний, психологічний і гносеологічний аспекти вивчення художнього образу, при цьому він зазначає, що всякий поетичний твір є не винятково, але головним чином акт пізнання. Вивчення діяльності фантазії як єдиного пізнавального і творчого процесу дало плодотворний поштовх цілій школі теоретиків, які спеціалізувались по проблемі творчості.

Розвиваючи погляди В. Г. Бєлінського на психологію художньої творчості, М. Г. Чернишевський на перший план висуває положення про залежність фантазії від дійсності. У зв'язку з цим він в багатьох випадках замість визначення «творча» вживає «комбінуюча», підкреслюючи цим той факт, що фантазія не може піднятись вище предметів і явищ, які людина знає з свого досвіду, що творча уява може тільки складати предмети з різнорідних частин (кінь з пташиними крилами), або збільшити предмет в обсягу. Але

[1]Гегель Соч. т.XII. М., 1938. Стор. 11.
[2] В. Г. Бєлинский. Полн собр соч, Т. X. М. 1956. Стор. 305.
[3] К. Д. Ушинский. Соч. Т. 8. 1950. Стор. 451.
[4] А.А. Потебня. Из записок по теории словесности. Харьков. 1905. Стор. 101.

прекрасніше, яскравіше і більш живо ми нічого не зможемо уявити краще, ніж в дійсності[1]. Цю апологію дійсності і приниження творчого характеру фантазії (мистецтва взагалі) можна правильно зрозуміти, лише виходячи з основного завдання, яке стояло перед Чернишевським, – з критики спекулятивної теорії мистецтва Гегеля. Чернишевський добре розумів творчий характер мистецтва, хоча окремих положеннях по суті зводив діяльність творчої уяви до функції доповнення частин створюваного фантазії, яких бракує, з тих вражень, в яких ці частини є. Доповнення входить в сукупність засобів, за допомогою яких будується образ творчої уяви, але повністю він не замінює їх собою.

<...> ... Людська діяльність на відміну від діяльності тварин характеризується насамперед уявою, що виявляється в здатності до відльоту від безпосередньої дійсності і в здатності виробляти універсально, в той час як тварина виробляє однобічно. Тут мова йде про різноманітні можливості людини, людської, праці, в процесі якої створюються речі, які не тільки задовольняють потреби даного організму, але й потреби будь-якої іншої істоти. У тварини ж спостерігається скованість щодо природи.

Творча здатність людини <...>, хоч і виникає на базі практичної речової предметної дії, проте за своїм характером, змістом вона значно ширша, ніж предметна дія. Якщо тварина виробляє лише під впливом безпосередньої фізичної потреби, то людина виробляє, навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в істинному смислі слова тільки тоді виробляє, коли вона вільна від неї. В яких формах здійснюється це звільнення – питання спеціального порядку. Воно було конкретно поставлено наукою (зокрема, психологією) значно пізніше.

Цікава думки про походження творчої здатності людини в дії були висловлені також Л. Нуаре[2], хоч в цілому він залишався на ідеалістичних позиціях. Нуаре ставить перед собою досить складне питання: як рука людини досягла функції органа, головним чином активного, творчого, і зауважує, що вирішальний крок із сфери тваринної активності було зроблено тоді, коли в руку були вкладені інструменти, знаряддя праці. Нуаре висловлює оригінальну думку: «Рукою охоплений ніж діє так само, як природний орган. Але вирішальні його переваги перед останнім полягають у тому, що він лише до того часу обтяжує і утруднює руку, поки ним виконується та або інша дія; коли зникає в ньому потреба, він може бути відкладений в сторону або замінений іншим інструментом або будь-яким предметом[3].

Внаслідок цього вступає в повну силу принцип субституції (підстановки). Цей принцип має силу в усякому органічному житті... Це справжній творчий принцип, який розкривається усюди[4]. Ось чому рука, цей в основному діяльний орган, знаменує перехід від інстинктивних дій в роботі розуму до справжньої творчої роботи.

В останній третині XIX і на початку XX ст. у буржуазній психології набувають все більшого поширення різні еклектичні концепції.

Так, прагнучі визначити специфіку фантазії, В. Вундт дав їй послідовно три тлумачення. В «Основах фізіологічної психології» (1880) він під впливом романтичної філософії початку XIX ст. дає інтелектуалістичне визначення фантазії як «мислення в образах». Але вже в «Нарисах по психології» (1897) Вундт відносить мислення і уяву до складних функцій апперцепції, що здійснює аналіз і синтез даних досвіду. В цьому виявляється єдність мислення і уявлень. Різниця подібних форм апперцепційного аналізу залежить від основного, визначального мотиву, який в галузі діяльності уяви полягає у відтворенні дійсних (або аналогічних дійсним) подій. Основний мотив розсудку полягає в сприйманні схожості і відмінності, а також інших логічних віднощень між елементами досвіду[5].

З часом Вундт відходить від такого трактування питання. Він розуміє фантазію як комплекс різних функцій. Ось чому продуктивну фантазію, з його точки зору, слід розглядати як посилення нормальних функцій. Вундт вважає, що фантазія зовсім не є особливою психічною здатністю, силою, яка приєднується до інших душевних сил. Він висловлює думку,

---

[1] Див. Н. Г. Чернышевский. Избр. Философ. Произв. Т.1. 1950. Стор.175.

[2]Див. Л. Нуаре. Орудие труда и его значение в истории развития человечества, Харьков, 1925

[3] Там же, стор. 135.

4Там же, стор.137.

[5] Див. В.Вундт. Очерки по психологии. М., 1897. Стор.306-308.

що вона завжди діє в цих силах. Термін «фантазія», за Вундтом, означає творчу здатність душі, що рівною мірою охоплює процеси згадування і творчості нового, тобто того, що не може бути зведено до жодних пережитих вражень[1].

Висунуті Вундтом принципи повинні були б характеризувати специфічну природу фантазії, але в дійсності вони стосуються всієї психічної, діяльності людини і фактично не виявляють специфіки, своєрідності фантазії.

Ідеалістичне розуміння фантазії виявив Е. Шпрангер. Згідно з його концепцією, під уявою слід розуміти духовну творчу функцію людини, яка лише передчуває таємницю життя в «символах вищого смислу» і виступає посередницею між сокровенними глибинами духу і умовами просторово-часової дійсності[2].

Цікаву спробу вийти за рамки чисто суб'єктивних тлумачень природи фантазії здійснив Рібо, пов'язавши її образ з процесом об'єктивації, матеріального виразу цього образу. Підкреслюючи, що уявлення руху є вже початок самою руху, Рібо ставить за мету показати, що ця думка пояснює, принаймні в головній частині, виникнення творчої уяви. Початок і головне джерело фантазії полягає в природному намаганні образів об'єктивуватись, або, інакше кажучи, в рушійних імпульсах, властивих образу. Рібо вважає, що створення нового – істотна і найбільш властива творчій уяві ознака. За характером своєї об'єктивації образи мають такі форми, як намічену (мрії), прояснену (художня творчість, філософські і наукові гіпотези і т. п.) і втілену, або предметну (промисловість, торгівля, військова справа і т. п.)[3].

Ідеалістичне тлумачення фантазії можна знайти в чи працях Фрейда і його послідовників. Психоаналітики (Юнг, Лонг) стверджують, що фантазія в основному є продуктом підсвідомого. Хоч вона і містить в собі деякі елементи свідомого, проте, якщо говорити про її специфічну характеристику, то вона по суті своїй спонтанна і зовсім чужа свідомості.

І. П. Павлов, відтворюючи картину роботи творчого відділу кори головного мозку, фізіологічну основу свідомості, вказував, що творчість відбувається в найбільш активній ділянці мозку. Правда, у сні інколи відбувається своєрідна творчість, але осмислити її можна тільки при повній і ясній свідомості. Тоді процес усвідомлення предметів стає творчим процесом у формі засвоєння знайденого, осмислювання його значення і т. д.

Без ясної свідомості неможливо відокремити порожнє фантазування від справжньої творчої знахідки. В підсвідомій сфері вони майже повністю нівелюються.

В статті «Поет і фантазія» Фрейд висловився так: «фантазує аж ніяк не щаслива людина, а тільки незадоволена. Незадоволені бажання – спонукальні стимули фантазії; кожна фантазія – це здійснення бажання, коректив до дійсності, яка не задовольняє» [4].

Фантазія, дійсно, тісно пов'язана з потребами і бажаннями, які, проте, не можна звести до честолюбства та еротизму, як це стверджує Фрейд. Фантазія в окремих випадках може виконувати і компенсаторні функції, піднести це в ранг основного принципу – неправомірно. Компенсація є заміною об'єктивного, реального суб'єктивними образами фантазії. Значно ширше більш характерно фантазія виявляється в продуктах, що мають суспільне значення і не вміщаються в суто су'бєктивіське розуміння компенсації.

Той самий принцип компенсаторності, правда, в пом'якшеній формі, можна знайти і в дослідженнях психолога М. Самсонова. Ознака, яка дає можливість теоретично відмежувати фантазію від інших проявів душевної діяльності, може бути висловлена тезою: «Уява живе почуттями». Емоційне життя, розвиває цю думку Самсонов, вимагає не тільки зовнішнього вияву, рухового тілесного виразу, а й шукає свого внутрішнього, психічного вияву. Ця діяльність і користується саме образами.

Стає ясно, що принцип відмежування фантазії від інших психічних процесів (мислення, пам'яті, емоцій, сприймання і т. п.) виявляється малоефективним? Ось чому згодом стає актуальною ідея Т. Рібо про рухову природу образів, про намагання образів знайти свій

[1] Див. В.Вундт. Фантазия как основа искусства. СПб-М., 1914. Стор 29.
[2] Див. E.Shpranger. Fantasie and Weltanschauung, в кн. Weltanschauung, Berlin, 1911.
[3] Див. Т. Рибо. Творческое воображение. СПб., 1901.
[4] З. Фрейд. Психологические этюды М.,1912. Стор. 21.

об’єктивний вираз. В цьому плані спочатку звертають увагу на зв’язок фантазії і мови. Мова є також і психічним процесом, і тут ми начебто знову залишаємось в уже згаданому колі взаємодії. Проте мова є і об’єктивним способом спілкування між людьми. Ось чому така постановка питання дає можливість здійснити перехід до об’єктивної характеристики фантазії і далі – до слідження її діяльності – матеріального продукту.

Проти суб’єктивного, компенсаторного тлумачення фантазії виступив видатний російський психолог і педагог П. П. Блонський. Досліджуючи нерозривну єдність її з мовою як з засобом спілкування, він у праці «Пам’ять і мислення» пише: «Вищий розвиток творчої... уяви найтісніше зв’язаний з розвитком мови. Поки немає розвинутого мовного спілкування з іншими в розумінні повідомлення своїх згадок і фантазій, немає досить сильних стимулів для довільної репродукції образів і довільної творчості їх... Штовхнути на інтенсивне користування репродукцією і творчістю образів могла практично практично дуже ефективна причина: такою причиною могло бути відкриття сильної емоційної дії на людей відповідних яскравих образів, але таке відкриття можна було зробити лише тоді, коли вже існувало мовне спілкування. Саме користування мовою спочатку інтенсифікувало розвиток свідомого фантазування» [1].

Будучи формою зовнішнього виразу продуктів фантазії, мова певною мірою є основою, на якій утворюються і чуттєвий і раціональний моменти уяви.

Тенденція досліджувати процес об’єктивації образів фантазії виявилась в період панування біхевіористичного напрямку в психології, тому боротьба з суб’єктивізмом щодо розуміння уяви знайшла свій крайній вираз не тільки в недооцінці, ай в ігноруванні суб’єктивного образу. Таку точку зору розвиває К. Гордон. Зазнаючи впливу біхевіоризму, К. Гордон хоче мати справу тільки з вираженими зовні продуктами уяви і заводить уяву до творчості. Вищий клас їх становлять продукти мистецтва, науки, промисловості. Ці форми уяви найбільш досконалі, ясні, визначені[2].

Біхевіоризм, який заперечує роль суб’єктивного фактора в творчій діяльності людини, хоч і виступив з критикою старої функціональної психології, не зміг стати провідною концепцією в середовищі радянських і прогресивних зарубіжних вчених. Не поведінка, а матеріальна дія стала основною ланкою психології. Ось чому дослідження переноситься на базу реальної, змістовної, творчої діяльності людини.

Перед вченими виникло цікаве і глибоке питання: як в дії відбувається перетворення уявлень, чому це перетворення може відбуватись тільки на основі дії? Французський психолог А. Валлон, відповідаючи на це питання, підкреслює, що «вже практичний жест є винахідливим, тому що він керується свого роду пластичною інтуїцією, яка примушує його досліджувати і використовувати якості або особливості речей. Ці попередні дослідження речей керують сукупністю операцій, в яких комбінуються і змішуються обставини, що сприяють успіху»[3].

Валлон показує, що практична дія недостатня для виходу за межі простої конкретної поведінки. Лише через механізм наслідування виникає роздвоєння дійсності і уявлень про неї. При цьому «відкривається зовсім новий цикл чисто уявлюваних і розумових сполучень, без яких люди не могли б ні думати, ні пізнавати і без яких світ не міг би бути зміненим інакше, як засобами простої м’язової дії»[4].

Не торкаючись тут питання, як взагалі у людини виникає здатність до уявлень, спробуємо з’ясувати, як на основі дії уявлення стають творчим процесом фантазії. Уже А. Валлон зазначає, що дія тілесно-практична не може бути безконечно різноманітною. Інакше кажучи, людська дія має обмежене число «ступенів свободи». В той же час творча діяльність людини по суті виявляється невичерпною, і така здатність корениться в уяві. Вона надає все нового і нового смислу дії. Але це не означає, що високі форми уяви втрачають свою тілесну, речову основу.

---

[1] П. П. Блонський. Память и мышление. М.-Л., 1935. Стор.92.
[2] K. Gordon. Immagination. 1935.
[3] А. Валлон.От действия к мысли. М., 1956. Стор. 126.
[4] Там же, стор.127.

Можна припустити, що фантазія є провідним компонентом такої здатності людини, як перевтілення. Важливий психологічний механізм художньої, ігрової та деяких інших форм діяльності полягає, зокрема, в тому, щоб уявити себе на місці іншого. Можна, мабуть, показати, що це стосується якоюсь мірою і розкриття істини.

Очевидно, не тільки один ізольований механізм наслідування бере участь в роздвоюванні практичної дії, створюючи передумови для вищих проявів психічної діяльності (уяви, мислення і т. п.). Наслідування саме по собі виявляється ще недостатнім для такої складної операції. В становленні оригінальності як вищої стадії творчої здатності воно виявляється лише одним з її необхідних ступенів. Індивідуальний духовний розвиток людини показує багатоманітність цих ступенів. Матеріалістичне пояснення виникнення вищих творчих функцій людини лежить дещо в іншій площині, яка включає в себе наслідування, але до нього не зводиться.

Спробу пояснити виникнення розумових дій, виключаючи процес формування образу, зробив П. Гальперін. Його думка полягає в тому, що «психічна діяльність є результатом перенесення зовнішніх матеріальних дій в план відображення – в план сприймання, уявлень і понять» [1].

Спочатку розумова дія спирається на матеріальну, речову дію, а потім на так звану матеріалізовану, тобто дію, де реальні предмети замінені їх відображенням – малюнками, схемами, діаграмами і т. п. Після досягнення найвищої матеріальної або матеріалізованої форми (найбільш узагальненої, скороченої і достатньо засвоєної) дія відривається від її останніх зовнішніх опор. З цього починається її третій етап, коли вона переноситься не в план уявлення, а в план голосної мови без опори на предмети[2]. Гальперін вважає, що уявлення як окремий внутрішній план дії поряд з планом сприймання взагалі не може виділитись без опори на другу сигнальну систему. Це, зокрема, він доводить тим, що узагальнену дію важко уявити, але її легко сперти на мову. Проте це ще не розумова дія у власному значенні слова: виконати дію в думці людина ще не може.

Речова дія будується як відображення матеріальної. Ця остання розгортається і крок за кроком переноситься в мовний план. Певні терміни і звороти мови пов'язуються з певними елементами і операціями матеріальної дії, розташовуються так, щоб відобразити цей процес. Мова виявляється носієм абстрактних властивостей предметів, і дія може бути виконана в стихії абстракції. Як зазначає Гальперін, «мова є форма предметної дії, а не тільки повідомлення про неї. Тут повідомлення ще не відокремлено від дії» [3].

Четвертий етап у формуванні розумової дії, за Гальперином, починається з перенесення голосномовної дії у внутрішній план і закінчується вільним вимовлянням цієї дії цілком про себе [4]. На п'ятому етапі «скорочується мовна формула». Зовнішня мова перетворюється у внутрішню. Остання характеризується тим, що вона протікає автоматично і в основному за межами самоспостереження.

Так, предметна дія, відбившись в різних формах зовнішньої мови, зрештою стає актом внутрішньої мови. Мовний процес починається з свідомості, залишаючи в ній тільки свій остаточний результат – предметний зміст дії. Процес повідомлення поступається місцем тому, що повідомляється. В самоспостереженні дія набуває рис окремого акту думки. Таким чином, із зовнішнього практичного процесу дія перетворюється у внутрішній пізнавальний процес. Шляхом вказаних дій розкривається система істотних рис об'єкта, в результаті чого з'являються розумові образи цих об'єктів, їх поняття. Кінець кінцем за кожним поняттям криються ті розумові дії, завдяки яким воно тільки і може бути засвоєно. Гальперин надає великого значення ідеї, яка стосується розумової дії. Вона виступає у нього не тільки як часткове явище, але також як основа для формування, а згодом і прихований механізм психічних явищ. В цій дії розкривається конкретний зміст психічної діяльності: вона виявляється не чим іншим, як сукупністю зовнішніх предметних дій, які стали ідеальними і,

[1] Психологічна наука в СССР. Т.1. М., 1959. Стор. 446.
[2] Там же, стор. 453.
[3] Там же.
[4] Там же, стор. 457.

зокрема, розумовими діями. Через те що ідеальні дії є не що інше як матеріальні дії, перенесені в план відображення і багатократно змінені, генетично і функціонально єдина система всіх цих відображених форм предметної дії становить конкретний зміст психічної діяльності, прихованої за різними психічними явищами[1].

Взаємовідношення матеріальної та ідеальної сторін дії мають не тільки психологічний, але значною мірою і філософський інтерес. Це особливо підкреслив С. Хешпір в книзі «Думка і дія»[2]. Розв'язання проблеми мислення і дії автор пов'язує безпосередньо з питанням про відношення між зовнішньою ситуацією і реакцією на неї з боку людини, між знанням і рішенням, між критицизмом і практикою, між філософською абстракцією і конкретною різноманітністю досвіду. При розв'язанні цієї проблеми виявляється можливим зблизити розумову і моральну аргументацію, розкрити справжню роль дії у виникненні психічних процесів. «Глибокою помилкою емпіричних теорій сприймання, – пише Хемпшир, – які йдуть від Берклі і Юма, було уявлення про людину як про пасивного спостерігача... Зокрема, буде неправильним уявляти досвід про зовнішній світ як синтез вражень від кожного з п'яти чуттів. Коли людина реалістично сприймає враження вона виявляє і класифікує речі згідно з їх відношенням до її практичних інтересів. Її ситуація визначена тим, в якому стані вона перебуває і що вона намагається робити. Людина відмічає і вичленовує із хаосу дійсності все те, що протидіє їй і що потребує перетворення»[3].

В історії психології XX ст. тенденція розглядати психіку у зв'язку з реальною людською дією все більше поширюється на інші психічні процеси, в тому числі і на уяву. Цей науковий потяг, зокрема, набуває форми відшукування емпіричних основ уяви, її виникнення в життєвих експериментах, які вживаються в широкому смислі слова. Американський філософ і психолог Г. Александер у статті «Відносно емпіричних основ уяви»[4] стверджує, що вже в звичайній дії експериментального спостереження людина одержує можливість пізнавати: 1) частини великих конфігурацій, 2) певні якості, 3) відношення, 4) виміри і т. ін. Проте повноцінна інтерпретація експерименту стає неможливою без фантазії, без «фантазійної маніпуляції», як висловлюється Александер. Як приклад можна розглянути поняття досконалої лінії одного виміру. Відомо, що такі лінії не зустрічаються в дійсності. Правда, ми можемо абстрагувати лінії, які створюють контури або межі об'єктів, але цим справа не вичерпується. Тільки завдяки активності нашої фантазії – редукування ширини до нуля і випрямлення лінії – ідеальне поняття досконалої лінії виявляється можливим[5].

Аналогічним шляхом виникає поняття геометричної точки. В цьому випадку відбувається мислене (фантазійне) скорочення лінії до такої межі, в яку навіть не потрібно включати мінімальні величини. Ясно, що безкінечну лінію можна уявити як продукт дослідної лінії, очищеної за допомогою фантазії, подовженої безконечно. У відношенні до неї уявлення про межу виявляються негативними. Всі ці та інші продукти фантазії стають можливими завдяки тому, що в своїх вихідних частинах вони присутні в дослідних змінах. Для розуміння походження цих понять не можна залишати поле експерименту, хоч дія вилучення певних абстракцій з однієї сфери досвіду і застосування її в іншій виявляється певною мірою позаекспериментальною. Александер показує досвідне походження таких модифікацій фантазії, як генералізація, екстраполяція, формування моделей гіпотез і т. ін.

При цьому автор критикує форму трансцендентальної априорної необхідності щодо досвіду і суджень та показує приклад дійової критики інтуїціонізму та формалізму. «Якщо ми маємо рацію у визнанні емпіричних основ для фантазійної зміни абстракцій, – писав він, – тоді обидва – інтуїціонізм і формалізм – виявляються неспроможними. Вони не дають ясності для розуміння важливих зв'язків між досвідом і тим, що є ідеальними конструкціями»

[1] Психологічна наука в СССР. Т.1. М., 1959. Стор.466.
[2] S. Hampshire. Thought and action. New York. 1960.
[3] S. Hampshire. Thought and action. New York. 1960. S. 47-48.
[4] Philosophy and Phenomenological Research. V. XXIII. 1963.
[5] Див. там же, p. 428.

[1]. Свою точку зору Александер називає «фантазійним емпіризмом», протиставляючи його апріоризму в цілому.

Важливий принцип, що стосується матеріалістичного характеру відношення пізнання і дії, був розвинутий П. В. Копніним в дослідженні, присвяченому розкриттю гносеологічної і логічної суті ідеї. Нам важливо тут відмітити думку Копніна, що ідея на відміну від інших форм пізнання характеризується особливим безпосереднім зв'язком з практичною дією. В ідеї знання досягають такого ступеня зрілості, що вони втілюються через матеріальну практичну діяльність в життя, в дійсність[2].

Те зауваження Копніна, що ідея, будучи передумовою практики, не є винятковою її передумовою, фактично свідчить про зв'язок ідеї з іншими формами людської розумової діяльності, в першу чергу – з уявою. Адже уява завжди включає в себе не тільки теоретичне пізнання об'єкта, але і практичну мету його перетворення у відповідності з певного ідеальною формою. Ця практична мета є також образ, а значить і чуттєве утворення як продукт фантазії.

Діалектика взаємовідношення ідеї і об'єкта полягає не тільки в тому, що ідея збігається з об'єктом, не тільки в тому, що вона не повністю відображає об'єкт, але також і в тому, що вона містить як мету ідеальний образ нового об'єкта, якого ще немає в дійсності (в попередньому об'єкті закладено лише його реальну можливість). Ця суперечність служить теоретичною передумовою для практичного перетворення об'єкта.

Якщо логічно ідея містить в собі ідеальний образ, то психологічно навпаки – образ містить в собі ідею як момент значення, осмислення образу. Отже, вказана вище суперечність може бути плодотворно перенесена і на розкриття природи фантазії, оскільки вона безпосередньо, більш, ніж всякий інший психічний феномен, пов'язана з практичною дією.

Інтерес до дослідження проблем фантазії на сучасному стані дуже великий. Досить активно розробляється питання про роль фантазії в процесі художньої творчості, причому з'ясовується її гносеологічна функція, здатність розкривати істину в наочно-образній формі[3]. Значно зріс інтерес до дослідження фантазії в галузі наукової творчості, зокрема до з'ясування її ролі в побудові гіпотези[4]. У зв'язку з тим, що кібернетика все більше займається моделюванням таких складних розумових процесів, як мислення, творчість і т. д. [5], настає час, коли образи, створені силою фантазії, починають інтерпретуватись подібно до інших предметів точних наук. Укорінюється думка, що кібернетика дає основу для розвитку загального вчення про образ, а це, в свою чергу, повинно вивести психологію художньої творчості і художнього сприймання за межі безсистемного емпіризму.

Поняття інформації дійсно є важливим для пояснення природи фантазії як фактора творчого процесу. Адже шаблонний, заяложений образ не несе в собі ніякої інформації, і, навпаки, чим більше образ виявляється оригінальним, індивідуалізованим, неповторним, тим більшу інформацію містить він в собі для людини, яка його сприймає.

Підводячи підсумок дослідженням, присвяченим з'ясуванню гносеологічної і творчої ролі фантазії, треба сказати, що природа її образів, особливо тих, які мають яскраво виражений творчий характер, нерідко була і тепер є ще предметом спекулятивно-ідеалістичних вигадок. Саме в сфері фантазії, в образах, які знаменують собою відліт ідеального від матеріального, може насамперед скластись враження незалежності психіки людини від об'єктивної дійсності. Ось чому розкриття «земного», реалістичного походження здатності людини до фантазування може стати важливою ланкою в матеріалістичній аргументації процесу перетворення матеріального в ідеальне.

В той же час всі спекуляції" і хитромудрі здогадки про природу творчості будуть зазнавати невдач доти, доки не буде розкрито саме «земний» механізм творчої дії,

---

[1] Philosophy and Phenomenological Research. V. XXIII. 1963, P. 431.
[2] Див. П. В. Копнін. Идея как форма мышления. К., 1963. Стор. 88.
[3] Див. Б. Кублаков. Гносеологическая природа литературы и искусства. Львов, 1958.
[4] П. Копнин. Гипореза и познание действительности. К., 1962.
[5] В. Глушков. Моделирование мыслительных процесов. «Природа», 1963. №2.

спрямованої на перетворення дійсності. Закономірності і шляхи виникнення творчої уяви в надрах практичної, спочатку тільки перцептивної, дії з усією чіткістю показують, що ідеальне (образи фантазії) є не чим іншим, як матеріальним, пересадженим в людську голову і перетвореним в ній. Ось чому всі ті дослідники, які будуть враховувати тільки суто реальну, практичну, речову сторону дії (як це трапилось з прагматистами, що нігілістично заперечують образ фантазії), по суті будуть говорити не про перетворення навколишньої дійсності, а про пристосування до неї. Творча дія в такому разі вироджуватиметься. Ось чому прагматизм, злившись з речовою дією, не може створити справжньої наукової теорії, яка б правильно з'ясувала роль фантазії. Щодо цього все зло гештальт теорії полягає в тому, що вона навіть творчу людську дію мислить як таку, що не відривається від образу сприймання, а лише відбудовує його порушену цілісність, додаючи частини, яких бракує.

Короткий огляд історії дослідження досвідного походження продуктів фантазії показує плодотворність і науковість розкриття її провідних закономірностей в плані людської дії. Крім того, цей шлях дослідження виявляється плодотворним і для матеріалістичної інтерпретації походження продуктів процесу фантазії.

СПЕЦИФІКА ФАНТАЗІЇ. ЗАГАЛЬНА СТРУКТУРА ЇЇ ОБРАЗУ

Існує загальноприйняте формулювання фантазії, згідно з яким вона є «створення нових образів із старого досвіду» або «нова комбінація старих елементів». Проте спроби дати конкретне розгорнуте визначення фантазії, показати відмінність її від інших психічних процесів приводять до протилежних висновків: то зводять всю психіку людини до фантазії, то в результаті однобічного аналітичного підходу зовсім заперечують її існування.

Щоб розкрити природу уяви, доцільно порівняти її з іншими психічними процесами, особливо з пам'яттю та мисленням. Перша в більшості випадків протиставляється творчій здатності фантазії, друге – наочно-образному її характеру. Проте пам'ять завжди відтворює певною мірою реконструйований образ, і в цьому розумінні ми, зокрема, говоримо про вибірковий характер пам'яті. Мислення може відбуватись, як стверджують деякі філософи і психологи, не тільки в абстрактній сфері, але і в образній; І. М. Сєченов говорив у зв'язку з цим про «мислення конкретами»[1]. Водночас в установленні співвідношення знаку і значення виявляється діяльність фантазії. Все це свідчить про те, що надзвичайно важко провести чітку лінію, яка відокремлювала б уяву, з одного боку, від пам'яті, а з другого — від мислення. Питання заплутується ще сильніше, коли виявляється зв'язок між фантазією і відчуттями, сприйняттями, почуттями і волею. Дійсно, в психології встановлено, наприклад, такі поняття, як «емоційний тон відчуття», «осмисленість сприймання», «емоційна і логічна пам'ять», «довільна і недовільна увага», «логіка почуття», «репродуктивна (пов'язана з пам'яттю) і творча уява» і т. д.

Як розуміти ці психічні явища? Чи не є вони тими науковими фікціями, проти яких так боровся І. М. Сєченов? Уважний розгляд цього питання показує, що ми маємо тут справу з психічними процесами, які найтісніше взаємопов'язані.

Простежте за людиною в стані уваги (спостереження). Вона відчуває, переживає, мислить і навіть може змінювати якийсь предмет, тобто тут виявляється і робота уяви. Проте всі ці види психічної діяльності у людини в стані уваги підпорядковані саме увазі — процесу цілеспрямованого зосередження. Людина намагається уявити предмет, який вона очікує. Людина також переживає свою уважність. Отже, всі ці процеси підтримують стан уваги, перебувають у нього на службі підпорядковані головному мотиву уваги – цілеспрямованому зосередженню, чеканню. Як тільки здійснилось очікуване, зникає цей мотив, а разом з ним і сама увага. В стані уваги перебуває вся людина.

[1] И. М. Сеченов. Элементы мысли. Избр. произв. Т. 1. М., 1952. Стор. 346-367.

В психології давно встановлено, що для цілісного сприймання будь-якого предмета не досить одного лише чуттєвого враження – впливу предмета на органи чуттів. Образ предмета, який сприймається, завжди скла-дається з чуттєвого враження і певного суб'єктивного доповнення, що виражає досвід людини. Це доповнення значно перетворює вказане враження і допомагає осмислити і чуттєво з'ясувати сам образ. Таке суб'єктивне доповнення (апперцепція) може бути або відповідним дійсності або значною мірою викривленням її. Так, зустрічаючи знайому людину, ми нерідко згадуємо її в минулій ситуації і в нашому уявленні примушуємо людину робити різні вчинки. Доповнення до образу, який сприймається, до уявлень пам'яті є вже синтез, нерідко творчий. В міфології, а також в поетичних образах, наприклад, реально видимий рух сонця уявлявся як виїзд бога Феба у сяючому золотом фаетоні – фантастичне пояснення явищ природи. Народ склав дуже багато дотепних, заснованих на доповненнях фантазії, пояснень місячних плям і т. п.

Сполучення сприймання і фантазії можна спостерігати при спогляданні художньої картини. Погляд людини оживляє зображення – необхідний фактор для створення враження, що перед нами не полотно, а жива дійсність. Завдяки асоціативній роботі людина, сприймаючи предмет по частинах, одержує цілісний його образ. Особливо важливим є сполучення фантазії і сприймання в процесі вивчення роботи машин за наочними пособниками, схемами, кресленнями. Тут, як і в згадуваних випадках, із допомогою фантазії створюється істотне доповнення образу сприймання. Дехто з психологів (Роршах, Гейльброннер) на основі таких явищ будував ряд методів вивчення фантазії, суть яких полягала саме в доповненні частин будь-якого незавершеного образу, пред'явленого в дослідному порядку[1].

З іншого боку, досвід показує, що фантазія неможлива без пам'яті. Чим більше матеріалу дає пам'ять, тим більше можливостей відкривається для комбінаційної роботи. Але пам'ять може відігравати і негативну роль. Це трапляється при наявності «суцільної» пам'яті, що утруднює розчленування старих образів та їх вільне цілеспрямоване комбінування. Для успішної творчої роботи потрібне живе вибіркове відтворення. Відомі випадки, коли людина-ейдетик завдяки своїй яскравій образній пам'яті може слово в слово пересказати після одноразового читання, не заглядаючи в текст, кілька сторінок книжки. І в той самий час така людина, скута своєю винятковою пам'яттю, не може переказати своїми словами прочитане. Можна було б далі розкрити і значення розумової діяльності в процесі побудови образів фантазії і т. ін.

Враховуючи те, що велику увагу дослідників було спрямовано на виявлення відмінності уяви від пам'яті і мислення, слід зробити кілька зауважень. Коли намагаються розмежувати пам'ять і уяву, нерідко говорять про пам'ять взагалі, в цілому. Але поняття «пам'ять» включає поряд з відтворенням також і запам'ятовування і зберігання образів, сприйнятих суб'єктом. Тим часом її співвідношення з фантазією може мислитись тільки як співвідношення з репродуктивною стороною пам'яті. Дійсно, для того, щоб створити новий образ, треба репродукувати, оживити в пам'яті образи сприйнятих у минулому вражень. Правда, сама репродукція може служити завданню згадування. В цьому випадку ще немає виходу за межі пам'яті.

Репродукція стає необхідним моментом фантазії, коли відтворення підпорядковується не своїм безпосереднім цілям згадати щось, а цілям фантазії – творчому чуттєво-наочному перетворенню дійсності. Образ репродукції виникає в такому випадку як елемент або фрагмент створюваного образу. Ця відтворена частина минулих вражень вступає в зовсім новий зв'язок з іншими враженнями, які в минулому не існували. Якщо людина ставить завдання тільки пригадати, у неї виникає відчуття тотожності відтвореного з минулими враженнями. Це відчуття може бути дуже сильним, особливо в тих випадках, коли пригадування відбувається з великими зусиллями, а його результат навіть набуває вигляду творчої знахідки. Нерідко процес пригадування йде опосередкованим шляхом, і уява як

[1] Див. Kreutz. Metody wspolczesnej. Warsz., 1962, s.178-219; Lindworsky. Methden der Pfantasieloyschung, Handb der biology. Areitsmethoden, 1931.

допоміжний засіб стає моментом пам'яті. Прикажчик Іван Овсійович з оповідання А. П. Чехова, згадавши «лошадиную фамилию», навіть «закричав... радісно, не своїм голосом», адже це була справжня знахідка. Але знахідка уже відомого. В порівнянні з цим Архімедова «евріка» була емоційним виразом знахідки нового. Ось чому різниця репродуктивних моментів у процесах пам'яті і фантазії може бути встановлена тільки з точки зору центральної, основної мети діяльності, яка характеризує той або інший психічний процес.

Якщо пам'ять дає фантазії матеріал, то мислення встановлює істотні відношення всередині цього матеріалу. В зв'язку з цим мисленню іноді приписують провідну роль в побудові образів фантазії. Деякі психолог навіть вживають такий вираз: «фантазія є мислення в образах». До цього вислову слід ставитися з певним застереженням. «Мислення образами» – вираз, який містить в собі не тільки формальну суперечність, але також суперечність по суті. Процес мислення протилежний процесу створення образів: мислити можна тільки абстракціями, хоч і за допомогою образів.

Питання про участь фантазії в творчості в абстрактних сферах – символічній, понятійній і т. ін. — було позитивно розв'язане ... [в науці], ... творчість може відбуватись і в чистій сфері мислення без прямого контакту з емпіричним чуттєвим джерелом. Але опосередковано це джерело – просторово-часовий світ – є основою виникнення абстракцій. Абстрактне мислення постійно звертається до емпірії, і в цьому виявляється діяльність фантазії Коли ми говоримо про відкриття на базі синтезу, воно завжди здійснюється в процесі співвідношення досвіду і теорії. Аналіз понять і виведення наслідків в самій теорії менш за все потребують фантазії, але в цьому разі і не відбувається вирішальних зрушень в науці[1].

В дійсності процес фантазії, як і процес мислення, складається з чуттєвої і раціональної сторін, що виступають в тісній взаємодії. Працюючи над художнім образом, письменник спочатку створює задум, продумує художню ідею цього образу і разом з цим будує його так, щоб він втілював у собі цю ідею. Щоб створити будь-яку гіпотезу, вчений повинен мати чуттєву базу досвіду. Отже, процеси фантазії і мислення не можуть відбуватись без взаємного переходу чуттєвої і раціональної сторін. В цьому їх схожість. Різниця між мисленням і фантазією в певному розумінні полягає в меті цього пере-ходу. Мета фантазії – осмислений образ, мета мислення – смисл образного. Мислення породжує думки, фантазія – образи.

Зв'язок між почуттями і фантазією був помічений в народі давно. В багатьох прислів'ях говориться про це («у страху великі очі»). Це означає, що під впливом почуття страху гіперболізуються певні ознаки предмета, якого людина злякалась. На основі почуттів підбираються такі образи, які відповідали б психічному стану людини.

Відношення почуттів до фантазії може мати безпосередній і опосередкований характер. Якщо почуття безпосередньо впливають на підбір уявлень і їх зв'язок, говорять про стихійний асоціативний процес. Якщо почуття впливають на підбір уявлень з участю мислення, тобто відбувається усвідомлення почуттів і цілеспрямований підбір окремих уявлень, – говорять про творчий процес фантазії. В мисленні виявляється зміст почуттів і об'єкт, який їх збуджує.

Отже, робота, яка здійснюється для досягнення образної мети, стає фантазійно специфічною: психічні процеси, властиві людині, позбавляються своєї ізольованості і перетворюються в моменти фантазії. Нерідко кажуть: «Він – весь думка» або «Він – весь слух» і т. п. Про дитячий вік часто говорять як про вік фантазії. Це цілком правильно, тому що для дитини характерна насамперед фантазійна цілеспрямованість. Доросла людина може повністю проникатись волею у вчинках і цим вільним володінням своїми психічними процесами вона істотно відрізняється від дитини, підлітка і навіть юнака.

Розкриваючи цю цілеспрямовану перебудову діяльності організму і його психіки для виконання певної роботи, для здійснення певної функції, видатний радянський фізіолог

[1] М. Борн. Физика в жизни моего поколения. М., 1963 (статья «Эксперимент в теории и физике»).

А. А. Ухтомський ввів поняття домінанти як робочого принципу нервових центрів. Цей принцип полягає в тому, що поведінка організму – функціонування мозку різко змінюється в залежності від того, виникає в центрах джерело підвищеної збудженості чи ні. Досить «стійке збудження, яке протікає в центрах в даний момент, набуває значення пануючого фактора в роботі інших центрів: нагромаджує в собі збудження з віддалених джерел, але гальмує здатність інших центрів реагувати на імпульси, що мають до них пряме відношення... Сукупна робота центрів визначається рухомо тим, куди в даний момент переноситься пануюче джерело збудження» [1].

Принцип домінанти добре пояснює процесуальну специфіку людської психіки, яка здійснює цілеспрямовану роботу. Характерне співвідношення різних моментів психіки і визначає собою властивості того або іншого психічного процесу.

Для розкриття специфіки фантазії доцільно ввести терміни загальної і часткової мотивації, дійсні для про-тікання кожного психічного процесу. Загальний мотив фантазії полягає в створенні чуттєво-наочного осмисленого образу. На шляху досягнення цієї мети відбувається закономірна зміна часткових мотивацій, яка підпорядковується провідній мотивації. Так, окремі процеси пам'яті можуть бути метою (при згадуванні, наприклад), але вони можуть бути і засобом (коли пам'ять підпорядковується справі створення образу і позбавляється її самостійного значення), мотивація на певних ступенях створення образу може виступати як провідна. Окремі мотивації можна знайти при задумі образу, а також при втіленні задуму в образ. Далі буде показано. що в процесі творчої фантазії, яка заповнює образ все багатим змістом, виявляється такий принцип, який «знімає» діалектику раціонального і чуттєвого.

Відмежування фантазії від інших психічних процесів – лише попередня умова висвітлення специфічних її рис. Той висновок, що в процесі фантазії народжуються образи, примушує заглиблюватись в зміст цього процесу. Але вже при першій спробі осмислити сукупність образів фантазії виникають зовсім не риторичні питання: «Де почати? Де зупинитись?» Пояснюється це багатством матеріалу, яке навіть пригнічує при дослідженні теми фантазії. Мимоволі згадуються слова Гегеля: «Перед лицем такого незмірного багатства фантазії та її вільних творів думка, мабуть, повинна втратити мужність і відмовитись від вигадки притягти до свого суду ці творіння фантазії в повному складі, дати їм потім свою оцінку і підпорядкувати їх своїм загальним правилам»[2].

Про потік уяви, більше, ніж про будь-яку іншу психічну діяльність, можна сказати те, що сказав Геракліт про змінюваність світу, порівнюючи його з річкою, в яку течуть все нові й нові води. І як в цьому безконечному, вічно поновлюваному потоці все ж залишається дещо стійке – річка з її живописно окресленими берегами, так і в зовні, здавалось би, маловпорядкованій діяльності уяви завжди залишається щось єдине, що пов'язує різні метаморфози уявлень в певну цілісність. Це – образ творчої уяви.

Природу такого образу можна попередньо визначити як завершене в самому собі індивідуалізоване уявлення, як осмислено-наочне відображення предметів і явищ світу. В процесі творчої уяви ми весь час маємо справу якраз з образом, що розвивається: від його зародкових форм до повного вираження і втілення. Ось чому можна сказати, що він є одним з найважливіших предметів в дослідженні творчої уяви.

При слові «образ» ми насамперед думаємо про щось таке, що можна бачити, чути і т. п. Ось чому в образі ми спочатку маємо справу з його чуттєвою стороною. Проте вона не може охопити собою всю його природу. Чуттєве дає нам лише співіснування або послідовність в часі і просторі, істотних зв'язків всередині образу воно розкрити не може. Щоб знайти ці зв'язки, необхідно мислити, в результаті чого одержується значення, смисл чуттєвої сторони образу. Отже, образ творчої уяви складається з чуттєвого і раціонального моментів.

Але образи бувають .різного характеру. Ними можуть бути і просте порівняння, епітет і цілий твір (в цьому випадку говорять, що такий-то письменник показав нам спосіб життя

[1] Физиология нервной системы. Вып. 3. Кн. 1. М., 1952. Стор. 262-263.
[2] Гегель. Соч. Т. XII. Стор. 6.

народу в таку-то епоху) і т. п. Образ фантазії включається також в наукову і технічну творчість. Дослідження образів свідчить, що є прості образи (наприклад, ті, що виникають на базі простого порівняння) і – складні (як, скажімо, зображення життя народу чи окремого класу). Складний образ можна розкласти на складові частини. Так, герой художнього твору в сукупності його характеристик є образ. Окремий вчинок цього героя також є образ, а в самому вчинкові можна знаходити все нові й нові образи. Межа такого розкладу наступає там, де останній чуттєвий елемент його здатний нести, вміщувати в собі будь-який смисл, будь-яке значення.

Якщо специфіка фантазії полягає в особливостях сполучення чуттєвого та раціонального його моментів, то це сполучення і становить основну елементарну ланку, основне логічне ядро творчої фантазії. <...>

В аналізі фантазії насамперед повинно стояти питання, як за допомогою чуттєвого можна виразити раціональне. Єдність цих сторін полягає в тому, що чуттєвість вже сама є генетичною ланкою думки, мислення, а раціональне міститься не в чому іншому, як в чуттєвому. Предмет нашого пізнання єдиний, ми лише підходимо до його розкриття з двох сторін. В образі ці сторони виступають як його чуттєва оболонка і смисл. Якщо вжити більш загальні категорії, їх можна розуміти як зовнішнє і внутрішнє, як форму і зміст, як чуттєве і раціональне. Чуттєва сторона є способом, формою виразу; вона показує, чим і як виражено образ фантазії, а смисл показує значення зображеного. Предмети дійсності дають основу такого розмежування. Так, міст має той або інший зовнішній вигляд, і в зв'язку з цим мости відрізняються, з одного боку, за матеріалами (дерев'яні, залізобетонні, металічні), з другого боку – за їх конструкцією (висячі, арочні і т. д.). Але, крім того, поняття «міст» має цілком певне значення, смисл: він поєднує роз'єднані ділянки землі.

Рушійною силою розвитку образу виступає діалектика його чуттєвого виразу і смислу. Але ця діалектика ще не пояснює творчої сторони процесу. Ось чому необхідно з'ясувати ще один принцип у формуванні образу фантазії, показати дію цього принципу в деяких галузях пізнавально-творчої діяльності людини. Мова йде про **принцип індивідуалізації**, оригінальності, неповторності. В загальному розумінні його дія полягає в тому, що у фантазії створюється образ, який все більше виражає об'єктивні, предметні якості і виявляється об'єкт в усій індивідуалізованій самобутності.

Принцип індивідуалізації лежить в основі творчої діяльності людини і визначає собою, зрештою, форму і зміст образу. Співвідношення чуттєвого і раціонального моментів, установка на чуттєвий характер остаточного виразу виявляються не зовсім достатніми ознаками фантазії, залишається неясною остаточна мета образу, не видно принципу, який здійснює його розвиток. Ознака новизни як ознака творчості є ще маловизначеною, надто відносною. Новизна може мати і формальний характер. Ось чому більш точним поняттям, яке відображає справжній творчий характер фантазії, є поняття індивідуалізації. Воно містить в собі (в галузі фантазії) ознаку наочно чуттєвого виразу, хоча й не зводиться до нього. Предмет або явище будуть тим більше індивідуалізованими, чим більше вони матимуть своєрідних неповторних рис та їх сполучень. Ось чому мова йде не просто про наочність, а про таку наочність, яка дорівнювала б живому споглядання і викликала б у людини по відношенню до предмета (об'єкта) творчості найживішу реакцію. Та на цьому принцип індивідуалізації ще не вичерпує себе. Неповторність предмета повинна бути розглянута в його власній природі, тобто індивідуалізація повинна мати вищий, об'єктивний характер. Людина намагається уявити річ такою, якою вона є сама по собі. Ось чому вона весь час відкидає свої суб'єктивні привіски, наповнюючи образ предмета його власним об'єктивним змістом.

Таким чином, щоб визначити різницю між фантазією художньою і науковою, слід пам'ятати не тільки про співвідношення чуттєвого і раціонального, а й про принцип індивідуалізації. Як художня, так і наукова фантазія відтворює якусь певну подію у формі відповідного образу. Але подія в художній інтерпретації зображується так, що вона показує одиничне явище і разом з тим виражає типові характери, обставини, вчинки. При цьому саме одиничне піднесене до типового, але так, що при створенні образу і при його сприйманні

(естетичному переживанні) виступає насамперед індивідуальне явище. В противному разі зникає сила виразності, сила художньої правди. В науці ж, навпаки, індивідуальна подія має місце тільки як «зникаючий момент», який вказує на існування закону, тобто узагальнення.

Необхідний характер розгортання події в художній фантазії не повинен поступатися місцем необхідності розгортання події в науці. Проте художня фантазія і відрізняється від наукової тим, що вона не задовольняється абстрактною необхідністю, але повинна дати цій необхідності конкретний, чуттєво-образний, індивідуалізований вираз. Саме в такому виразі подія одержує своє вільне розкриття, вона розвивається не тільки під впливом зовнішніх сил й необхідності, а й визначає себе вільно зсередини. Художня фантазія може бути пояснена насамперед тим, що вона створює *ефект присутності людини*, яка сприймає цей твір: глядач, слухач стає свідком і навіть незримим актором, героєм, співучасником цієї події. Ефект присутності можна назвати також ефектом перенесення в зображуваний світ.

Справжня художність твору полягає в тому, що в ньому не відчуваються як спеціально створені ефекти присутності. Твір живе завдяки правдивості, природності, невимушеності розкриття подій. Особливість художньої фантазії полягає не в тому, що дія людини є її основним предметом, а головним чином в тому, що в ній розкривається людське ставлення до світу, естетична оцінка світу.

В науці здійснюється зворотний процес, а саме: заперечення ефекту присутності, боротьба з антропоморфічністю. Наука намагається дати об'єктивний опис подій, вибираючи людську точку зору (як це має місце в математиці, техніці, астрономії та інших науках). Проте крізь всі «хитрощі» науки, крізь об'єктивне машинне експериментування людська позиція, інтерпретація залишається протягом всього часу пізнання, набираючи все більш узагальненого характеру.

Справжній вчений завжди бачить в предметі свого дослідження глибоку поезію. Закон, який насамперед цікавить його, не існує десь поза предметами і явищами світу, а випливає з їх сутності, з численних індивідуалізованих подій. Співвіднесений з цими подіями, він становить повноцінний образ. Підстановка емпіричної індивідуалізованої багатоманітності здійснюється в фантазії людини.

З іншого боку, справжній художник ніколи не візьме безглузду подію. Зображуючи явище в образній формі, він примушує читача осмислити цей образ, тобто створює для цього художні передумови. А розуміння закону насамперед виявляється в його співвідношенні з відповідними індивідуальними подіями. В цьому доповненні і виникає справжній образ. Отже, в науковому викладі відбувається образне доповнення, а в художньому – смислове. Ось чому сприймання і наукової і художньої книги вимагає від людини розумової праці створення повноцінного образу дійсності. Інакше кажучи, в образі дійсності при його викладі вчений акцентує увагу на одному елементі, а митець – на другому. Але інформація, яка йде до іншої людини, в зв'язку з активною діяльністю того, хто сприймає, все ж залишається повною. Ця повнота здійснюється в результаті творчої роботи сприймаючої людини. Там, де немає роботи по створенню цілісного образу, там не виникає ні художнього сприймання, ні розуміння наукової думки. Адже розуміння цієї останньої полягає не в тому, щоб узгодити її з іншими відомими думками і дати їй серед них належне місце, а в тому, щоб сприйняти її образно. Суть же сприймання художнього твору полягає в його розумінні. В цьому парадоксі прихована одна з таємниць відмінності між фантазією науковою і художньою. Людина, яка творить і має перед собою в своїй уяві цілісний образ в єдності його сторін, визначень, структури, вибирає лише різний спосіб викладу розуміння цього образу. А. Бергсон зауважив, що розуміння, наприклад, філософського трактату стає можливим, якщо ми вловлюємо первісний, вихідний образ, який став основою для наукового викладу. Але уявлення цього образу – праця значно більша, ніж розуміння художнього твору, який до того ж може бути сприйнятим на різних рівнях аж до безпосередньо емоційного. Таких рівнів розуміння науковий трактат не допускає. Ось чому художня література і мистецтво – предмети загальнодоступні, а наука в цілому такої доступності не має, вона вимагає спеціальної підготовки для засвоєння її специфічної мови.

Розділ II

ВИНИКНЕННЯ ФАНТАЗІЇ ЯК ПІЗНАВАЛЬНОЇ ЗДАТНОСТІ

Фантазія, як і взагалі всяка людська здатність, походить з практичної дії. Народжена цією дією, фантазія, особливо творча, згодом перетворюється в активного її регулятора. В цій взаємозумовленості розкривається *діалектика дії і фантазії*. Такий підхід допоможе розкрити таємницю походження фантазії, показати її практичну користь. Разом з тим буде зроблено спробу *матеріалістичного тлумачення* питання про походження фантазії як пізнавально-творчої здатності.

ПОХОДЖЕННЯ ФАНТАЗІЇ З ДІЇ

Якщо процес фантазії розуміти як процес становлення образу, а творчу дію розуміти як цілісний процес створення об'єктивно вираженого оригінального продукту, то загалом тут можна бачити складний двосторонній процес, в якому діалектика образу і дії визначає його рушійні, тобто творчі сили. Фантазія виступає середньою ланкою між актом перцепції[1] і творчим актом. При цьому цікаво, що фантазія, сама зростаючи з цієї творчої дії, відноситься не тільки до неї, надаючи їй творчого характеру, а й активно підходить і до образу сприймання, об'єднуючи, таким чином, спільністю змісту акт перцепції і творчий акт.

В психологічній літературі цілком правильно була відмічена редукція і навіть зникнення рухів, які первісно беруть участь у формуванні образу. О. М. Леонтьєв з цього приводу писав: «Сприймання, уявлення, мислений образ об'єктів виникають на основі рефлекторних дуг з первісно досить виразно виявленими ефекторними кінцями у вигляді зовнішніх рухів; останні ж формуються, як і будь-який рух, шляхом досвіду і навчання. Наступне їх скорочення (їх редукція) приводить до того, що сенсорна реакція відбувається уже в системі самих аналізаторів»[2].

Визнаючи цю закономірність, не слід, проте, думати, що зникає всяка практична дія, пов'язана з образом. Ні, зникає дія «чисто» перцептивна, а її місце посідає дія творча. Саме завдяки цьому образ перцепції перетворюється в образ творчої фантазії. При тісному взаємному зв'язку зберігається безперервність як ідеальної, так і матеріальної сторони цілісної людської дії. Творча дія є насамперед довільним актом. Тут важливо показати, що вже в початкових формах довільної дії наявні елементи фантазії і що без цих елементів первісні форми довільної дії не можуть бути здійснені. Ця ідея спирається на ґрунтовне дослідження А. В. Запорожця[3] та деякі інші роботи. Правда, А. В. Запорожець ніде, здається, не згадує про роль фантазії в розвитку цих рухів (дій). Проте про таку роль не слід забувати, якщо треба простежити весь ланцюг послідовних перетворень образу фантазії в творчій дії.

Вже ідея про роль кінестетичних відчуттів і сенсорної корекції в установленні напрямку руху передбачає певну роль уявлень руху у виробленні цих кінестетичних відчуттів. Уявлення починає свій розвиток з незначної, чисто службової ролі в дії. Кінестетичне відчуття є психічним відображенням з боку організму як його власних рухів, так і деяких об'єктивних властивостей навколишнього середовища в їх взаємодії. При цьому рухи організму відображаються в уявленні, набувають сигнального значення і разом з цим стають довільними.

На базі кінестетичних відчуттів організм здійснює сенсорну корекцію – виправлення руху в ході його виконання. Відомо, що І. П. Павлов підкреслював вирішальну роль аферентної

[1] Перцепція (від лат.perceptio) – сприймання, безпосереднє відображення об'єктивної дійсності органами чуття.

[2] А. Н. Леонтьев. О материалистическом рефлекторном и субъективно идеалистическом понимании психики. Советская педагогика. 1952. №7. Стор. 62.

[3] А. В. Запорожец. Развитие произвольных движений. М., 1960.

(чуттєвої) частини в структурі умовного рефлексу. Вчений писав: «Якщо всю центральну нервову систему ділити тільки на дві половини – аферентну і еферентну, то мені здається, що кора півкуль становитиме собою ізольований аферентний відділ. В цьому відділі відбувається вищий аналіз і синтез подразнень, які надходять, і звідси вже готові комбінації подразнень і гальмувань прямують до еферентного відділу, Інакше кажучи, тільки аферентний є активний, так би мовити, творчий відділ, а еферентний – лише пасивний, виконуючий»[1].

Розвиваючи цю ідею, П. К. Анохін ввів поняття «зворотної аферентації», за допомогою якої нервова система одержує дані про виконання життєвих реакцій організму, про досягнуті результати. Таким чином, виявляється можливість вносити в здійснення цих реакцій необхідні виправлення[2]. Проте ця інформація сама по собі ще не здатна забезпечити потрібну спрямованість виконуваного руху. Щоб досягти цього, організм (індивід) повинен знати, що і як треба робити, інакше кажучи, повинен мати програму передбачуваних дій. Фізіологічним субстратом програми дії, за П. К. Анохіним[3], є додатковий аферентний комплекс умовного збудження – акцептор дії[4].

Характерно, що на нижчих рівнях організації руху акцептується лише остаточний ефект рефлекторного акту, в той час як умови і шляхи його досягнення встановлюються спочатку шляхом малоорганізованої реакції, шляхом проб і помилок. На вищих етапах розвитку акцептор починає створювати розумову модель не тільки остаточного ефекту, а й картину передбачуваної індивідом предметної ситуації і тих дій, які повинні бути в ній виконані. Так виникає психічна регуляція рухів, регуляція, яка здійснюється за допомогою образу.

Перед тим, як здійснити навіть найпростішу дію, людині необхідно уявити її, швидко і чітко створити її картину, і рухи лише здійснюють такий уявлюваний план дії. Це в меншій мірі стосується автоматизованих актів і в більшій мірі таких, які людина лише має намір здійснити. Але навіть і в автоматизованому акті виникає (правда, важко вловиме) уявлення, своєрідна схема здійснюваного. Чим більше дію автоматизовано, тим більше вона шаблонна, тим стисліше, замаскованіше виступає її ідеаційний[5] момент. І, навпаки, будь-яка перепона такій автоматизованій дії, неможливість негайної звичної реакції стає збуджувальною причиною для розвитку ідеації, викликає виконання дії в сфері внутрішнього, психічного. Завдяки гальмуванню рухових центрів мозку людини на певний час позитивно індукуються ділянки творчого призначення. Людина стає перед *проблемою* дії.

Можна думати, що первісні форми ідеації ще близькі до образу чуттєво даної ситуації. Саме в уяві цей образ завершує свою структуру і безпосередньо в плані ідеомоторного акту переходить у відповідну дію.

Говорячи схематично, всяка реальна дія має дві сторони – ідеальну і тілесну. На початку її виникнення ідеальна відстає від тілесної, організм слабо орієнтується в життєвій ситуації, примітивно уявляє спосіб своєї дії. Але «проби і помилки» примушують правильно передбачати майбутній результат – важка, складно виникаюча здатність передбачення, тобто здатність враховувати можливий результат і впливати на наступну дію, інакше кажучи, набувати розумового досвіду. Якщо організм своєю дією не зовсім розв'язав або розв'язав тільки частково завдання, яке виникло перед ним, то невідповідність бажаного, потрібного досягнутому викликає у суб'єкта невдоволення дією, і уявлення виступає в ролі компенсаторного механізму, особливо при гострому і жорсткому опорі навколишнього середовища. В цьому, правда, слід бачити початок уяви, але уяви поки що пасивної, яка завершує дію лише у внутрішньому плані. Така форма уяви ще не є достатнім стимулом для активної дії, не може цілеспрямовано формувати її. З. Фрейд правильно підмітив цю

[1] И. П. Павлов, Соч., т.3, кн.2. М.-Л., 1951. Стор. 104-105.
[2] Див. П. К. Анохин. Новые данные об особенностях афферентного аппарата условного рефлекса. Матер. совещ. по психологии (1–6 июля 1955 г.), М., 1955.
[3] Див. там же , стор.113-125.
[4] Акцептор (від лат. Acceptor) – приймаючий. Акцептор дії – апарат, який приймає зворотну аферентацію, зіставляє її з тим, шо становить мету дії і корегує рефлекторну реакцію (за П. К. Анохіним).
[5] Ідеація – особливість психіки, насамперед людської, створювати в уявленні внутрішній план дій.

характерну рису уяви, причому уяви пасивної, проте він досить однобічно пояснив таку діяльність людини, свідомо не звертаючи уваги на іншу – творчу сторону процесу уяви, по суті звівши творчість до пасивного непродуктивного компенсаторства. Виходить, дія завершується лише у внутрішньому плані, конкретніше – в уявленні суб'єкта. В дійсності ж весь смисл дальшого розвитку фантазії полягає в тому, що в ній створюється активна мета, *регулятор* дії.

Те, що фантазія на певному етапі свого розвитку виступила як компенсаторний механізм, є важливим фактором у становленні самої дії. Чисто психічне продовження цієї дії робить можливим виникнення багатьох вірогідних закінчень. Таким чином, зникає фатальна необхідність у функціонуванні рефлекторного апарату організму. Незважаючи на те, що образ дії у певному відношенні посилюється тим більше, чим більше скована якою-небудь забороною сама предметно-практична дія, проте згодом образ починає виходити за рамки принципу компенсації; спочатку він протиставляє себе дії, а пізніше і підпорядковує цю дію своїй власній меті – дія втілює творчий образ.

Необхідність виникнення фантазії в дії пояснюється далі тим, що без фантазії дія була б акцією моменту, а сама фантазія не набула б здатності відтворювати в цілісному вигляді ситуацію поведінки, не набула б доцільної орієнтації в навколишньому світі. Завдяки тому що ситуація поведінки складається з речей та їх відношень до прагнень людини, фантазія з її аналітико-синтетичною здатністю виділяє із спочатку аморфної, індиферентної ситуації окремі фрагменти, частини, а потім сполучає їх у цілісне утворення. Вірогідно, що побудова наочної ситуації дії є більш простою і ранньою акцією, ніж компенсація – ідеальне продовження незавершеної дії.

Раніше відзначалось, що кожна акція істоти відображається не тільки в навколишньому світі, але і в її внутрішньому. Організм має чуттєвий апарат, що сигналізує про рухи тіла. Ця сигналізація не є простим дублікатом тілесного руху. Природі немає потреби породжувати такі надмірності, і психофізичний паралелізм виявляється, зрештою, неспроможною психологічною теорією. Правда, момент паралелізму повинен бути завжди наявним, він повинен виражати собою принцип відповідності тілесного та психоідеального. Без такої відповідності неможливе адекватне знання організмом свого стану, як внутрішнього, так і зовнішнього. Проте ця адекватна сигналізація, виходячи з надр тілесного, з надр практичної дії, не е її епіфеноменом, хоч це інколи і трапляється, – вона робить зворотний вплив на саму дію, сигналізуючи про неї в центральний орган саморегуляції – головний мозок, самовідображаючись в ньому. Таким чином, виявляється якоюсь мірою правильною психологічна теорія взаємодії. Та взаємодією справа не кінчається. Відношення дії та психоідеального не є якимсь тотожнім взаємовідображенням, пасивним милуванням, але кожна з цих двох сторін взаємодії є базою, вихідною позицією для вдосконалення вказаних компонентів людської дії. Звідси виникає питання, як організм (людина) приходить до необхідності творчої переробки інформації, тобто як виникає уява. Це насамперед пояснюється недостатністю самої чисто речової дії, обмеженістю її оперативності та варіативності. Множинність дій взагалі не може бути завершена, реалізована в чисто тілесному плані. Ось чому фантазія виникає як засіб встановлення духовних відношень, зв'язків людини з світом. Тут мова вже йде не про компенсацію, не про заміну реальної дійсності фіктивною, вигаданою, а про створення духовних цінностей, які б відповідали новим духовним потребам.

Дія не тільки породжує образи фантазії, але є базою їх синтезу і перебудови. Деякі фізіологи і психологи при цьому вказують на м'язові відчуття як на основу первісного синтезу (І. М. Сєченов, А. Ф. Самойлов та ін.). Проте слід додати, що цілісне розуміння цього питання повинно обов'язково пов'язуватись з дією, в якій м'язове відчуття відіграє дуже важливу організуючу роль.

Активність процесу фантазії (перебудова образів) бере свій початок в дії як у зовні вираженому русі. Людина рухається, змінює свою позицію щодо свого оточення. Саме ж оточення перебуває в постійному русі, зміні. Ця зовнішня зміна при споглядальному ставленні, пасивності людини відбувається поза її волею, людина безпосередньо не бере

участі в цій зміні. Така зміна не підвладна волі. Інша справа, коли людина сама активно діє і бачить, що в результаті активно здіінюється картина світу. І людина продовжує (тепер уже в уявленні) здійснювати відповідні рухи-дії і усвідомлює, що образи набувають нового цілеспрямованого життя. Отже, в усіх перетвореннях фантазії більш або менш видимим фактором виступає дія людини як підтекст цих перетворень. Фантазія, використана і спрямована, наприклад, на технічне озброєння людини, є розгорнутою проекцією її рухово-робочих потягів.

Те, що предмети можна розчленовувати, а потім поєднувати, людина знає спочатку завдяки дії. На її основі стає можливим розрізнити дійсні аналіз і синтез від проблематичних. Те, що людина уявляла, стає достовірним у перетвореннях, після того, як воно зазнало роботи її рук. Якщо людина розчленовує річ своїми руками, то вона набуває впевненості в тому, що і образ, який виник в уяві при цьому, може бути теж розчленований нею.

Коли фантазія, входячи в більш високі і складні сфери розумової діяльності, бере участь в побудові світогляду, вона не тільки не розриває зв'язків з дією, а надає їй таких якостей, які дають можливість людині необмежено орієнтуватися в світі і створювати оціночну установку. Особливе значення для розуміння співвідношення фантазії і світогляду в аспекті самої дії має, зокрема, оптимістична або песимістична установка людини. Ця оціночна сторона світогляду з великою очевидністю показує, що фантазія і світогляд пов'язуються насамперед через дію. Тут здійснюється вихід з чистої сфери уявлення в заплановану дію. І якби фантазія не походила з дії, то такого становища не виникало б. Фантазія, що малює безвихідні картини, сковує дію, навіює апатію, сприяє песимізму. Це може означати, що людина не бачить дії, яка позитивно закінчувалася б, не бачить для цього ні засобів, ні гідних цілей. Песимізм нерідко є наслідком хворої фантазії, можна навіть сказати – безплідної фантазії, нерозвиненості її творчого начала. Коли винахідник, випробувавши ряд рішень, не знаходить позитивного виходу з становища, що склалось, він може, зокрема, через слабість своєї фантазії, об'явити, що взагалі шукання виходу з цього становища є даремною справою. Зневір'я в своїх силах значною мірою плід безвольної фантазії. Правда, фантазія має сильний вплив, зокрема, з боку оптимістичної цілеспрямованості, яка спонукає людину продовжувати творчі розшуки доти, доки потрібний результат не буде знайдено.

ВІД ПЕРЦЕПЦІЇ ДО ГРИ

Проблема виникнення творчої дії, керованої фантазією, тісно пов'язана з питанням: як перцептивний процес, з якого починається розвиток активного ставлення людини до дії, стає основою для процесу творчого? Інакше: в чому виявляється механізм такого переходу, який вид психічної діяльності є перехідним між дією, перцептивною і творчою? Розкриття цього дасть можливість краще з'ясувати природу самого творчого процесу, шляхи його виникнення.

Спостереження над психічним розвитком людини показують, що перехідною .формою між дією перцептивною і творчою є гра. Саме в грі людина звільняється від скутості, яку породжує поле сприймання, саме в ній вона розвиває свою уяву, розвиває тим, що ставить цю уяву спочатку в зовсім довільне, незалежне відношення до дійсності і створює завдяки фантазії свій особливий (зокрема, дитячий) світ. Розвинувши в грі таку первісну функцію фантазії, як довільне фантазування, людина активно вторгається в світ і намагається перетворити його згідно з своїми ідеалами і законами дійсності.

В цій книзі гра досліджується не тільки в плані дитячої психології, але також в більш широкому аспекті – в плані так званої теорії ігор в її сучасному, в тому числі логіко-математичному, тлумаченні. З цієї точки зору поняття «гра» рівнозначне поняттю «змагання», і в нього включаються, наприклад, спортивні змагання, артистична гра, ігри дорослих, «розігрування» деяких ситуацій при моделюванні, вироблення стратегії та тактики дій у військовій справі чи при певних завданнях економічного планування тощо. Якщо для дитини важливим є насамперед сам процес гри, в якому дитина формує свої психічні функції, то в грі дорослих важливим є виграш, хоча вони можуть виявляти інтерес і до

процесуальної сторони такої діяльності. Вільне оперування як предметами, так і своїми уявленнями є тим загальним, що пов'язує гру дитячу і гру дорослих, що наближається до виробничої суспільно корисної творчості. Проте можна сказати, що гра не є чисто дитячим утворенням, хоча в дитячому віці вона виступає в своїй первісній чистоті і ясності і показує з великою очевидністю шляхи виникнення уяви ще в лоні речової, предметної дії.

У зв'язку з тим, що гра є, зокрема, єдністю пізнавальної і предметно-речової дії, що становить важливу передумову реального творчого процесу, дослідження її природи допоможе нам розкрити провідні закономірності саме творчого процесу людини і ролі в ньому уяви. Останнім часом завдяки розвитку кібернетики до теорії гри стали виявляти великий практичний інтерес. Вона істотно доповнює психологію гри і виходить на широке поле складних соціальних процесів.

Говорячи про роль гри у виникненні і розвитку фантазії, слід спинитись на цілеспрямованих діях, тобто діях, пов'язаних з прагненнями людини і, що дуже важливо, із зміною об'єкта, його стану. Поява найпростішої мети дії означає те, що дитина виділяє з навколишнього середовища привабливий предмет і тягнеться до нього, ізолює його від інших, роблячи, таким чином, в самій предметній дії аналітичну операцію. Виділяючи окремі предмети, беручи їх у свої руки, дитина намагається об'єднати їх в процесі дії. Спочатку це буде просте дослідження фізичних якостей предметів. Згодом буде зроблена спроба співвідносного маніпулювання цими предметами і зрештою виникне можливість спеціальної дії, наприклад вкладання предмета в коробку, поєднання двох паличок і т. п.

Таким чином, уже в простій предметній дії виникає нескладна синтетична операція і досягаються певні ігрові ефекти. Встановлено, що у випадку, коли звук виступає як мета, підміна предмета, який звучить, предметом беззвучним приводить до зникнення предметної дії. Навпаки, будь-який емоційний ефект веде до повторення дії і насолоди нею. До такого повторення дитину спонукає вже уявлення бажаного результату. Виникає репродуктивна фантазія, можливість безпосередньо уявити такі властивості об'єкта, які в даний момент не сприймаються. Тепер дитина може уявити річ як комплекс певних привабливих, ігрових властивостей, які виникають не самі по собі, але які можна виявити шляхом цілеспрямованої дії.

На цьому етапі розвитку предметних дій у дитини виникає потреба наслідувати дії дорослих. Це наслідування в певному розумінні є своєрідним переходом до творчих уявлень. Проте в наслідуванні завжди виступає невідповідність форми дії, що запозичується від дорослих, і змісту, який переважно набувається самостійно. Наслідування насамперед є «акушерським» прийомом оволодіння новими діями, творчим засвоєнням запозичуваного.

При маніпуляції з одним предметом ще мало виявляються його об'єктивні якості. Але вже при діях з двома предметами і більше людина співвідносить їх між собою і намагається виявити їх об'єктивні властивості, форму, положення і т. п. Деякі дослідники називають такі дії співвідносними. До них, наприклад, зараховують випускання предмета з рук у певному місці, націнювання на нього, кидання перед собою і т. д. При цьому дитина намагається різноманітити свої дії, змінюючи способи їх виконання.

Згодом з'являється така характерна риса предметної дії, Як порушення і відновлення предмета в його попередньому стані (двохактна дія). Якщо раніше аналітична і синтетична операції мали певну неспіввідносність, автономність, незалежність однієї від одної, то тепер, в двохактній дії, синтез відбувається відразу за аналізом. Іграшки починають використовуватись не в порядку їх потрапляння в зорове поле, а цілеспрямовано підбираються, причому так, щоб з ними можна було щось робити, взаємно співвідносячи одну з одною. Нерідко дитина після декількох занять по наслідуванню дії, які проводив вихователь, побачивши цього вихователя знову, не чекає показу, а сама виконує ту дію, яка була минулого разу показана ним. Це й є довільне наслідування: дитина бачить себе здатною робити те, що робить дорослий. Згодом відбуваються дальші відкриття, і в грі одні предмети замінюються іншими. Таким чином, здійснюється перенесення операції з одного предмета на інший – найважливіший фактор у виникненні гри.

Якщо спочатку перенесення має генералізований характер і в більшості випадків призводить до неадекватного за призначенням маніпулювання предметами, то далі відбувається спеціалізоване перенесення – наслідування, наприклад «витирання хустинкою», «причісування гребінцем», «годування ляльки» і т. ін. В сферу свідомої психічної діяльності включається тепер не тільки відтворення, а й порівняння і розрізнення об'єктів за їх функціями, тобто виникає складний пізнавальний процес за участю уяви. Дитина виступає маленьким дослідником.

Передумовою гри є високі здатності переносу одних функцій предметів на інші. Вона починається тоді, коли дитина роздвоює предмет на річ і на її уявлюване значення, уявлювану функцію. Це «накладання» в уяві одного предмета на інший по суті є утворенням простого символу. В. Штерн пов'язує з цим безтурботність дитячої фантазії, яка полягає в тому, що дитина може будь-який предмет перетворити в що завгодно, виявляючи при цьому певною мірою символічну свідомість[1]. Проте подібна дія має такий нерозгорнутий вигляд, що відбувається взаємне проникнення дійсного *переживання і фантазії*. В. Штерн відмічає, що таке проникнення є тим фундаментальним фактом, з якого витікають важливі психологічні висновки щодо вищої форми діяльності фантазії як в мистецтві, так і в справі побудови світогляду первісних народів, не кажучи вже про дитячу психологію.

Автор цього дослідження спеціально мав на меті під час гри дитини А. розбити ілюзію про те, що олівець – це Машенька. Відбулась така розмова:

– Але ж це олівець, а не Машенька.

– Ні, Машенька!

– У Машеньки є ручки і ніжки, є голівка, а олівець їх не має.

А. задумався і готовий був погодитись, але потім дістав канцелярську гумку, приставив її до кінчика олівця і сказав урочисто:

– А ось у Машеньки є голівка!

Ілюзія виявилась непереможною.

Фантазія виникла, але в своїх первісних формах гри вона тісно пов'язана з зовнішніми предметами, так що дитина ще не може виявити різниці між своєю вигадкою і дійсністю. До речі, цей процес відрізнювання продовжується нерідко до самого дозрілого віку людини.

Досліджуючи гру, ми стаємо свідками тієї титанічної розумової, взагалі – духовної, діяльності дитини, яку вона здійснює, щоб відірватись від предметної ситуації, що її сковує. Ця діяльність відбувається малопомітно, проте вона дорівнює в певному розумінні тим героїчним зусиллям дорослих людей – богатирів, яким народи присвячують свої кращі легенди.

Діти від одного до трьох років досить добре знайомі з деякими предметами домашнього вжитку і використовують їх за призначенням. Проте відтворити знайомий рух, якщо немає відповідного предмета, їм ще досить важко. Коли, наприклад, дворічну дитину просять показати, як їдять ложкою, вона біжить до буфета, намагається дістати ложку і, якщо її там не знайде, з прикрістю каже: «Немає ложки!».

Діти трьох-п'яти років зображують не спосіб дії і пов'язані з нею рухи, а результат, який за допомогою цієї дії досягається. Так, діти спочатку не показують, як вони користуються гребінцем, а намагаються розчесати своє волосся ручкою. Самий рух, не виділений, з структури операції, ще не може бути відтворений в чистому вигляді без відповідного предмета. Таке виділення стає можливим у дітей шести-семи років, коли діти починають виконувати деякі рухи, оперуючи ігровими замінювачами реальних предметів. Таке уявлюване маніпулювання виявляється необхідним компонентом більшості дитячих ігор. Рухи відділяються від їх предметної основи; це створює можливість попередньої підготовки до дії ще до того, як будуть сприйняті її безпосередні умови.

Таке ігрове виділення чистої дії, чистої функціональності має своєю зворотною стороною виділення чистої фантазійності. Причому фізична дія такою мірою зв'язана з своєю ідеальною стороною, що не виражає, не втілює нічого іншого, крім зображуваної

[1] В. Штерн. Психология раннего детства, П-д, 1922. Стор. 160.

мислимої дії. Ця чисто функціональна дія є досить гнучкою, пластичною базою для розгортання фантазійних операцій. Фантазія вже не пов'язана з «грубими» рухами, які переборюють фізичний опір матеріалу. А. В. Запорожець, на наш погляд, має рацію, коли вважає таку дію частково випереджаючою вольовий акт. Проте не менш важливою є та обставина, що згадувана особливість, гри виявляється основою для розвитку творчої фантазії. Правда, такою лише уявлюваною дією важко оволодіти не тільки дитині, а й дорослій людині. Як буде показано далі, в системі театральної гри К. С. Станіславського вона розглядається як важливий етап на шляху формування справжнього акторського таланту.

Характерний смисл гри – у відльоті від безпосередніх, вузько практичних форм життя. Але на ранніх етапах за своєю психологічною природою гра стоїть близько до практичного оперування навколишніми предметами. Хоч дитина їсть порожньою ложкою, але робить це так, наче їсть повною ложкою. Як помилково вважають деякі дослідники, це лише практичне освоєння предмета; в цих іграх уява ніби зовсім не бере участі через те, що, мовляв, немає ніякого ігрового перетворення предметів, використання одних предметів замість інших, що буває на більш високих рівнях розвитку гри.

В статті «Психологічні основи дошкільної гри» [1] О. М. Леонтьєв зазначає, що для переддошкільника формування предметних дій неігрового типу становить основну лінію розвитку, а гра є залежним процесом. Згодом у дошкільника ці види діяльності міняються місцями. Гра стає провідним типом діяльності. Від цього залежить її творчий характер.

Таке перетворення гри пояснюється тим, що в предметний світ дитини входять вже не тільки предмети, які її оточують, а й ті, якими дитина ще не може оперувати, тому що фізично вони для неї недоступні. Усвідомлення світу у дитини ще не має абстрактного характеру, тому воно виступає у формі дії. «Дитина, яка засвоює навколишній світ, – це дитина, яка прагне діяти в цьому світі»[2] , – зазначав Леонтьєв.

Оволодіння дитиною більш широким, безпосередньо не доступним їй колом дійсності може здійснюватись тільки в грі. В дошкільному віці гра набуває «класичного» характеру. Таким чином, відліт від дійсності гут є насамперед процесом абстрагування від реального призначення предметів, які в грі виконують чисто службову роль і не повинні заважати дитині, сковувати її своєю речовою визначеністю. Предмет повинен бути лише допоміжним фактором для уяви. Головний мотив, такої «класичної» гри полягає не в результаті дії, а в самому процесі. Це справедливо не тільки для дитячої гри, а й для деяких ігор дорослих. Не виграти, а грати – така загальна мотивація гри.

В грі можуть бути замінені предмети, але зміст і порядок її повинні відповідати реальній дії. Ось діти, що грають у поїзд. Вони намалювали паличкою на землі дві лінії – рейки – і по цих рейках «їдуть», ставши, один за одним і взявши один одного за лікті. Вони «їдуть» точно по намальованих лініях. Раптом на рейках вони бачать якийсь предмет. Ведучий – «паровоз» кричить іншим, щоб забрали з дороги камінь. Отже, правила гри виконуються серйозно, тому що перешкода на рейках дійсно заважає руху. І діти терпляче чекають, поки з дороги буде усунуто цю перешкоду. При всіх своїх умовностях і фіктивностях гра вимагає суворої відповідності принципам дійсності, смислу здійснюваного, а значить, і вірогідності. Навіть в самій ігровій операції враховується властивість предмета, яким дитина діє, а не предмета уявлюваного; враховуються, наприклад, властивості стільця, а не літака і т. д.

Таким чином, у психологічних передумовах гри немає фантастичних елементів. Ці передумови реальні. Уявлюваною виявляється лише ситуація – дитина створює ігрову ситуацію.

Як зазначав О. М. Леонтьєв, «слід особливо підкреслити, що не з уявлюваної ситуації народжується ігрова дія, але що, навпаки, з невідповідності операції дії народжується уявлювана ситуація; отже, не уявлення визначає ігрову дію, але умови ігрової дії роблять,

[1] А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1959. Стор. 392.
[2] Там же, стор. 385.

необхідною і породжують уяву»[1]. Дитина не уявляє ігрової ситуації, поки вона не грає. Тільки в самому процесі гри предмет немовби розпадається на його речові властивості та його ігровий смисл. Таким чином, в фантазії здійснюється узагальнення ігрових дій, а це дозволяє грі здійснюватися в неадекватних предметних умовах. З розвитком психологічного змісту гри уява все більше дисциплінується. Головна зміна в грі, яка відбувається в ході її дальшого розвитку, полягає в тому, що рольові ігри з уявлюваною ситуацією перетворюються в ігри з правилами (настильні ігри та ін.). Характерною рисою цих останніх є те, що в них внутрішньо включено певне завдання. Розвиток гри з правилами і полягає в усе більшому виділенні і усвідомленні ігрового завдання. Проте, хоч дитина і прагне до певного результату, гра все ж не перетворюється в продуктивну діяльність. Мотив гри, як і раніше, залишається в самому ігровому процесі.

Підійшовши по суті до самого переходу гри в творчу дію, Леонтьєв, проте, прямо не розкриває цього важливого аспекту психічного розвитку людини і спиняється тільки на значенні ігор з завданнями для самооцінки і виникнення моральних мотивів. Ці моменти дійсно існують, але серед них слід згадати найважливіший – підхід до творчої дії. Леонтьєв, показуючи виникнення гри-драматизації, говорить, що вона є однією з можливих форм переходу до продуктивної, а саме – естетичної діяльності з характерним для неї мотивом впливу на інших людей. В свою чергу цей вид гри є одним із засобів переходу від фантазії репродуктивної до творчої, що і буде показано далі.

Рубіжну форму гри становить фантазування. Так, у Л. Толстого діти забираються у стару коляску і мандрують в своїй уяві. Тут немає дії, немає правил, немає завдань. Тільки коляска ще нагадує про ігрову ситуацію. Але це вже не гра, а уявлення («грезы»). Образ фантазії набуває самостійності і викликає в ній глибокі емоції. Мотив гри пересунувся на її продукт[2]. Але це і є виникнення творчої дії.

Вище було вказано на ступінь наочно дійової фантазії. Дитина роздрібнює свої чуттєві враження тим, що у своїй практичній дії спочатку руйнує предмет і пробує потім скласти його. Так з'являється етап аналітичної фантазії. Наступний етап – це гра з уявлюваними предметами. Тут ще немає «чистої» діяльності фантазії, відносно вільної від матеріальної дії. На цих двох ступенях фантазія прив’язується до зовнішніх предметів, над якими здійснюється дія. Далі на перше місце виступає суб’єкт гри, коли дитина уявляє себе в ролі певної дорослої людини. В такому акті немов зливаються об’єкт і суб’єкт творчості. Правда, допоміжні для уяви предмети і тут мають місце, але їх значення все зменшується. Це фантазія самовтілення. Психічне, духовний світ людини стають предметом творчої діяльності, проте зведення зовнішніх предметів до ролі тільки допоміжних, супутніх, оперування мнимими предметами – все це свідчить ще про деяку скутість творчого моменту фантазії.

Рольові ігри – ігри насамперед наслідувальні. Дивлячись на дорослого, дитина переймає лише ті дії, які безпосередньо спостерігаються, і ще не помічає їх широко опосередкованих зв’язків з дійсністю. Далі, коли дитина звертається до зовнішньої творчості (малюнки, будівельні комбінації з елементів, конструкції і т. п.), у неї починає формуватись задум твору як спеціальний етап діяльності; фантазія знову набуває спрямованості зовнішньо предметного характеру.

Наступний етап розвитку фантазії, який характеризує підлітковий вік, починає спиратись на дію, пов’язану з пригодницькою ситуацією, і фантазія набуває своєрідного ситуаційного характеру. Тут виявляється типовою гра в «шукача і розбійника», різні воєнні ігри і т. п. Ці ситуаційні ігри, які мають спочатку чисто пригодницький характер, згодом розвивають в людині допитливість. Об’єктивна дія стає предметом дослідження. Людина намагається відтворити її по окремих ознаках. Але, здійснюючи в фантазії цю дію, вона відтворює по суті намір, задум іншої людини і, таким чином, стає віч-на-віч з відтворенням суб’єктивного світу цієї людини. В інших людях суб’єкт розуміє найкраще те, що він сам пережив і здійснив.

[1] Там же, стор. 392.
[2] А. Н. Леонтьев. Проблемы развития психики. М., 1959. Стор.406.

Лише в цьому випадку внутрішня дія суб'єкта набуває високої цінності, безконечного значення. І фантазія робить наголос саме на ньому. Вона стає ліричною. її предметом виявляються послідовно – природа, інтимні переживання, природні і суспільні зв'язки людей. Але з цим людина уже вступає в юнацький вік. Предметом фантазії стає знову людина в єдності її внутрішнього світу та її вчинків – узагальнююча, абсолютна точка зору, коли заперечується співвідносність фантазії з практичними предметами вузького значення. Правда, в цій абсолютизованій фантазії людина часто надає значення дрібним деталям і водночас відкидає дрібниці, пов'язані з побутом. З піклуванням про таке існування фантазія набуває зрілості. Вона пов'язується з діями, які забезпечують багатоманітне повноцінне життя.

ВІД ГРИ ДО ТВОРЧОЇ ДІЇ

Первісна людина вірила, що можна магічно впливати на ту або іншу річ, здійснюючи будь-які дії над частиною цієї речі, над її іменем, зображенням або схожим предметом. Мімічна наслідувальна гра в таких обрядах не є простою забавою, вона пов'язується з первісним магічним уявленням, навіюванням, ніби ритуал сприяє реальному здійсненню бажань. Таким чином, гра повинна досягати реальної мети. І чим більше пристрасті, жаги, бажання такого здійснення, тим яскравіше функціонує в такій дії уявлення. Одягання маски якого-небудь божества, обрядове перевтілення не є чисто зовнішньою акцією. Учасник обряду, містерії вважає, що, одягаючи маску, він набирає рис тієї істоти, яку зображує ця маска. Вже тут фантазія, навіть обтяжена речовим характером ритуалу, починає відображати, правда, в спотвореній формі, якісь реальні відношення дійсності. К. Маркс

В ритуальних мімах, як і в ранніх дитячих іграх, людина ще не відрізняє ясно, що стосується дійсності і що створено її власною уявою. Але саме віра в реальність цих образів є провідним стимулом для їх створення. І лише «роздвоєння» свідомості, поява відносної свободи перевтілення в грі стало вихідним психологічним пунктом в перетворенні ритуальних мімів у драматичні видовища – одну з форм мистецтва.

Сценічну гру можна розглядати як дію, перехідну від гри до творчості. Тут виникає цікавий парадокс. Актор у грі прагне досягти правдивих почуттів, переживань, щоб глядачі театру повірили йому. Таким чином, в одній дії здійснюються в один і той самий час дві установки: ігрова і реальна.

Проникнення в роль означає, що артист N не став, наприклад, злодієм, воїном, коханцем, а поставив себе на місце героя. Відтворюючи його характер, актор використовує свій життєвий досвід, він поводить себе так, ніби все це відбувалось з ним в дійсності. Проте актор не повинен повністю перевтілюватись в образ, а мусить контролювати себе під час гри і вносити необхідну корективу. Видатний італійський актор Сальвіні зауважив, що в цьому подвійному житті на сцені, в цій рівновазі між життям і грою і полягає мистецтво. В процесі гри артист переключається то на себе, то на героя. Це і є своєрідна «гра свідомості». Ось чому діяльність актора справедливо називається *ігровою діяльністю*.

Виконувати свою роль актор може тільки завдяки уяві. І хоча тут фантазія не залишає своєї основи – дії героя, вона допомагає створювати такий суб'єктивний образ сценічної дії, яка плодотворно впливає на реалістичний характер її відтворення.

Щоб запалити уяву, актор повинен мати привід, який умовно був названий К. С. Станіславським «якби». Він говорив: «Завдяки «якби» нормально, природно, органічно, самі собою створюються внутрішня і зовнішня дії»[1]. З такого приводу починається сценічна творчість. Це важіль, що переводить нас у світ, в якому вона може відбуватись. Уявлення викликає у актора швидку перестановку – творче зрушення. «Завдяки йому, наче в «Синьому птахові» при повороті чудесного алмазу, відбувається щось, від чого очі починають інакше дивитись, вуха по-іншому слухати, розум по-новому оцінювати оточення,

[1] К. С. Станиславский. Работа актера над собой. М., 1949. Стор. 76.

а в результаті' створений задум природним чином викликає відповідну реальну дію, необхідну для виконання поставленої перед собою мети»[1]

К. С. Станіславський висуває цікаву думку: коли у актора загорається уява, він починає реалістично жити на сцені, а з цим зникає умовність, ходульність, театральність в гіршому розумінні слова. В цей час актор по-справжньому зворушує душу глядача, і глядач вірить в щирість сценічних переживань. Інакше кажучи, уява як основне ядро сценічної гри перетворює останню в реалістичну дію. Без такого «якби» і відповідної уявної ситуації сценічна дія була б тільки грою, і глядачі бачили б і відчували б, що актор виступає невдало. Добре грати — значить перемагати гру за допомогою великої сили уяви. Секрет цієї сили, секрет «якби» полягає в тому, що воно говорить не про реальний факт, про те, що є, а тільки про те, що б могло бути. Воно передбачає, воно ставить проблему для її розв'язання. «Якби» дає поштовх дрімотній уяві, а обставини дії обґрунтовують саме «якби». Це допомагає створенню «внутрішнього зрушення», яке завершується правдивим перевтіленням. Мета, яку ставить К. С. Станіславський перед своєю «системою», і полягає в тому, щоб замість невиразної дії взагалі виробити на сцені справжню, продуктивну, доцільну людську дію.

Щоб краще зрозуміти відношення фантазії і дії, слід нагадати таке поширене явище. Відомо, що в житті людина поводить себе природно і доцільно, але варто вийти їй на сцену, особливо вперше, як вона втрачає всю невимушеність дій. В цей час людина немовби розучується ходити, сидіти, їсти, тобто втрачає раптом на сцені здатність до таких звичних дій, які вироблювались у неї роками. Відбувається своєрідне враження психіки. Ось чому, щоб виконувати ці звичні дії на сцені, актор повинен знову вчитись, так само, як дитина вчиться ходити, говорити/дивитись, слухати і т. д.

Виявляється, що втрата навичок пов'язується насамперед з втратою належних функцій уяви в дії. Дія мертва, поки в ній не загорається творчий акт уяви. Актор уявляє сценічну ситуацію, в якій йому слід діяти, вірить в її правдивість, реальність, і дія набуває правдивих рис. Значить, завдання актора і його творчої техніки полягає в тому, щоб за допомогою уяви перетворити вимисел п'єси в художню сценічну дійсність. Станіславський правильно зауважує, що в процесі творчості уява є передовим началом, яке веде за собою самого актора. Але, збудивши правдиву дію, фантазія далі спирається на неї як на свою основу. За допомогою уяви актор перетворює для себе світ речей, включає його в створюване на сцені життя.

Сценічна дія виявляється кращим збудником уяви, вона зміцнює творчий задум, сприяє трактуванню ролі. Станіславський з цього приводу писав: «Кожний наш рух на сцені, кожне слово повинно бути результатом правильного життя уяви». Іншими словами: уява надає смисл дії, визначає в образах основний зміст ролі. В цьому виявилось credo системи Станіславського. Для правдивої, реалістичної дії уява створює ясно усвідомлювану мету. Без такої цілеспрямованості дія на сцені була б неможливою.

Мислене експериментування, вживання в образ характерне не тільки для сцени. Кожна людина користується ним повсякденно, підготовляючи себе до якої-небудь акції, вчинку і т. п. Людина щось припускає, зіставляє мислено результати дії і вибирає спосіб поведінки. Лише така попередня робота уяви дає людині впевненість в доцільності та реалістичності її вчинків.

Первинність фізичних дій організму і вторинність психічних станів було переконливо розкрито в книзі П. В. Симонова «Метод К. С. Станіславського і фізіологія емоцій». В розділі «Метод фізичних дій» автор розглядає ту ланку у розігруванні ролі, де актор і герой зливаються в одну істоту і де уявлення не вступає в конфлікт з безпосередньою реальністю навколишньої обстановки – акторами, декорацією і т. ін. «...Є пункт, – пише Симонов, – де вигадка зливається з дійсністю, де виявляється вражаючий збіг зображуваного та існуючого,

[1] Там же, стор. 79.

де артист Петров майже в усьому схожий на Гамлета. Це сфера дій Гамлета-Петрова, структура їх рухової активності в сценічних просторі і часі»[1].

Актор, роблячи якийсь вчинок, не повинен вигадувати почуттів, яких немає. Ясне усвідомлення фізичних дій вводить виконавця ролі в сферу життя зображуваної особи, допомагає абстрагуватись від своїх власних хвилювань, від сторонніх думок, від усього, що властиво актору поза його сценічною діяльністю. При цьому фізична дія не тільки оживляє уявлення, але має з їх боку значну корекцію – шліфовку їх правдивого виразу. Характерно, що ця шліфовка не вимагає спеціальних зусиль актора. Життєвий досвід, закріплений у великій кількості умовнорефлекторних зв'язків, надає фізичним діям той остаточний вигляд, який вони повинні мати в даних обставинах. Внутрішнє і зовнішнє в цілеспрямованій дії людини перебувають в єдності.

Дія, таким чином, стає також засобом. В цьому – секрет методу К. С. Станіславського. Справа не в самих фізичних діях як таких, а в тій правді і вірі, як допомагають нам викликати і відчути в собі реальність того, що відбувається на сцені. У зв'язку з цим Ф. І. Шаляпін говорив: «Жест не є рух тіла, а є рух душі».

Фізичні дії – це ключ, за допомогою якого актор проникає у внутрішній світ зображуваної ним особи. Завдання, що стоїть перед актором, повинно бути поставлено конкретно і визначено не іменником, а дієсловом. Адже воно є сигналом дії, причому дії визначеної. Тільки така конкретність породжує сценічну активність. Наша фантазія досить примхлива, сторонні подразники можуть легко перешкодити її роботі. Надійніше і простіше виконувати фізичні дії. Осередок збудження, який виникає при цьому в руховому аналізаторі кори великих півкуль, є основою формування «сценічної домінанти», а «якби» і творча уява посилюють її, захоплюють в систему домінанти зір і слух, за допомогою яких актор сприймає сценічне значення навколишньої дійсності[2].

Тепер можна перейти до тієї галузі людської діяльності, поведінки, яка іменується грою уже не в зв'язку з роздвоєністю свідомості, а в зв'язку з тим, що в цій діяльності виступають такі ігрові якості, як поява випадкових, непередбачених подій, і які тому треба вміти передбачити – обставини змагання, бою тощо. Тут відбувається яскраво виражена динамічна зміна сил та їх комбінацій, які беруть участь в поєдинку, і людина ставить собі мету вже не грати, а виграти.

Думку про те, що перцептивна дія стає творчою завдяки етапу гри, підтверджує і спеціальна теорія ігор. Там, де результат однозначно витікає з вихідних даних, там. гри немає, там немає й уяви. Де ж дія набуває стохастичного (вірогідного) характеру і результат її виявляється неоднозначним, там виступає вільне активне орієнтування, вільне уявлюване перетворення навколишнього світу. Але цей тип гри ще не є серйозною розумовою роботою. Психологи в основному вивчали гру, не включаючи в свої дослідження гри-змагання, коли А протистоїть Б не тільки протилежними, а навіть ворожими намірами.

Існують такі ситуації, такі фактори, які лишаються поза контролем суб'єкта. Суб'єкт має перед собою розумного противника і повинен добитись позитивного результату або зазнати поразки.

Тут не ставиться завдання окремо розглянути деякі поняття теорії ігор. Вони будуть показані тільки в плані теорії розвитку (виникнення) уяви. Інакше кажучи, треба з'ясувати, яких реальних якостей повинна набути уява, щоб вона стала в рівень з вимогами гри. Тут робиться лише побіжне з'ясування значення деяких понять теорії гри з точки зору уяви, щоб довести основну тезу даного розділу про те, що перцептивна дія перетворюється в творчу за допомогою гри, що саме в грі уява підготовляється такою мірою до своїх зрілих акцій, що нерідко грою називають окремі процеси реального життя. Гра непомітно переходить в реальні події, стає життєвим змаганням, разом з цим і уява вплітається в реальне життя і стає реалістичним фактором людського буття.

---

[1] В. П. Симонов. Метод К. Станиславского и физиология эмоций. М., 1962. Стор. 71-72. (підкреслено нами – В.Р.).

[2] Там же, стор. 91.

Розглянемо гру-змагання, в якій виникають найхарактерніші риси уяви. Як приклад використаємо випадки ігрового моделювання бою при вивченні військової справи.

Бій-змагання насамперед характеризується своєрідною ситуацією. Вона викликає у ігрока необхідність не тільки враховувати свої власні сили, а й створювати уявлення вірогідних ходів противника з врахуванням його матеріальних і духовних можливостей. Чим менше даних про наявну, дійсну ситуацію, тим більшу варіативність уяви вимагає ця ситуація. При цьому слід уявляти все більшу і більшу кількість можливих ситуацій, враховувати їх наслідки, щоб бути готовим вчасно і правильно відреагувати на будь-яку обставину.

Важливим фактором в ігровій ситуації виступає час. Якщо він не обмежує ігрока, то можна досить багатосторонньо врахувати ситуацію і зробити єдино можливий найкращий хід, який приведе до виграшу. Проте в дійсності ігрова ситуація не є мертвою, закостенілою. Вона постійно змінюється, і тому ігрок весь час перебуває в фактичному цейтноті. Ось чому деякі часткові зміни ситуації ігроку доводиться ігнорувати, в крайньому разі треба враховувати по можливості її майбутній стан як в результаті власного ходу, так і в результаті можливих реакцій з боку противника. В III розділі на основі експериментальних даних буде детально розглянуто часовий фактор уяви. Але вже тут з точки зору теорії гри слід підкреслити його велику важливість.

Часовий фактор – основа постійної динамічності ситуації, насамперед ситуації змагання. Проста дитяча гра ще не підпорядкована цьому фактору. Тут він не обмежений і тому має позитивний характер, наприклад, сприяє безконечному наданню предмету уявлюваних значень. Але далі в духовному розвитку людини час стає необхідною умовою гри і уявлення потрапляє в ранг часово визначених дій. Те, що в теорії ігор не враховується фактор часу, є певного вадою цієї теорії. Впроваджувана формалізація відношень не повинна приводити до абстрагування від цього фактора.

Часовий фактор вносить значну дозу детермінізму в гру. Але гра має певні правила, які виконують як функцію заборони, так і функцію, що проторює шляхи, ставить провідні віхи для творчої уяви. Інакше кажучи, правила гри стають правилами розгортання ігрової уяви. Правда, обидва противники дотримуються одних і тих самих правил, інакше гра була б неможливою. Але грають противники з різною майстерністю, дотримуючись різної стратегії. Як продукт творчої уяви ця остання становить неабиякий інтерес.

Що ж таке стратегія?

Велика – часто необхідна – кількість варіантів, яка зустрічається в грі, робить її аналогічною задачі проходження через дуже великий лабіринт при обмеженій пам'яті – задачі, в якій характер поведінки визначається без попереднього вивчення всіх можливих варіантів[1].

Тут уява натрапляє на фактичну, реальну, практичну безконечність. Уява стає перед необхідністю завершити образ дії, не маючи повної інформації про ситуацію (стан свій і противника). Образ розглядається як завершений не дійсним, а уявлюваним матеріалом, як певне узагальнення. Цей узагальнений образ дії і є стратегія. Вона мусить подолати неповноту інформації. Таким чином, в грі здійснюється не тільки відрив від дійсності, але й проникнення в її закономірності, чого не можна досягти в перцептивному процесі.

Стратегія дає керівні принципи для розкриття фантазії. Якщо ж її застосування повторюється кілька раз підряд, їй протиставляється інша, більш гнучка і сильна протидіюча стратегія, на основі якої і одержують перемогу. Якщо краща манера полягає в тому, щоб не мати ніякої манери (як вдало висловився Гегель щодо художньої творчості), то і найкраща стратегія полягає в тому, щоб не мати ніякої раз і назавжди встановленої стратегії. Треба мати лише творчий розум, готовий успішно працювати в кожній індивідуалізованій ситуації. Перенесення успіхів, здобутих в одній ситуації, на іншу ситуацію вже є встановлення шаблону – стереотипу. Противник користується цим і, якщо він досить розумний, має тільки на цьому чужому прорахунку свій виграш.

[1] Див. М. Г. Гаазе-Раппопорт. Автомати и живые организмы. М., 1961. Стор. 134.

Існують поняття чистої і змішаної стратегії. Чиста – це незмінна стратегія. Змішана – змінна. Щоб виграти, треба міняти стратегію, уникаючи повторень. В цій варіативності фантазія гартується. Треба вміти уявити стратегію і тактику противника, його початкові ходи (місце і спосіб удару). Треба уявити плани відступу на випадок непередбачених ускладнень, а також можливу величину втрат. Інакше кажучи, в таких тонко конфліктних обставинах, коли суб'єкт діє проти розумного противника, на фантазію припадає значне навантаження.

Психолог О. П. Нечаєв[1] показує різку протилежність «сприймаючої» і «споглядальної» форм уяви. В першому випадку людина скута наявною ситуацією (на дошці), в другому – легко переноситься вперед за її видимі межі. Ігрок із сприймаючою формою уяви більше схильний до захисту, його ходи, як правило, бувають шаблонні і легко передбачувані, а тому він легко потрапляє в пастку. Ігрок із споглядальною формою уяви сприймає наявну ситуацію фігур як поштовх для уявлення нових складних комбінацій.

Шахісти з уявою сприймаючого типу схильні до позиційної гри, споглядального – до комбінаційної гри. Нечаєв робить висновок, що група шахістів-переможців в середньому, порівнюючи з групою шахістів-переможених, виявила меншу схильність до сприймаючої форми уяви і більшу – до споглядальної. Таким чином, активна уява є важливим знаряддям в боротьбі людини за перемогу в конфліктних ситуаціях.

Н. Вінер критикує теорію ігор фон Неймана за те, що цей останній розглядає противника як досконалого ігрока, в зв'язку з чим рекомендує діяти досить обережно. Такою стратегією по суті користувався Фабій Кунклатор у боротьбі з Ганнібалом. Але подібна стратегія не завжди приводить до виграшу. Вінер у зв'язку з цим зазначає, що Наполеон врахував консерватизм австрійської воєнної думки і розбив австрійців в Італії. Те саме зробив Нельсон щодо наполеонівського флоту[2].

Необхідність переходу від гри до справжньої творчої діяльності диктується тим, що в грі існують правила, стратегія і т. ін. Хоч вони і дисциплінують фантазію, яка могла б завести невідомо куди, залишившись «без руля і вітрил», проте, ці правила стримують, канонізують її. Творчість же полягає, зокрема, в ломці «стратегій», а головне – в творчому підході до кожного індивідуального випадку. Але саме це і становить серйозну діяльність людини.

Таким чином, відліт від навколишнього світу, який було здійснено в дитячій грі, повторюється згодом на більш високому рівні, коли людина вже стає дорослою. Такий новий відліт тепер уже не стосується тільки близького оточення, як це було у дітей, він стосується дійсності, світу в цілому і є найпершою передумовою філософської творчості. Якщо образи дитячої фантазії можна було пояснити простою, хоч і своєрідною ілюзією, допитлива фантазія у більш дозрілому віці сприяє виникненню такого стану свідомості, як ***відчуження***. Воно є передумовою справжнього філософського здивування, на яке ще Аристотель звернув серйозну увагу. Разом з таким відчуженням світ стає перед людиною сповненим глибоких, інтригуючих загадок, які об'єднуються разом в питанні про смисл і спосіб життя.

В багатьох видах людської діяльності можна виявити ігровий момент як перехідну ланку від перцепції до творчості. Найплодотворніший матеріал для цього можна одержати з психології дитячої гри. Проте істотно нові моменти цього переходу виникають також в деяких ритуальних діях, які поступово перетворюються в *театралізовані видовища*. Зрозуміло, що видовища передують драматичній грі. Ці різні сфери, включаючи і кібернетичну, розкривають одну і ту саму закономірність: гра є насамперед така дія, яка оптимально сприяє виникненню фантазії і навіть зрощується з нею такою мірою, що фантазія стає основним змістом гри. Це означає, що в грі міститься найсильніше джерело її виникнення.

Якщо зробити підсумок щодо питання, які властивості має гра, оскільки вона є природною основою фантазії, то відповідь можна сформулювати так: *гра – вільна від повсякденних турбот діяльність людини.* Вона передбачає відрив від дійсності, вільну комбінаторику, перевтілення і гру в ролі. Ці пункти в основному зводяться до *принципу відриву від дійсності*, який дає фантазії можливість вільного перетворення уявлень. Крім

[1] А. П. Нечаев. Психология побед и поражений в шахматной игре. М.-Л., 1928. Стор.41.
[2] Н. Винер. Новые главы кабернетики. М., 1963. Стор. 21.

того, в грі враховуються *закони дійсності*, які виступають спочатку в *правилах гри*, а потім – в *оптимальних стратегіях*, що дає можливість запобігти виродженню її в химеру, беззмістовну фантастичність. *Гра дає фантазії простір і разом з тим накладає на неї сувору дисципліну.*

Вірогідний, а не «роковий», як висловлювався Сєченов, характер гри створює можливість дивних зустрічей, збігу вражень, обставин, рухів і т. ін., а це і є необхідною передумовою для творчості. Вільна, стохастична в своїх результатах гра саме і дає можливість для необмеженого і разом з тим по-справжньому творчого перетворення уявлень.

Розділ ІІІ

РОЗВИТОК ПІЗНАВАЛЬНО-ТВОРЧИХ ПРИЙОМІВ ФАНТАЗІЇ

СТАНОВЛЕННЯ МОТИВАЦІЇ ФАНТАЗІЇ

Слово «задум» вживають в різних значеннях: у випадку, коли мають на увазі первісну, малорозвинуту думку про майбутній твір, і тоді, коли людина вже володіє значною кількістю окремих уявлень, які стосуються створюваного образу, але які ще не мають остаточної форми твору. Таке слововживання вже вказує на різні етапи створення задуму твору. Тим більше в науковому дослідженні їх треба розмежовувати і завжди вказувати, про який етап задуму, власне, йде мова.

Раніше було встановлено, що образ як продукт творчої уяви складається з чуттєвого (наочного) і раціонального (ідейного) компонентів. Природно припустити, що й задум образу повинен мати в своїй структурі початкові форми цих компонентів, а також вказувати шляхи виразу раціонального компонента чуттєво-образним засобом, тобто шляхи перетворення задуму в твір (образ). Саме цим і можна пояснити, що задум образу фантазії характеризується творчою спрямованістю ідеї образу на чуттєвий матеріал репродукції (пам'ять) з метою його конструктивної переробки.

Виявити тонкі динамічні структури дослідження початкових етапів становлення образу творчої фантазії вдалося експериментальним шляхом при дотриманні двох умов. По-перше, при збереженні новизни творчого завдання для піддослідного, що означає відсутність у нього вже готових частин образу і що дає можливість експериментатору вловити початкові форми задуму. І, по-друге, задуманий дослідником творчий процес повинен відбуватись в такій галузі, в якій піддослідний непогано орієнтується і може вільно оперувати своїми знаннями. В цих умовах для експериментального дослідження придатною виявляється методика «живопису», творчого уявлення художньої картини на тему, задану експериментатором[1]

Абстрактний задум. В усіх звітах піддослідних, в яких можна виявити більш-менш задовільну ідею картини, досить деталізовану, за своєю структурою найбільш виразно виділяється перша частина. Вона має відносно завершений характер і свідчить про закінчення певного циклу творчого процесу. Це – нарис картини, зроблений в загальних рисах. В більшості випадків він відповідає запропонованій назві (темі). Іноді творчий процес на цьому і закінчується. Такий етап у створенні картини можна назвати етапом виникнення абстрактного задуму.

Виходячи з дослідних даних, можна намалювати психологічний механізм цього етапу створення картини. Почувши її назву (словесний подразник), піддослідний реагує на нього подвійно: як на носія того або іншого поняття і як на відповідне уявлення. Це значить, що початкова реакція на якусь визначену тему має як чуттєвий характер, так і раціональний. Сприйняте слово в умі піддослідних оживає у взаємодії цих двох моментів. Крім того, слово в певному контексті або ситуації виражає собою емоційний стан людини і справляє безпосередній вплив на її волю. Але тут доцільно простежити взаємодію лише раціонального і чуттєвого компонентів, які безпосередньо визначають фізіономію

[1] Цілком очевадно, що художнє освоєння (відображення) дійсності поряд з технічним, науковим, абстрактно-філософським є одним із видів її освоєння.Тут було обрано саме художній вид освоєння, як найбільш доступний для піддослідних осіб юнацького віку і як такий, що не вимагає спеціальних знань і умінь. Разим із тим художнє відтворення дійсності характеризується широким її охопленням і передбачає значну емоційність творчого процесу.

початкового ступеня образу, що становиться. Найбільш поширеними слід визнати дві форми розгортання цих моментів, а також їх творчого синтезу.

В одному випадку після сприймання експериментального завдання піддослідні намагаються уявити картину, яка перебуває у зв'язку з заданою темою, а потім, надаючи цій картині смислу, заявляють: «це і є екзамени...», «свобода...» і т. п. Так, на тему «Свобода» піддослідна О. досить яскраво уявила одне з болгарськи міст, вулицею якого ідуть російські війська – визволителі болгар від турецького гніту. Проте великого значення в таких звітах можуть набувати і чуттєво-фрагментарні уявлення. В заключні слова, які повинні виражати загальний смисл картини, піддослідні не вкладають розгорнутого істотного значення. Отже, встановлюваний піддослідними смисл синтезується лише з найзагальнішою (нерідко випадковою) ознакою уявлення. Решта – більш конкретна частина чуттєвого змісту уявлення – залишається поза початковим синтезом чуттєвого і раціонального.

В усіх звітах піддослідних слід відмітити таку форму суджень, як «це і є зустріч», «це і є свобода» і т. ін. Початкові фрагментарні уявлення образу синтезуються між собою цим судженням не прямо, а опосередковано, через те, що для чуттєвої безпосередньої цілісності картини ще бракує ряду ланок.

В іншому випадку піддослідні з допомогою двох-трьох рис складають схематичне уявлення, а потім докладно осмислюють його, розгортаючи досить складну ситуацію, яка не може бути показана в рамках картини. Отже, цього схематичного уявлення стосується лише загальний смисл пояснення. Ось одне з таких рішень теми «Зустріч друзів». «Палата. Госпіталь. На койках хворі. Входить лікар. Хворий і лікар протягують один одному руки». (На цьому зображувальна частина закінчується. Далі йде частина пояснювальна). «Це були друзі дитинства. Після гострої суперечки вони розійшлись. Сталось це перед війною. Потім вони пройшли важкий шлях війни... А тепер зустрілись знову як друзі...» і т. ін.

Складні відносини між людьми можуть бути добре показані в літературному творі і рідко зображаються в живопису, хіба що мова йде про ілюстрації до якого-небудь відомого тексту. Ось чому з точки зору задуму образу, з точки зору синтезу чуттєвого і раціонального його моментів обидві групи відповідей (перша – з перевагою абстрактного пояснення над живописанням і друга – з перевагою живописання над поясненням) виявляються рівноцінними. На першому ступені створення задуму образу в усіх випадках синтез не може бути одразу конкретним. Він має в собі по суті тільки абстрактне поняття і загальне уявлення.

Абстрактний задум вказує лише на загальний напрямок творчого процесу. Щоб стала можливою його конкретизація, в сферу цього процесу слід ввести відповідний «будівельний» матеріал як чуттєвого, так і раціонального характеру. Творчі розшуки такого матеріалу відбуваються у формі імпровізації.

Імпровізація. Дослідження імпровізації набуває смислу тоді, коли часовий відрізок від моменту, коли було поставлено творче завдання, до його завершення максимально заповнений звітом піддослідних про процес фантазування. Адже цікаво одержати не лише бажаний результат, а й усі підготовчі, службові і навіть побочні продукти творчого процесу. Ось чому слід насамперед спинитись на часовій характеристиці імпровізації.

В інструкції, яку давали перед початком досліду, вказувалось, що звіт піддослідні повинні робити одразу, без попереднього обдумування і розшуків літературного виразу. Проте в процесі фантазування були відмічені паузи різної тривалості. Деякі з них стосуються труднощів словесного виразу. Але в зв'язку з тим, що піддослідні, виражаючи думку, вживали перші-ліпші слова, такі паузи були, як правило, короткими. Більш тривалі паузи можна тлумачити подвійно: як розшуки виразу і як розшуки змісту. Для з'ясування природи пауз слід враховувати весь характер досліду, хід розвитку образу. Затяжні паузи свідчили про посилені розшуки піддослідним творчої нитки імпровізації. Найбільш тривала пауза спостерігалась, як правило, безпосередньо після дачі учням теми для уявлення картини. Логічно припустити, що ця пауза відображає початкові розшуки змісту образу. Паузи були зафіксовані не в абсолютному виразі (хвилини), а у відносному (більше-менше), через те що тут треба було враховувати мовний і творчий темперамент піддослідного. Лише загальний час імпровізації відмічався в абсолютному виразі з точністю до півхвилини. Встановити

залежність між темою картини і тривалістю імпровізації не вдалося. Кожний піддослідний розвивав по п'ять тем. Цієї кількості було досить для встановлення його «творчого темпераменту». Теми узагальненого значення («свобода», «творець») і теми, які вимагають чуттєво-конкретного втілення, де матеріал для образу береться з добре відомого, особисто пережитого (наприклад, «екзаменаційні дні»), у кожного піддослідного вимагали для свого розвитку приблизно один і той самий час. Більш визначеною характеристикою, ніж часова, слід вважати таку характеристику, яка одержується на основі якісних показників: творчо знайдених окремих елементів або фрагментів образу в їх чуттєвому і раціональному виразі. Якщо текст усного звіту піддослідного розділити у відповідності з затяжними паузами на частини, то в межах цих пауз вимальовується окремий фрагмент образу. Більш точно його слід назвати задумовим осередком. На основі абстрактного задуму ще не можна сказати, стане цей осередок дійсним фрагментом образу, ввійде він органічно в структуру образу чи буде відкинутий як непридатний. Співвідношення загальної тривалості імпровізації і кількості задумових осередків і становитиме її інтенсивність.

В імпровізації піддослідний задумує образ, відтворює окремі частини його. Тільки-но виникає задум такої окремої частини картини (герой, поза його, загальна ситуація, місцевість, пора року і т. ін.), відразу ж відбувається інтенсивний розвиток імпровізації, який майже припиняється, коли вичерпується творча потенція часткового задуму. Тоді наступає характерна пауза, яка передує новому частковому задуму. Подвійний характер паузи (розшуки виразу або розшуки змісту) зникає, якщо проаналізувати дві частини імпровізації, які вона роз'єднує. У випадку, коли вони виражають одну і ту саму думку, пауза явно свідчить про розшуки не змісту, а лише засобу найбільш вдалого виразу цієї думки. Якщо сусідні частини імпровізації не мають між собою будь-якого безпосереднього зв'язку, цю паузу слід розуміти як розшуки нового задумового осередку. Чим більша кількість цих осередків, тим багатшою слід вважати фантазію піддослідного, тим більш концентрованим стає зміст імпровізації. Співвідношенням загальної кількості речень в звіті піддослідного і кількості задумових осередків можна визначати коефіцієнт інтенсивності творчої сили фантазії. У більшості піддослідних після застосування певних ефективних прийомів, що підвищують здатність до імпровізації, виявилось підвищення коефіцієнту в міру виконання вправ.

Словесні надмірності, які нерідко спостерігаються в імпровізаціях, перебувають у прямій залежності від наявності або відсутності того або іншого часткового задуму. Ось чому піддослідний повторює одну і ту саму думку, але тільки іншими словами. Така словесна надмірність поряд з малою кількістю часткових задумів виявилась в перших двох-трьох звітах майже в усіх піддослідних. В ході проведення досліду було з'ясовано, що інтенсивність фантазії, творче багатство імпровізації значною мірою залежать від постановки стимулюючих питань.

Потреба з боку експериментатора включитись в процес імпровізації виявилась в усіх перших дослідах на уявлення картини. Втручання експериментатора повинно було обмежитись тільки постановкою стимулюючих питань, але воно не передбачало постановку навідних питань. Адже імпровізація має яскраво виражений розшуковик характер, тому слід було уникати будь-яких підказувань щодо структури створюваного образу. Нехай піддослідний навіть відхиляється в процесі фантазування від запропонованої теми, нехай у нього виникає такий матеріал образу, який, можливо, і не ввійде в остаточний продукт, – ці відхилення від теми і навіть блукання в основному становлять те риштування, за допомогою якого зводиться будова образу.

Стимулюючі питання ставились у випадку, коли піддослідний на порушення інструкції-завдання довгий час не осмислював імпровізований ним чуттєвий матеріал. Тоді експериментатор формулював своє питання учню приблизно так: «Подумай, що це (деталь предмета, вчинок, ситуаційний стан і т. п.) могло б означати у відношенні до такого-то явища». Крім того, стимулюючі питання ставились тоді, коли піддослідний (також на порушення інструкції) обмежувався лише загальними міркуваннями і не створював живописного малюнка. Тим часом чуттєва жвавість образу особливо характерна для

продукту фантазії. Ось чому від піддослідного вимагалось розповісти про фарби, звуки та інші чуттєві якості уявлюваних ним предметів, явищ.

Навідні питання задавались в тих випадках, коли особливо тривалі паузи в процесі фантазування загрожували зірвати ненавмисний характер імпровізації. Ці питання давали великий ефект: збільшення інтенсивності і безперебійності імпровізації. В процесі досліду поступово зникала необхідність постановки їх з боку експериментатора, але потреба в них не зникала зовсім: тепер вони ставились самим піддослідним, спочатку – вголос, згодом – про себе.

Така еволюція стимулюючих питань спостерігалась у більшості імпровізацій. Постановка стимулюючих питань на початку дослідів по імпровізації дала високі показники. Вже близько 45 процентів всіх четвертих і п'ятих імпровізацій проходили досить успішно без будь-яких стимулюючих і навідних питань, в той час як початкові досліди навіть з учнями, що мають добре розвинену творчу уяву, обов'язково вимагали втручання експериментатора.

В ході дослідів було виявлено, що постановка стимулюючих питань поліпшує імпровізацію особливо в тих випадках, коли експериментатор дотримується чергування питань на осмислення і наочно-чуттєве уявлення елементів картини. В переході чуттєвого і раціонального моментів образу, який становиться, і закладені рушійні сили фантазійного процесу.

Вимога взаємного переходу чуттєвого і раціонального моментів, міркування і живопису вже міститься в інструкції і на перший погляд може здатись примусовою для піддослідного. Проте, захопившись фантазуванням, піддослідний іноді забуває деталі інструкції, а крім того, такий перехід відбувався і в контрольних завданнях, де не було ніякої вказівки на необхідність розшуків чуттєвих і раціональних частин образу. Почавши, припустімо, з живопису, піддослідний так чи інакше осмислює його, щоб потім знову перейти до нього. Ці частини імпровізації мають незавершену структуру, так що чуттєве не може бути поки що повноцінним виразом раціонального. Але тенденція до такого виразу вже є. Нею насамперед виступає фантазійний мотив, якому підпорядковуються згадані два часткових. В межах імпровізації цей мотив ще не пов'язується з вимогою виразу раціонального шляхом чуттєвого, яка чітко виступає в процесі втілення задуму в образ. Ось чому в сфері задуму частковий мотив живопису змінюється таким же частковим мотивом міркування і навпаки. В процесі імпровізації подібна зміна може набувати навіть ритмічного характеру.

Ось усна імпровізація на тему картини Маковського «Гра в бабки». В ній чітко представлено зміну мотивів.

Мотив міркування	Вперше, як тільки я подивилась на картину, у мене виникло питання, що це за «Гра в бабки».
Чуттєво-фантазійний мотив	Я побачила п'ять селянських хлопчиків, що грались біля сарая. У першого хлопчика, який сидить, задумливе обличчя, він щось тримає в руках і уважно дивиться. Інший стежить за ним, присівши навпочіпки.
Мотив міркування	По картині видно, що діти бідні, але це їм не заважає бути веселими, захоплюватись цікавими іграми.
Чуттєво-фантазійний мотив	Один з хлопчиків щось показує, тримаючи в руках камінець, а інші два (судячи з виразу їх облич) уважно стежать за ним
Мотив міркування	Художник хотів показати дозвілля селянських дітей в старому, дореволю-ційному селі.
Чуттєво-фантазійний мотив	Мені ще впали в око старий батьківський одяг, а також зачіски дітей.

Мотив міркування	Всі діти чомусь сумні, задумливі і начебто на щось чекають.

В такій зміні мотивів поступово виявляється потяг до виразу задуму саме в чуттєвій формі, інакше кажучи, виступає настанова на фіксування в створюваному образі таких рис, які є типовими для процесу творчої фантазії. В цьому виявляється істотна відмінність фантазії від мислення.

Чергування мотивів міркування і живопису об'єктивно вказує на те, що воно – не тільки один із звичайних прийомів нагромадження матеріалу імпровізації, але також і спосіб встановлення внутрішніх її зв'язків.

В процесі імпровізації відбувається виникнення елементів образу та перевірка їх придатності. На перший погляд вона має уривчастий, стрибкоподібний характер, а за своєю внутрішньою структурою являє собою багатоаспектні розшуки елементів образу і зв'язків між ними. Такий характер розшуків образу є оптимальною умовою продуктивності імпровізації. Риси і якості елементів, або фрагментів образу (відбиття рис зображуваного), можуть встановлюватись лише при з'ясуванні їх взаємовідношень. Ось чому, як тільки в роботі над одним фрагментом образу відбувається виснаження фантазії, піддослідний здійснює стрибок до іншого, потім через певний ряд їх повертається до попереднього і, виходячи з додаткових частин образу, уточнює характеристику фрагмента, який був на певний час забутий. З встановленням загальної і разом з тим конкретної ідеї картини імпровізація як така закінчується.

Конкретний задум як розвиток ідеї зображення (імпровізаційні варіанти та їх синтез). Будь-яке конкретне формулювання теми творчого процесу вимагає від піддослідного вибрати шлях розвитку задуму. Навіть в тому випадку, коли процес уявлення картини починається одразу ж після дачі творчого завдання, в спеціальному опитуванні після досліду виявляється, що піддослідний зробив вибір і тою чи іншою мірою конкретизував тему. Процес конкретизації виявляється, як правило, спочатку в створенні окремих задумів, кожний з яких відповідає початковому загальному задуму. Відчуваючи необхідність переходу від загального задуму до конкретного (єдина можливість розв'язання експериментального завдання), піддослідний ставить експериментатору питання, що уточнюють тему, наприклад на тему «Свобода» – «в наш час чи взагалі?», на тему «Екзаменаційні дні» – «в школі чи де?» та інші. Трапляється, що в процесі уявлення картини піддослідний все ще вагається, в якому напрямку розвивати образ: «Коридор, двері, сидять учні або студенти». Така невизначеність у виборі того або іншого шляху може виявлятись навіть в кінці експерименту. В ході уявлення піддослідні набувають навичок чіткого і обґрунтованого вибору того або іншого рішення образу. В наступних дослідах міркування з приводу вибору вже не висловлюються вголос[1].

Окремі різнопланові імпровізації на одну і ту саму тему не відокремлені одна від одної. Напроти, вони мають між собою зв'язок, що визначається спільним задумом. Деякі імпровізації, не будучи цілком використані в процесі дальшої побудови образу, допомагають з'ясувати і поглибити зміст загального задуму. Виявляється, що є можливість вибору необхідних частин з різних імпровізацій.

У створенні конкретного задуму розкривається така цінна якість фантазії, як варіативність. її доцільно виховувати саме на цьому етапі розвитку образу, коли ще немає закостенілих утворень, а людина перебуває в стані творчих шукань. Якщо спочатку і не ставиться спеціальна мета створити можливо більшу кількість варіантів рішення задуму, людина сама стихійно стає на цей шлях, і він виявляється досить ефективним. Варіативність творчого процесу фантазії є по суті розшуком найбільш цікавої і глибокої ідеї образу. Перший варіант має, як правило, ще схематичний характер, а третій і четвертий – більш визначений,

[1] З цього приводу цікаво порівняти дані нашого дослідження з дослідженнями П. Я. Гальперина про формування розумових дій.

яскравий. Особливо слід підкреслити, що наступні варіанти здебільшого являють собою розвиток однієї і тієї самої ідеї, одного і того самого образу.

Ось етапи уявлення піддослідною Ш. художньої картини на тему «Серед знайомих місць». Перший, ще мало визначений, задум картини піддослідна висловила так: «Тут можна показати любов людини до природи». Другий варіант задуму картини багатший за змістом, він більш конкретний: «Молодий солдат служив в армії. Тепер, ідучи додому, побачив рідну природу, рідне село – він щасливий; він давно поїхав і тепер радий, що повернувся». Третій варіант вже містить в собі таку думку: «Літній день. Дорога. По обидва боки цвітуть фруктові дерева. Видно клуб. Дорогою йде солдат. Він втомився, але він щасливий. Радіє поверненню в рідні місця. Зустрічає знайомих парубків і дівчат. Взаємні привітання. Демобілізований вражений змінами, які стались в його селі. За короткий час тут з'явились нові будинки, електрика, радіо».

Четвертий варіант начебто знову показує повернення до першого, піддослідна задумала показати любов людини до природи. Але в першому варіанті ще не можна виявити будь-якого конкретного змісту. В четвертому ж варіанті головний інтерес спрямовано на виявлення відношень між людьми. Цікаво відзначити, що цей варіант задуму є значною мірою синтезом раніше створених варіантів. З першого взято любов до природи, з другого – любов до рідних місць, радість повернення, з третього взято події,, які відбулись в селі і які за короткий час значно змінили його. Таким чином, перші три імпровізації виявились підготовчими до останньої, четвертої. Її зміст полягає в тому, що юнак і дівчина прийшли до знайомих місць і відчувають радість: вони згадують, що тут, в цій. мальовничій місцевості, вони розповіли один одному про свої почуття.

Реалізація задуму в образі цього дослідження, таким чином, полягає, з одного боку, в забезпеченні розвитку раціонального компонента образу, тобто в установленні необхідних структурних зв'язків в ньому, і, з другого, – в чуттєво-наочному втіленні ідейного змісту образу. Не можна побудувати раціональний момент образу без опори на чуттєво-наочний матеріал, так само як не можна створити чуттєві риси образу без органічного включення в нього ідейних компонентів.

СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В ОБРАЗАХ ФАНТАЗІЇ

В тій частині дослідження, де мова йшла про становлення структурних зв'язків імпровізації, вже можна було побачити, що побудова імпровізації не є самоціллю, а служить основою для виникнення ідеї образу, незважаючи на те, що чуттєвий матеріал такої імпровізації, якоюсь мірою і може бути використаний для побудови образу. Але після того, як виник конкретний задум, імпровізація поступається місцем цілеспрямованому підбору елементів, частин образу у відповідності до цього задуму, ідеї образу, причому людині тут насамперед доводиться враховувати закономірності, зв'язки, відношення, які виступають в самій дійсності. Головний інтерес в даній частині розділу полягатиме в дослідженні характеру внутрішньої необхідності в розгортанні образу, яку, зокрема в' мистецтві і літературі, називають художньою правдивістю. Справжній письменник має художнє чуття, яке підказує йому, наприклад, що в таких-то умовах герой з таким-то характером зробить саме так, а не інакше. В основі цього художнього чуття лежить глибоке знання дійсності. Воно властиве справжньому митцю навіть тоді, коли він вступає в межі фантастики. Тут зовсім не досить абстрактного міркування, хоч би і правильно логічно збудованого. Образ фантазії – не проста логічна схема, в ньому діють не тільки закони чуттєвого світу, але й закони почуттєвого світу. Ось чому з повним правом можна твердити про образне відображення дійсності, а також про своєрідну логіку фантазії, яка виявляється в цьому відображенні.

Починаючи створювати новий образ, людина насамперед виходить з певного наявного матеріалу, який у відповідності з її задумом, інтересами повинен бути так чи інакше оброблений. Як реагує піддослідний на цей матеріал – використовує він його тільки як

поштовх, який відразу ж забувається, або ж у творчому процесі фантазії відбувається проникнення в істотні сторони вихідного положення, причому використовується належною мірою чуттєвий матеріал, ідейні передумови і т. д.? Розв'язання цього питання повинно розкрити першу особливість логіки фантазії.

Так чи інакше включаючи вихідний матеріал у створюваний образ, людина далі абстрагується від нього саме як від вихідного матеріалу. Вона не акцентує своєї уваги на відмінності репродуктивного і творчого моментів, в процесі створення образу. її зусилля спрямовуються на внутрішню погодженість і, головним чином, на достатню структурну обґрунтованість, мотивованість образу. Адже образ може бути нечітким за своїм планом, композицією, але він може також вражати гармонійністю і переконливістю. Та це вже стосується другої особливості логіки фантазії.

Коли мова йшла про внутрішню структурну мотивованість образу, для чіткості аналізу треба було абстрагуватись від зіставлення її з дійсністю – критерієм логічності продукту фантазії. Тепер же питання, чи відповідає логіка фантазії створеному образу логіки самої дійсності або між ними існує незгода, які форми відношення до дійсності має логіка фантазії, виступають на перший план. Розв'язання цих питань повинно розкрити її третю особливість.

Цей поділ умовний: він не означає, що існують самостійні види фантазійної логічності. Він допомагає розглянути логіку фантазії з різних точок зору. Спочатку діяльність фантазії розкривається в її безпосередньому відношенні до дійсності, з якої людина виходить. Далі досліджується образ, взятий сам по собі, точніше, як такий продукт фантазії, в якому творчо відображено дійсність, але який ще не співвіднесено з нею як з остаточним критерієм. Нарешті, обрав розглядається саме у відношенні до цього критерію. Зрозуміло, що тільки в дослідженні можна (і слід) розчленовувати цей єдиний творчий процес. В дійсності всі моменти фантазійної логіки діють в їх нерозривній єдності.

Розкрити особливості логіки фантазії в основному можна шляхом аналізу вже готових юнацьких літературних творів, але цей спосіб виявляється недосидь ефективним. Ось чому для дослідження поставлених питань було використано експеримент, в якому застосовувались метод закінчення оповідання і споріднений з ним метод доповнення (метод Еббінгауза)[1].В обох випадках в основу досліду було покладено вірш у прозі І. С. Тургенєва «Голуби»[2]

1.

Я стояв на вершині пологого пагорба; переді мною – то золотим, то срібним морем розкинулось і рясніло стигле жито.

Але не бігали хвилі цим морем; не струменіло задушливе повітря; назрівала гроза велика.

Біля мене сонце ще світило – гаряче й тьмяно; але там, за житом, не надто далеко, темно-синя хмара лежала грузною громадою на цілій половині небосхилу.

Все причаїлося... все знемагало під зловісним блиском останніх сонячних променів. Не чути, не бачити жодного птаха; поховалися навіть горобці. Але десь поблизу вперто шепотів і плескав самотній, великий лист лопуха.

Як сильно пахне полинь на межі! Я дивився на блакитну громаду... і невиразно було на душі. Ну, швидше ж, швидше! — думалося мені, блисни, золота змійка, здригнись грім! Рушся, продавися, пролийся, зла хмара, припини тужливе томлення!

Але хмара не рухалася. Вона, як і раніше, давила безмовну землю... і тільки ніби пухла та темніла.

2.

І ось по одноколірній її синяві замиготіло щось рівно і плавно; ні дати ні взяти біла хустинка або сніжна грудочка. То летів із боку села білий голуб.

[1] Метод Еббінгауза полягає в тому, що піддослідний заповнює спеціально вилучені частини речень, тексту,спираючись на пред'явлений матеріал.

[2] И. С. Тургенев. Собр.соч. Т. 8. Стор. 496-497. (поділ на чатини зроблений нами – В.Р.)

3.

Летів, летів усе прямо, прямо... і потонув за лісом.

Минуло кілька миттєвостей – та ж стояла жорстока тиша... Але дивись! Вже дві хусточки миготять, дві грудочки мчать назад: то летять додому рівним польотом два білі голуби.

4.

І ось, нарешті, зірвалася буря і пішла потіха!

Я ледве добіг додому. Вискочить вітер, кидається як шалений, мчать руді, низькі, наче на шматки розірвані хмари, все закрутилося, змішалося, захлиналася, захиталася стрімкими стовпами завзята злива, блискавки сліплять вогнистою зеленню, стріляє як з гармати уривчастий гром, запахло сіркою

5.

Але під навісом даху, на самому краю слухового вікна, поряд сидять два білі голуби – і той, який злітав за товаришем, і той, кого він привів і, можливо, врятував.

6.

Нахохлилися обоє – і відчувають кожен своїм крилом крило сусіда..

Добре їм! І мені добре, дивлячись на них... Хоч я й один... один, як завжди.

Текст цього вірша розчленовувався на декілька фрагментів. Кожний з них виражав певну закінчену думку і вносив в зображувану подію новий елемент. Одна група піддослідних (експеримент проводився в двох дев'ятих класах під час уроку для того, щоб виключити можливість попереднього ознайомлення з твором) писала продовження цього вірша, маючи перед собою перший фрагмент, друга, – виходячи з двох початкових і т. д. Остання частина учнів повинна була заповнити середню частину вірша. Таким чином, було одержано 60 експериментальних творів.

Цей дослід має певну подібність до досліду Гейльброннера, в якому використовуються схематичні малюнки. Проте дослід на літературному матеріалі дає можливість розкривати більш тонкі і разом з цим більш докладні особливості творчої уяви, зокрема її логіки.

ЗАЛЕЖНІСТЬ ОБРАЗУ ФАНТАЗІЇ ВІД ВИХІДНОГО МАТЕРІАЛУ

Початковий аналіз результатів дослідних даних (по суті, апробація методики) був спрямований на те, щоб виявити, які риси фантазії виявляються головним чином в тій або іншій варіації експерименту, а також виявити, чи існує оптимальна величина вихідного фрагмента, яка при інших рівних умовах дає найкращі показники творчих здібностей піддослідного. Виявилось, що зростання за величиною і змістом початкового фрагмента приводить до перетворення його з чисто зовнішнього, малозмістовного стимулу в складні вихідні умови, з якими повинен рахуватись піддослідний в своїй творчій діяльності. Невеликий вихідний фрагмент своїм змістом ще не робить значних обмежень вільному, не спрямованому конкретним задумом польоту фантазії. Піддослідний в таких експериментальних умовах, як правило, вибирає найлегший шлях для досягнення мети, виявляючи при цьому насамперед довільне фантазування. При збільшенні вихідного фрагмента виявляється необхідність враховувати зростаючі кількісно і якісно умови завдання.

Фантазія все більше виявляє силу і гостроту своєї логіки, якій кінець кінцем повинна бути підпорядкована стихійність фантазування. При дальшому збільшенні вихідного уривка, коли вже стає ясним характер його закінчення, піддослідний втрачає потребу в енергійній творчій дії. В досліді Гейльброннера[1] якраз не враховуються ці особливості творчої уяви.

[1] Дослід Гейльброннера полягає в тому, що піддослідний тільки впізнає якийсь продмет при послідовному показі схематично-фрагментарних малюнків. Чим менше фрагментів малюнка потрібно для впізнання образу, тим сильнішою вважається творча здатність фантазії.

Втрата активної творчої дії спостерігається при заповненні піддослідними середньої частини експериментального тексту. Проте в цілому подібне завдання виявляється більш складним, ніж завдання попередньої серії дослідів: піддослідний повинен встановити двосторонній зв'язок з початковим і кінцевим фрагментами. Було встановлено, що існує оптимальна величина вихідного уривка, яка найкраще стимулює змістовну і продуктивну сторони в діяльності уяви. В експерименті на закінчення оповідання оптимальною виявилась величина фрагмента, який закінчується словами «потонув за лісом», а також «два білих голуби». В експерименті на заповнення середини оповідання найкращий результат було одержано при пропущенні третього і четвертого уривків разом. В нашому дослідженні для дальшого аналізу особливостей фантазії, використовувались дані, які було одержано саме в цих експериментальних умовах.

«Найбільше мені подобаються вільні теми. Не зв'язаний ніякими обмеженнями, я можу висловлювати свої думки, давати власну оцінку тій або іншій події або явищу», – пише в спеціальній анкеті десятикласник Н.

Не зв'язувати себе ніякими умовами, зовсім вільно рухатись в будь-якому напрямку – одна з рис ранньої юності, яка пояснює прагнення до вільних тем, точніше – до вільного фантазування. Ось чому деякі піддослідні (в нашому дослідженні 17 з 60) майже не реагували на істотне збагачення змістом вихідного фрагмента при його експериментальному збільшенні. Ці піддослідні схоплюють в ньому лише зовнішні умови, серед яких далі повинна бути розгорнута основна подія, зображена у вірші І. С. Тургенєва. До цього загального фону і «прив'язується» фантазія, інтрига ж, об'єктивно наявна в запропонованому для закінчення уривкові, ігнорується. Ця частина піддослідних не цікавиться головним героєм, який переживає тяжкі передгрозові хвилини, вона немовби не помічає появи голуба, що ховається за лісом, і навіть байдуже ставиться до факту повернення з-за лісу двох голубів, що летять у село. Тоді і залишається лише найбільш загальний фон картини – наступ грози. Деякі піддослідні такою мірою ігнорують зміст фрагмента вірша, що для них досить випадково «прив'язатись» до будь-якого слова, щоб відійти від матеріалу вихідного уривка і більше не повертатись до нього. Цим, мабуть, і пояснюється байдужість до уривка в цілому. На нашу думку, тут ще тісно переплітається проста творча недосвідченість піддослідного, невміння продовжити оповідання і така риса ранньої юності, як поривання до довільного фантазування. Психологічна основа такої риси корениться в прагненні усвідомити юнаком чи дівчиною власну особистість, індивідуальність, визначити її цінність, значення як суб'єкта дії. Об'єктивно тут виявляється недоврахування зовнішніх умов. Прихильність у цьому віці до поетичної творчості, незалежно від інших стійких інтересів і здібностей особистості, можна, зокрема, пояснити тим, що людина ще мало оперує об'єктивними якостями зображуваних предметів і головну увагу зосереджує на своїх суб'єктивних переживаннях. Разом з тим усвідомлення своєї суб'єктивної, спочатку абстрактної, свободи – одна з обов'язкових умов для формування моральних рис особистості, яка розвивається. Захоплення в ранній юності легендами, історичним минулим пояснюється саме тим, що герої легенд і далекого історичного минулого виступають головним чином як індивіди, які спираються тільки на свою силу і розум.

Як показують досліди, зворотною стороною довільності юнацької фантазії слід вважати її скованість, в даному випадку скованість довільно обраним словом.

Скованість фантазії вихідним фрагментом стосується здебільшого останнього його елемента. За суб'єктивними намірами піддослідного це повинно бути показником зв'язку початку і продовження. Проте цей зв'язок виявляє свої вади саме при втраті творчої цілеспрямованості. Так, одна з учениць (Е. – 17 років), «прив'язавшись» до слів вихідного фрагмента, який вона доповнювала, «потонув за лісом», відразу без будь-яких додаткових міркувань від опису пагорбка, на якому стоїть герой, переходить до опису лісу:

«Пішов сильний дощ. В лісі стало волого і душно. Голуб сховався в своє дупло... Але ось дощ пройшов. Голуб вилетів з свого гнізда і полетів в село шукати собі їжу. Шум в лісі затих. Заснув і наш голуб. Тоді ми взяли свої ягоди і гриби і пішли додому».

Це закінчення характерне єдністю довільності і скутості фантазії щодо вихідного фрагмента. Той факт, що дію було перенесено в ліс, є ознакою довільності. Але те, що піддослідний встановлює зв'язок між дією голуба і останнім елементом вихідного уривка, не встановлюючи більш широких опосередкованих зв'язків між початковим фрагментом і продовженням (при цьому втрачається основна сюжетна лінія оповідання), являє собою, без сумніву, скутість фантазії. Тією або іншою мірою вона була виявлена в усіх без винятку 60 творах. Жоден піддослідний (при найрізноманітніших вихідних фрагментах) не відмовився, наприклад, від зображення дощу або грози і тільки тому, що в творі Тургенєва було сказано: «Назревала гроза великая».

Аналогічне явище виявилось в творах учнів 8 класу на тему: «Мої улюблені вірші М. Ю. Лєрмонтова». Початок всіх цих творів збігається майже дослівно. Він являє, собою просте перефразування запропонованої теми і звучить приблизно так: «Моїми улюбленими віршами М. Ю. Лєрмонтова є такі вірші, як...» В зв'язку з цим деякі методисти висловлюють цікаві думки про початок твору і його вплив на стиль і дух всієї роботи. Пропонується розгорнути справжню боротьбу за початок твору. Шаблонний, сухий, в'ялий, він приведе до такого самого закінчення. Напроти, хороший початок впливає на дальшу роботу не тільки своїм змістом, але і збуджує моральну відповідальність за неї. Правда, він не виникає сам по собі, а тільки як результат продуманості всього твору, як результат оригінального задуму. Шаблони, які часто трапляються в творах старшокласників, пов'язуються саме із скутістю фантазії.

Довільність і скутість фантазії мають широку психологічну основу. В розкритті предмета (і в даному випадку це художнє відтворення) на основі конкретного задуму автор-учень стає перед необхідністю цілеспрямованого, вибіркового викладу з акцентуванням уваги на тих чуттєвих рисах предмета, які найбільш яскраво виражають його суть. Проте в ранній юності така творча цілеспрямованість, вибірковість тільки починає формуватись. Ось чому людина в цю пору з однаковим інтересом захоплюється багатьма явищами життя і не відчуває поки що потреби зробити цілеспрямований вибір, чому віддати перевагу. Юнацтво відчуває жадобу до вражень.

В цій широко розгорнутій скутості і полягає одна з причин довільності синтезу частин образу. Ось чому експериментальний вихідний уривок не розгортається на базі нового матеріалу і його нових комбінацій, а лише інтенсифікується в своєму емоційному значенні. Таким чином, виникає та група учнівських експериментальних творів-закінчень, яка може бути охарактеризована як емоційний коментар до вихідного фрагмента. В деяких учнівських творах-закінченнях експериментального тексту (вірша в прозі І. С. Тургенєва «Голуби») виявляється не сюжетне продовження початкового уривка твору, а яскраві емоційні висловлювання про те, що показав письменник в цьому уривку, яке враження робить цей уривок на читача. Учень (В. – 16 років), не цікавлячись розвитком сюжету, пише з приводу зображуваної Тургенєвим природи: «Яка прекрасна природа! Так і стояв би до темної ночі, милуючись! Дивився б і не міг відірватись!»

В більш широкому розумінні цей емоційний коментар до вихідного уривка вказує на схильність юнацтва до якоїсь загальної захопленості, до емоційного заглиблення в предмет творчості. Емоції нерідко поширюються і на ті елементи, які самі по собі не справляють сильного враження. Це становить одну з передумов юнацької ідеалізації. Емоційний коментар було виявлено як в різних експериментальних звітах піддослідних, так і в записках юнацтва. З допомогою емоційного коментаря людина може дати оцінку предмету, явищу і пережити з цього приводу справжню радість. «В.! обов'язково піди сьогодні на виставку квітів і фруктів. Це – новий чудовий світ! В тебе прокинуться найкращі почуття...» (В. – 17 років). У творі восьмикласника П., написаного на тему картини Маковського «Гра в бабки», після висловлювань про колгоспне життя, стоїть лозунг: «Хай живе радянське село!».

В емоційному коментарі ще не досить усвідомлюється значення окремих елементів вихідного фрагмента для його змістовного використання. Це усвідомлення буде характерним для наступного етапу розвитку фантазії – в творчому використанні окремих елементів вихідного уривка.

Зв'язне включення окремих яскравих елементів вихідного уривка в частину експериментального твору, що доповнювалась, має кілька генетичних форм. Так, елементи можуть використовуватись тільки за їх зовнішньою ефективністю, в чому виявляється ще мало продумане ставлення до вихідного фрагмента. На початку оповідання Тургенєва елементами, що найчастіше зустрічались в доповненнях, були такі, як «лист лопуха» і «золота змійка». «Лист лопуха» виділяється піддослідними тому, що в творі Тургенєва лише він один порушував тишу передгрозової хвилини. «Золота змійка» справляє враження тим, що вона повинна з'явитись бажаною розрядкою передгрозової напруженості. Учениця Р. пише: «Краплі падали все частіше і частіше. Було чути, як вони дзвінко ударялися об одинокий лист лопуха» (підкреслено нами. – В. Р.). Тут видно лише спробу використати певний елемент початкового уривка. Він переноситься в доповнення ще без будь-яких змін. Ця ж учениця використовує в доповненні і «золоту змійку»: «Блискавка золотою змійкою прорізала небо». В цих прикладах переважає репродуктивний момент фантазії. В творі учня М. «лист лопуха» вже включено в образну художню картину: «Лист лопуха, який так вперто шепотів і хлопав, тепер спокійно приймав на себе рясні краплини дощу».

Вдале використання цього елемента було виявлено в роботі учня С.: «Хмара начебто відчула, що вона на всьому небосхилі єдина господиня, і швидко зайняла собою весь обрій. На декілька хвилин в темряві, що настала, все раптом зупинилось, навіть лист лопуха замовк. Навкруги була якась урочистість. Все на щось чекало».

«Золоту змійку» деякі піддослідні включають у свій текст без змін, інші трохи змінюють цей вираз: «Вогненна змія прорізала небо і вдарила своїм вістрям далеко біля обрію», – пише учениця А. «Раптом небо на частини розрізала вогненна стріла», – пише учениця Д.

Хід досліду показує, що вихідний уривок має значення як в цілому, так і в своїх частинах. Ця думка підтверджується ставленням піддослідних до початкового фрагмента. Як видно з наведених вище прикладів, емоційний коментар показує, що уривок розглядається як емоційне ціле, а використання в доповненні окремих елементів цього уривка свідчить про те, що у відношенні до нього виявляється аналітичний підхід. Нарешті, всі елементи вихідного уривка використовуються в продовженні оповідання, будучи перетвореними тією або іншою мірою. Так крок за кроком виникає змістовне багатство експериментального закінчення. Цілісне використання вихідного уривка в деяких учнівських творах мало форму його переносного, зокрема символічного, осмислення.

Продовжуючи експериментальний уривок з твору І. С. Тургенєва «Голуби», учні усвідомлюють насамперед його пряме значення і лише згодом – переносне. Прикладом щодо цього може служити зображення ставлення героя до грози, яка в одному випадку являє собою лише природне явище, а в іншому символізує духовну драму людини. В другому випадку піддослідний сприймає внутрішню колізію початкового фрагмента. Якщо гроза розглядається просто як природне явище, тоді герою нічого не залишається робити, як бігти додому, щоб не промокнути наскрізь, або ж милуватись красою величної стихії, стоячи під зливою. І перший і другий підхід з точки зору якісного ставлення до початкового уривка рівноцінний: гроза є гроза і не більше. Тут ще не встановлено колізії серед діючих сил. Герой твору не протиставляє свого духовного світу подіям, що наближаються, подіям, зображеним в алегоричній формі, – грозі. Проте сам І. С. Тургенєв натякає на те, що в його вірші мова йде не про звичайне природне явище, а про внутрішню драму людини. Навіть піднесений стиль речення: «назревала гроза великая» – свідчить саме про те, що грозу треба розуміти в переносному смислі. Але зрозуміти це виявилось важким для багатьох дев'ятикласників. Правда, в деяких творах поява голубів зображувалась символічно, як провісник спокою в природі після грози, але в жодному з творів грозу не тлумачили в тургенєвському смислі.

Для трактування грози як втілення життєвих незгод і бур, а також образу голубів як символу дружньої взаємодопомоги треба було замінити «оптимальний» уривок більшим, тобто щоб учні закінчували оповідання Тургенєва, в якому бракувало тільки останнього (шостого) фрагмента. Тоді переважна більшість піддослідних, які брали участь в цьому експерименті, характеризували врятування голуба у вихідному уривку як символічний образ

дружньої взаємодопомоги і описували (творчо або за згадкою з прочитаних книг, кінофільмів) аналогічний випадок, який мав місце у відношеннях між людьми. В таких творах-закінченнях можна було читати про допомогу перед іспитами своєму хворому товаришу, про врятування радянським розвідником під час Великої Вітчизняної війни свого бойового друга і т. д. В деяких творах наводились приклади несправжньої дружби. І в цьому експерименті ніхто з учнів не зрозумів головного підтексту Тургенєва – самітність героя, який готовий радіти навіть чужому щастю.

МОТИВАЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТРУКТУРНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОБРАЗУ ФАНТАЗІЇ

Якщо в попередній частині цього розділу основний інтерес становило з'ясування співвідношення репродуктивного і творчого моментів юнацької фантазії, інакше кажучи, досліджувалось, яким чином переробляється вихідне для творчого процесу фантазії враження, то тепер головна увага буде приділена питанню, яким чином, на основі яких психологічних мотивів синтезуються між собою елементи і фрагменти образу.

Юнацтво як достатню підставу для такого синтезу сприймає спочатку лише «абсолютну» аргументованість всіх елементів і частин образу. На зміну цій «абсолютній» аргументованості, яка, природно, не може бути істотною і взагалі – реалізованою, виступає примхлива, випадкова мотивованість і лише згодом вона замінюється істотною. Ці форми мотивації найтісніше пов'язані з ступенем конкретизації задуму образу. Абстрактний задум в деяких випадках є основою абсолютної всеохоплюючої мотивації, а конкретний – істотної.

Абсолютна мотивованість образів фантазії та мотиваційний ірраціоналізм вперше виступають саме в юнацькому віці. Юнак вважає, що образ стає досконалим, якщо він містить в собі абсолютне багатство відображуваного предмета. Проявляється ця абсолютна мотивованість в прагненні знаходити в усіх явищах фізичного та духовного світу всебічний зв'язок і взаємозалежність, щоб зрозуміти і переконатись в правомірності існування цих явищ. У підлітка такого прагнення ще немає.

Молода людина починає діставати насолоду від усвідомлення єдності, зв'язку в найрізноманітніших явищах навколишнього світу. Це – одне з перших філософських відкриттів людини. В цей період юнак нерідко робить рішучі і послідовні спроби абсолютного обґрунтування кожного кроку своєї діяльності, будь-якого вчинку. При такому обґрунтуванні використовуються найзагальніші закономірності всесвіту. Цим пояснюється, що судження юнацтва відзначаються категоричністю, впевненістю. Від прагнення дати повне, вичерпне пояснення явищам світу юнацтво зрештою приходить до важливого уявлення про взаємозв'язок, обґрунтованість і зумовленість всіх речей і явищ у світі.

З часом юнацтво починає усвідомлювати недосконалість, вади, нежиттєвість абсолютної аргументації. На зміну їй (або інколи поряд з нею) виступає «мотиваційний ірраціоналізм», який виявляється в тому, що скороминуще, випадкове почуття оволодіває людиною і дає напрямок її фантазії. Тут, без сумніву, спостерігається діалектичний зв'язок між схоластикою абсолютної обґрунтованості і довільною, випадковою мотивованістю. Юнацтво далі усвідомлює марність таких суджень і нереальність відповідних фантазій. Починає виникати прагнення до істотної мотивованості образу фантазії.

Істотна мотивованість образу передбачає, з одного боку, розкриття основного змісту відображуваного предмета, а з другого – цілеспрямований (відповідно задуму) розвиток основних рис предмета.

Перехід від абсолютної до істотної мотивованості був простежений нами в дослідах, які проводились у школі. Особливо яскраво він виявився в творах школярів за мотивами картини Саврасова «Грачи прилетели». Якщо в деяких роботах автори-учні вводять в картину деталі, які зовсім не розкривають її пафосу, художнього змісту, поетичної ідеї (наприклад, нерідко описуються не тільки граки – передвісники весни, а й життя черв'ячків, якими ці граки годуються, і т. д., тобто спостерігалась надмірна деталізація, яка не несе будь-якого художнього навантаження), то істотна мотивованість, навпаки, передбачає

насамперед розкриття художньої цілеспрямованості картини, її художньої ідеї. Це здійснюється в тих учнівських творах, в яких переважає ідея: «граки – передвісники весни». Істотна мотивованість образу весни в цих творах розкривається, наприклад, в протиставленні двох явищ в одному і тому самому пейзажі: зими і першого подиху наступаючої весни – ще зима, але вже з'являються ознаки весни.

В творах за картиною Маковського «Гра в бабки» найбільш цікава ідея, що була висловлена деякими учнями, полягала в тому, що діти залишаються дітьми, незважаючи на важкі умови їх життя. Така ідея приводить до реальної можливості певної мотивації. Адже художня ідея окреслює коло явищ, які виражають її чуттєвими засобами. Ось чому для розкриття ідеї, що діти залишаються дітьми в найтяжчих умовах їх життя, слід показати, з одного боку, захоплення грою, властиве вікові, а з другого – навколишню важку дійсність. Якщо образ, створений учнем, розгортається саме в зіставленні таких (або схожих) сторін, то мотивація чуттєвих елементів цього образу буде істотною. Але у випадку, коли автор ухиляється від такого тлумачення картини і показує, наприклад, як діти після гри біжать на річку і там купаються, то цим порушується цілеспрямована істотна мотивація, спостерігається відхід від теми.

В повісті Т. Г. Шевченка «Художник» дано влучну характеристику юнацької фантазії саме в плані мотивованості її образів. «У перших досвідах рідко зустрічається... лаконізм: початкові досвіди завжди складні. Молода уява не стискується, не зосереджується в одне багатомовне слово, в одну ноту, в одну рису, їй потрібен простір, вона ширяє і в ширянні своєму часто заплутується, падає і розбивається об незламний лаконізм»[1].

Логіка фантазії є відображенням логіки дійсності. Композиційні та образно-художні якості літературних творів залежать від характеру відображення ними дійсності. Письмові твори старшокласників у цьому плані можна поділити на три групи. Правда, цей розподіл певною мірою слід вважати умовним, тому що значна кількість учнівських творів містить в собі ознаки інших груп. Проте доцільно відзначити істотні ознаки кожної групи окремо.

До першої групи творів належать такі, в яких вихідний експериментальний уривок служить тільки зовнішнім стимулом для фантазування. Учень ніяк не реагує на поступове збільшення експериментального тексту. Поряд з цим яскраво проявляється скутість фантазії яким-небудь окремо взятим елементом початкового уривка, найчастіше – останнім. В результаті сюжет розгортається випадково, учень відхиляється від основної теми і навіть її замінює. Впадає в око ситуаційність, не підпорядкована конкретному задуму. В такому творі окремі факти не входять до нього як необхідні частини. Думкам і почуттям героя майже не приділяється уваги. Дія його не має внутрішньої суб'єктивної мотивації і перебуває під владою зовнішніх стимулів. Так, в одному з учнівських творів показано екскурсію учнів на склозавод. Але, читаючи твір, так і не можна зрозуміти ні мети екскурсії, ні навіть натяку на ознайомлення учнів з виробничим процесом (а це в дійсності було). Таку найбільш просту форму мотивації образу фантазії можна назвати мотивацією чуттєвої (просторово-часової) ситуаційності.

Ось її типовий приклад: «Наступила знову тривала тепла осінь. Проте коли-небудь вона все-таки зміниться на зиму... Очевидно, скоро піде сніг, і всі люди будуть знову чекати тепла» (А. – 8 клас). Цей уривок показує, що розповідь учня ще перебуває в полоні часової асоціації: після осені прийде зима, після зими – весна і т. д.

Чуттєво-ситуаційне зображення ще далеке від поглибленого розкриття предмета. Будь-яка подія переплітається з великою кількістю випадкових дрібних подій та їх наслідків, які по суті не стосуються її змісту. Учень ще не може відповідно задуму робити цілеспрямований підбір необхідних ознак події. Характерне для цієї групи творів явище виявилось при аналізі робіт, написаних старшокласниками за картиною І. К. Айвазовського «Дев'ятий вал». Завдання, яке було поставлено перед учнями, формулювалось так: «Напишіть про ваші думки, уявлення і почуття, які виникають при сприйманні цієї картини». Виявилось, що

[1] Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в трьох томах. Т.11, 1949. Стор. 419.

багатьох учнів здебільшого цікавило питання, чи залишаться в живих люди, які зазнали аварії; не було жодної думки про естетичний зміст картини.

В багатьох творах виявились характерні міркування з приводу цієї картини: одні – необгрунтовано оптимістичні, інші – так само необгрунтовано песимістичні. В чому ж справа? Чому піддослідні, виходячи з одного й того самого стимулу, можуть вибирати такі протилежні шляхи в своїй роботі? Причина цього явища – ситуаційний характер мотивації в розвитку образу фантазії.

Основний недолік значної групи творів – брак структурної мотивованої єдності. Наявність цієї єдності становить характерну рису іншої групи творів, в яких є спроба подолати панування просторово-часових зв'язків в образі фантазії. Це досягається насамперед розкриттям його емоційної єдності.

Серед творів старшокласників нерідко трапляються такі, що свідчать про відсутність правильних уявлень навіть в галузі найпростіших природних явищ. Ось що пише один десятикласник: «Пішов сильний дощ. Все навкруги потемніло. Дме прохолодний вітерець. Сонце вже сіло. Прогримів грім. Все закрутилось, все змішалось. Небо прорізала блискавка. Дощ був сильний».

Такі факти наводять на думку, що метою виховання логічності образу фантазії повинна стати виробка правильних чуттєвих сприймань. Відомо, що найкращих результатів у цій справі можна досягти вихованням такої цінної риси, як спостережливість.

Без виховання правильного чуттєвого сприймання в учнів логіка образів фантазії буде розходитись з логікою дійсності. Помітити характерну рису якогось явища або предмета – це вже значне досягнення на шляху оригінального розкриття дійсності, а ця здатність потрібна як в науці, мистецтві, так і в практичному житті.

Цікаво відзначити, що в творах про подорожі та екскурсії можна знайти перехід від ситуаційності до емоційної або, говорячи конкретніше, до лірико-романтичної мотивованості образу. Учні виражають своє захоплення окремими об'єктами споглядання, цікавляться їх емоційним змістом. В таких творах найкраще розкриваються почуття героя-автора. Проте розкриття почуттів, хоч і приводить до емоційної єдності твору, позначається на сюжеті, який набуває значною мірою статичного характеру. Учень, приділяючи мало уваги розвитку сюжету, головним чином виражає своє відношення до зображуваного предмета.

Особливості лірико-романтичної мотивації виявляються у відношеннях між емоційними і ситуаційними моментами її; насамперед слід відзначити зображення емоцій в юнацьких творах. Читача часто вражає насичено емоційний характер цих творів. Це пояснюється тим, що юнацтво починає розвивати свою самосвідомість саме з аналізу почуттів і причин, що їх викликають. В одному з учнівських творів-закінчень, який складався з 18 речень, можна знайти приблизно 23 випадки прямого або опосередкованого показу емоцій. Проте це зовнішнє емоційне багатство при дальшому розгляді виявляється якоюсь мірою емоційною одноманітністю. Цікаво, що більшість слів названого твору виражають насамперед емоції, але показують по суті одне і те саме почуття. Це свідчить про захоплене сприйняття дійсності, «Все, починаючи від природи і кінчаючи мною, торжествувало» – ось характерна думка твору, яка пояснює емоційну насиченість його.

Емоційне багатство твору значною мірою залежить від того, що робить герой, в яких ситуаціях він перебуває. Ось чому зображення емоцій також має певний психологічний інтерес.

Ситуації в юнацьких ліричних творах часто мають застійний характер, незважаючи на видимість їх руху. Метушливість героя може швидко перетворитись в «екстатичний» спокій. Нерідко герой здійснює якісь дії, але по суті він залишається в одному й тому самому стані. Цей факт можна пояснити тим, що юність характеризується якоюсь мірою протягом до чогось далекого, невідомого, малоусвідомленого, що не може бути виражено в конкретній дії. Абстрактне поривання в далечінь зникає, коли юність усвідомлює необхідність більш конкретних форм своєї діяльності.

Тут цікаво спинитись на співвідношенні емоції і ситуації в юнацьких ліричних творах. Для юнацьких творів характерний взаємний перехід емоції і ситуації. Так, коли автор-учень має

намір зобразити емоцію, він припиняє рух ситуації і навпаки. Ця зміна, чергування характеризують структурне роздвоєння образу. Водночас це один з необхідних засобів зображення почуттів як таких. Ось уривок з твору одного учня, де ситуація «перейшла» в лірику навіть всупереч художній правдивості, переконливості змісту: «Я біг, бачачи перед собою тільки суцільну стіну дощу. Ось вогненний змій перерізав обрій і почувся сильний удар грому. Я зупинився і вже не міг ні йти, ні бігти. Зачарований, стояв я і дивився...» Цікаво, що значна частина учнів примушує свого героя стояти під зливою і милуватись пейзажем.

Слід відзначити, що рідко хто з учнів надає необхідного значення появі голубів у вихідному уривку вірша «Голуби», а якщо їх пригадують, так тільки як малозначущу деталь. А тим часом у вихідному фрагменті досить ясно видно «голубину зав'язку». Вимога більш уважно ставитись до того, що описується в творі, спрямовує творчі зусилля учня на істотне, об'єктивне зображення предмета.

Десятикласники можуть добре усвідомлювати розвиток мотиваційного аспекту своєї власної фантазії. Ось що пише учениця К. (17 років): «Спочатку я записувала в щоденник погодні умови, а найчастіше – просто те, що я робила протягом дня, але такий спосіб запису мені швидко наскучив. Напередодні закінчення 9 класу характер мого щоденника дуже змінився. В нього я почала записувати не події самі по собі, а головним чином своє ставлення до навколишнього світу, свої думки, свої переживання, тобто те, що мене найбільше хвилювало».

В процесі виховання фантазії емоційна логіка, логіка людського серця не зникає, а підпорядковується вищим об'єктивним вимогам дійсності. Тільки уважне і глибоке вивчення життя може розвинути фантазію у людини. Поставлене в наш час перед нашим суспільством завдання подолати відрив школи від життя не слід розуміти спрощено, в плані вузького практицизму, в плані здобуття певної спеціальності для того, щоб людина могла заробляти гроші на хліб насущний. Школа може перебороти відрив від життя лише в тому випадку, якщо вона виховуватиме в людині громадянську доблесть, якщо вона вкаже учню його справжє місце в житті, розкриє його покликання.

РОЗВИТОК НАОЧНО-ОБРАЗНИХ МОДЕЛЕЙ ДІЙСНОСТІ

Риси уяви яскраво виявляються в способах (прийомах) чуттєвого перетворення дійсності. Як зазначає С. Л. Рубінштейн, таке «перетворення дійсності в уяві не є чисто довільною її зміною; воно має свої закономірні шляхи, які знаходять собі вираз в типових засобах або прийомах перетворення»[1]. Сукупність таких прийомів було умовно названо «технікою» уяви. До неї відносять такі прийоми, як типізацію, аглютинацію, акцентування, зміну величин, символізацію, комбінування і т. п. Але гносеологічний аспект цієї «техніки» уяви, погано висвітлений, вона не представлена у внутрішньому закономірному зв'язку, зміні і розвитку окремих її засобів. Розв'язання цієї проблеми становить великий науковий інтерес.

1. *Образи примітивного незвичайного*. Для вияву найпростіших прийомів техніки фантазії зручно аналізувати найбільш прості і навіть примітивні події, наприклад, – курйозний випадок. Об'єктивно його не можна вважати якоюсь мірою важливим, хоча, можливо, він і залишив у пам'яті слід живого враження. Подив від курйозного випадку швидко зникає, незвичайний випадок стає звичайним, адже ця нова ланка в старому ланцюгові вражень за своїм змістом виявляється давно відомим предметом, який не може викликати будь-яких серйозних творчих інтересів. Ось чому потяг до «курйозності» треба розглядати як один з проявів творчої самостійності людини. А це вже не проста репродукція. Образи примітивного незвичайного досить швидко поступаються місцем таким, які мають більш глибокий духовний зміст.

Отже, найпростіший прийом фантазії, за допомогою якого створюються образи незвичайного характеру, полягає в підстановці в звичний ряд вражень якоїсь нової незвичної

[1] С. Л. Рубинштейн. Основы общей психологии. М., 1946. Стор 332.

ланки. Власне кажучи, тут мова йде не стільки про незвичну ланку, скільки про незвичний зв'язок, в який вступають між собою ці звичайні самі по собі ланки. Прийом фантазії в цьому випадку далі перелічення, нанизування нових ланок не йде. На незначність нового враження вказує перескакування з одного враження на інше. Але в такій дії насамперед виявляється жадоба до нових вражень.

У підростаючої людини нерідко можна зустріти спроби навмисного відшукування і створення образів незвичайного. Така творчість відбувається в непередбачених комбінаціях і зіставленнях. Гострий потяг до нового і оригінального виражається тому насамперед в продуктах, мнимо оригінальних. Що завгодно і як завгодно, аби не по-старому, звичному.

Створення справжньо нового можливо, як правило, в більш дозрілому віці. В генетично ранніх прийомах фантазії виявляються поки що не так нові засоби перетворення вражень, як гра в оригінальність, яка тісно переплітається з творчим завзяттям. Проте суб'єктивно навіть просте незвичайне спочатку приймається за справжньо нове. У своїй позитивній формі мнима оригінальність може мати характер своєрідного експериментування, спрямованого проти різного роду шаблонів. У процесі дальшого духовного розвитку особи, її фантазії незвичний курйозний випадок виявляється порожньою подією, в яку скільки не заглиблюйся, не знайдеш нового змісту.

2. *Максималістичні образи*. Більш змістовний свій вираз незвичайне знаходить в максималістичних образах. Коли людина з великої кількості вражень для розкриття своїх пристрастей вибирає окремі об'єкти, вона прагне виразити своє ставлення до них образами найвищого ідейного та емоційного значення. Вони свідчать про потяг до створення найскладніших форм продуктів діяльності в той час, коли ще не дозрів відповідний зміст. В такому випадку захоплення будь-яким предметом досягає крайніх меж. Те саме можна сказати і про характер заперечення. Здається, що в цей час людина ніби знову народжується і її вражає предметний світ, який вона начебто вперше побачила.

Психологічною причиною максималізму слід, зокрема, вважати слабо осмислену захопленість. Дійсність не пізнається одразу в її істотності, а розкривається спочатку своєю зовнішньою стороною. Перед тим, як осягнути дійсно піднесене, людина плутає його з безмірним.

До форм максималізму слід віднести насамперед гіперболізацію, поляризацію і космічний характер образу.

Розвінчування примітивних образів незвичного штовхає на розшуки більш істотного незвичного – продукту власної творчості. Потяг до незвичного залишається, але він має вже новий вияв. У зв'язку з тим, що творчі сили людини ще відносно слабо розвинуті, а жадоба до незвичного продовжує шукати свого адекватного втілення, зовнішній предмет в один і той самий час і перетворюється і залишається в старому вигляді. Так виникає гіперболізація. «Техніка» фантазії виступає тут як оперування головним чином кількісною стороною об'єкта перетворення. Гіпербола – це «результат немовби певного сп'яніння почуттям, яке заважає бачити речі в їх справжніх розмірах»[1].

Предмет ранньої юнацької гіперболізації – це значною мірою внутрішні, духовні сили людини. Якщо вона схильна перебільшувати фізичні якості предметів, то це означає лише вираз перебільшеної її емоційності.

Психологічна мотивація виникнення гіперболічних образів має своїм основним джерелом ставлення до тієї або іншої події, предмета, явища, яке виражається повного оцінкою. Таке судження, особливо якщо воно стосується чогось значного, не тільки допомагає проникнути в саме явище, а й одночасно оцінює самого суб'єкта, вказує на спрямованість його свідомості. Зрозуміло, що гіперболічні образи зустрічаються переважно там, де дається власна оцінка зображуваному.

З духовним розвитком людини ранні форми гіперболізації виявляють свою недостатність, адже за їх допомогою не можна створити по-справжньому нового образу. Перебільшена ланка з ланцюга виражень залишається, по суті, при своїй старій структурі.

[1] А. А. Потебня. Из записок по теории словесности. Стор. 355.

Але через те що не прийшов час безстороннього аналізу буденного, вона на основі гіперболізації принижується. Інакше кажучи, гіпербола починає діяти в двох протилежних напрямках. Так, у сфері фантазії виникає поляризація вражень. Цілісне явище, об'єктивно багате змістом, постає в уяві насамперед в єдності своїх протилежностей. Набуває поширення тенденція відносити все, що сприймається і уявляється, тільки до двох категорій: позитивного і негативного. О. І. Герцен розповідає в «Былом и думах» про те, як в юності він з товаришами поділяв всіх людей на дві взаємно виключні групи: філософів і не-філософів.

Через те що поляризація ще не виражає чіткого конкретного змісту, крайні місця її можуть досить легко мінятись: досконале стає недосконалим, низьке – піднесеним і т. д. В результаті такої зміни оцінок образ дійсності в уяві поступово згладжує свої гострі кути, і людина стає більш сприйнятливою. Зникає пристрасність протиставлення, розвінчуються категоричні характеристики позитивного і негативного. Творчий інтерес починає рівномірно охоплювати все, що є навкруги. В цьому інтересі предмет фантазії набуває всеохоплюючого характеру.

В. Пайова в «Сентиментальному романі» показує революційний трудовий ентузіазм радянської молоді, який проявився вже в перші роки після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Усвідомивши справжню свободу від гніту, рабства, беззаконня, усвідомивши, що віднині людина сама є творцем нового, щасливого життя, схвильована молодь відчула в собі незмірні сили, які можуть змінити не тільки лице рідної країни, не тільки весь світ, а навіть всесвіт. Один з героїв «Сентиментального роману» так і каже: «Вже час інший шлях вказати землі. Та й в шляхи інших планет вже час втрутитись. Ми не можемо залишатись байдужими глядачами космічного життя». Жодна людина не дивувалась. Космос взагалі був у моді[1].

Це була не тільки гра уяви, збудженої піднесеною метою. Молодь не тільки мріяла, але своєю працею вже тоді створювала науково-технічну і виробничу базу для реалізації цієї піднесеної мети. Якщо б у важкі двадцяті роки кругозір молоді замкнувся у вузьких обивательських інтересах, радянський народ навряд чи зміг би пишатись тепер своїми незрівнянними успіхами в справі оволодіння космосом.

Поряд з таким широким, прямо-таки «космічним» охопленням дійсності у своїй уяві людина з великим інтересом звертає погляд до того світу, який безпосередньо розгортається перед її очима. Людина починає приглядатись і прислуховуватись до найглибших таємниць природи і виявляє при цьому тонку поетичну спостережливість, відкриваючи в навколишньому світі «мільйон деталей».

Загальний піднесений погляд на життя виявляється в тому, що все звичайне стає важливим саме як частина великого цілого, чи то мова йтиме про взаємовідношення індивіда і колективу, чи то громадянина і суспільства, чи то людини і всесвіту. В цьому «космічному» інтересі людина разом з тим визнає цінність, значимість кожного окремого життя, від крихітної істоти і до людини. Все частіше і частіше виникає потреба проникнути в інтимний світ іншої людини, а це вже сприяє розвитку гуманістичних рис характеру. Виявляється інтерес до зображення в художній літературі, мистецтві інтимного життя людини. Але тут треба підкреслити, що в дійсності відбувається також інша форма переносу: від внутрішнього світу людей до інтимного світу особи, яка активно формує свою свідомість. Адже, вивчаючи інших, можна краще зрозуміти самого себе. Пізнаючи себе, краще бачиш інших.

Поки людина тільки вчиться реалістично оцінювати і співвідносити свої духовні якості та якості інших людей, вона тією чи іншою мірою переживає абсолютизацію протиставлення цих якостей. Таке протиставлення може мати або форму самоприниження, применшення своєї гідності, здібностей перед якоюсь видатною особою, або форму ілюзії власної винятковості. «У мене, – пише В. Г. Короленко в «Історії мого сучасника», – склалось зарозуміле враження, що я чи не найрозумніший у цьому місті. Мірка у мене була така: я можу зрозуміти всіх людей, що існують переді мною в цьому потоці, який коливається, як

[1] Журнал "Новый мир". 1959. №10. Стор. 22.

вода в тарілці, від шлагбаума до пошти і назад. Я знаю все, що вони знають з того, що треба знати кожному. А вони і не здогадуються, які думки про них і які мрії бродять в моїй голові»[1].

В цю пору свого життя людина виявляє в собі якісь нові психічні явища, які вперше на повну силу заявили про своє існування. Вони ще не підлягають суворому випробуванню з боку дійсності, не співвідносяться з навколишнім світом. Створюється ілюзія, що таких внутрішніх явищ ні в кого ще не було. На основі ілюзії про унікальний характер її почуттів людина іноді переживає приховану, а іноді й неприховану гордість, відчуваючи свою зверхність над іншими людьми.

В ілюзії власної винятковості можна вбачати необхідну передумову для розвитку індивідуальності взагалі і почуття власної гідності зокрема. Проте ця ілюзія, якщо вона виходить за межі своєї природної міри, може привести людину до згубних наслідків індивідуалізму. Щоб протидіяти цьому, немає кращого засобу, як виховання людини в колективі, в живому спілкуванні з іншими людьми. Ілюзія винятковості з часом зникає, і це відбувається внаслідок іншого важливого відкриття, що внутрішній світ багатьох людей ніяк не гірший, а іноді навіть кращий. Тоді людина більш тверезо починає дивитись навколо себе.

Ілюзія власної винятковості може вільно переходити в уявлення про винятковість іншої людини. Так вперше виникає ідеалізація.

3. *Ідеалізовані образи*. Мрія. Для розуміння дійсності в повному її обсязі, з усією специфічністю її окремих явищ людина повинна мати великий досвід спілкування з навколишнім світом. Ось чому багатоманітність дійсності, щоб бути доступною суб'єктивному світу людини, повинна бути насамперед якимсь чином схематизованою, умовно кажучи, пристосованою для людини того або іншого рівня розумового розвитку. Такий процес здійснюється в формі ідеалізації дійсності, в формі створення ідеалізованих образів її.

Людина високо оцінює предмет своєї ідеалізації, але разом з тим (і в цьому основна суперечність її) ідеалізовані явища мають, як правило, ще порівняно мало розвинутий зміст. Але саме такий зміст виявляється доступним для сприйняття. Яким би відмінним не здавався об'єктивний предмет від його ідеалізованої інтерпретації, він все одно має споріднені риси із змістом ідеалізованого образу. Симпатія до ідеалізованого виникає на базі того спільного, що є в суб'єкті і об'єкті. Коли ж на основі цього спільного починає виявлятись своєрідність об'єкта,, він втрачає для суб'єкта свою ідеалізовану красу і далі вимагає оцінки не за уявленням, а за його реальними рисами і дійсним достоїнством. При цьому, втрачаючи свою ідеалізовану красу, предмет не втрачає для змужнілої людини своєї справжньої краси; навпаки, тільки тоді і виявляється краса, яка збагачує своїм змістом кожного, хто її сприймає.

Характерне, своєрідне, яскраво індивідуальне не піддається ідеалізації, та воно і не потребує цього, Ідеалізується лише те, що ще мало викристалізувалось, не має великої виразності, своїх власних рис. Це маловиразне є хорошим стимулом для вільного фантазування.

Перші спроби ідеалізації стосуються здебільшого дружби, кохання, захопленого інтересу до видатних осіб. Незважаючи на схематизм і абстрактність ідеалізації, людина в дружбі виявляється досить вимогливою, вона шукає спорідненості думок і настроїв. Цікаво, що рання дружба, в основі якої лежить пристрасна ідеалізація, наближається за своїм характером до кохання. Справжні друзі, розлучаючись навіть на один день, переживають великий смуток, начебто розлучаються на все життя.

Ідеалізація великої людини не обов'язково повинна передбачати повне розуміння її. Головне – в спілкуванні з нею вбачати смисл. Видатна особа, як глибоко індивідуалізована натура, є ніби дзеркалом життя, розкриває людині очі на навколишній світ і на її власну природу. Завдяки захопленню видатними особами людина наближається до розуміння великих інтересів людства, до розуміння неповторного світу в усьому багатстві його проявів, які вже більше не потребують ідеалізації. Непереборна потреба в справжньому, а не ідеалізованому об'єкті призводить до того, що предмет ідеалізації спочатку змінюється: з

[1] В. Г. Короленко. Соч. Т. 6. 1954. Стор. 12.

чуттєво-конкретного він стає все більш узагальненим. Від ідеалізації окремих людей здійснюється перехід до ідеалізації життя в цілому. Позитивний смисл ідеалізації полягає в тому, що вона допомагає людині в процесі узагальнення вимальовувати, як би це не здавалось парадоксальним на перший погляд, істотне в предметі. А це в свою чергу сприяє формуванню відчуття дійсності, відчуття істинності її.

Формула ідеалізації: загальне – прекрасне, бо через прекрасне як загальне лежить шлях до розуміння істотного, суті в її чуттєвих фарбах. Ось чому можна сказати, що ідеалізація несе на собі значне гносеологічне навантаження. Але загальне може бути прекрасним тільки на початку його сприймання. Людина не може довго задовольнятися тільки загальним, а хоче проникнути в індивідуалізовану суть предмета. Правда, в ній з часом людина знову буде шукати загального, тому що абсолютна індивідуалізація предмета є його повна ізоляція, його небуття.

Говорячи про багатоманітність ідеалізованих предметів, доцільно торкнутись юнацької мрії. Бажаючи стати капітаном корабля, космонавтом, біологом і т. д., молода людина прагне уявити свою майбутню діяльність. Але уява, в якій схематизується, узагальнюється багатоманітність дійсності, вуалює, відсуває на задній план картини буденного, що повторюються день у день, одного і того самого життя, з його радощами і невдачами, з успіхами і турботами. В уяві вимальовується романтична обстановка. «Кожного разу, коли я думаю, ким мені бути, – пише учень 8 класу Р., – перед моїми очима виникає картина: море, яке ледве хвилюється під легким бризом, небо, безкрає і пустельне. Воно, відображаючись в безодні моря, бірюзовою чашею простягається над щоглами корабля, злегка покрите білими пір'їстими хмарками, схожими на білу піну хвиль. Тоді я думаю, що бути таким моряком, як Сєдов або Челюскін, дуже добре».

Цікаво, що навіть труднощі обраної професії, як правило, ідеалізуються, стають необхідним романтичним компонентом мрії про майбутню діяльність. Але основою ідеалізації тієї або іншої професії завжди виступає її важливість, необхідність для людей, тобто основний, соціальний смисл її. Без такого обґрунтування не обирається жодна спеціальність. В результаті виявляється, що всі, або майже всі, професії дуже хороші і – головне – дуже важливі. Ця думка про виняткову важливість обраної професії – справжнє відкриття для людини. Вона знайшла її соціальний смисл, вона уявила її в романтичній обстановці, і для ідеалізації вже готова достатня підстава.

На перший погляд здається, ніби ідеалізація уводить від дійсності; по суті цей прийом фантазії допомагає відкривати саму серцевину предметів і явищ світу. Як би ідеальний образ не здавався відірваним від дійсності, за допомогою ідеалізації людина прилучається до життя; ігноруючи менш значні сторони його, вона схоплює основне раціональне ядро, суть, смисл дійсності, головним чином у ставленні до свого життєвого призначення.

Ідеалізований об'єкт стає головним предметом цілеспрямованих мрій. Завдяки ним і робиться спроба знайти в ідеалізованому узагальненому об'єкті індивідуалізований конкретний об'єкт. Палке бажання спілкуватися з світом здійснюється спочатку в мрії – специфічній формі відношення фантазії до дійсності в юнацькому віці. Це також образ незвичного.

На перших етапах утворення мрії ще немає конкретного образу дійсності, тому початковий ступінь мрії виражається в якомусь безпредметному чеканні. Одна з героїнь роману Г. Ніколаєвої «Битва в пути» признається своїй подрузі: «Ти знаєш, Тіно, ось я сиджу і відчуваю, що сьогодні, саме сьогодні, повинно трапитись щось зовсім незвичне! Ось вийду на вулицю, піду, заверну куди-небудь – і раптом десь прямо за рогом... чудо. Ось ти не віриш, а я знаю». «Ні, я вірю... Я теж вірю», – говорить Тіна.

Ця неясність очікуваного при перших спробах його прояснити легко перетворюється в абстрактне символічне мріяння. Хоч воно має яскраву чуттєву форму, за своїм змістом воно ще не виходить за межі невизначеного, абстрактного потягу. «Як?! Хіба ти не мрієш стояти в буремну ніч на скелі, яка піднялась над гуркочущим морем, і ловити блискавки, і кричати в чорне небо, згораючи в екстазі? Хіба ти не мрієш раптом опинитись в чудовому гроті і

завмерти з задушевною піснею на вустах, милуючись казковими витворами природи? Хіба ти не мрієш в ім'я людства загинути в хвилях моря, кинувшись зі скелі в киплячу безодню?»

Такі мрії свідчать про певний відліт фантазії від дійсності. Проте в цьому не можна вбачати чого-небудь негожого, шкідливого, правда, при умові, якщо цей відліт не набуває затяжної форми і на ньому особливо не акцентується увага. Адже відомо, що в кожному акті пізнання (тут уява і розглядається насамперед як акт пізнання, причому – творчого, а не плоского, дзеркального) закладена можливість такого відльоту від дійсності.

В конспекті книги Аристотеля «Метафізика» В. І. Ленін висловлює про це глибокі і цікаві думки. «Підхід розуму (людини) до окремої речі, зняття зліпка (= поняття) з неї не є простий, безпосередній, дзеркально-мертвий акт, а складний, роздвоєний, зигзагоподібний, що включає в себе можливість відльоту фантазії від життя; мало того: можливість перетворення (і до того ж непомітного, неусвідомлюваного людиною перетворення) абстрактного .поняття, ідеї в фантазію... (…пор. Писарєв про мрію корисну, як поштовх до роботи, і про мрійність пусту)». Для нас важливо тут те, що Ленін пов'язує цей відліт з мрією.

Інтерес до символіки вичерпується тоді, коли чітко з'ясовується предмет мрії і дійсність розглядається конкретно. В цьому розумінні доцільно порівняти символіку юнацької фантазії ії символіку, яку створює зріла людина. В той час як дозріла людина має певне вже знайдене розуміння життя, а потім (наприклад, поет) втілює його в художньо-символічній формі, юнак з допомогою цієї символіки шукає розуміння окремих сторін дійсності. Він чогось хоче, на щось чекає, на щось сподівається (а це пора великої надії на майбутнє). В передчутті якихось подій, в неясному баченні сил, які сприяють або перешкоджають досягненню бажаного майбутнього, криється психологічна основа юнацької символіки. Даючи можливість зображати дійсність в художніх образах, ця символіка добре відповідає явному або замаскованому негативному відношенню до буденного, до прози життя. Разом з тим символічні образи, пов'язані з мрією, нерідко виступають як форма, за допомогою якої можна усвідомити свій життєвий поклик. Яким би конкретизованим не був образ мрії, в ній залишається і повинно залишатись, як одна з важливих умов її існування, щось нерозкрите, таємниче, інтригуюче. «Хочу після закінчення інституту, – пише шістнадцятирічний Т., – одержати призначення куди-небудь далеко на північ, в край, який ще маловідомий або зовсім невідомий людям. Хочу працювати у віддалених краях нашої Батьківщини, на неосвоєних ще землях».

Цей потяг до «маловідомого», прагнення до нового виражає боротьбу з буденним. Характерно, що такі маловизначені поривання незмінно супроводжуються думкою про високе життєве призначення людини. «Головна моя мрія, – пише Н. (17 років), – стати людиною, корисною нашій великій Батьківщині. Тепер, коли я виходжу на дорогу самостійного життя, я все більше усвідомлюю відповідальність цієї мрії. І де б я не був, я всю свою діяльність буду підпорядковувати її здійсненню».

Прагнення з'ясувати, чітко уявити свою мрію приводить до появи окремих романтичних уявлень про загальний життєвий шлях. Ці уявлення – плинні утворення, з допомогою яких людина намагається в чуттєвій формі виразити центральну ідею своєї мрії. Хоч за своїм змістом ідея мрії і окремі її уявлення мало чим відрізняються, людина насамперед бачить їх крайню протилежність, звертаючи основну увагу на відмінність їх зовнішніх форм. Вона начебто відчуває, що образна конкретизація приведе мрію до деградації. В. Г. Бєлінський правильно зауважив, що «визначеність вбиває мрію». Але живий процес розвитку вимагає цієї визначеності, тобто вимагає, щоб основна ідея мрії і окремі уявлення були усвідомлені також і в їх єдності. Розвиваючи, конкретизуючи їх в одному напрямку і раптом побачивши, що їх конечний «прозаїчний» зміст не -відповідає безконечному характеру загального моменту мрії, тобто її головній ідеї, людина починає свою роботу в іншому напрямку, розвиває нову суперечність і т. д. В такому процесі випробується багато окремих уявлень, чи не відповість яке-небудь з них центральній ідеї мрії. В результаті виникає велика кількість марень-мрій.

Якщо навіть припустити, що окремі уявлення і здійснюються, все ж залишається багато таких, які, звичайно, не можуть бути здійснені. Ці нездійснені мрії викликають у юнацтва гірке

розчарування. Слід додати, що в цьому віці людина нерідко не помічає того, що її мрії уже частково здійснені або здійснюються.

Окреме захоплення, змінюючись іншим, більш цікавим і більш відповідним покликові життя, не зникає безслідно, а входить якоюсь стороною в наступний поклик, збагачуючи його своїм змістом. <...>.

Наведемо кілька прикладів з життя видатних людей. Сапер І. М. Сєченов став фізіологом. З корпусу шляхів сполучення вийшов Олександр Ковалевський, присвятивши життя ембріології, а його брат Володимир надав перевагу палеонтології, переставши займатися прокурорською діяльністю. Юнкер Бекетов не став ескадронним командиром, а присвятив себе ботаніці. Рідко хто знає студента духовної академії В. В. Докучаєва, але всі знають грунтознавця, а мічман М. А. Римський-Корсаков поступається славою композитору... Для багатьох з цих людей попередня діяльність не пройшла безслідно.

Сєченов у своїх працях з фізіології застосовував знання з області фізики та хімії, одержані ним в Головному інженерному училищі; створити чудові музикальні картини в «Садко» і в «Казці лро царя Салтана» допомогло М. А. Римському-Корсакову те, що, будучи офіцером, він перетнув на парусному кораблі моря Європи і Атлантичний океан.

Юнацтво практично вступає в життя з дійовою мрією. Велику роль в реалізації її відіграє воля. Людина здатна горіти на роботі, яка веде до здійснення її заповітних мрій. «Я хочу бути людиною, – пише вісімнадцятирічний Ю. – Кожний день, кожна хвилина, прожита мною без мети, без думок, без діяльності, розпеченим залізом впинається в моє тіло і переслідує мене. Якби я був змушений значний час бути в бездіяльності, я втратив би свій розум. Лише та людина має щастя, яка трудиться. Щастя людини в праці!»

Способи усвідомлення уявлень, за допомогою яких вони перетворюються в реальну мету дії, загалом полягають в тому, що окреме уявлення визнається відповідним центральній, основній ідеї мрії. Змінюючи свої окремі піднесені мріяння, людина поглиблює їх, удосконалює, робить їх все більш близькими практичним життєвим завданням. Проте для того, щоб бути піднесеними, вони повинні знаходитися на певному віддаленні від їх безпосереднього здійснення.

Кожний підліток, кожний юнак хоче бути Людиною з великої літери. Здійснити цю мрію він може, лише крок за кроком перетворюючи її в дійсність. Окремі уявлення змінюються, але піднесена мрія весь час залишається. Практичній дії ця зміна ніяк не шкодить, адже уявлення є образним виразом саме віддаленої мети. Навіть більше того: ця віддалена мета, весь час поновлюючись, перебуває в стані постійного розвитку. Життя виявилось би важким, якби уявлення втратили цю свою якість. Мрія, спинившись у розвитку, швидко згасла б.

Неважко бачити, що у згаданих сторонах мрії розкривається жива діалектика загального, особливого і одиничного. Ця діалектика є справжньою пружиною розвитку мрії. Вона показує також, що ці сторони мрії є складовими компонентами, а не ізольованими утвореннями.

Почавши свій шлях з певного відриву від дійсності, мрія крок за кроком все більше відображає її вимоги, закони і зрештою стає дійовою, реальною. Мрія служить значним стимулом діяльності людини, оскільки відбувається двонапрямковий процес – перетворення мрії в дійсність, а також ідеалізація дійсності в образах мрії.

Шлях, який було пройдено до цього часу в багатосторонніх дослідах фантазії, шлях піднесеного абстрагування від дійсності і натхненного злиття з нею в творчому пориванні – це лише складний підхід до розкриття істотних її сторін.

В процесі свого духовного розвитку, оволодіваючи дійсністю, людина в певний період цікавиться насамперед і головним чином тільки істотним, вона хоче прилучити себе до нього з метою ствердження життя і ствердження самої себе в житті. В цьому прагненні вона оволодіває цінною рисою розпізнавати дійсність в її епохальних звершеннях, а також беззавітно служити її процвітанню. І тут радянський лад, радянська дійсність відкриває перед юнаком безмежне поле діяльності.

Яким же чином в дійсності відбувається так, що ці абсолютизовані прийоми (гіпербола, ідеалізація та ін.), стаючи спочатку відповідними формами свідомості, потім набувають часткового характеру і стають для науки лише розвідувальними методами?

Прийом фантазії, будучи абсолютизованим, стосується якоїсь однієї обмеженої групи предметів, явищ. Цей прийом зрощується з ними як із своїм змістом, і тому виявляється складним перенос даного прийому фантазії на інші предмети і явища. В цій винятковості, між іншим, внаслідок дії аналогії, яка руйнує «ілюзію унікальності», починає зникати абсолютизація прийомів. Вони виявляються придатними не тільки для обраних явищ, але абсолютно для всіх явищ у світі. В цій розширеній співвідносності разом із зникненням «ілюзії унікальності» прийом стає частковим, існуючим поряд з іншими прийомами. Будучи вільно, без упередженості прикладений до будь-якого явища світу, він набуває абсолютного значення. Пояснюється це тим, що даний прийом може бути застосований до будь-якого явища світу. Це справжній реалізм вільної вольової людини, цілеспрямованої фантазії.

Кожний прийом фантазії проходить свій шлях розвитку, шлях абсолютизації, зрощення з віковими особливостями свідомості, а потім – виділення в частковий, один з багатьох прийомів розумової роботи. Поряд з своєрідною історією кожного прийому і своєрідними законами зміни цих прийомів існують спільні закономірності розвитку їх.

Серед них перше місце належить гумору. Він виникає як перша безпосередня реакція на абсолютизацію розглянутих вище форм, прийомів фантазії. Людина з часом усвідомлює безглуздість, минущу цінність своїх абсолютизованих оцінок. їх ступінь, їх форма явно вступають в суперечність з їх змістом. Усвідомлення цієї невідповідності і викликає гумор.

Якщо у людини затягується процес розуміння цієї невідповідності між абсолютизованою оцінкою, розумінням і дійсною цінністю того або іншого предмета, тоді починаються драматичні способи подолання такої свідомості. Замість гумору виникає іронія, іноді зла, і людина починає скептично ставитися до всього на світі. Людина в такому стані може почати сумніватися в здатностях свого розуму і віддатись під владу ірраціональних мотивів. Багатоманітний досвід життя зрештою умудряє людину. Цей досвід робить свідомість людини «нормальною», реалістичною.

Тут слід більш конкретно простежити перехід юнацької абсолютизованої аналогії в таку, яка стає інструментом наукового пізнання.

Об’єктивно аналогія виступає як момент зв’язку. Вона цементує співвідношення суб’єкта і явища світу, пов’язує їх опосередкованим шляхом. Щоб зрозуміти смисл початкового виникнення аналогії в свідомості, слід чітко відмежувати її від аналогії, яку проводить доросла людина. Аналогія в своєму початковому вигляді виявляється засобом засвоєння явищ світу, але не в його самостійних, індивідуалізованих особливостях, а в тому, що є спільного між суб’єктом І об’єктом. Вона спочатку виступає у формі перенесення внутрішнього на зовнішнє і проведення їх порівняння. Але через те що немає таких предметів і явищ, на які не можна було б зробити такого перенесення, то виявляється кінець кінцем, що весь світ стає перед людиною як «душевно» спорідний їй.

Ілюзія унікальності, виступаючи як антагоніст аналогії, втрачає свою силу. Людина спочатку відчуває свою єдність з природою, захоплюється її поетичною красою, і в цьому вже починається встановлення спорідненості з усією природою. Це спілкування з природою збагачує свідомість людини, яка формується, робить її душу багатшою, сприяє зникненню ілюзії її унікальності. Отже, спочатку виникає порівняння, яке є немовби випробуванням спорідненості, потім порівняння, яке розширюється, збільшує круг предметів і явищ, з якими людина вступає в духовне спілкування. Ілюзія унікальності, яка розвивається на цій основі, раптом вириває прірву між людиною і іншими людьми. Проте ця ілюзія триває до того часу, поки не набуде абсолютної форми. Цікаво, що аналогія (спочатку як порівняння) поширюється й на такі предмети, які не мають свідомості, тобто взагалі на всю природу. І лише згодом аналогізується жива природа і сама людина, тобто те, що в дійсності виявляється найприроднішим аналогом. Це пояснюється тим, що люди, як правило, виступають яскравими своєрідними індивідуальностями. Осягнути своєрідну душу іншої людини – оправа надто окладна, а зрозуміти природу можна простим ліричним перенесенням своїх почуттів на неї і в цьому відчути з нею свою спорідненість і найтісніші зв’язки.

Кожна людина перед іншою спочатку відчуває боязкість, це немовби «закритий світ» для неї. Правда, не можна думати так, що тут іде мова про повне нерозуміння внутрішнього світу іншої людини. Ні, тут слід говорити тільки про нерозуміння своєрідності іншої людини, В своєму розвитку людина прагне виразити, показати свою унікальність, але часто ця унікальність об'єктивно виявляється звичайною річчю. Вона може бути співвіднесена з творчими досягненнями іншої людини, чим здійснюється визнання унікальності і в інших людях. В результаті її унікальність, її значимість обезцінюється і виявляється нове завдання: надати неабиякого значення звичайному, виявити себе в творчості, дійсно підняти це звичайне в ранг оригінального об'єктивного продукту. Люди стають реально порівнюваними. Разом з цим виявляється можливість розуміти дійсно видатних і дійсно своєрідних людей. Аналогія перетворюється з абсолютизованої, зрощеної з свідомістю у вільний прийом фантазії, вживаний як в теоретичній і художній діяльності, так і в діяльності практичній. Такий шлях розвитку перетворення проходять і інші прийоми фантазії.

Розділ IV

ФАНТАЗІЯ В ТВОРЧОМУ ПІЗНАННІ ДІЙСНОСТІ

ФАНТАЗІЯ У ВІДНОШЕННІ ДО ЧУТТЄВОГО І АБСТРАКТНОГО МОМЕНТІВ ПІЗНАННЯ

Образ фантазії – творчо відображена картина світу, в якому людині треба жити і діяти. Навколишній світ (природний і суспільний) висуває вимоги щодо організації життєдіяльності, які примушують розум чуттєво-образно відображати дійсність. Тільки такий характер розумової діяльності в останньому рахунку дає можливість людині пов'язати свою діяльність з практикою. Ось чому в чуттєво-образній мотивації дії полягає одна з перших умов реалістичної творчості.

Через те шо образ фантазії виявляє подвійний (чуттєво-раціональний) характер своєї структури на всьому шляху його становлення, нам насамперед треба осмислити особливості цього характеру, його специфіку у вузлових точках побудови образу.

Проведені автором експериментальні дослідження показують, що співвідношення чуттєвого і раціонального моментів у процесі фантазії має характерну закономірність: чим ближче' до задуму, до початкових етапів створення образу, тим виразніше і повніше виявляється зміна мотивацій (образна і раціональна), тим краще виступає кожний з цих моментів. Коли ж образ фантазії досить глибоко задуманий і починається процес втілення, перевагу має чуттєва сторона образу, а раціональна немовби редукує. Але при цьому будова образу, логіка фантазії залишаються в силі, а зв'язок між частинами творчого продукту стає чуттєво безперервним. При цьому здійснюється відхід від раціонально-мислительної діяльності і наближення до образно-фантазійної.

Щоб зрозуміти, як -може .відбуватись тільки образний процес без участі раціонального компонента, можна провести аналогію з ланцюгом силогізмів (умовиводів), де пропускаються деякі проміжні судження – посилки, але висновки мають не меншу ймовірність, ніж у випадку повного використання всіх посилок. Подібний пропуск компонентів розумової діяльності (правда, в іншому плані) можна бачити у випадках, коли людина вже перейшла до однієї мислительної або тільки до однієї фантазійної форми творчості.

У створенні задуму перехід чуттєвого в раціональне і навпаки має розгорнутий вигляд з акцентуванням уваги на кожному з цих моментів. Коли ж задум досить прояснено в попередній роботі, людина не спиняється вже на всіх етапах розгортання уявлень або ідей. І складається враження, ніби в одному випадку випадає чуттєвий компонент, в іншому – раціональний. Проте ні у випадку образної творчості, ні у випадку мислительної протилежний компонент не зникає зовсім, а перебуває, як уже було зазначено, в редукованому вигляді. Це буває здебільшого тоді, коли той або інший процес іде безперешкодно і не вичерпує своїх можливостей. Коли ж трапляється, що редукований мислительний або чуттєвий момент спалахує з новою силою, тоді здійснюється «ланцюгова реакція» творчого процесу. Подібно до того, як при кожній думці у нас виникають відповідні м'язові рухи, так при кожній думці наявні більш-менш помітні чуттєві рухи. Ми їх тільки не помічаємо (цьому сприяє, наприклад, раціональний мотив), але вони завжди є.

У філософській творчості чуттєве зазнає сильної редукції. Це пояснюється тим, що філософія охоплює таку велику (майже абсолютну) сукупність явищ, яка не може бути адекватно представлена в чуттєвому виразі. В художній творчості спостерігається протилежний процес.

Проблему діалектичного співвідношення чуттєвого і поняттєвого в процесі пізнання, зокрема для з'ясування проблеми наочності в сучасній фізиці, вдало розв'язує В. П. Бранський[1]. Він вказує на взаємне «перетворення» чуттєвих образі і понять, у зв'язку

[1] Див. В. П. Бранский, Философское значение проблемы наглядности в современной физике. Л., 1962.

з чим «світ суб'єктивних образів людини виявляться живим». Цей процес має складний характер. Адже нові чуттєві образи можуть складатись в результаті взаємодії з попередніми чуттєвими образами понять, одержаних з інших понять шляхом логічного опосередкування. Неважко зрозуміти, які великі можливості відкриває це для одержання нових чуттєвих образів. В природничих науках цей процес називають мисленим моделюванням. В психології йому відповідає творча уява.

В результаті взаємодії раціонального і чуттєвого виникає як нове поняття, так і новий чуттєвий образ. Цікаво відмітити, що «перехід від чуттєвих образів до понять і навпаки має «стрибкоподібний» характер, бо в світі суб'єктивних образів людини... не існує ніяких третіх (проміжних) образів, крім чуттєвих образів і понять»[1].

Стрибкоподібний характер переходу від чуттєвих образів до понять і навпаки пояснює швидкість і безпосередність інтуїтивного розв'язання проблеми. В зв'язку з тим, що існують дві форми переходу між чуттєвим образом і поняттям (перехід від старих чуттєвих образів до нових понять і від старих понять до нових чуттєвих образів), можна говорити і про два види інтуїції: інтелектуальну і чуттєву.

Теорія пізнання, яка ігнорує один з цих важливих моментів процесу творчої уяви (чуттєвий або раціональний), виявляється неспроможною. Помилки теоретико-пізнавального характеру в філософії і конкретних науках виникають саме в результаті ігнорування цієї взаємодії..

Для процесу пізнання характерна зміна чуттєвих і раціональних мотивацій. Причому вона відбувається як в окремому дослідженні, так і в цілих галузях науки і по певних періодах. Так, де Бройль малює історичну картину вивчення елементарних частинок від теорії Декарта до сучасних теорій і показує характерну спіраль, в якій наочні образи (внутрішнє завихрення Декарта, спін Дірака) періодично змінюються «абстракціоністськими» теоріями, в яких заперечується можливість наочного проникнення в суть елементарних процесів. Як вважає де Бройль, цей процес зміни мотивацій буде продовжуватись і далі. «Таким чином, – пише він, – людська наука, по суті раціональна в своїх основах і за своїми методами, може здійснювати свої найчудовіші завоювання лише шляхом раптових стрибків розуму, коли виявляються здібності, звільнені від важких пут строгого розсудку, які називають уявою, інтуїцією, дотепністю. Краще сказати, вчений проводить раціональний аналіз і перебирає ланку за ланкою ланцюг своїх дедукцій; цей ланцюг сковує його до певного моменту; потім він від нього раптово звільнюється, і свобода його уяви, знову набута, дозволяє йому побачити нові обрії» [2].

Таким чином, дуже часто досліднику природи доводиться переходити від одного міркування до іншого шляхом акту уяви.

Тут слід підкреслити, що фантазія не є, як думає дехто, лише однією з важливих сторін мислительної діяльності, яка забезпечує мисленню творчий характер. Фантазія не є також нижчим у порівнянні з мисленням ступенем пізнання.

Відомо, що Гегель оцінював образне пізнання як нижче у порівнянні з мисленням. Істина, за Гегелем, у своїй найвищій формі може бути розкрита тільки за допомогою мислення, тобто в тому випадку, якщо вона перебуває в «чистій стихії мислення», очищає себе від чуттєвих оболонок, які затьмарюють її справжнє світло. Але гегелівський панлогізм не враховує тієї обставини, що діяльність фантазії в пізнанні, зокрема художніх образів, має і самостійне значення. На противагу цьому мислення може брати участь і в процесі створення фантазійного задуму.

Своєрідність продуктів фантазії виявляється в тому, що вони специфічно розкривають істину і задовольняють пізнавальні інтереси людини. Художня насолода аналогічна насолоді від осягнутої істини. Людина хоче не тільки знати, абстрактно розуміти, а й уявляти істину. Це бажання і задовольняється діяльністю фантазії. Естетичний ідеал, зокрема, – це

[1] Див. В. П. Бранский, Философское значение проблемы наглядности в современной физике. Л., 1962. Стор.108 (підкреслено нами – В.Р.).
[2] Луи де Бройль. По тропам науки. М., 1962. Стор. 294-295.

безконечне наближення образу фантазії до істини. Можна навіть сказати, що саме мислення є діяльністю, підпорядкованою фантазії. Архітектор кінець кінцем будує споруду, технік — машину, вчений – модель якогось процесу і т. д. Абстракція лише допомагає фантазії конструювати чуттєвий образ світу. Те абстрактне, яке не може бути переведеним на мову конкретно-практичної фантазії, залишається гіпотезою, дуже вірогідною, але все ж гіпотезою.

Гегель добре відчував це, і не раз в його творах прориваються міркування про .хирлявість світу ідей. «На противагу царству тіней, яке являє нам ідея, ми прилучаємось до радісної, повнокровної дійсності» [1] . Проте, залишаючись вірним своїй філософській концепції, Гегель принижує значення чуттєвого моменту в пізнанні, заявляючи, що лише певне коло і певний ступінь істини можуть знайти своє втілення в формі художнього твору. «Існує... більш глибоке розуміння істини, в якому вона вже більше не так споріднена і дружня чуттєвості, щоб цей матеріал міг сприйняти її в себе і дати їй відповідний вираз»[2].

Як же це все поєднати з тим положенням Гегеля, що «в фантазії загальне розумне приведене в єдність з якимсь конкретно-чуттєвим явищем»? Адже це означає, що й образ фантазії виражає загальне, тобто він здатний відображати істину.

Людина не може спинитись на чистій думці. Тільки втілення ідеї в реальний предмет становить відносно повну завершеність людської діяльності, завершеність кола: практика – пізнання – практика. Ось чому думка обов'язково повинна перейти в образ, інакше вона ніяк не зможе матеріалізуватись.

Існування мистецтва поряд з наукою слід пояснити не тим, що вони говорять про одне і те ж тільки різними способами. Тут не тільки засоби виразу різні. Те, що дає людині радість в науці, є встановлення закономірності. У. Росс Ешбі ,з цього приводу писав:

«...Науку мало цікавлять факти, які достовірні тільки для даного окремого експерименту, виконаного в даний окремий день; вона шукає узагальнень, шукає висловлювань, які були б істинні для кожного з великої, сукупності експериментів, що проводяться в різних лабораторіях за різних умов. Відкриття Галілеєм закону руху маятника мало б незначний інтерес, якби воно було вірогідним тільки для того самого маятника в той самий день. Своїм великим значенням це відкриття зобов'язане саме тому, що воно істинне для значного проміжку часу, простору і матерії. Наука шукає те, що повторюється»[3].

Але одиничне, окреме, неповторне, яскраво індивідуальне не вкладається просто в закономірність, хоч воно повинно мати значимість, яка б дорівнювала закономірності в науці. Закони в естетиці значною мірою визначаються принципом індивідуалізації, своєрідності і неповторності. Тільки завдяки реалізації цього принципу одиничне з порожнього, незначного емпіричного факту піднімається в ранг речей, гідних уваги людини. Ось чому мистецтва немає там, де переважає ідея над образом, і немає науки там, де перед дослідником стоїть унікальне явище, яке не співвідноситься ні з яким іншим явищем. Це, певно, не означає, що мистецтво не узагальнює, не виявляє закономірностей. Адже воно створює типи в типових обставинах, а для цього виконує роботу, аналогічну дослідженням в науці.

Наука намагається охопити і охоплює-також одиничне і випадкове, досліджує закономірність виникнення випадкового, вірогідність його появи, існування. Але наука розглядає це одиничне саме як випадкове і намагається привести його до загальної закономірності (зрештою, заперечуючи його значимість як випадкового). Якщо в мистецтві акцентується увага саме на своєрідності, то в науці – на одноманітності, повторюваності. Ми тому повинні сказати, що фантазія потрібна і в науці, але механізм її в цих двох галузях різний. Розумовий процес в науці з точки зору фантазії закінчується уявленням, в мистецтві – художнім образом.

---

[1] Гегель, Соч. Т. XII. Стор. 5.

[2] Там же, стор. 10.

[3] У. Росс Ешбі. Введение в кибернетику. М., 1959. Стор. 173–174.

Існує безконечна кількість випадків, коли вчений, людина розумової праці вдається в своїй роботі до образного мислення. З метою показати здатність фантазії образно схоплювати істину можна проаналізувати випадки образного відтворення світу, випадки, коли мислення спиняється, течія міркування переривається через неможливість збагнути істину чисто раціональним шляхом. Відомо, що Платон, висунувши знаменитий образ «печерних в'язнів», на одній сторінці сказав більше, ніж серією тривалих міркувань. Вся його ідеалістична спекуляція не виходить за межі цього образу, а весь його світ ідей є результат надмірної абстракції цієї картини.

Можна думати, що в основі таких філософських систем лежить тою або іншою мірою яскраво виражений «спекулятивний образ фантазії», а мислення, навіть і філософське, примушене спиратись на відповідний образ. Справа полягає в тому, що образ фантазії здатний вміщувати в собі який завгодно великий і глибокий філософський смисл. Різниця між простим образом сприймання або образом нецілеспрямованого спостереження, з одного боку, і образом фантазії (особливо творчої), – з другого, полягає в тому, що останній несе певне смислове навантаження. Трапляється, що смисл може бути таким, що зовсім не піддається абстрактному викладу. Аналітичність мислення руйнує цілісність художнього враження.

В ході нашого викладу було зроблено кілька спроб показати, як синтетична форма уяви у людини, що духовно формується, виявлялась головним чином у побудові картини світу і виявляла свою схожість з розвинутими процесами фантазії, які з часом виражаються в зрілій творчості – художній та науковій. Тут слід сказати, що всі розглянуті основні форми фантазії при певних умовах дістають спеціалізацію, яка визначається талантом індивіда. Проте ця спеціалізація не буде занепадом фантазії, а грунтуватиметься на конкретній творчій діяльності, в реальному співвідношенні індивіда і суспільства. У випадку, коли фантазія починає працювати в таких галузях, де остаточне формулювання і висновки можуть виражатись у вигляді законів, принципів і т. д., структура фантазійного процесу залишається в цілому незмінною. Зберігається і основний фантазійний мотив. Це той мотив, який кінець кінцем торжествує як мотив людської чуттєвої практики, виступає в ній як єдиний реалістичний мотив. Він не може бути абстрактним. Реальність моральних норм, наприклад, виявляється в конкретних людських вчинках, реальність наукових законів – в техніці, матеріальному суспільному виробництві і т. д. Соціологічні, естетичні закони пізнаються не для них самих, а для того, щоб втілити в дійсність соціологічні, естетичні ідеали. Зрозуміло, що мотив чуттєво-образний, а отже і фантазійний, стоїть перед безпосереднім виходом в людську практику, він немовби опосередковує мотив мислительний, дає йому реальне образне життя.

ФАНТАЗІЯ І МИСЛЕНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

У випадку перетворення життєвих вражень у фантазії виявляється ряд моделей дійсності, від найпростіших, схематичних до таких, які вже повноцінно відображають життя. Виходячи з свого досвіду, людина створює моделі, співвідносить їх з дійсністю, апробує і, виявляючи їх недостатність, поглиблює і удосконалює їх. Такі моделі дійсності створюються на базі мисленого експерименту, де вирішальну роль відіграє фантазія.

Життєву необхідність цього експерименту можна бачити в тому, що духовно зростаюча людина не може в самій матеріальній дійсності випробувати кожного разу свій індивідуальний спосіб реагування на життя. Значна частина цього досвіду формується в умі. В ньому уявлюваний спосіб життєдіяльності виникає, розвивається і перетворюється в більш досконалий. Мислений експеримент є ніби скороченим шляхом проходження досвіду людини. Багато ефемерних створінь фантазії при цьому зникає навіть без спроб їх перетворення в життя. Вони не витримують критики навіть перед логікою мисленого експерименту. Ці моделі виступають як тимчасові гіпотези (хоч людина спочатку і не вважає їх гіпотезами). В свідомості людини відбувається немовби ототожнення цієї моделі з дійсним світом. Людина вживається в образ і часто оцінює його поряд або навіть вище образу

сприймання. Адже образ фантазії є продуктом її власної діяльності, в той час як образ сприймання створюється за іншими, незалежними від волі людини, принципами.

В експериментуванні з життєвим матеріалом людина виражає активність своєї пізнавальної діяльності. Образ фантазії – це не мертвий дзеркальний відбиток світу, а його багатогранна жива модель, яка весь час удосконалюється, розкриває предмет чи явище в його зв'язках і відношеннях з навколишнім середовищем. З допомогою фантазії людина вільна змінювати уявлюваний предмет в потрібному напрямку, випробувати його життєздатність, бачити як позитивні, так і негативні його риси і т. д. Пізнаваний предмет немовби оживає у сфері фантазії, відкриває свою внутрішню суть. Особливо це цінно там, де предмет недоступний або з боку його внутрішньої суті, або з боку його віддаленості і від суб'єкта, який пізнає неможливість ввійти з ним в практичну взаємодію.

Мислений експеримент має велике значення не тільки їв процесі орієнтування людини в ситуаціях повсякденного життя, а насамперед в науці, в процесі розвитку природознавства. У. Росс Ешбі, торкаючись кібернетики, заявляв з цього приводу: «Кібернетика має право на «мислений експеримент». Вона може мати справу з «кібернетичними абстракціями», без врахування їх реального здійснення, подібно до того, як наприклад, лінгвістика – з реченнями, без урахування того, чи виражають вони якусь дійсну ситуацію, чи ні»[1].

Роль фантазії (а разом з тим і її зрілість в експерименті) полягає в тому, щоб з серії однакових посилань одержати однозначні (і однакові) висновки. Але щоб зробити це, треба насамперед уявити ізольовано від інших предметів і частин предмет дослідження, його окремі частини. Крім того, необхідно вичленувати впливаючий на неї предмет сили. Далі мислено прослідковується найбільш вірогідний шлях процесу, що досліджується, а також можливі варіанти його протікання. Якщо не буде цієї чіткої ізоляції, вийде маловизначена відповідь і втратиться предмет дослідження.

Основним методом мисленого експерименту, як і експерименту матеріалізованого, є метод змін – метод варіацій. Бувають випадки, коли мислений експеримент такою мірою очевидний, що не вимагає постановки матеріалізованого досліду. В цьому плані цікаво розглянути хід фантазії у Галілея, коли він прийшов до висновку, що швидкість руху тіл не залежить від їх ваги. Він припустив, що важке тіло падає швидше, ніж легке. В такому разі два зв'язаних між собою тіла – більше і менше, – незважаючи на те, що вони збільшили свою вагу, будуть падати повільніше, ніж падало більше тіло, через відносно меншу швидкість меншого тіла, яка затримувала б падіння більшого. Таким чином, варіантність при створенні образу була справжнім творчим експериментом.

Експеримент починається з того, що предмет, який досліджується, треба виділити, відпрепарувати від численних його зв'язків, побічних для даного випадку, другорядних, неістотних. Але цей виділений предмет втрачає свою багатогранність. Інакше кажучи, людина вимушена вдаватися до крайнього максималістичного протиставлення і навіть ідеалізації. Так, біологи фарбують деякі частини клітин для того, щоб виділити їх з фону. Фізики користуються циклотроном для розгону мікрочасточок, для надання їм великих енергій, що створює можливість розщеплювати атомні ядра. Різні підсилювачі для вияву сигналів використовує радіотехніка. Поет з аналогічною метою створює гіперболу. В цьому виділенні в різних галузях творчості фантазія відпрепаровує і посилює значення предмета дослідження, зображення.

Таке призначення здійснює не тільки гіпербола, ідеалізація, але також мрія. Як вираз спрямованості особи на ідеал вона насамперед фіксує творчу увагу людини на якомусь одному предметі. Правда, мрія показує механізм не тільки вичленування і перебільшення. В пізнанні світу вона виступає як гіпотеза, яка поєднує значну сукупність явищ. Виділений і гіперболізований предмет не залишається в такому вигляді. Фантазія рухає його далі, перетворює в ідеал, пов'язує з життєвим призначенням людини.

[1] У. Росс Ешбі, Введение в кибернетику. М., 1959. Стор. 92.

Ідеалізація не тільки вичленовує і перебільшує, але вона прагне до такого уявлення, де б предмет виступав у своєму досконалому вигляді. З ідеалізацією ми зустрічаємось в різних галузях науки. Але в експерименті здійснюється не тільки благо, коли ідеалізований предмет очищається від сторонніх нашарувань. В цьому прагненні бачити предмет в його чистому вигляді випускається з уваги реальність численних його опосередкувань і обгрунтувань. Як ідеальний, предмет схоплено лише в його якійсь однобічній суті. І може трапитись, що цей екстракт, квінтесенція вже не буде містити в собі життєво важливих частин. Ось чому фантазія йде далі, до реалістичного експерименту, і вимушена рахуватись з випадковими і навіть надзвичайними «прибавками».

Інструменти, прилади, знаряддя, механізми, машини, які виконують фізичну (механічну) роботу, випробовуються на розрив, тиск, гнуття, кручення і в дійсності для забезпечення надійної роботи розраховуються не для ідеальних, а для несприятливих умов. Це інколи шкодить ідеальній зовнішній формі, але зате робить її працездатною і надійною. Ідеальний (ідеалізований) предмет одержує надбавку, яка робить його реальним предметом. Цим не применшується значення ідеалізації-, вона служить еталоном, ідеальним прототипом, прообразом дійсного предмета. Пізнавши чисту ідеальну структуру предмета, людина в процесі експерименту починає вводити його в сукупність взаємодій, яка все більш розширюється, але не хаотично, а в певному, закономірно ускладненому порядку. Ця проблема має велике значення в науковій і художній творчості.

В філософії і психології не приділялось належної уваги дослідженню питання про роль ідеалізації в пізнанні взагалі, і науковому зокрема. Останнім часом на цю проблему звернув увагу Д. П. Горський. Проте в його положенні: «процес ідеалізації є мислительний процес» – не розкривається значення і роль фантазії. Та й сам Горський, відчуваючи це, говорить, що тільки за допомогою абстракції ми, як правило, не можемо утворити таких об’єктів науки, як «точка», «інерція», «абсолютно тверде тіло» і т. п.

Горський розглядає ідеалізацію в широкому і вузькому розумінні. В широкому розумінні він вважає її процесом, який здійснюється на основі схематизації, усереднення, «огрублiння» дійсності [1]. Так, наприклад, загальна властивість людей – здатність до членороздільного мовлення – виявляється по-різному у різних людей, але ця різниця виключається. Цим самим схематизуються, ідеалізуються досліджувані предмети. В процесі пізнання на кожному його етапі люди вимушені відносно тотожне приймати за абсолютно тотожне[2].

У процесі пізнання «плинних», «невизначених» речей, явищ, які не залишаються абсолютно тотожними самим собі, дослідник намагається виділити певний, «інваріантний» зміст, який зберігає однозначність. В такому ототожненні застосовується двоякого роду ідеалізація: 1) визначити предмет як незмінний і 2) якщо ці зміни істотні, припустити, що можна завжди встановити безперервність змін і тим самим ототожнити його з самим собою (наприклад, людина-дитина і людина доросла). Здійснюючи класифікацію предметів, дослідник водночас вдається до певної ідеалізації, проводить точні розмежувальні лінії між предметами, заздалегідь знаючи, що таких точних розмежувань між класифікованими предметами не існує. Правда, Горський заявляє, що такого роду ідеалізовані припущення безпосередньо не приводять до утворення якихось «абстрактних ідеалізованих об’єктів», а є скоріше деякими постулатами і принципами теорій.

З викладеного стає зрозумілим, що усереднення, абстрагування є лише початковим моментом ідеалізації. Адже ідеалізація, наприклад, людини, не створюється за типом «гальтоноївських фотографій» (шляхом накладання різних зображень одне на одне і одержання «абстрактного» обличчя людини, людини взагалі). Ідеалізація передбачає не тільки процес абстрагування, а й процес конкретизації і далі в його вищій формі –

[1] Див. Д. П. Горский О процессе идеализации и его значений в научном познании. «Вопросы философии». 1963. № 2. Стор. 51.

[2] Див. там же, стор. 52.

індивідуалізації. Ідеальна схема є не середня, а досконала, краща за всі ті, що існують в дійсності. Вона залишається ідеалом, до якого прагне людина, що пізнає і практично творить світ (наприклад, ідеальна схема роботи двигуна внутрішнього згорання і т. д.). Ось чому ідеальне створюється не тільки абстракціями, а й шляхом розпізнавання висхідної лінії розвитку, шляхом постановки практичної мети. Ось чому Горський недосить повно розкрив ідеалізацію «в широкому розумінні».

Краще поставлено питання Горським про ідеалізацію у вузькому розумінні там, де мова йде про мислений перехід до якогось граничного випадку і тим самим до деякого ідеалізованого об'єкта. Існують лише прообрази таких ідеалізованих об'єктів у вигляді впорядкованих певним чином рядів дійсно існуючих об'єктів. Шляхом розкриття загальних і істотних властивостей таких ідеалізованих об'єктів про них утворюються поняття (наприклад, поняття про інерцію). Проте всі випадки цього виду ідеалізації зводяться по суті до абстрагування від зовнішніх впливів, завдяки чому створюється ідеалізований об'єкт, який не змінюється в залежності від умов. Таким чином вводиться, зокрема в гідродинаміку, ідеалізований об'єкт – «нестискувана рідина». Такими об'єктами є «ідеальний розчин», «абсолютно тверде тіло». Тут Горський підійшов впритул до можливості розкриття більш змістовних «механізмів» ідеалізації, однак далі способу абстрагування від деяких умов не пішов навіть і в другому випадку – вузької ідеалізації.

Цікаво, що ідеалізований образ може бути тільки один, через те що тільки він один може бути досконалим у своєму максималістичному, крайньому виразі. Ось чому ідеалізований образ витікає з уявлення про унікальність предмета, предмета, єдиного в своєму роді. Ідеалізація є уявлення, яке відповідає поняттю (в його конкретному змісті, а не в розумінні порожньої абстракції). Це слід мати на увазі при дальшому вивченні процесу ідеалізації.

Мислений експеримент відкриває в предметах і такі явища, на яких при безпосередньому сприйманні небула акцентована увага, але які все ж увійшли в пам'ять. В разі необхідності такі явища можуть стати в центрі розгляду. Це дає можливість на базі минулих сприймань перебудувати свій внутрішній досвід, переоцінити його і на цій основі зробити навіть справжні відкриття. Нерідко трапляється, що правильне висвітлення і правильна оцінка подій даються значно пізніше, після того, як сталися ці події. Так, завдяки цілеспрямованій репродукції можна здійснити творчий акт відкриття.

Ясність і чіткість мисленого експерименту дає можливість застосувати мислений експеримент там, де фізичний стає неможливим. Інколи чітко поставлений мислений експеримент може виключити власне фізичний дослід.

Особливістю зрілої фантазії є також те, що людина свідомо застосовує гіперболізацію, аналогію, ідеалізацію, мрію і т. д. Свідоме, активне оволодіння цими методами фантазії робить їх могутніми знаряддями пізнання.

На початкових етапах розвитку фантазії спостерігається зіставлення далеких за своїм змістом речей, що, зокрема, виражається в порівняннях, аналогіях і т. д. Цей інтерес до зіставлення, аналогій при дальшому вихованні і розвитку стає знаряддям в руках всіх творчих працівників, дає можливість робити глибокі наукові відкриття (випадок з періодичною системою елементів). Б. М. Кедров, спеціально досліджуючи роль аналогії у відкритті періодичного закону, показує, шо ідея використовувати картки для елементів і розкладати їх в «пасьянс» допомогла швидко і вдало подолати перепони на шляху успішно початого відкриття. Не можна, безумовно, думати, ніби ідея періодичного закону була виведена з правил гри в карти. Це був спосіб, який допоміг Д. І. Менделєєву подолати труднощі, що виникли на шляху його творчості. Фантастичність правил вигаданої людиною гри саме і сприяла тому, що фантазія, яка допомагала в даному випадку творчому акту, могла набути конкретної форми, вилитись в певну ідею, показавши при цьому, як можна тут використати вже давно відомі правила цієї гри. Коли б Менделєєв стояв перед необхідністю відкриття закону складних процесів, які діють іноді прямо протилежним чином, як це має місце, наприклад, в якісному хімічному аналізі кислот, то, можливо, тут більше допомогла б аналогія з шаховою грою, де створюються подібні в пізнавальному відношенні ситуації п. Евристичне значення аналогії полягає в тому, що в світі існують закономірності, які ще слід

відкрити, і людина, щоб виконати це завдання, порівнює їх з уже відомими закономірностями. В таких випадках аналогія виявляється іноді плодотворною. Метод аналогії, застосований Менделєєвим, дає можливість ілюструвати всі системи табличного розташування предметів, що підлягають класифікації при наявності двох ознак, за якими слід одночасно розташовувати ці предмети в певному порядку. Як підсумок, у всіх таких випадках отримується таблична форма зображення системи, в якій по горизонталі (в рядок) розташовуються предмети за одною з двох ознак, а по вертикалі (стовпчик) – за іншою ознакою. Таким чином, правила, встановлені для гральних карт, відповідали за формою тому, що було предметом наукового шукання. В цих правилах умовно відобразились деякі відношення реальних речей, які відповідають якраз тим, що мали бути відкритими. Це і допомогло шуканню невідомої ще закономірності природи.

ФАНТАЗІЯ І ТВОРЧИЙ МЕТОД

Кожна галузь науки; літератури, мистецтва, техніки має свої специфічні творчі методи, які час від часу змінюються. В попередній частині дослідження в цьому плані вже згадувалась думка Луї де Бройля про зміну мотивів – чуттєвого і раціонального – в розвитку фізичних концепцій про природу елементарних частинок, починаючи від Декарта і до нашого часу. Власне кажучи, там мова йшла саме про творчий метод, який сприяє розкриттю тих або інших властивостей матерії. Те, що в цьому процесі в історії фізики відбувалась закономірна зміна згаданих мотивацій, дало можливість зрештою розкрити багатоманітність властивостей елементарних частинок, всесторонньо підійти до їх вивчення. Історичний розвиток методу реалізму в художній літературі і мистецтві привів до створення в нашій країні в радянський період методу соціалістичного реалізму, з допомогою якого письменники і митці розкривають істотні риси нового суспільного ладу і показують в усій величі становлення нової людини.

Згадана багатоманітність творчих методів наукового, художнього та інших форм відображення, відтворення дійсності визначається головним чином специфічними прийомами роботи фантазії. Тут буде спеціально проаналізовано одну, досить складну, галузь історичного розвитку природничої науки – вчення про мозок як орган психічної діяльності. Поряд з вченням про фізику елементарних частинок, новітніми фізико-хімічними дослідженнями в галузі спадковості і змінюваності організму, вчення про мозок є вузловим пунктом природознавства, де схрещуються інтереси багатьох наук – соціології, психології, біології, фізики, анатомії, хімії, техніки, математики, кібернетики і т. д. Застосування точних методів дослідження мозку дає можливість виявити своєрідні прийоми творчої фантазії. Це насамперед метод екстирпації, мікроаналізу (відведення мікропотенціалів від клітин мозку), рефлекторний метод з слинною та руховою реакціями, метод моделювання і далі – порівняльний, антропогенетичний, суб’єктивний і об’єктивний та багато інших.

Як відбувалась і відбувається участь фантазії в розкритті природи мозку – цією проблемою і буде проілюстровано її роль в побудові *творчого наукового методу*. Зрозуміло, що для розв’язання цього завдання немає потреби детально викладати історію психофізичних уявлень. Тут доцільно показати лише деякі вузлові моменти цієї історії, коли відбувалась рішуча зміна творчих методів і змінювався характер участі в них фантазійного компонента.

У процесі виникнення психофізичних уявлень об’єктивно виявляється, з одного боку, такий прийом фантазії, такий момент творчого методу, як редукція ідеального до *матеріального*, а з другого – *піднесення матеріального до ідеального* з метою їх функціонального зближення. Все це приводить до переконання, що розкриття спільних рис їх природи є правильним шляхом послідовного розв’язання цього глибокого і хвилюючого людство питання. На перший погляд може здатись, що таке зближення (у формі редукції та піднесення) веде до тавтології, до пустої витрати наукових зусиль. Адже зведення духовного до матеріального означало б начебто зведення до вже відомих властивостей матеріального і навпаки. Проте в таких прийомах і операціях в дійсності відбувається змістовний

пізнавальний процес – поширення, перенесення властивостей, явищ і речей одного порядку на явища і речі іншого порядку.

Психофізичні уявлення, що виникають в науці, поступово переборюють розрив між матеріальним та ідеальним. Був час, коли в цьому в цілому здоровому процесі мало місце високомірне вульгаризаторство і чисто фантазійний спіритуалізм. З виникненням діалектичного матеріалізму психофізичні уявлення позбувались своєї односторонності і все більше набували наукового вигляду. Саме діалектичний матеріалізм, діалектико-матеріалістична логіка висунули найбільш плідні принципи для розв'язання цієї проблеми. Було відкинуто як вульгарне зведення психічного до речового, так і спіритуалістичне одухотворення матеріального, внаслідок чого виявилась можливість глибше зрозуміти специфіку матеріального та ідеального, не змішувати їх і разом з тим не відривати психічне, думку, свідомість від їх матеріального субстрату, речового органа. Таким чином, до методу *уподібнення* одного іншому додається істотний і важливий метод – прийом *специфікації* і, якщо можна так сказати, *індивідуалізації* матеріального та ідеального як якісно різних (при всій їх єдності) сфер природи.

Історія філософії свідчить про спроби опосередкованого зведення матеріального до ідеального. З цією метою застосовувалися божественна субстанція (пантеїстичний світогляд Сіпінози), динамічна філософія (Лейбніц), енергетичний світогляд (Бехтерєв) та інші. Але так лише відсувається розв'язання проблеми. Більше того, такі спекуляції применшують її гостроту, творчу наукову активність. Виявляється, що цей метафізичний опосередкований шлях, що веде іноді до красивих, але завжди безплідних ненаукових уявлень, не роз'вязує проблеми.

Стародавні атомісти, надзвичайно мало знаючи про функціональну будову людського тіла, нервової системи, мозку, ставили психофізичну проблему як питання про відношення тіла і душі в цілому, взагалі. Епікур, Демокріт, Лукрецій, проводячи послідовно свій атомістичний принцип, вважали психічне складеним з атомів, правда, більш тонких, ніж атоми тіла. В цих вченнях не було ще конкретного з'ясування питання про зв'язок мозку і тіла. За Демократом, образи (ейдоли) відділяються від речей і переходять через органи відчуттів в людину. Така подорож образів нагадує уявлення про переселення душ (метемпсихоз). Таке розуміння зв'язку душі і тіла пояснюється тим, що ранні філософсько-спекулятивні уявлення як наївно-матеріалістичні, так і релігійно-ідеалістичні складались майже художніми методами творчості з великою домішкою фантастичного при відсутності будь-яких істотних конкретно-наукових знань про такий зв'язок. Ось чому кінець кінцем стародавня філософія залишилась в цьому питанні, якщо можна так сказати, на позиціях м'якого дуалізму, незалежно від того, чи мав він матеріалістичну, чи ідеалістичну філософську основу.

Тут важливо підкреслити, що як тіло, так і душа людини ще не вважались самостійними субстанціями. Стародавня філософія ще не дала різкого протиставлення матеріального та ідеального, як це трапилось в новий час (починаючи з Декарта), де дуалізм тіла і душі вже подолав наївну форму. Специфіка тіла і душі, так або інакше підкріплена релігійною догматикою, в середні віки досягла свого апогея. При цьому чітка постановка витання про локалізацію психічних функцій (здогадка Декарта про рефлекторну природу нервової системи) виявилась доповненням до загального спекулятивного погляду на відношення душі і тіла. При цьому слід вказати на половинчатість вчення про рефлекс, яке Декарт поширював тільки на нижчі життєві функції організму.

Декартова модель мозкової діяльності будується шляхом уподібнення матеріальній, речовій структурі. Те, що не може бути уподібнено матеріальній структурі, стосується духу, божественного. В моделі мозкової діяльності, створеній Декартом, об'єктивно виявляється редукція, опрощення для можливості послідовного розуміння надзвичайно складних мозкових конструкцій.

Якщо у Декарта виявляється перенесення принципів механічних, машинних конструкцій на функціонування нервової системи, то історія матеріальної культури дає приклади запозичення зворотного порядку. Відомі численні випадки конструювання машини методом

наслідування найскладніших тваринних систем. Саме таким методом був побудований паровоз з кроковими пристосуваннями для руху. Сюди ж слід віднести і спроби створити літальний апарат з маховими крилами. Навіть опори в архітектурі відтворювали живих істот (каріатиди, атланти, сфінкси і т. д.). Проте це уподібнення органічним формам і функціям виявилось, зрештою, в цілому ряді випадків неспроможним. На протилежність цьому, перенесення механічних принципів на пояснення діяльності органічних систем нерідко являлось досить плідним. І це підтверджується насамперед дальшою історією декартового рефлекторного принципу.

Негативна сторона методу перенесення принципів роботи з вищих структур на нижчі виявляється здебільшого у вік механістичного, метафізичного світогляду. При такому перенесенні часто виявляється велика невідповідність між формою і змістом певної конструкції або структури. Так, наприклад, вага літального апарата, матеріал, з якого він був створений, істотно впливають на конструкцію механізму тяги і т. д. Комахи роблять в секунду до 500 помахів крилами, велика птиця робить значно менше помахів, а в сучасних повітряних лайнерах цей принцип взагалі не може бути здійсненим: продуктивність махового принципу значно знижується, а згодом і повністю припиняється при дальшому збільшенні ваги літального апарата. Проте при інших, більш високих технічних досягненнях перенесення принципів роботи з складних структур на більш прості не тільки припустимо, але і виявляється великою мірою плідним для пізнання їх обох. Про це мова йтиме в частині, яка стасується кібернетичного моделювання діяльності мозку.

Отже, перехід від загального спекулятивного методу до розшуків локалізованих відповідностей психічним функціям дає якісно новий підхід у вивченні цього предмета. Тут вперше з'являється *принцип специфікації*. Його можна також назвати (в плані розкриття пізнавальної ролі уяви) *принципом спеціалізованого співвіднесення*.

Уявлення про функціональну диференціацію мозку було спочатку чисто гіпотетичним. Структура мозкових центрів ще була невідома, і лише зовні видима морфологія мозку давала привід до співвіднесення його окремих ділянок і психічних функцій. До ідеї локалізації, до прийому специфікації вчені прийшли шляхом прогресивного звуження речового субстрату психіки: людське тіло – мозок – частини мозку. Цьому сприяла, мабуть, і проекція з боку психічних функцій на мозок, частини якого повинні були здійснювати «розподіл праці». Адже в людському і навіть, умовно кажучи, в тваринних колективах такий «розподіл праці» було відкрито для простого спостереження. Незважаючи на дальший розвиток психології і вчення про мозок, основний психоморфологічний принцип накладення психіки на ту або іншу частину мозку, як і раніше, панував в практиці вчених.

В цей час в психології уявлення про свідомість як єдине ціле почало диференціюватись. Вчені стали говорити про психічні «властивості» або «здатності». Виникло завдання знайти в мозку органи для кожної з цих здатностей. У зв'язку з цим виникли чисто умоглядні концепції, які були висунуті анатомами. Найбільш яскраву форму така локалізаційна теорія мала у Ф. А. Галля. Він «винайшов» у мозку такі органи, які здійснюють досить складні психічні функції («інстинкт продовження роду», «любов до батьків», «товариськість», «сміливість», «честолюбство» і т. д.).

Для Галля мозок став механічною сумою органів. Цей вчений довів уявлення про специфікацію різних ділянок мозку до абсурдної завершеності. Його френологічна модель була чи не останньою дослідною моделлю. Вона відзначалась наївною прямолінійністю і цим виразила свою безплідність. Адже матеріальною структурою мозку Галль намагався безпосередньо пояснити такі явища, які є продуктом суспільної діяльності людини.

Проте в моделі мозку Галля, як з'ясувалось в ході дальшого розвитку науки, продуктивним виявився принцип специфікації, або, якщо вживати термінологію І. П. Павлова, принцип віднесення психічної функції до структури.

Проти намальованої Галлєм картини виступив Флуранс, який висунув ідею еквіпотенціальності мозку. На місце умоглядних домислів було поставлено науковий експеримент, в результаті якого було показано – нехай і не остаточно – пластичність і взаємозамінюваність функцій великих півкуль головного мозку. Ці дві різко відмінні моделі

мозку поставили вчених перед необхідністю розшуків синтетичної концепції, яка відповідала б новим експериментальним даним. І от Бусто, Дакс, а згодом і Брока клінічним шляхом довели наявність спеціалізованих ділянок мозку, з порушенням яких випадають окремі психічні функції. Було відкрито і описано центри зорової пам'яті, письма, ідеації і т. д., в результаті чого кора виступила як сукупність різноманітних центрів. На мозковий субстрат проектувались уявлення пануючої в той час асоціативної психології.

Таким чином, в *моделях мозку* спочатку провідним творчим методом виявляється *метод психолого-анатомічний***.** І тільки з часу виступу Флуранса, а потім Брока і Верніке вступає в силу *метод фізіологічний***,** якому більш властивий динамізм і який більш споріднений з *психологічним методом***.** Фантазія тут використовує прийом зіставлення, причому вона від складного явного намагається іти до простого прихованого. Зони, центри і т. д. відкриваються шляхом безпосереднього перенесення відомостей з психології на морфологічну структуру мозку. Завдяки тому що психологія виявилась краще розробленою, ніж анатомо-фізіологічні знання, то і принципи її стали керівними у відкритті закономірностей в діяльності центрів мозку. Це було майже тавтологічне перенесення даних з однієї сфери науки в іншу. Принцип кореляції ідеального і матеріального при побудові всіх моделей мозку був непорушним. Мозок залишався органом психіки. Ось чому від ідеального явища вчені намагались рухатись до матеріальної суті, час від часу перекидаючи місток між психічними і мозковими явищами.

Розвиваючи вчення про мозок, вчені користувались не тільки ідеями психології. Так, наприклад, ідея Вірхова про організм. як «клітинну державу» була перенесена Майнертом на пояснення роботи мозку. Ідеї целюлярної фізіології виявились зручними для пояснення діяльності органу, до складу якого входить понад мільярд клітин. Послідовно надходячи до мозку, враження знаходять своїх носіїв і назавжди вберігаються в них одне біля одного.

Загальним недоліком ряду теорій локалізації було те, що в них психічні функції без стадії фізіологічного аналізу прямо накладались на просторову конструкцію мозку. За виразом І. П. Павлова, ці теорії намагались «непросторові поняття сучасної психології накласти на просторову конструкцію мозку». Психічні процеси вони розглядали як такі властивості, які далі вже не розкладаються і які можна зрозуміти як безпосередній продукт діяльності мозкових структур. Справжній аналіз механізмів, за допомогою яких мозок здійснює відображальну діяльність, підмінювався паралелістичними твердженнями про «відповідність» складних психічних функцій певним ділянкам мозку.

Фізіологічне вчення І. М. Сєченова та І. П. Павлова кладе край психоморфолотічним уявленням. Перед вченими виникає завдання співвіднести динамічні явища в нервовому апараті і найтонші деталі його конструкції. *Поняття функції* стало розглядатись як комплекс часових зв'язків. На зміну психоморфологічним концепціям прийшло уявлення про динамічну локалізацію функцій в корі головного мозку. Уявлення про центри як про клітинні групи, які є безпосередніми носіями психічних процесів, було подолано. *Функція стала розумітись як сукупність складних динамічних структур або комбінаційних центрів, що складаються з мозаїки пунктів нервової системи, далеко розміщених між собою, але об'єднаних в спільній роботі.*

Функція є *цілою системою, спрямованою на здійснення певного життєвого завдання. Вона забезпечується комплексом взаємно пов'язаних актів, з допомогою яких і досягається ефект. Ця система спирається на складну динамічну сукупність ланок, розташованих на різних рівнях нервової організації. В процесі пристосування організму до середовища ці ланки можуть змінюватись, в той час як саме завдання залишається незмінним. В такій системі ланки мають пластичну мінливість, властивість динамічної саморегуляції. Це значить, що коркові структури набувають функціональної багатозначності.* В наш час, як вважає О. Р. Лурія, матеріальною основою вищих психічних процесів є *мозок в цілому*, який слід розуміти як *високо диференційовану конструкцію*. Характер локалізації виявляється по суті корковою організацією.

Функціональні системи не виявляються в готовому вигляді до народження дитини і не визрівають самостійно, вони *формуються в процесі спілкування з іншими людьми і в процесі предметної діяльності дитини*.

Підводячи попередній підсумок, можна сказати, що головне в історичному розвитку творчого методу при вивченні мозку як органу психічного життя полягає в заміні статичного підходу динамічним, у винайденні опосередковуючої фізіологічної канви між психічним процесом і матеріальною структурою мозку.

В цьому відношенні революціонізуючу роль відіграв *метод умовних рефлексів*, який, будучи строго науковим, виявився чудовим творчим методом. Саме він допоміг динамічно зв'язати мозок і психіку. Розуміючи психічну діяльність людини як її вищу нервову діяльність, а рефлекс як явище в один і той же час фізіологічне і психологічне, І. П. Павлов створив *концепцію цільного мозкового процесу*. Він почав розглядати цілісний живий організм, чим здійснив глибокий переворот у поглядах на його життєдіяльність. Мозок став вивчатись не сам по собі, не ізольовано, а як керуючий орган в цілому живому організмі і, що дуже важливо, — як такий, що відображає об'єктивний світ. Було створено *біолого-психологічний метод* дослідження мозку. Фантазія вченого виходить за межі того органу, який вона насамперед покликана відтворити. Мозок не є .самодостатнім органом, а пов'язує організм з зовнішнім світом. Тут і відкриваються плодотворні творчі принципи: *тимчасового зв'язку і аналізаторної діяльності .*

Таким чином, більш чітко було представлено відображальну роботу мозку. Вихід досліджень за рамки суто фізіологічних пояснень роботи мозку виявився надзвичайно плідним. Тіло організму стало немовби проекцією мозку, а він став «центром» тіла. Досліджуючи поведінку організму, Павлов тим самим досліджував поведінку (діяльність) мозку. Це була найплодотворніша для свого часу *модель.* Виявилось, що *історичний шлях вивчення мозку* як органу психічної діяльності може бути зрозумілим лише в *цілісному тлумаченні мозку, організму і середовища*. Завдяки І. П. Павлову ніби злився мозок і організм. Ця методологічна основа надзвичайно сприяла відкриттю законів вищої нервової діяльності і поведінки.

Метод Павлова вже не мав нічого спільного з прямим накладенням психічного на ділянки мозку, що витлумачувались метафізично. Метод умовних рефлексів виявився плідним саме тому, що він водночас був і біологічним, і фізіологічним, і психологічним методом. Хоч як це не здається парадоксальним, науковий розвиток уявлень у І. П. Павлова йшов по суті від психології до біології і фізіології. Сам Павлов в своїй роботі абстрагувався від психічних, суб'єктивних компонентів поведінки, звертаючи головну увагу на вивчення об'єктивного, тілесного виразу її, на динамічну структуру мозку. Умовний рефлекс одночасно є явищем, що стосується принаймні трьох наук. В цій багатогранності природи рефлексу криються як його великі евристичні потенції, так і властиві йому недоліки х (що стосуються головним чином проблеми відношення мозку і психіки). Методом рефлексів досліджується насамперед те спільне, що є в біолого-фізіологічному і психологічному. Специфічно психологічне досліджується цим методом меншою мірою. Павлов тому і зміг відкинути психологічну термінологію і навіть заборонив нею користуватись, що вона фактично перекликалась з термінологією поведінки, а психічне він включав в розуміння фізіологічного. Якби це було не так, метод умовних рефлексів не був би настільки принципом творчим, а відбивав би фізіологічне явище. Він став творчим саме тому, що включив у себе істотний зміст цілого ряду взаємозв'язаних наук. Павлов про це не говорив прямо, але психофізіологічні паралелі, які він часто проводив, та його думка про злиття фізіологічного і психічного вказували на цю тенденцію в творчих шуканнях вченого. Рефлекс як осередок, спільний ряду явищ, фізіологічних і психічних, виявився тією плодотворною ланкою, схопившись за яку, можна було витягнути довгий ланцюг відкриттів. В такій постановці проблеми виявилась могутня, можливо навіть значною мірою інтуїтивна, сила уяви великого вченого.

Аналогічним щодо своєї належності до ряду наук стало поняття інформації. Воно виявилось настільки ємким, що навряд чи існує наука, яка не користувалась би ним.

Зрозуміти явище з точки зору інформації – значить піднести інформацію в ранг творчого методу дослідження. Взагалі подібні багатоаспектні поняття-уявлення стають плідними такою мірою, що за їх допомогою створюються все нові й нові моделі мозку – математичні, кібернетичні, логічні та інші.

Правда, в усіх цих моделях не виражено специфіки психічного. Але творчі шукання в даному питанні на сучасному етапі розвитку науки ідуть більше шляхом виявлення єдності серед багатоманітних явищ, ніж виявлення відмінності між ними. Якщо підкреслювати тільки специфіку психічного як ідеального, а мозку – як матеріального, то неможливо розкрити грунтовні зв'язки мозку і психіки.

У створюваних нині моделях мозку спостерігається фантазійний відрив від дійсної природи речей. Але в них замість найскладніших взаємозалежностей, які мають місце в природних речах, чітко виявляється провідна лінія взаємовідношень організму і середовища.

Ще в минулому сторіччі було зроблено спробу встановити між психічним і тілесним певні числові відношення. Математизація психології, яка почалась з І. Ф. Гербарта, була продовжена Г. Т. Фехнером. Проте він (а разом з ним і Е. Вебер) не зміг піти далі встановлення деяких простих відношень між силою зовнішнього подразника та інтенсивністю відчуттів людини, тому що емпірична розробка психології в той час не давала ще достатнього матеріалу для математичних узагальнень. Лише на основі розвитку експериментальної психології в першій половині XX ст. знову, і тепер вже з більшою глибиною, було поставлено питання про побудову загальної математичної моделі мозкової діяльності.

У цьому відношенні цікава спроба належить упорядникові і редактору підручника експериментальної психології (1951) американському психологу С. С. Стівенсу, який написав до вказаної праці вступну методологічну статтю. С. С. Стівенс вважає, що показником зрілості будь-якої науки є міра використання нею математики. Для психології це має особливо важливе значення. Адже психічні події мають властивість нестаціонарності, необоротності у часі, неповторності і т. д. Тому використання математики в цій галузі науки має основним завданням побудову ізоморфної моделі, яка б сприяла адекватному кількісному виміру.

Впровадження в психологію математичного і фізичного методів аналізу, що забезпечується сучасною електронною апаратурою, дозволяє здійснити в цій науці більш істотний рух вперед, ніж це було зроблено років 50-70 тому, коли в ній було застосовано експеримент з механічною апаратурою.

Стає зрозумілим, що введення нових, все більш узагальнюючих моделей діяльності мозку дає можливість вченим не тільки і не стільки накладати старі психологічні відомості на матеріальну канву (таким чином, ще не розриваються традиційні рамки), але по-новому творчо уявити психо-мозкову структуру, а отже, – і систему психології. Вже згадуваний «Підручник експериментальної психології» поривається з традиційним вичленуванням психічних процесів і не виявляє особливої різниці між суміжними науками, зокрема – фізіологією, фізикою, технікою зв'язку, теорією комунікації та мовознавством. Психічні явища розглядаються в плані інформації про дійсність. Вони пов'язуються з джерелом інформації, середовищем (каналами зв'язку) і діяльністю (вчинками) людей. Ось чому дослідження психіки як функції діючого мозку є обов'язковими в науці.

За допомогою математики створюються моделі подій і відношень, які мають місце в емпіричному світі. Правда, повної відповідності між математичною моделлю і емпіричними змінними матеріального світу не буває ніколи. Але це стосується будь-якої моделі. Завдяки певній відповідності відношень між емпіричними об'єктами і подіями, з одного боку, і формальною моделлю – з другого, стає можливим вимір. Якщо ця відповідність виявляється досить точною, то, досліджуючи лише його модель, можна пізнати сам предмет. Це дає можливість за допомогою фантазії пізнавати те, що лежить за межами нашого безпосереднього сприймання. Більше того, математична модель дає можливість мислено

проникнути в працюючий мозок, не порушуючи його матеріальної цілісності і звичайного ходу його процесів.

На протилежність до абстрактно-математичної моделі, машинна модель має чуттєво-речову природу. Ця остання модель будується на основі врахування психологічних спостережень за роботою живого мозку, для чого простежуються шляхи сприймання, рішення мислительних задач, пристосовна і активна поведінка. Правда, в машині не обов'язково повинна бути функціональна схожість, та в більшості випадків такої схожості і не буває. Головне – результат, що одержується.

Біологи не раз створювали неорганічні замінники живого апарата, які задовільно виконували призначену для них функцію. Створювалось враження, що і живі апарати діють так само. Проте далі виявилось, що вони функціонують на основі якихось інших принципів. Так, раніше, за теорією Евальда, вважали, що вібруюча пластинка основної мембрани слухового органу діє як відповідна пластинка в телефоні. Для перевірки гіпотези було створено штучну мембрану. Проте, якщо йти за цією моделлю, слуховий нерв повинен передавати одержані від мембрани імпульси з частотою 32000 коливань в секунду, що для фізіологічного апарата виявляється неможливим. З'ясувалось, що в дійсності аналіз звуків здійснюється не в центральній частині слухового аналізатора, а на його периферії – в ушній завитці. Цей приклад показує, як може бути здійснена в моделі дія оригіналу в його остаточному ефекті, в той час як способи функціонування у нього інші. І незважаючи на це, перенесення принципів, здійснених в машинах, в приладах, на роботу мозку виявляється досить плідним. Тут можна згадати регулювання рухів мозочком, здійснюване за принципом зворотного зв'язку, тобто за принципом, який було .застосовано в техніці. Розвиток моделювання розумової діяльності людини, яка є насамперед свідомою діяльністю, гостро ставить питання про можливість створення машинного аналога такої діяльності. Це має принципове евристичне значення. У розв'язанні цього питання є різні точки зору.

В роботі «Конструкція мозку» У. Ешбі писав, що досить було б помножити число елементів гомеостату, щоб той міг нагромадити тривалий досвід пристосування до середовища і тим самим набути довгочасну пам'ять, як це відбувається і в людській свідомості.

На іншій позиції стоїть французький невролог П. Косса. Він якоюсь мірою принижує «розумові здібності» машин, вказуючи, що серед інтелектуальних дій – навіть свідомих – є чисто автоматичні і є неавтоматичні. Машина може замінити розум тільки на автоматичному рівні[1].

Косса визнає, що ігнорування свідомості може принести користь тільки на перших етапах порівняння машини з людиною. Нейрофізіолог, що вивчає ту або іншу систему нейронних зчленувань, гіпотетично може розглядати мозок лише як орган чуттєвого сприймання і рухового рішення. Проте в дослідженні головного мозку ігнорувати свідомість не можна. Слід сказати, що Косса не враховує того, що абстрагування від свідомості є єдиним шляхом створення його машинних замінників. Таке ігнорування свідомості є робочою гіпотезою від противного: «Припустимо, що людина не має свідомості». Тоді тільки і можливо поставити проблему: якою повинна бути машина, щоб вона виконувала функції свідомої істоти. Іншої творчої проблеми щодо цього для вчених-кібернетиків, які створюють штучний, зокрема електронний, мозок бути не може. Парадоксальність таких досліджень полягає в тому, що механізми свідомості треба уявляти без будь-якої свідомості. Модель свідомої діяльності, яка мала б свідомість, була б оригіналом, а не моделлю, і тоді перед нами знову стояло б те саме питання: а що ж таке є свідомість?

Логічну модель мозку, його логічну структуру, абстрагуючись від будь-яких конкретних фізіологічних механізмів, збудував У. Ешбі[2]. Цікаво, що він абстрагується навіть від кібернетичних конструкцій мозку і цим здійснює вищу абстрагованість щодо будь-яких конкретних матеріальних механізмів мозку. Ця конструкція повинна служити чітким,

[1] П. Косса, Кибернетика. От человеческого мозга к мозгу искусственному. М., 1958. Стор. 109.
[2] У. Эшби, Конструкция мозга. М., 1962. Стор.236

схематичним, а разом з тим і наочним уявленням про взаємодію функцій всередині організму і між організмом та його зовнішнім середовищем. За виразам самого Ешбі, він досліджує «логіку механізму» мозку і виявляє чіткі взаємодії там, де проникнення в деталі затушовувало б основну логічну структуру досліджуваного предмета.

У своїх прийомах логізації, абстрактизації Ешбі йде так далеко, що всюди абстрагується від біологічних факторів пристосування організму до середовища, не враховує моменту корисності у виникненні і закріпленні реакцій пристосування. І хоч таке абстрагування відрізає шлях до всебічного розкриття мотивів поведінки живої істоти, розгляд чисто логічного механізму мозку теж виявляється ефективним творчим прийомом у вивченні діяльності живих організмів. П. Анохін, хоч і критикує

Ешбі за ігнорування біологічних стимулів у виробленні структури поведінки, проте - вказує на той факт, що логіко-кібернетична теорія Ешбі допомагає побудові більш глибокої концепції механізмів пристосування, дає -можливість оцінити місце досліджуваного явища в системі цілого організму.

Характерно, що Ешбі не посилається на суб'єктивні елементи досвіду, виключає їх з меж свого розгляду. Зокрема, на протязі всієї книги нічого не говориться про свідомість. Він пояснює це тим, що здатність до навчання не перебуває в обов'язковій залежності від свідомості. Правда, Ешбі не робить висновку, ніби свідомість не існує зовсім. За його словами, факт її існування «дано нам раніше інших фактів». Вказуючи, що наявність свідомості є найфундаментальнішим з усіх фактів, але не використовується в даному дослідженні, Ешбі це пояснює високими вимогами об'єктивності науки. Вона має справу з тим, що одна людина може продемонструвати або довести іншій. Поки що такої можливості людина не має. Ось чому факти свідомості ще не можуть бути використані в науковому методі.

Далі буде показано, що Ешбі припускає тут деяку неточність. Свідомість (психічне в цілому), будучи, за виразом І. М. Сєченова, середньою ланкою рефлексу, виступає необхідним компонентом детерміністичного підходу до. розв'язання досліджуваної проблеми. Ось чому має чи не має Ешбі намір – виключити свідомість з меж наукового дослідження, об'єктивно його модель мозку містить в собі момент свідомості, подібно до того, як рефлекторна модель мозку, створена І. П. Павловим, містить в собі в прихованому стані психічний аспект. Так, якщо, наприклад, в розділі 10 («Ситуація, що повторюється») роботи Ешбі[1] мова йде про значення зміни ситуації у виробленні адаптивної поведінки, то ця ситуація дана організму насамперед психічно, як образ цієї ситуації. Схематизація в розумінні роботи мозку, доведена Ешбі до крайньо високої межі, начебто виключає не тільки свідомість, але й нейро-фізіологічну і морфологічну природну структуру мозку. Цю останню Ешбі виключає не тому, що її не можна об'єктивно продемонструвати іншій людині, а тому, що сам творчий підхід до розв'язання проблеми і полягає, як це не дивно на перший погляд, в її виключенні.

В дійсності таке виключення є лише *видимістю*. Коли Ешбі намагається уявити, створити логічну механіку мозку, він тримає в своїй уяві велику сукупність фізичних, біологічних, психологічних, в тому числі – свідомих, та інших явищ. Ось чому створення логіки мозку є по суті знаходженням того єдиного та істотного, що є в усіх його аспектах. Ця логіка є тим центральним принципом, який лежить в основі його багатосторонньої життєдіяльності. Та й сам Ешбі по суті визнає цей факт, коли говорить, що в його роздумах про логічну структуру мозку він весь час має на увазі поведінку кішки, яка набуває свого досвіду у відношенні до вогню. Власне кажучи, вся цінність такого вичленування принципової структури в роботі мозку і полягає в тому, що ця структура базується на надзвичайно широкій і тому плідній емпіричній основі.

Розкриті Ешбі закономірності Не властиві лише вигаданій, створеній в фантазії, логічно ідеальній мозковій структурі, а їх фактична і евристична спільність полягає в тому, що вони властиві рівною мірою і фізиці, і хіімії, і біології, і фізіології, і психології мозку.

[1] Там же. Стор. 206-218

В моделі мозку, створеній У. Ешбі, відбувається, зокрема, дальше злиття психічного і фізіологічного, про що мріяв і що вже успішно здійснював І. П. Павлов у своїй рефлекторній моделі мозку. У Павлова та Ешбі виступають лише різні рівні узагальненості моделі. Якщо Ешбі виключає біологічний, або, як він висловлюється, «телеологічний» аспект з даного рівня дослідження, то це означає, що він поряд з біологічним включає і фізико-хімічний фактор дослідження. Ось чому метод виключення виявляється по суті методом включення, розширення і синтезування нових точок зору у вивченні діяльності найскладнішого продукту природи.

Зрозуміло, що Ешбі створив не схематичну, а узагальнену модель мозку. На творчу фантазію в такому випадку припадає особливо велике навантаження. Побудова логічної моделі передбачає єдиний і разом з тим подвійний процес, а саме – аналітико-синтетичний. Це важка творча робота. Чим більше складних компонентів підлягають аналітико-синтетичній операції, тим складніше розшукувати між ними точки продуктивного дотику, з'ясувати їх загальну структурну тенденцію. Можна сказати, що така модель формальна, проте така, яка має безконечний зміст. Правда, самий цей зміст ще залишається якоюсь мірою формалізованим і становить собою більше можливість, ніж дійсність. Справжня змістовність в образі, як раніше було виявлено, пов'язується з необхідністю його індивідуалізації – це один з важливих принципів у діяльності творчої фантазії.

Реальність цього принципу виявляється в моделях мозку, що навчаються, створених, зокрема, в результаті досліджень А. Тьюрінга. Головний творчий інтерес цього вченого спрямовано не на машину, а на структуру людського мозку. Але Тьюрінг при цьому абстрагується від його матеріального субстрату і реальної конструкції машини. Він пише: «Схожість між нервовою системою і цифровими обчислювальними машинами, яка полягає в тому, що в обох випадках використовується електрика, зводиться лише до досить поверхової аналогії. Якщо ми дійсно хочемо відкрити глибокі зв'язки, нам швидше слід шукати схожість в математичних моделях функціонування нервової системи і цифрових обчислювальних машин»[1] .

Але сама логічна модель машини, яка була б аналогом мозку дорослої людини з її невичерпною здатністю орієнтуватись у світі, може бути збудована як машина, що навчається і що проходить ніби свій індивідуальний шлях розвитку. В цьому випадку моделі не треба бути повністю готового до будь-якого способу реагування на впливи середовища. Володіючи пластичною конструкцією, вона зможе швидко навчитись виконувати дії, які від неї вимагаються. Весь процес розвитку моделі буде по суті процесом навчання, перебудови «навичок», способу реакцій. Нагромаджуючи індивідуальний досвід, така «машина-дитина» одержить свій власний характер пізнання та дії і стане зрештою «дорослою самобутньою істотою». Маючи спеціальні знання і навички і в той же час володіючи можливістю перебудовувати їх, вона буде універсальною машиною в повному значенні цього терміна, як є, умовно кажучи, універсальною машиною сама людина.

До цього часу різні машини виконували різну роботу. Це досягалось різною конструкцією або різними програмами. В майбутньому машини будуть не конструюватись по-різному, а по-різному навчатись, «виховуватись». Важко переоцінити ті можливості, які у зв'язку з цим розкриваються перед технікою. Навчання розпізнаванню образів (в перцептроні) – перший, але багатообіцяючий крок в цьому напрямку.

Модель машини, що навчається, є найбільш абстрактною, оскільки вона за своїм характером наближається до «чистої дошки». Але саме здатність до навчання робить зрештою цю модель і найбільш конкретною і доцільною серед багатьох інших. Таким чином, виявляється, що машина запозичує у живої істоти найістотніші принципи її існування – розвиток і самоудосконалення. Ось чому вищий принцип творчості Виявляється в певному розумінні принципом наслідування. Але це означає не рабську скутість, прив'язаність до зовнішнього об'єкта, а лише спільність законів дійсності і законів творчості.

[1] А. Тьюринг. Может ли машина мислить, М., 1960. Стор. 28.

В процесі побудови моделей мозку, як і в інших пізнавальних процесах, фантазія не виступає як якийсь деміург, що творить образи дійсності, а являє собою продукт аналітичного порядку, продукт абстрагування від реального творчого процесу. Ось чому деякі закономірності, способи, шляхи в процесі побудови образів, що відображають предмети, явища дійсності, виступають і закономірностями, способами, шляхами в роботі творчої фантазії. Щоб виявити аспект фантазії в наукових відкриттях, в процесі побудови моделей мозкової діяльності, слід виявити рівень, аспект аналізу реального пізнавального процесу. Можна зазначити, що на одному і тому самому рівні аналізу перебувають і творча фантазія, і творчий метод в науці. Ось чому, показуючи творчий підхід до вивчення мозку як органа психічної діяльності, ми тим самим розкриваємо і участь в цьому пізнавальному процесі творчої фантазії. Модель діяльності мозку, образ цієї діяльності є реалізований метод, є реально втілені закономірності творчої фантазії.

Кожний новий принцип у побудові моделей мозку як органа психічної діяльності не тільки істотно змінює точку зору на мозок і психіку, але й дозволяє розвивати велику кількість нових наукових ідей. Це стосується і математичної моделі мозку, і кібернетичної, і логічної. В показаному історико-науковому матеріалі зовсім чітко виступає зміна аналітичного і синтетичного моментів фантазії, які домінують на певних етапах розвитку даної науки. В наш час фізіологи, не залишаючи цілісного синтетичного методу Павлова, вивчають глибинні мозкові процеси. Шляхом розкриття безпосередніх зв'язків між діяльністю мозку і психічними станами (сучасні дослідження про роль ретикулярної формації головного мозку, дослідження мікроструктури нейронів і т. д.) вони визначають психічне не тільки з боку мозку, але й з боку впливів навколишнього середовища.

Діалектико-матеріалістичне розв'язання питання про психіку як властивість висркоорганізованої матерії вимагає розв'язання в єдності двох проблем: співвідношення «психіка – мозок» і «психіка – навколишній світ». Недосить сказати, що психіка є тільки функцією мозку. Цю функцію слід охарактеризувати і як відображення об'єктивної дійсності. Саме до такого двостороннього визначення мозку і спрямовано розвиток всіх його моделей. Саме цей розвиток зовні ніби уявного заперечення відмінності між мозковою і психічною діяльністю і показує, що весь зміст психіки визначається співвідношенням її й навколишньої дійсності.

Для пояснення зусиль, які докладає' людина в процесі пізнання, можна навести для аналогії розв'язання однієї геометричної задачі. Вона полягає в тому, що слід провести не відриваючи руки, ламану лінію, як сполучила б 9 точок, розташованих по квадрату і всередині його.

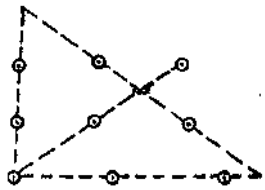

Ця задача не може бути розв'язана, поки людина обмежена рамками квадрата. Вона розв'язується, коли людина виходить за межі цих рамок. Подібну картину можна бачити і в історичному процесі вивчення мозку.

Довгий час фантазія не могла вийти за межі психоморфологічних уявлень, тому в науці про мозок не спостерігалось якісних зрушень. Модель мозку залишалась по суті однією й тією самою, як би не відрізнялись одна від одної концепції, що стосуються його діяльності. І ось наукова фантазія переборює стереотип образу. Це здійснюється шляхом співвіднесення фізіологічних явищ і деяких суміжних. Інакше кажучи, образ (в даному випадку це структура мозку) перебудовується і збагачується за рахунок нового змісту. Цей зміст спочатку важко побачити в самому ізольованому предметі, що досліджується. Він береться з тих галузей, які близько лежать, споріднені духом, і з якими легше знайти схожість. Природно, що чим

далі за своїми властивостями відстають предмети і явища, тим більшу силу фантазії слід застосувати, щоб перекинути між ними місток зв'язків.

Метафізичне протиставлення матерії і духу, а водночас і вульгарне змішування їх виявились значним гальмом у побудові нових прогресивних моделей мозкової діяльності. Напроти, підкреслювання їх діалектичної єдності, що виразилось в розширенні меж мозку, фізичних і функціональних, і в повному і всебічному визначенні стимулу, – все це, будучи значною науково-творчою рушійною силою, відповідає духу висловлювань В. І. Леніна про те, що протилежність між матеріальним та ідеальним є досить відносною і що вона зберігає свою головну силу лише в плані розв'язання основного питання філософії. Мозок, що «розширюється», уявлення про нього, яке «розширюється», стало основним індикатором успіху в застосуванні творчого методу в даній науці або, точніше кажучи, в даній співдружності споріднених наук.

Саме в творчій фантазії долається поріг певного, історично обмеженого уявлення про мозок. Шматок застиглої матерії завдяки фантазії перетворюється в динамічне, пов'язане з усім світом, як його стимулом, дивне утворення. Включення в уявлення про мозок зовнішнього світу як стимулу його діяльності, як первісного поштовху цієї діяльності і є підходом до розуміння ленінського положення про те, що людина не тільки відображає, а й творить світ. У зв'язку з цим Сєченов висловив думку, що 999 тисячних долей спонукальної причини в функціонуванні мозку належить зовнішнім об'єктивним стимулам.

Але якщо розуміння відносності в протиставленні матеріального та ідеального відіграє велику евристичну творчу роль, то що дає щодо цього підхід до даної проблеми з точки зору основного питання філософії? Чи не виникає зворотний процес – процес «звуження мозку»? Чи не сковується тоді в своїх потенціях уява? Тут слід сказати, що таке «звуження» не тільки не сковує фантазії в розробці даної проблеми, але дає їй активну творчу енергію. Розрізнення матеріального та ідеального в плані основного питання філософії знову виявляє ту протилежність, яка заперечується в уже збудованих і тих, що можуть бути збудованими в майбутньому, моделях мозку. Розрізняючи те, що стосується його спонтанної активності, і те, що є продуктом впливу стимулу, дослідник більш чітко бачить в науковій інтерпретації зв'язку мозку і психічного як його функції ту ланку, якої бракує.

Якщо важливо вказати на роль фантазії у виникненні творчого методу, то не менш важливо вказати і на роль творчого методу в плідному розвитку фантазії. Ця взаємна активізація пояснюється тим, що, як уже було показано, творчий науковий метод і творчі прийоми фантазії по суті збігаються за своєю структурою.

ТВОРЧА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ

Кажуть, що в світі нічого немає однакового. Фізичні тіла, живі істоти, різноманітні явища природи чимсь відрізняються одне від одного, хоч якими б однаковими на перший погляд вони не здавалися. Якщо мислено простежити історичний розвиток живої природи, включаючи і психічну діяльність людини, яка перетворює природу, будує складну дивовижну техніку, створює шедеври мистецтва, будує справедливе суспільство, всюди можна побачити прагнення мати свій власний особливий вираз, свою неповторну фізіономію. Можна сказати, що вся природа, включаючи і психічне життя людей, виявляє потяг до індивідуалізації. В людині це виявляється в найяскравішій формі – в прагненні піднятись до творчої своєрідності.

В природі завжди виникає щось нове, завдяки чому можна говорити про безперервний розвиток всесвіту. Чим більше виникає індивідуалізованих явищ, тим яскравіше і змістовніше впливають вони на загальний розвиток природи, суспільства, особистості людей. Не дивно, що в людській істоті цей потяг до неповторної творчої своєрідності набуває всеперемагаючого нездоланного характеру.

В психологічних та соціологічних працях не проводиться чітко визначеної межі між особистою і творчою індивідуальністю. А тим часом остання становить вищий етап розвитку, поглиблення своєрідності особистості.

Розуміння шляхів виникнення неповторної індивідуальності можна почасти досягти, розглядаючи співвідношення між необхідним і випадковим, загальним і одиничним, взаємозв'язком і автономізацією. Проте зрозуміло, що принцип індивідуалізації має своєрідність щодо цих категорій і до них не може бути зведений. Найважливіше завдання в цій складній проблемі полягає в тому, щоб показати, як, на базі яких закономірностей виникає індивідуальність в її неповторних рисах, Загальновідомо, що закономірність означає саме необхідність повторення явища, повернення до попереднього вихідного етапу. Вона свідчить про те, що в одних і тих самих умовах виникають одні і ті самі явища. Принцип індивідуалізації, навпаки, свідчить про те, що в одних і тих самих умовах виникає потяг до цілком відмінних, неповторних, явищ, і тут начебто мова повинна йти про заперечення закономірності. Іншими словами, індивідуальність для здійснення свого розвитку переборює шаблонність закономірності, шукає власних, своєрідних шляхів і лише в такому русі стає основою для досягнення загального прогресу. Разом з цим сама закономірність підлягає принципу розвитку щодо індивідуального моменту і в цій галузі її духовної діяльності.

Світогляд особистості складається, по-перше, з наукової картини світу, яка об'єктивно відображає дійсність. В цій картині немає нічого суб'єктивного, є тільки пізнані явища, предмети та їх внутрішні зв'язки.

Очищення від людського суб'єктивізму наукової картини світу є одна з найважливіших рис світогляду. Людина намагається уявити собі світ таким, яким він є насправді. Лише в такому разі можна спиратись на дійсні закони природи, розвитку суспільства, індивідуальності, використовувати ці закони для свого власного блага і процвітання суспільства. Така об'єктивна сторона світогляду, що виражається у створенні наукової картини світу, зустрічає, по-друге, інше, протилежне спрямування – *антропологізацію світогляду*, привнесення в нього суб'єктивності, пристрасності. Не можна думати, що це привнесення відбувається випадково. Ні, людина на основі пізнаних закономірностей ставить собі мету діяльності, яка відповідає науковій картині світу. Таким чином, *постановка мети як суб'єктивний акт відбувається на об'єктивній основі.*

Кожна особа, з одного боку, належить до певного суспільного класу, ця належність спрямовує її практичну діяльність. З другого боку, вона є неповторною індивідуальністю. Ось чому загальнолюдську наукову картину світу вона інтерпретує в плані досвіду свого класу, а потім і в плані свого власного досвіду. Таким чином, у світогляд включаються як здобуті світовою наукою дані, так і психологічні особливості конкретної людської індивідуальності. Ці складові частини виступають рівноправними елементами світогляду. Поки кожна конкретна індивідуальність не приєднає саму себе з усіма своїми індивідуальними особливостями, прагненнями до наукової картини світу, як би вона при цьому не наголошувала на важливості психологічного компонента, світогляду ще немає, а є лише наукова картина світу. Тоді, коли людина включає свою неповторну індивідуальність до загальної картини світу, коли виникають переконання, тоді людина починає діяти відповідно до свого світогляду.

Включення власної особистості в наукову картину світу не є якийсь окремий, ізольований акт приєднання. Він здійснюється в міру освоєння людиною цієї наукової картини світу. З кожним якісним стрибком в її освоєнні із кожним кроком психологічної зрілості людини світогляд набуває нових рис.

Людина може вірити тільки в те, що сама пережила, що стало внутрішньою подією її життя. Все інше, яким би очевидним воно не було, приймається лише з більшою або меншою умовністю. Цілком природно, що окрема людина не може пережити весь процес пізнання, здійснений багатьма поколіннями людей. Ось чому саме ті сторони наукової картини світу, які пройшли через полум'я емоцій, і визначають, головним чином, індивідуальні риси світогляду, Вони вип'ячуються більше за інші, стають домінуючими і приводять нерідко до екстраполяції, до перенесення тенденцій з одних частин, рис світогляду на інші. В такому загостренні і полягає єдина можливість будь-якого розвитку людських знань, а також своєрідність світогляду кожної людини. Так народжується індивідуальний вклад в загальну картину світу.

Кажучи взагалі, індивідуалізація світогляду проявляється тим більше, чим більше світогляд пов'язується з практичною діяльністю людини. Конкретна, практична діяльність людини робить зворотний вплив на загальні риси світогляду і надає їм особливого, притаманного лише їй одній колориту.

В нашій країні риси неповторної творчої індивідуальності дедалі набиратимуть все більшого значення. Особистість в нашій країні дістає можливості найповнішого вияву своїх духовних сил, наступає ера появи творчої неповторної індивідуальності.

Поступовий перехід до комуністичного самоврядування ставить індивідуальні творчі запити особи на перше місце. Розвиток виробництва набуватиме згодом такого характеру, що людина у своєму індивідуальному житті все більше відмовлятиметься від стандартів, а суспільство, з свого боку, зможе задовольнити індивідуалізовані запити людей. Отже, в міру розвитку комуністичного суспільства особа одержує повну свободу свого виявлення. Ніякі побічні, зволікаючи це виявлення умови більше не стають на перешкоді. Людина стає тим, ким вона є за своєю внутрішньою природою, вона перетворюється в творчу неповторну індивідуальність. Тільки соціалізм і, особливо, комунізм якнайкраще відповідають природним особливостям людини, а тому сприяють їх найкращому і найповнішому виявленню.

Особливістю сучасного моменту в духовному становленні радянської людини є те, що в масовому масштабі відбувається розквіт індивідуальності, яка розвиває в людині велику ініціативу.

Смисл виникнення неповторної індивідуальності полягає, зокрема, в тому, що вона починає розуміти іншу людську індивідуальність, і в цьому взаємопроникненні виникає гуманістичне спілкування між людьми. Таким чином, кожна людина вбирає в себе духовне багатство людства. Вона прагне взяти від тих, з ким спілкується, щось таке, чого в неї немає. Для свого власного творчого зростання людина входить в іншу індивідуальність і завдяки цьому стає самою собою.

У спілкуванні індивідуальностей є певна суперечність. Те, в чому люди розходяться, що їх відрізняє, стає грунтом для змістовного спілкування, Це пояснюється тим, що вироблення неповторної індивідуальності є лише засобом досягнення загальнолюдського, досягнення глибин людського духу. В. Г. Бєлінський говорив з приводу цього, що мислитель мусить розкривати в людях один розум. Вже той факт, що до яскравих індивідуальностей, до їх творчих досягнень люди ставляться з великою пошаною, свідчить про те, що вони наче інстинктивно відчувають шлях до відкриття глибин людського духу.

Кожна людина свідомо чи несвідомо лине до іншої з надією знайти там своєрідність, збагатитися нею. Потяг до своєрідності, до індивідуалізації приводить зрештою до глибокого змістовного спілкування між людьми.

Справжня неповторна індивідуальність є інструментом проникнення людства в природу речей. Вона розкриває загальні закони буття, об'єктивні закони світу, які можна бачити лише з оригінальної точки зору. Це стосується як художньої творчості, так і наукової.

ВИСНОВКИ

Дві єдині і разом з тим протилежні функції виконує фантазія в пізнавальному процесі: в ній здійснюється відрив від сковуючих людський розум чуттєво-даних ситуацій, вона протиставляється перцепції і в той же час неухильно і необхідно тяжіє до чуттєво-предметного, індивідуалізованого виразу свого пізнання. В розвинутих формах творчої фантазії успішно переборюється як вузькість емпіризму, так і нестримність польоту абстракції.

Істотний смисл пізнавальної роботи фантазії полягає в тому, що її відрив від безпосередньо даної ситуації є творчим проникненням в дійсність, в процесі чого відбувається розуміння фундаментальних законів природи і суспільства. В цьому відношенні історія науки має цікавий приклад, коли невдача в створенні машини (ідея «вічного двигуна») привела зрештою до формулювання одного з найважливіших законів природи – закону

збереження енергії. Виявляється, що розкриття меж в одному напрямку дослідження («принцип неможливості») веде до творчих розшуків в іншому напрямку, а це веде до розширення і поглиблення знання, відкриває нові шляхи в науці.

Своєрідність проникнення творчої фантазії в дійсність полягає в побудові її чуттєво-осмислених моделей, які прогресивно розвиваються і все більше відповідають суті відображуваного явища. В суспільній і особистій практиці людини відбувається випробування і удосконалення цих моделей, в результаті чого вони перетворюються в практичну мету людської діяльності.

Пізнаючи, людина фіксує свою увагу на окремих сторонах дійсності і, природно, це акцентування приводить до певної асболютизації, перебільшення значення того або іншого факту. Це пояснюється тим, що в даному факті, поки не виявлені інші властивості, уявляється вся природа речей, чим створюється ілюзія принципово повного відображення світу. Така первісна нерозрізнимість часткового і загального, конечного і безконечного зникає в практичних операціях людини, В такому досвіді вона кінець кінцем переконується в минущому, тимчасовому значенні окремих фантазійних пізнавальних форм. Але це не вбиває її жадобу до пізнання, а закріплює віру в те, що пізнавальний процес є безконечний рух до істини, що сама істина є процес. На основі окремих принципів пізнання, які збігаються з прийомами фантазії, людина малює відносну картину абсолютного. Тільки відносна картина може бути чуттєво-образною, а отже, і життєво-дійовою.

Розглянуті прийоми фантазії спочатку виявляються немовби зрощеними з свідомістю людини, яка розвивається, і тому вони не можуть ще виступати активними прийомами зрілого творчого пізнання і перетворення дійсності. Така первісна зрощеність виражає скутість фантазії певними формами свідомості, в чому можна бачити основу відльоту фантазії від дійсності. Адже її образи, будучи злитими з загальною життєвою установкою людини, фактично відчувають сильний деформуючий вплив з боку глибоких людських пристрастей. Правда, без них, без такого злиття з свідомістю фантазія не може піти шляхом пізнання. Проте в дальшому своєму розвитку вона виступає відносно незалежною пізнавальною здатністю людини і намагається очиститись від деформуючого впливу пристрастей. В цій подвійності, в цій діалектиці і відбуваються визрівання і перетворення фантазії в творчу здатність; завдяки цьому її образи наповнюються істинним, об'єктивним змістом. Правда, вони і тепер виражають людські пристрасті, проте, проникаються не випадковим, швидкоминучим інтересом, а єдиною великою пристрастю об'єктивного відображення дійсності.

Важлива роль фантазії в пізнавальному процесі пояснюється особливістю структури її образу, який органічно включає в себе матеріал чуттєвого живого споглядання, момент абстрактного мислення і конкретизовану мету практичної людської діяльності. Основні сторони образу – чуттєва і раціональна – рівноцінні, хоч на певних етапах формування (і сприймання) образу одна з них може набути провідної ролі.

Така структура фантазії характеризує її велику цінність як пізнавально-творчого процесу. Слід відмітити, що пізнання, обмежене рамками абстракції, має тенденцію бути зведеним до операцій, в яких відкривається насамперед те, що вже в результаті узагальнення немовби «прихованим шляхом» увійшло в продукти абстрагуючої діяльності розуму (поняття і т. п.) під час їх утворення. При цьому є вірогідність, досягти вирішальної для прогресу науки новизни відкриття.

Глибокі значні зрушення в пізнанні природи речей (виникнення нових концепцій, гіпотез) здійснюються здебільшого в тісному зв'язку з процесом творчої побудови відповідного «базового» образу – продукту фантазії. Це узгоджується з думкою В. І. Леніна про те, що фантазія виконує важливу функцію як в художньому, так і в строго науковому пізнанні.

«Базовий» образ є образ не готового рішення, а образ-проблема, який стимулює думку або, говорячи інакше, прагне розвинути свій мислительний зміст. Думка походить первісно з раціонального моменту образа, подібно до того, як сам образ фантазії виникає з матеріальної, речової дії.

«Базовий» образ-проблема виникає в результаті проникнення в предмет, зокрема, в результаті зіставлення деяких виявлених його елементів, фактів дійсності. Цей образ-проблема має незавершену структуру. Цікаво, що він виявляється аналогічним тим образам-завданням по дослідженню уяви, які пропонували своїм піддослідним Еббінгауз, Гейльброннер, Роршах та ін. Експериментальні тексти і малюнки, створені цими психологами для дослідження уяви, виявляються простою моделлю образу-проблеми. Принцип доповнення, відновлення, якого тут дотримуються, виступає немовби первісним, найпростішим принципом творчої фантазії. Але таке розуміння ще мало розкриває зміст творчого процесу. Адже насамперед ще треба відтворити певну структуру, виявити суть явища, а разом з тим і пояснити його.

В конструкцію образу повинні органічно увійти факти, що зіставляються. Ось чому принцип доповнення збагачується, зокрема, принципом побудови структури. В такому відновленні, завершенні «базового» образу-проблеми відбуваються творчі розшуки відношення між цілим і частиною, елементом і структурою, явищем і суттю. Ось чому творчий процес фантазії, який виявляє і встановлює такі відношення, є процесом великого філософського значення, в якій би галузі людської діяльності він не відбувався.

Пізнання виражає не тільки те, що є, але й те, що повинно бути, - доцільний продукт, що відповідає людським суспільним потребам. Тому природно, що однією з характерних особливостей людини є здатність передбачення. Засноване на передбаченні планування суспільного життя – кращий спосіб подолання емпіричної скутості з навколишнім світом. Наукове передбачення як продукт фантазії в своїх істотних рисах основується на відкритті того, що буття предметів і явищ, які пізнаються, підлягає вже пізнаним законам дійсності.

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ВИХОВАННЯ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ У СТУДЕНТІВ

Друкується за В. А. Роменець
Виховання творчих здібностей у студентів. Бібліотека викладача.
Видавниче об'єднання Вища школа ~ Головне видавництво
Київ-1973

ЗМІСТ

Передмова
Творчість як психологічна проблема
Освоєння науки та наукове освоєння дійсності
Формування здібностей до наукової творчості

<...> У вищій школі перш за все розвиваються ті дослідження, які зумовлені змістом навчального процесу та відіграють вирішальну роль у залученні студентів до наукової роботи. Отже, щоб закласти міцну основу для .наукової роботи, треба враховувати психологічну природу і закономірності розвитку та формування відповідних творчих здібностей.

У вік юності та молодості, коли людина з усією свіжістю спостерігає світ, вона може породити такі наукові проблеми і в такій кількості, що на розв'язання їх треба буде віддати всі наступні роки. «Жалюгідне видовище являє собою людське життя, в якому короткий розквіт змінюється безкінечною низкою тьмяних, одноманітних днів, – пише Н. Вінер у своїй автобіографічній книзі. – Якщо математик (тут можна говорити про вченого взагалі. В. *Р.)* хоче уникнути цієї долі, якщо він хоче, щоб його кар'єра вченого не виявилась повільним спуском вниз, він повинен використати пору розквіту своїх творчих сил на пошуки такої невідомої галузі науки або таких нових задач, які, маючи достатній внутрішній зміст і достатню реальну цінність, забезпечать йому можливість плідно працювати в обраному напрямку протягом всього життя. Я витяг щасливий жереб: проблеми, що хвилювали мене в юності, так як і більшість питань, які я підняв, починаючи свою наукову діяльність, до цього часу не втратили гостроти: саме тому в шістдесят років мені потрібні всі сили, що залишились у мене, щоб бути на рівні вимог, які щохвилинно ставить мені життя»[1]. Пору наукових пошуків, розквіту задумів слід використати не тільки для накопичення знань, а й для постановки актуальних проблем. Творчі можливості віку молодості повинні бути розкриті психологічно для того, щоб знайти оптимальні засоби їхньої діагностики та виховання.

Це завдання можна правильно розв'язати, лише розглядаючи його на тлі ширшого процесу усвідомлення та реалізації молодою людиною свого творчого наукового покликання. Від першої романтичної мрії про наукову діяльність до оригінальних творчих знахідок і, навіть, до наукових відкриттів такий шлях входження молодої людини в науку.

Досвід роботи у вузі показує, що на цьому шляху нерідко трапляються загострені, негативні форми усвідомлення, переживання наукового амплуа, зокрема, спроби аргументувати зневажливе ставлення до експерименту або теорії тощо. Більш того, є чимало випадків бравурного нігілізму у відношенні до науки, такого хибного у своїй основі, як і погляд на науку крізь «рожеві» окуляри.

Низка «ексцесів незрілості» у ставленні до науки інколи демонструється відверто, без добирання пристойних виразів. В інших випадках така незрілість залишається невираженою думкою. Широко рекламуючий себе нігілізм до обраної науки, а найбільше до наук суміжних, мусить бути розкритий в його інтимних мотиваційних основах.

Найгірше, якщо в лабіринті цієї мотивації виявляється повне творче безсилля юнака, його завершена необізнаність в структурі понять і типових фактів даної науки. Цей нігілізм,

[1] Винер Н. Я – математик.1967. С. 37.

як і думка про те, що можна легко поживитись біля науки шляхом свідомих або й мало усвідомлюваних компіляцій, можуть бути переборені тільки вкоріненням справжнього і нелегкого, а саме – творчого ставлення до дійстності.

Досвід навчання у вузі переконує що не тільки формування окремих творчих прийомів у студентської молоді зрушить справу з місця, а й, насамперед, виховання належного ставлення до науки й поваги до її трудівників. Слід виховувати не ізольовано взяті, хоч і важливі, творчі компоненти (інтуїцію, уяву, мислення тощо), а їхню органічну єдність – творчу індивідуальність в цілому.

З розповідей видатних вчених може здатися, ніби їхні психічні риси нічим принципово не відрізняються від рис звичайної людини, крім певного їх загострення. Великі вчені найчастіше виступають дуже скромними людьми, коли кажуть про свої наукові досягнення. Те, що най більше впадає в око в діяльності видатної людини, – це вирішальне значення не окремого фактору, а певної сукупності їх. «Мій успіх як людини науки, пише Ч. Дарвін у своїй «Автобіографії», яким би не був розмір цього успіху, виявився результатом... складних і різноманітних розумових якостей і умов. Найважливішими з них були: любов до науки, безмежне терпіння в тривалому обмірковуванні будь-якого питання, наполегливість у спостеріганні та збиранні фактів і значна частка винахідливості та здорового глузду. То й не дивно, що, маючи такі посередні здібності, я зміг зробити досить значний вплив на переконання людей науки в деяких важливих питаннях».[1]

Великий вчений виклав ряд істотних – розумових та характерологічних рис, які можна поставити як серйозну мету в процесі формування наукових здібностей у студентської молоді. Але засоби, якими користуються в цій справі викладачі вузів, в кращому разі грунтуються на особистому досвіді кожного з них, на стихійно-інтуїтивному відчутті, яке виникає в результаті тривалої практики. Проте, викладач сучасного вузу має бути озброєний науковими засобами навчання та виховання. Одне з перших місць тут мусить посідати генетична психологія творчості, яку, зокрема, покликано вказати шляхи творчого опанування науки молодою людиною.

Аналіз підготовки курсових та дипломних робіт, доповідей в студентських наукових товариствах, оволодіння теоретичною спадщиною з обраного фаху, а також результатів експериментальних досліджень з генетичної психології творчості, дають можливість накреслити деякі ефективні прийоми і шляхи виховання здібностей до наукової творчості у студентів.

<...>

Серед нашої молоді є багато талановитих дослідників. Своєчасно підтримати їхні творчі зусилля, зміцнити віру в свої сили одне з найголовніших завдань. Академік Ф. В. Константинов так звертається до молоді: «Не зупиняйтесь на досягнутому, постійно удосконалюйте свою майстерність, глибоко вивчайте історію людської думки. Учитися, завжди учитися, це необхідно кожному вченому і тому, хто тільки вступає в науку, і тому, хто знайшов у ній свій шлях. Пам'ятайте про Вашу відповідальність як людини, як вченого перед народом, перед наукою, в якій Ви працюєте».[2]

ТВОРЧІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

До середини XX століття проблеми творчості не усвідомлювались як суспільно важливі, їх розробка ще не набула тоді значного поширення. Лише в п'ятдесятих роках почала розвиватись і оформлюватися в своєрідну галузь психологія творчості. Це відбувалось одночасно в багатьох країнах, насамперед в Радянському Союзі та США.

Радянські психологи, відгукуючись на запити практики навчання і виховання, висунули проблему творчої діяльності людини як одну з найважливіших. Широко почало розгортатись дослідження творчого мислення (О. М. Леонтьсв та ін.) та творчої фантазії (С. І. Ігнатьев та

[1] Дарвин Ч. Воспоминания о развитии моего ума и характера (Автобиография). М.1957.
[2] Человек, творчество, наука.Труды московской конференции молодых ученных. М.,1967. С.11

ін.). Ці дослідження було спрямовано на допомогу шкільній практиці при вивченні природничих та гуманітарних дисциплін з метою розвитку творчих здібностей. Було розкрито ряд важливих закономірностей, пов'язаних з віковими особливостями творчого процесу.

Поряд з цим напрямком радянські психологи почали широку розробку окремих галузей психології творчості, насамперед наукової та художньої. Тут багато зусиль для розвитку цих напрямків доклали Б. М. Кедров, М. Е. Ярошевський, Я. О. Пономарьов, Б. С. Мейлах та ін.

Враховуючи запити науково-технічної революції, в Радянському Союзі почали розгортати дослідження колективних форм творчої діяльності. Подано чимало пропозицій для вдосконалення та оптимізації колективної наукової діяльності насамперед в науковій і в технічній сферах. Особливу увагу почали звертати на психологічні проблеми винахідництва (А. В. Антонов та ін.)

Проблеми психології народної творчості, яка виявляється в походженні, еволюції та змінах звичаїв, народного світогляду, мистецтва, фольклору тощо присвячують свої дослідження В. Є. Гусєв та ін.[1]

Радянські філософи у співдружності з психологами та іншими науковцями розв’язують кардинальні питання творчої природи людини у зв’язку з її суспільною сутністю. Результативними в цьому відношенні є праці, присвячені марксистській концепції людини. На тлі такого широкого, всебічного охоплення проблем творчості постає одна з найскладніших і вічно актуальних проблем – створення загальної психологічної теорії творчості. Питання історії психології творчості в наш час грунтовно розглянув Я. О. Пономарьов у книзі «Проблеми наукової творчості в сучасній психології» в розділі «Розвиток проблем наукової творчості в Радянській психології». До цього розділу ми і пропонуємо звернутись читачеві.

Підвищений інтерес до проблем творчості за кордоном почали проявляти з 1950 року, після виступу відомого психолога Дж. П. Гілфорда в Американському психологічному товаристві. Цей вчений став ініціатором систематичних досліджень важливої галузі психології, висунувши своєрідну концепцію творчого інтелекту.

До цього часу панувала думка, що творчість у своїх найістотніших рисах повинна вивчататись, як правило, на рівні високих взірців методом наукової абстракції. Причиною корінного зрушення в психології творчості було усвідомлення того, що творчість є властивість звичайної, нормальної людини, і структура цієї діяльності принципово однакова на всіх рівнях обдарованості. Першочергове завдання полягало в тому, щоб винайти методи об’єктивного вивчення творчості, використовуючи при цьому також кількісний аналіз.

Для здійснення цієї мети на базі американських університетів відбуваються міждисциплінарні конференції. Вони координують роботу відомих психологів та соціологів з даної проблеми. В 1955 році К. В. Тейлор проводив в штаті Юта конференцію, присвячену виявленню та вихованню творчих здібностей в науковій діяльності.

Аналогічні конференції були організовані в Мічиганському університеті, а також в університетах штатів Колорадо та Міннесота. В останньому провідну роль відіграв активний дослідник проблем творчості Е. П. Торранс, чиї погляди та численні експериментальні розвідки будуть розглянуті далі.

Підраховано, що нині існує близько 100 програм досліджень творчості, які мають, проте, здебільшого емпіричний характер. у зв'язку з цим э великі розбіжності в їх теоретичних розробках. Усі погляди щодо розкриття суті процесу творчості можна поділити на такі напрямки:

1) дослідження продуктів творчої діяльності винаходи, наукові теорії, твори мистецтва та літератури, моральні норми тощо;

2) дослідження творчого процесу;

3) вивчення особи творця: залежність успішної творчої продуктивності від інтелекту в цілому, від рис особистості, їх своєрідного набору та поєднання;

[1] Проблемы научного творчества в современной психологии. М., 1971.

4) вплив зовнішніх умов, насамперед,- соціальних, що сприяють творчості або гальмують її.

Жодний з цих напрямків дослідження, який би він не був важливий, окремо взятий, не може бути основою для побудови загальної теорії творчості. Брак її негативно позначається на тлумаченні всіх зазначених напрямків. І хоч всі вони дуже важливі, справжній поступ цієї галузі психології залежить від достатнього розкриття та органічного їх поєднання.

Чи не найбільшого значення за кордоном надають ідеям Гілфорда, викладеним, зокрема, в статті «Риси творчості»,[1] В частині цієї статті, що називається «Здатності до творчого мислення», Гілфорд показує такий фактор творчості, як здатність бачити проблеми, іншими словами – генералізоване чуття до проблем: не досягнуто мету, не здійснено бажання, певне коло речей, предметів перебувають у безладді тощо. Правда, така здатність ще не відіграє конструктивної ролі в продуктивному мисленні, але без неї воно взагалі не могло б бути стимульоване.

Було припущено далі, що «рухливість» мислення становить один з важливих якісних аспектів творчості.

Він має відношення до «запліднення» ідей («fertility of ideas»). Гілфорд виявляє чотири фактори рухливості, узагальнюючи ряд експериментальних досліджень. «Вербальна рухливість» становить здатність продукувати слова на основі комбінації певних літер. Цей фактор має відношення і до науки, і до мистецтва. Його практичну цінність було встановлено також у дослідах з студентами. Фактор «асоціативної рухливості» було виведено з дослідів, в яких ставилась вимога дати найбільше число синонімів протягом якогось обмеженого часу. Фактор «експресивної рухливості» було виявлено в дослідах, у яких вимагалося придумати певні фрази, речення. Фактор «ідейної рухливості» виявлявся в процесі продукування ідей відповідно до певних завдань протягом якогось обмеженого часу. Піддослідні повинні були, наприклад, дати назву оповіданню, назвати якусь запропоновану сукупність об'єктів тощо.

Іншу групу факторів Гілфорд пов'язав з такою властивістю інтелекту, як гнучкість. Ще в 1950 році цей вчений припустив, що творчо мислячі люди є гнучкими мислителями. Вони швидко і з готовністю залишають старі шляхи мислення і переходять на нові напрямки розв’язання проблеми. Було встановлено, зокрема «спонтанну» форму гнучкості численних варіацій, вільних від інерції або персеверації (стереотипного повторення). Встановлено, що досліджувані, які дають одну або, навіть, дві відповіді на експериментальний стимул, мають ригідний (застиглий) тип мислення.

Творчу оригінальність Гілфорд ставить нарівні з гнучкістю, обмежуючи цим значення оригінальності як найузагальнюючого фактору. Незвичність відповідей є принципом виміру оригінальності. Мабуть, цей фактор слід було б назвати фактором не оригінальності, а незвичності. Він виявляється в експериментах по встановленню віддалених асоціацій або відношень (часових, логічних). Останню групу факторів Гілфорд визначив як «муки роздвоєності», конвергентне мислення (поєднує факти з різних сфер людської діяльності) та мислення дивергентне (в схожому відшукує індивідуальні своєрідності).

В іншій частині статті «Творчість та структура інтелекту» – Гілфорд на основі всіх перелічених факторів будує «структуру інтелекту». Всі інтелектуалні здатності людини мусять знайти певне місце в цій сруктурі.

За Гілфордом, існує близько п'ятдесяти факторів інтелекту. Дослідження їхніх властивостей приводять до трьох способів класифікації на основі яких ці фактори можуть бути взаємно підпорядковані.

1. Залежно від виду матеріалу, або змісту думки:

а) матеріал, що має певну чуттєву наочність («figural»), пов'язану з розміром, кольором, конфігурацією та ін. Здатності, що вимагають використання наочно-чуттєвого матеріалу, утворюють загальну «категорію «конкретної інтелігенції» («concrete intelligence»);

[1] Guilford J. P. Traits of Creativity. В кн. ; Creativity and its evolution, Michigan university, 1959, p. 157.

б) матеріал концептуальний або семантичний як результат абстрагуючої діяльності, протиставлений чуттєвій наочності (слова, числа, різноманітні коди) .

2. Залежно від роду операцій:

а) словесне розуміння («verbal comprehension»);

б) конвергентне мислення (наприклад, високому протилежне низьке), відносно слабкого досліджений називає слова синонімічного »,«поганий»,«принижений» і т.ін.;

в) дивергентне мислення (наприклад, цеглину можна використати для побудови котеджа, забивання цвяхів, як прес і т. ін.) . Залежно від продукту мислительної діяльності:

а) класи; б) єдності; в) відношення; г) системи і т. ін.

Різні здібності у їх відношенні до творчої активності мають і різні цінності. Про це Гілфорд говорить так: «Повертаючись до здібностей, що мають чіткіше відношення до творчості, стає очевидним, що риси біглості, гнучкості та оригінальності пов'язуються з загальною категорією дивергентного мислення. Фактор, відомий як чуття до проблем, напроти, має місце в категорії оцінки, а фактор нового визначення («redefinition») в категорії конвергентного мислення. Інші здібності, які йдуть вбік від дивергентного мислення, також здійснюють свій внесок в продуктивну діяльність. Є підстава умовно визначати творче мислення як дивергентне, але неправильно буде твердити, ніби дивергентне мислення пояснює всі інтелектуальні компоненти творчого продукту»[1].

Для наочного уявлення картини вияву творчого інтелекту Гілфорд будує просту і колоритну схему, яка має показати цілісну систему багатоманітних інтелектуальних здібностей, що називаються «структурою інтелекту». Кожний компонент або фактор інтелекту є здібністю, єдиною у своєму роді, яка необхідна для виконання тесту або задачі певного типу (див. рис. 1).

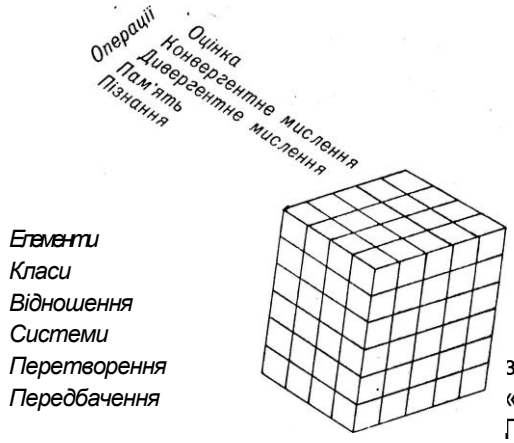

Рис. 1. Структура творчого інтелекту «за Гілфордом».

Гілфорд подав тут анатомічний зріз творчого інтелекту. В цьому «анатомізмі» й недолік даної схеми. Психологічний аналіз не може задовольнитися таким «зрізами». Всі ці фактори, як дитячі кубики, поставлені один на одній, розміщені поруч, і між ними не вдаєтъся вловити структурної взаємодії, діалектичного переходу, генетичного відтінку.

Можна досить вільно міняти місцями елементи даного «куба», і він від цього не зазнає ніякої шкоди. Та головне: він не розкриває психологічну картину творчого процесу, хоч його

[1] Guilford J. P. Traits of Creativity. В кн.: Creativity and its eultivation, Michigan state university, 1959.

елементи. (вони ж і фактори, і здібності), взяті окремо, все ж мають місце в інтелектуальній діяльності людини.

В останньому розділі цієї книжки буде зроблено спробу розкрити саме цілісну систему факторів., які лише в їхній систематичній завершеності можуть репрезентувати справжню психологію творчості. Хоч Гілфорд заявив, що людський розум не може бути зведений до машинного інтелекту, подана картина виявляться дещо статичною, а системність факторів – умовною. Весь цей «куб» інтелекту показує лише «елементи» творчості, набір її передумов, і зовсім не зачіпає основної рушійної сили творчості. Більше того, ні дивергентне, ні конвергентне мислення, взяті самі пособі, не можуть бути віднесені до рангу творчої діяльності. Правда, те, що Гілфорд відносить до змісту, має фігуральну (образну), символічну, семантичну та поведінкову форму і це, начебто, може стати формою вираження. Але, мабуть, і поведінковий рівень, за Гілфордом, не є об'єктивною реальною поведінкою. Процес вираження в цій теорії не протиставлено інтелекту і перебуває в його рамках: немає мови про суттєву суперечність між суб'єктивними продуктами інтелекту та їхнім об'єктивним вираженням. Щодо природи творчості треба в корені змінити наукову позицію: вийти за рамки чистого інтелекту і показати його відношення до практичної діяльності людини.

Біологізаторський вихід за межі інтелектуалізму у визначенні творчості намагається здійснити Герберт Гутман[1]. Як сферу прояву творчої активності він бере насамперед процес життя. Творча активність людини має корені в загальному життєвому принципі «самодуплікації» («self duplication»), що означає «самотворення», «самовідтворення», а також «подвоєння», «розмноження» і т. ін. Людська творчість визначається як вираження біологічної творчості на поведінковому рівні і репрезентує вищий рівень вияву принципу самодуплікації, який почав свій еволюційний шлях з активності молекули ДНК.

Різні продукти творчості з'явились як зовнішнє вираження окремих сторін людської природи: знаряддя і машини тілесної організації, різні прилади органів чуття і нервової системи, мистецтв – перцептивних образів, музика – емоцій, мова – понятійної діяльності, соціальна структура – функціональної структури як цілого.

Автор цієї концепції далі переносить поняття творчості на космічні процеси. Проте широкий набір філософсько-біологічної, а потім і космічної термінології не врятовує теорію Гутмана від вади – порожньої абстрактності. Якщо інтелектуалістична теорія не доходить, власне, до проблем творчості, то біологічна теорія переступає будь-які пороги творчості, її предмет стає дуже розпливчастим і розпорошується космічним пилом у безкінечному просторі. Будь-які спроби розширити предмет творчості до меж еволюційного процесу, і тим більше до меж космічних перетворень, є лише термінологічною грою, що виходить за межі науковості і, зрештою, становить метафоричний зворот. Невже творчість може стати предметом механіки, астрономії, фізики, географії, хімії, біології і т. д.? Сказати, що утворення води внаслідок сполучення кисню та водню с творчим процесом, означає нічого не сказати, або, в кращому разі, відтворювати натурфілософський образ мислення. Релігійні уявлення про утворення світу мають більшу рацію, тому що передбачають існування суб'єкта творчості, нехай і в містифікованому вигляді.

Справжня і найглибша мотивація творчого процесу не може бути винайдена ні в рамках «психології проблеми» (чи то розв'язання проблем, чи то навіть їх бачення), ні в біолого-космічній проблематиці.

Певну рацію має відомий дослідник творчості О. Я. Пономарьов, коли він каже, що психологія творчості за кордоном і, насамперед, в США, яка виникла під впливом науково-технічної революції та охопила дуже велике коло проблем, має більше кількісний вираз, ніж якісний: «публікацій багато, інформації мало».

Брак загальної теорії природи психіки негативно впливає і на розробку проблеми творчості однієї з центральних у галузі людської діяльності. Тепер, коли психологія прагне

[1] Див.: Gutman Herbert. Biological roots of Creativity. В кн.: Explorations in Creativity. N. Y., 1969

безпосередньо включатися в розв'язання практичних завдань, що стоять перед суспільством, як ніколи виникає потреба в побудові загальної теорії творчості. цілком правильно з приводу цього зауважує О. Я. Пономарьов: «Надмірне захоплення з боку деяких психологів безпосередніми розв'язаннями практичних проблем (що рівнозначно « прагненню до легкої наживи») створює основні труднощі в розвитку власне психологічних досліджень, вуалює їхню наукову проблематику. В цьому розумінні рання психологія творчості перебувала у вигідніших умовах. Завдяки своїй «безкорисливості» вона глибше врізувалась у сферу тих психологічних явищ, які живлять її справжню проблематику. Разом з тим рання психологія, зрозуміло, ніколи не виходила за межі поверхового опису явищ».[1]

Ні чистий інтелектуалізм, ні біологізація у підході до творчості не сприяють побудові її загальної теорії. Перенесення ідеї творчості на явища біологічні та на процеси в неживій природі не завжди може бути доцільним. Можна вичерпно визначити еволюційний процес, не вдаючись до поняття творчості. Мабуть, пошук конкретних її механізмів треба шукати в іншому напрямку, обминаючи як надто вузьке, так і надто широке тлумачення. Якщо творчість (це загально визнано) є найважливішою формою людської діяльності, то, мабуть, вона повинна вирішувати якісь життєво важливі суперечності. Творчість полягає в переході (трансдукції) з однієї системи (суб'єктивно-психічної) в іншу (матеріально-речову) , при умові їхнього взаємного опору цій трансдукції- просто активного чи свідомо активного. На перший погляд, трансдукція має тавтологічний характер, і людина хоче тільки адекватно, в повній відповідності втілити, засвоїти і т. ін. Але ні процес вираження, ні процес інтеріоризації не залишаються з одним і тим же змістом при взаємному переході суб'єкта і об'єкта. Вираження, або інтеріоризація вже мають творчий здобуток. Адже це перехід в іншу систему існування, наприклад, психічного, ідеї в матеріальне. В цьому переході відбувається перенесення структури психічного на структуру матеріальну. Матеріальне або ідеальне одержує з іншої сфери буття якийсь принцип перетворення. Завдання психології визначити умови, за яких цей принцип набуває творчо-оригінальних рис.

Правда, творчість може відбуватись і в рамках однієї системи, коли вона запліднена внаслідок трансдукції іншою системою. Тоді деякий час «за інерцією» може відбуватися творчий процес на базі тільки мислення, уяви, інтелекту і т. ін. Але в рамках одного плану існування, без трансдукції, оригінальність не з'являється. Поривання до творчості (її основний мотив) полягає в досягненні відповідності між цими планами. Проте досягти цього повністю не можна, бо план речовий і план Дійсності, як і суб'єктивний, мають змістову невичерпність, і будь-який перехід є переходом неповним. Виникає суперечність, і творчість залишається вічно живим і невгасимим полум'ям людського життя.

Оригінальність свідчить лише про якісний бік трансдукції. Принципово остання вже є творчістю, адже тут відбувається перенесення однієї структури на іншу. Вся гострота і сила творчості полягає в тому, що структура психічно–суб'єктивна та речово-об'єктивна різняться – між собою так, як не різняться жодні інші структури. Тому їхня трансдукція найвиразніший творчий акт. Продовження його аналізу вимагає розкриття провідного мотиву трансдукції. Він виявляється на основі двох співвідношень: а) інтелектуальної і практичної діяльності; б) оригінальності та комунікації.[2]

Лише враховуючи найтісніші зв'язки цих співвідношень, можна зробити спробу виявити смисл творчості. Але так, щоб він пов'язувався з найглибшою суперечністю людської суспільної натури.

Взаємний перехід об'єктивної та суб'єктивної форм існування конкретизується у взаємному переході теоретичного і практичного моментів діяльності. людина завжди прагне поєднати ці сторони, але завжди вони чинять великий опір такому прагненню. Тому і творчість є справою дуже важкою, і вищі її рівні досягаються невеликим колом людей. Звичайно людина живе або в рамках теоретичної (проекти, прогнози, сподівання, очікування тощо) , або практичної (моральні норми, буденна технологія і т. п.) поведінки. В першій з

[1] Проблемы научного творчества в современной психологии. Под ред. М. Г. Ярошевского. М., 1971. С. 51.
[2] Див.: Роменець В. А. Психологія творчості. К., 1971. С. 108–109.

цих сфер можна легко будувати різні конструкції, тому що будь-які перетворення в таких межах не викликають ніякої реальної протидії. Практична діяльність, ізольована від необхідності виражати ідеал, стає довільною, інколи антилюдяною, інколи тупим перетасуванням фактів або відношень. У кращому разі, це невиразна реакція на середовище в рамках біхевіористичної формули S – R.

В буденному житті людина без спеціальної цілеспрямованості набуває різноманітних звичок, що полегшують їй соціальну комунікацію та операції з матеріально-речовим світом.

Теоретичний і практичний моменти діяльності з духовним зростанням людини все більше поляризуються.

Гострота їхніх суперечностей досягає великої сили в юнацькому віці. Але ще раніше вона виявляється в своїй негативній формі, наприклад, у моральній партикулярності підлітків. Молодь здійснює перші спроби подолати найскладнішу суперечність людської істоти, прямуючи до професійної спеціалізації.

Надзвичайна своєрідність обох видів поведінки робить їх найскладнішими у спробах трансдукції. Нерідко молода людина, що закінчила технікум або вуз, зіткнувшись з практичною ситуацією виробництва, пересвідчується в тому, що в цій ситуації нелегко розібратись. Ця «непристосованість» свідчить про певні промахи при обранні професії, промахи системи навчання, яка не показує шляхи зіткнення з практикою.

Творчі суб'єктивні здібності людини (натхнення, інтуїція, фантазія та мислення) мають пряме відношення до взаємин теоретичної та практичної поведінки. Інтуїція тяжіє до практичного інтелекту, мислення – до теоретичного, уява відіграє роль їхнього активного посередника, зв'язківця. Вона охоплює і практичну інтуїцію (без належної здатності уявити складну структуру відношень матеріальних речей інтуїція не зможе розкрити своєї практичної бази), і теоретико-ідеалізоване мислення (заповнюючи прогалини доказовості своєрідними образами, допомагаючи мисленню створювати абстрактні ідеали). В цьому особлива роль уяви. Її виховання, якщо воно буде належним, допоможе забезпечити найпліднішій перехід, зв'язок, взаємну трансдукцію теоретичної та практичної поведінки, коли людина здійснює оптимальні перетворення дійсності – моральні, технологічні та інші, створює наукові, соціальні теорії тощо.

Практика висуває і ставить перед людиною якісь суперечності, тому людина прагне до теоретичного інтелекту, щоб зрозуміти і розв'язати їх. Але теорія, що її опановує молода людина у вузі, не підводить до безпосереднього розв'язання тих проблем, які бажано було б розв'язати. Оволодіваючи теорією та несвідомо емансипуючи її від практичної дійсності (інакше теорія розвиватися не може), людина стикається з другим боком основного конфлікту, коли вона пробує перейти від теорії до практики. Адже ефемерність досягнень у рамках однієї форми діяльності відразу стає очевидною при переході до іншої. Ця найсильніша тенденція до поляризації інтелектуальної та практичної сфери може бути переборена тільки серйозною творчою роботою. Так розкривається основа для визначення смислу творчості.

Розкриття загальної теорії психіки з головною суперечністю між волею та інтелектом дає можливість показати виникнення видів творчості в історичній дійсності та в індивідуальному розвитку людини. Їх можна розуміти як спроби розв'язання цієї суперечності.

ОСВОЄННЯ НАУКИ ТА НАУКОВЕ ОСВОЄННЯ ДІЙСНОСТІ

Потяг молодої людини до знань взагалі, до наукових систематизованих знань насамперед, з самого початку має практично-моральну основу. Творчий інтерес до науки викликається потребою досконало обгрунтовувати поведінку як сукупність вчинкових дій. Це означає (для юнацького віку, зокрема, старших школярів) уявити якомога повніше детермінований ланцюг мотивації, щоб будувати свою суспільну поведінку з абсолютним знанням справи і відповідно до максималістично забарвленого морального ідеалу. Ця своєрідна юнацька наївність ще неспроможна виділити суттєві основи мотивації з переплетених з ними другорядних або індиферентних подій. Проте така наївність має

позитивні наслідки: вона примушує юну людину простежити всезагальний зв'язок світових явищ, усвідомити місце власної істоти в цьому великому ланцюгу детермінації. Так породжується прагнення до наукового світогляду, до оволодіння великою системою енциклопедичних знань. Це стверджує юність в світовідчутті сповнює її емоційну сферу оптимістичним ставленням до розвитку великої сукупності подій.

Чисто пізнавальний інтерес до певної науки, до конкретного наукового дослідження з'являється пізніше, а зв'язок з моральним аспектом мотивації втрачає «нетерплячу» безпосередність. У початковому прагненні до детермінованого ланцюга мотивації зустрічається лише романтико-ідеалізований образ науки, постають науково подібні питання. Тут ще немає якоїсь певної науки, тому і мрії про наукову творчість немає. Є лише сильна потреба діяти морально. А моральне тут пов'язується з уявленням про абсолютну обізнаність, що дає можливість (в ідеальному міркуванні) обрати єдино правильний шлях вчинку.

І людина звертає свій погляд до наукового пізнання сподіваючись знайти відповідь на найважливіше питання свого життя: «як слід чинити». Тоді суто практичне питання стає теоретичним. Так як інтерес до певної галузі наукового знання ще не визначено, виникає прагнення засвоїти найзагальніші основи ряду провідних наук. Такий потяг до енциклопедичності має смисл більше філософський, ніж конкретно науковий. Саме наука в такому розумінні набуває різноманітних форм, що уможливлюють її первісне освоєння.

ПОПУЛЯРНА ФОРМА НАУКИ

Інтерес до знань у старшокласників виявляє певний потяг до науковості, художнього узагальнення, філософського обгрунтування. Але таке освоєння дійсності є ні науковим, ні художнім, ні філософським, а своєрідно синкретичним. Первісний потяг до науки не може бути іншим, щоб стати дійовим інтересом.

Навіть всупереч прямим заявам або відповідям на питання анкети, юнака по суті його життєвих потреб не цікавить поки що якась окрема наука. Йому потрібна сукупність наукових знань, що має світоглядне значення. Він хоче розуміти навколишнє середовище, як природне так і соціальне, і головне в цьому бажанні єдність наукової картини світу. Він ще не диференціює внеску окремих наук у цю картину. Здебільшого добирає матеріал з таких книжок, у яких учені розповідають про науку, підходячи до світоглядних узагальнень.

Для юності одне з головних завдань життя полягає в морально-практичній вчинковій меті, у визначенні місця людини в цій початковій картині світу. Єдність її тут має «антропологічний» смисл. Юнак у цій картині ретельно шукає власне, особливе місце, приєднуючись, у зв'язку з пробудженням здібностей, до якоїсь науки, що виступає найпривабливішою. Тоді затушовується інтерес до побудови всезагальної наукової картини світу, бо вся дійсність починає розглядатись з погляду окремої уподобаної науки. Наступає «фізикалізація», «біологізація», «соціологізація» тощо цієї картини, і починає формуватись (більше в задумі, ніж реально) «фізичний», «біологічний» або якийсь інший погляд на світ. Така однобічно-наукова єдність є паліативною. Справжня єдність має науковий характер.

Світоглядне випробування окремих наук приводить до частої зміни захоплень.

Можна простежити ранні форми вияву інтересу до психології у тих абітурієнтів, які обрали її до вступу до університету. Однією з найпривабливіших дисциплін (як своєрідна передпсихологія) тут виступає історія – людський фактор в її процесах. Інтерес до цієї науки виявляється в читанні книжок, перегляді історичних кінофільмів, нумізматичній діяльності, подорожах по історичних місцях. Філософія, педагогіка та біологія теж виявляються такими попередниками. На цій «антропологічній» основі виростає вже безпосередній інтерес до психології, і, навіть, різних її галузей: педагогічної психології, психології особистості і т. п. Тут ще немає інтересу до спеціальних питань цих галузей науки. Найбільше приваблюють методологічні питання, наукові пошуки виявляються читанні тематичної, художньої літератури, відвідуванні спеціальних лекцій, у спробах усвідомити певні наукові теорії.

У прагненні мати широку основу для наукової діяльності виростають енциклопедичні інтереси. Вони полягають не тільки в читанні науково-популярної літератури, й у проведенні

спостережень за природою. Для майбутнього психолога тут головне в людському факторі будь-якого виду діяльності, а також простому дослідницькому інтересі навіть до несуміжних з психологією наук. Прагнення до енциклопедичності може свідчити про наявність загальної мало ще усвідомленої обдарованості.

У старших класах школи часто має місце різноплановий інтерес до науки, наприклад біології, особливо генетики, і, водночас, до астрономії. «Вирощувала на балконі квіти, опилювала їх і спостерігала, як вони виростають. У той же час читала додаткову літературу з астрономії, брала участь у шкільному астрономічному гуртку» (з анкети). Неспецифікованість інтересу до окремих наук виявляється «в палкій жадобі до всіх питань життя і до наук, що виражають закономірності цього життя філософії, астрономії, кібернетики, людинознавства» (з анкети). Такий інтерес зосереджується на питанні життєвого призначення, «на пошуках відповіді про смисл життя» (з анкети). Приваблює складність наукових проблем. Серед абітурієнтів-«психологів» часто виявляється інтерес до математики. «Він був, є і буде! Математика та математична логіка! Стрункo, витончено! Розуміючи їх, відчуваєш себе людиною» (з анкети).

Інтерес до психології виражається в спостереженнях за людьми, у спробах зрозуміти їхній внутрішній світ та поведінку, а найбільше – дізнатися про взаємини між людьми. «Хочу знати про все те головне, що є в характері людини. З п'ятнадцяти років я почав служити в Радянській Армії, бачив багато людей хороших і поганих, так що корені інтересу до психології йдуть саме з цього часу» (з анкети).

Невизначеність початкового інтересу до науки може пов’язуватися з наявністю конкуруючих спеціальностей при обранні однієї з них. У бесідах за матеріалами анкет з студентами першого курсу психологічного відділення філософського факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка виявились такі конкуруючі дисципліни при обранні психології: театрознавство, акторська майстерність, біологія, філософія, історія, хірургія, література, астрономія, диригентська майстерність, юриспруденція, журналістика, педагогіка, географія, живопис, математика, економіка, медицина, іноземні мови, радіоелектроніка. Таку різноманітність і пов'язану з нею нестійкість інтересів можна пояснити, по-перше центральним місцем психології як дисципліни про людину в класифікації наук. По-друге, тут виявляються нюанси обдарування та плюралізм його вияву. Зрештою бувають помилки при пошуках найвідповіднішого фаху.

Про конкуруючі спеціальності абітурієнт має найзагальніші враження та знання. Цим пояснюється нетривка увага, короткочасні захоплення в пошуках найвідповіднішого фаху. В такому стані остаточний визначальний вплив на обрання спеціальності може виявитись або з боку близьких людей, або спеціальної літератури. І все ж це серйозний вчинок – подія вибору спеціальності. Остаточне визначальне враження, звідки б воно не йшло, як би воно не було усвідомлене, є великим поступом у психічному становленні молодої особи. Це перший найвідповідальніший акт за все попереднє життя індивіда.

Усвідомлення факторів, що вплинули на вибір спеціальності, свідчить про певну самостійність вияву здібностей, про їх визрівання. Впливи з боку близьких людей найперше сприяють пробудженню наукових інтересів. Батьки в значній мірі впливають на вибір професії. Часто всьому, що знає абітурієнт до вступу у вуз, та інтересам до, обраної науки він зобов’язаний батькам, їхній професії. Вплив близьких людей може мати прагматичний смисл найліпше влаштуватися і т. ін. Проте, мабуть, є ті,, хто, заперечуючи будь-який вплив з боку рідних, друзів та інших, об'єктивно його має. У випадку заперечення такого впливу слід враховувати домінанту особистих вражень, які відступають на задній план реальні причини обрання. «На вибір факультету вплинуло вивчення і знання життя» (з анкети). «Не спілкування з товаришами, а інтерес до спостереження за поведінкою людей визначило вибір фаху» (з анкети, підкреслено мною. *В. Р.)*.

Та якою б не була форма впливу того або іншого фактору на обрання спеціальності, зрештою остаточний фактор визначається атрибутами самої науки. Вже наукова література наближається до факторів суттєвого значення, бо вперше розповідає молодій людині про

існування наукових проблем. З книжок, доступних розумінню, випливає інтерес до великих проблем науки.

З перших прочитаних книжок з фаху можна зробити висновок, що усвідомлення викладених у них наукових проблем майже не виходить за межі інтелектуальних емоцій або прирівнюється до соціального значення даної науки для суспільного блага. Такі початкові форми безпосереднього мотиву обрання. Разом з тим крізь інтелектуальні емоції пізнання, крізь соціальні причини осмислення даної науки починає виступати її справжній, особливий, суто науковий зміст.

Ось ряд визначень студентів першого курсу (психологічне відділення) про те, які наукові проблеми та в яких книжках цікавили їх до вступу в університет: «О. Я. Пономарьов «Психіка та інтуїція» – вразили психологічні задачі, що були там». «Логічно шукає істину». «У книжках про дельфінів вразило те, що ці тварини мають досить розвинений інтелект». «Б. Г. Ананьев «Людина як предмет пізнання» – складність проблем». «Особливо ті книжки, в яких розповідається про обмежені можливості психіки, необхідність широкого застосування законів психології для практики суспільного та індивідуального життя людини». «Рудик «Психологія: складність людини». «К. К. Платонов «Цікава психологія» – абсолютна неясність, нерозгаданість основних задач у цій найголовнішій для людини науці. Ця ж книга відкрила мені очі на світ, дала елементарні уявлення про психологічні дослідження». (Слід відмітити, що ця книжка має найбільшу популярність серед абітурієнтів). «О. М. Леонтьєв «Проблеми розвитку психіки» – строгість і чіткість, обгрунтованість своєї точки зору». «Б. М. Теплов «Психологія» – те, що існує така надзвичайно цікава наука про людину».

З наукових книжок абітурієнт сприймає загальну проблему людини, і її призначення. Тому не меншу вагу можуть мати книжки художні, сповнені значного психологічного змісту. «Поки ще жодна книжка з фаху не справила на мене великого враження. Мабуть, це справа майбутнього. Але є книжка, яка відіграла велику роль у виборі спеціальності «Жан-Крістоф» Ромен Роллана» (з анкети). Такий підхід до науки виявляється водночас потягом до художнього, романтичного освоєння дійсності. Дальше спрямування пізнавальної діяльності людини (наукове чи художнє) буде залежати від уміння, усвідомлення свого власного поклику і від характеру виявлення здібностей. Та незалежно від того, який шлях буде обрано, художне або наукове освоєння дійсності при умові його результативності завжди поєднуватиме в собі протилежний момент.

Абстрактний потяг до науки має у своїй основі емоційно забарвлене враження, що виникло на основі усвідомлення якогось факту. У зв'язку з недостатньою визначеністю його він може за своєю суттю стосуватись цілого ряду наук. Це в свою чергу сприяє калейдоскопічній зміні наукових захоплень. Але простий буденний факт не може стати в рівень з піднесеним абстрактним потягом до науки, втілити в собі цей останній. Щоб це відбулось, емоційний факт мусить бути фактом надзвичайним. Разом з тим інтерес до надзвичайного факту (і сам по собі цей факт) більш визначений у науковому відношенні. Коло мрій про майбутню діяльність усе більше стискується. Враження від інтригуючого надзвичайного факту може стати визначальним для остаточного обрання професії.

Те, що найбільше тепер спонукає людину до наукового дослідження, є надзвичайний факт. Спочатку просто відомий цей факт повертається до людини якимсь незвичайним боком і постає, зрештою, певною загадкою. Ланцюг відомих зв'язків проривається в якомусь місці: відоме раптом стає невідомим, а тому й дивним. І хоч цей зв'язок не розгадано, він, водночас, існує як зв'язок просторово-часовий або якийсь інший. Він починає незадовольняти саме як такого роду зв'язок. Тепер він не пояснює, хоч раніше вважався достатнім для пояснення. Нерозгаданість зв'язку і приваблює, і породжує низку пізнавальних емоцій на чолі із здивуванням.

Чому ж дана форма зв'язку перестає задовольняти? Тому що більше не працює, тобто не пояснює так, як раніше пояснювала. Виникає розрив у ланцюгу відомого, і зв'язок стає незрозумілим. Але тільки у відношенні до якогось пункту, практичної потреби тощо. Досить розпастись одній ланці, перестає працювати весь ланцюг. Свідомість відомого розпалась. Виникає абсолютна загадка. Предмет науки, а разом з ним і вся наука постають як велике

питання, як своєрідна абсолютна загадка. Якщо з самого початку вражає якийсь один факт, наприклад, те, що дельфіни мають досить розвинений інтелект, то потім вражає складність проблем взагалі, з'являється «надзвичайно цікава наука про людину», яка може постати «абсолютною неясністю та нерозгаданістю основних задач» (з анкети). Те, що в науці виступає як нерозгадана проблема, в суспільній сфері виступає як «недосконале людське суспільство». Засіб його вдосконалення – опанувати науку як зброю для соціальних перетворень.

З самого початку освоєння науки та наукового освоєння дійсності у студентів-психологів зустрічається своєрідна формула – мотив як життєве завдання «пізнати людину, її внутрішній світ». Таку постановку мети ще не диференційовано, і поки невідомо, що означає «пізнати людину»: оволодіти існуючими знаннями про неї або просто виявити пізнавальні прагнення до певних об'єктів. Мабуть, головне тут полягає у функціонуванні пізнавальних структур. У цьому випадку великий інтерес до спеціальності психолога розшифровується як такий, що відповідає схильностям і дає широкі можливості для розвитку пізнавальних інтересів. Своєрідно творчий момент в освоєнні науки тут ще не виступає, і пізнання можна інтерпретувати як знахідку і засвоєння готового пояснення. Диференціація між наукою та її об’єктом не усвідомлюється ще як важлива суперечка і задача.

Інтерес до надзвичайного факту прояснюється спочатку в дивному факті. До нього можна віднести усі випадки незвичайних здібностей тварин, насамперед – дельфінів, читання чужих думок на відстані, питання гіпнопедії, психопатології тощо. Ці факти досить відомі, але вони найбільше заслуговують на увагу, так як містять в собі таємниці. Все інше виявляється начебто зрозумілим і перед дослідником залишається група дивних фактів, найбільш вартих уваги. Існує популярне коло цих фактів. Вони стереотипно повторюються, і, мабуть, кожна з провідних наук має їх удосталь. Сторонні люди найбільше знають про якусь науку саме з боку цих див. Адже інтерес до науки починається з подиву. А зростання цього подиву можливе у випадку, коли і звичайні «зрозумілі» факти починають перетворюватись у дивні, незвичні. Це справжній початок не тільки наукового, а й філософського пізнання. Виховна робота полягає в тому, щоб завжди розширювати коло цих фактів. Важливий не подив сам собою, а те, що спонукає до акту пізнання. Дивні факти, якщо їх не досліджувати, перетворюються у факти звичайні. Те, що утримує їх на рівні пристрасного пізнавального інтересу, поки немає заглиблення в їхню суть, є усвідомлення цих фактів як рідкісних і феноменальних.

Рідкісні, унікальні факти показують психіку людини в надзвичайних її проявах. І цей факт є, справді, об'єктивно феноменальний, наприклад, особливі випадки творчої обдарованості, феноменальна пам'ять, спостережливість, лічба і т. п. Зрілий вчений також цікавиться цими фактами і саме природою такої феноменальності.

Як генетична форма інтересу до науки феноменальні факти репрезентують собою взагалі всі факти науки, які перебувають у полі зору. Лише феноменальні факти на початкових стадіях наукового зростання приваблюють до себе увагу.

І дивний, і рідкісний факти при розкритті їхньої природи стають фактами звичайними, втрачають ореол незвичайності: водночас з цим може загинути інтерес до науки. Розтин феномена означає його втрату. Дальші позитивні трансформації полягатимуть у відновленні цілісності феномена, у сприйманні його на більш широкому фоні, в наданні йому значення, що виходить за рамки безпосередності. Це становить основу естетичного факту, де зміст переважає зовнішній образ. Останній створюється таким чином, що веде в свою глибину пошукову думку: за його зовнішністю криється серйозний зміст. Це наукова романтика. При однакових інших умовах та дисципліна буде привертати до себе увагу молоді, яка дає простір саме цим романтичним пошукам. Так викликають до себе інтерес географічні, геологічні, археолого-історичні науки, їхні факти. Естетичному враженню властива чуттєва цілісність.

Але естетичне, розвиваючи далі пізнавальний інтерес, даючи людині завершену насолоду, в рамках самої художності виявляє власну суперечність. Адже художній образ є несподіваним зближенням фактів (бісоціація), коли дивовижне спонтанно переходить в

естетичне. Оскільки естетичне має в своїй основі бісоціацію, воно має тенденцію до спонтанного переходу в науково-пізнавальне, яке вже не чекає сприймання дивовижного, а само відшукує проблеми. В естетичній формі науки людині легко рухатись уперед, обминаючи круті гори. Наука уявляється досить легкою і приємною подорожжю за художніми фактами.

Естетичне ставлення до дійсності має тенденцію виходу за межі даного надзвичайного факту. Естетика передбачає гармонію фактів, їхній художній зв'язок, що вловлюється на основі інтуїції. Мова йде не стільки про естетичне захоплення окремим предметом, скільки про широку естетичну картину, про естетичний зв'язок, єдність певної сукупності явищ, про інтуїтивне сприйняття світу як цілого, про естетичну мотивацію пізнання. Надзвичайний факт розширюється до факту існування, буття. Він стає єдиним і множинним, сукупністю надзвичайних фактів. Між ними немає строго детермінованого зв'язку з чітко науковою доказовістю. Тому вони розкривають поверховий шар науки, доступний для спостереження і розуміння широкого кола «непосвячених».

Будь-які спроби встановити детальну картину детермінованих зв’язків порушують естетику надзвичайного факту. В такому подвійному стані, коли вже порушується естетична цілісність предмета, але ще не досягнуто строгої наукової доказовості у викладі певного кола наукових фактів, виникає популярна форма науки. Вона дає можливість охопити велике коло наукових проблем, побачити саме проблемність буття. Те істотне, що характеризує популярну форму науки, пов'язується з відсутністю чіткої системності, яка робить науку відразу справою вузького кола «посвячених». Поки що перед нами сукупність фактів, поєднаних єдиною проблематикою. Виклад цих фактів може бути здійснений рядом способів. Деякі з них ще наближаються до художнього відтворення.

На цьому перехідному етапі оволодіння наукою спрямовується через дивовижно популярний факт. Розумові здібності та моральні вчинки дельфінів, випадки телепатії тощо як незвичайні явища вражають розум тим, що їх важко або й, неможливо пояснити іншими аналогічними фактами чи відомими законами. Дивовижне перетворюється в інтригуюче, коли веде розум у свої таємниці. Але величезна кількість фактів лежить недоторканою як така, що не має інтригуючого змісту. Вона є лише фоном для фактів вражаючих. У юнацькому віці це було просто незвичайне. Тут же незвичайне стає відправною точкою для розвитку наукового інтересу, для заглиблення у факт.

Популярна форма науки пов'язується з конкретними ситуаціями якихось відкриттів. Надзвичайний факт «разташовується» на конкретній діяльності вченого, яка виступає тут у всьому інтелектуально-драматичному аспекті, у пошуках, сумнівах і радостях творчої знахідки. Системи науки тут ще немає. Натомість виявляється якийсь важливий факт або навіть закон, але не в його абстрактному виразі, а в надрах історії відкриття, з діалогами друзів і суперечками противників.

О. І. Герцен писав, що науку треба пережити, щоб не формально засвоїти її основу. Найефективнішим спочатку виявляється засвоєння окремих фактів науки як «історії віддкриттів». Наука повертається до молодої людини своїм драматичним характером відкриття – епохальним поворотом в історії самої науки. Діяльність ученого розгортається в часі, а саме наукове положення разкривається як таке, що виникло в певних історико-наукових обставинах. У цьому перше запобіжне подолання догматизму якоїсь теорії, концепції тощо. Вони входять у людину через найінтимніші канали людської особистості, що перебуває в пошуках, входять як драматична подія, так що людина зливається, зростається з ними. Проте це і найбільш активна форма сприймання, тому що людина разом з драматизмом відкриття засвоює його ідейний зміст.

Історія відкриття є творчим процесом в його психологічному і соціальному аспекті. Факт науки розглядається, не в його результаті, не як готовий продукт, а як такий, що має свою художньо-драматичну історію і пов’язується з діючими особами. На передній план виступає пригодницький момент відкриття з його несподіваними поворотами. Процесуальна дивовижність відкриття розкриває людський фактор у науці, а це має велике виховне значення.

Популярна форма науки має вираження також у зв'язку з практичним застосуванням науки, її віднесеністю до гострих життєвих проблем. Суть наукової проблеми відіграє тут службову роль, а головне повернуто до проблеми людини. Саме на цьому грунті криється можливість популярності, можливість практичного ефекту. Молодь звертається до популярної науки з жадобою дізнатися про коди спадковості, трансплантацію частин, органів тіла, про майбутні космічні польоти і т. ін. Складність науково-технічної проблеми не береться до уваги, нею можна, навіть, нехтувати. Цей практичний науковий ефект виявляється разом з тим основою для формування найглибших мотивацій наукового дослідження, основою бачення суттєвих практичних проблем. І все ж це переднауковий рівень. Історія відкриття і практичний ефект є підходом до суто популярної науки, викладеної в доступній формі.

Справжня популярність є доступністю для розуміння непідготовленого читача. Нижчою формою доступності є поверховість, надто зрозуміла, що не викликає ніяких заперечень. Складність науки полягає у недостатній усвідомленості її зв'язків для самого творця. Там, де найскладніше міркування заповнене всіма ланками, наступає справжня зрозумілість. Це пов'язується також (с.30) з умінням викладу. Проте, з другого боку, при сприйманні науки молодь адаптує її складність до рівня свого розуміння. Оскільки ця адаптація не усвідомлюється як така, тобто, адаптованість ототожнюється з самою наукою, але разом з цим робляться спроби встановлення певних положень або захисту точок зору, виникає дилетантизм у науці. Він передбачає поверхневу точку зору, яка полягає в однобічності суджень, у спробах на основі якогось одного поняття з`ясувати природу речей. І от дилетантизм зустрічається з індивідуалізованою дійсністю, відкидає своєрідність предметів, яка не може вміститись в запропоновані понятійні схеми. Правда, дилетантизм має привабливі риси у своїй екстраполятивній місії. Він, по перше, робить спробу накинути якісь «модні» (наприклад, фізичні, кібернетичні або біологічні, не кажучи вже про філософські) поняття на своєрідну природу речей. Значна абстрактивність цих понять робить їх начебто придатними для такого вживання і уможливлює їхнє «панування» над природою речей. Все стає дуже зрозумілим, єдиним поєднаним запропонованою схемою, так що здається, на перший погляд, жоден атом всесвіту не може вислизнути крізь грати цього високого категоріального схематизму. Те, що часто в науці зустрічається як «зведення», або точніше – «піднесення», є звичним дилетантизмом. Ще не виникла потреба пізнати індивідуалізовану суть явищ, і наукова свідомість, що формується, задовольняється такою примітивною роботою.

Позитивний момент дилетантизму полягає у спробах створити цільну картину світу. Така цільність, єдність начебто досягається. Втрата, що при цьому має місце, ще не повітна. В таких узагальненнях людина дістає велике задоволення. Вони, крім того, свідчать про початок наукової роботи. Надто експериментальний початок! Швидкість, з якою відбувається якась екстраполяція категорій, приголомшує, і створюється ілюзія, ніби зроблено все. Перше наукове відкриття: певна сукупність категорій пояснює цілі континенти оточуючого світу. Будь-які спроби показати явище, що не може бути витлумачене на основі таких операцій, підлягають осудові. Таким дилетантизмом страждають не тільки молоді вчені, а нерідко й маститі і навіть певні періоди в розвитку науки.

Те, що пояснює все, практично нічого не пояснює, і весь колоритний, різноманітний світ залишається поза категоріальною схемою. Коли захоплювались нею, вона підмінювала собою світ. Але тепер явища світу виступають на передній план, а категоріальна сітка, як безсила, неспроможна, відходить на задній. Екстравагантна наука поступається місцем нігілізмові. останній свідчить про надмірну критичність, але водночас і про максималізм заперечення, що став на місце максималізму ствердження.

Тут не ставиться питання про зрілий (усвідомлюючий себе) догматизм, скептицизм, або оптимізм і песимізм щодо науки. Це лише певні форми усвідомлення науки в напрямку до її суттєвої повноти. Об'єктивно нігілізм має серйозні підстави, бо свідчить про неможливість з боку дилетантизму пояснити індивідуалізовану суть явищ. Суб'єктивно для молодої

свідомості нігілізм виступає чванливим відкиданням даних науки, які нібито неспроможні бути належним чином пояснені.

Екстравагантна та нігілістична свідомість в науці лише два боки недостатньо глибокого наукового міркування. Нігілізм є самозаперечення популярної форми науки. Він створює прірву між дійсністю та певною концепцією і хоче залишитись на боці дійсності.

Дилетантизм, зрештою, виявляється адаптованою для розуміння даного індивіда наукою. Те, що робить дилетантизм позитивного, с сміливі екскурси в суміжні сфери знання. Він створює науково-пошукову атмосферу і в одному з своїх місць проривається для серйознішого і змістовнішого наукового дослідження.

Спосіб, яким молода людина може здійснити таку вибіркову адаптацію до науки, є розвиток і прихильність до ідеалу вченого**.** Вже в історії відкриття вперше глибоко було усвідомлено людський фактор в науці. Проте в цьому факторі головна увага спрямовувалась на драматизм відкриття, його ситуацію, на пізнавальну людську функцію. Сама по собі цінність відкриття не цікавила. Та коли цей драматизм пізнавальної діяльності поєднується з ціннісним аспектом, перед нами постає певний ідеал ученого. Спочатку це ідеал ученого взагалі (навіть з іншого фаху) , який уміє грунтовно міркувати, згодом це ідеал в обраній галузі науки. Нижча форма ідеалу відповідає драматизованій пізнавальній діяльності як такій, вища – вже переходить від людського моменту до самого змісту науки, який виражається в теоретичній та експериментуючій свідомості.

ІДЕАЛ УЧЕНОГО

У популярних формах науки людина ще не має виразного прагнення до конкретного розв'язання проблем. Навіть сама обрана наука ще не має своїх чітких кордонів. Чим менше виразності має об'єктивний зміст науки, тим більше на перший план виступає сама молода людина, яка прагне до неї, але виступає в своєму максималістичному образі так, як бажає бачити себе в науці – видатним ученим, що здійснює епохальні відкриття. В пошуку себе самого юнак спершу знаходить свій ідеал в образі відомого, видатного або й звичайного вченого.

Дальший розвиток ідеалу іде від об'єктивної форми (уявлення про видатного вченого) до усвідомлення власної творчої особистості. Завершується ідеал його самозаперечення і переходом до цілком об'єктивної форми виразу науки, де будь-який людський момент кваліфікується як суб'єктивізм. Увесь розвиток ідеалу перебуває в гострій суперечності між ідеалом видатного вченого та максималістичним прагненням в науковій діяльності до власної неповторної особистості.

Конкретний безпосередній зміст науки, коли мова йде про ідеал в особі видатного вченого, ще не виступає.

Наголос переважно робиться на результаті діяльності видатної творчої людини, яка приносить користь суспільству. Цей вчений викликає у молодої людини потребу наслідувати йому, а сама наукова діяльність усвідомлюється як подвиг, насамперед морального значення. Проте це наслідування на практиці може бути тільки наслідуванням в галузі наукової роботи. За ідеалом вченого виступає безмежне і дуже складне поле предмета науки. В усій своїй реальній формі з специфічною мовою, символами, технічним .устаткуванням наука і приваблює, і лякає початківця. Але у формі запозичення та наслідування вона здається цілком доступним предметом. Ідеал є можливим виявом захоплення перед наукою, і те, що мас в собі юнак як потяг до наукової діяльності, є беззастережне схиляння перед якимсь ученим Тут часто

вирішальну роль відіграє загально визнана думка про значення даного вченого, а нерідко – і схильність до псевдооригінальності. Спочатку приваблює ученого слава. Потім ця слава при загальнішому ознайомленні з роботою вченого переходить у його науковий авторитет. Останній передбачає напівобізнаність з ним і необізнаність з іншими діячами науки. Авторитет як вираз ідеалу вказує на некритичне напівсвідоме засвоєння якихось понять, коли відоме береться як пізнане. «Засвоєння» цих понять відбувається переважно на базі мнемічної діяльності. Словесні визначення цих понять здаються зрозумілими, і вони діють

на людину майже гіпнотично і напівсвідомо. Іншим чином ідеал не може перейти в авторитет.

Порівнюючи думки про ідеал ученого абітурієнтів та студентів різних курсів, можна виявити певну лінію його розвитку. Студенти-психологи та біологи часто називають ідеалом М. В. Келдиша, який «захоплює різноманітністю здібностей». Ідеалом може бути не тільки вчений з обраної галузі науки, а й зовсім з іншої. Це дає підставу встановити ідеал ученого як такого, певну сукупність своєрідних якостей людини безвідносно до їхньої наукової спеціалізації. Такий ідеал ще не розчленований в його пізнавальних та соціальних аспектах і абстрагується, від певної наукової проблематики. Проблема психології захоплює вченого як творчого результативного діяча.

Аналіз ідеалу розкриває певну сукупність інтелектуальних та характерологічник рис. Проте з самого початку його формування він виявляє тенденцію до деперсоналізації. Такі вислови, як ідеал ученого – здібність до творчості, працездатність, віра в свою справу «Б. Г. Ананьєв – ідеал психолога. Насамперед захоплює його аналізаторський розум», «Ідеал – Л. Васильєв: захопив тим, що насмілився вести дослідження з парапсихології», можуть відноситись до ідеалу митця винахідника, суспільного діяча і т. д. Захоплюють високі якості людини як такої, а згадка про спеціалізацію тут виявляється ще випадковим додатком.

Тут «знання» виступають основою ідеалу. Вибір таких ідеальних основоположних рис залежить від певної зрілості в усвідомленні свого покликання. Знання як основа ідеалу є найтиповішою рисою саме для віку молодості, яка об'єктивно прагне до завершеної системи знань. Основою ідеалу, а то й самим ідеалом можуть бути й характерологічні риси. Цей ідеал логічно, а може, й генетично стоїть попереду ідеалу-знання. «Учений-психолог повинен бути в контакті з людьми, а не сидіти в кабінеті». «Макаренко – захоплює великими здібностями вчителя-вихователя, вмінням знаходити дорогу, людяний підхід до найпропащих, за думкою інших, людей». «І. П. Павлов. Прагнення домогтися поставленої мети величезне працелюбство – ось ті риси характеру, які мені подобаються в ньому». М. В. Ломоносов – цілеспрямованість, величезний талант і розум». «Ломоносов і Леонардо да Вінчі – величезна допитливість». Для одних Ломоносов повертається своєю цілеспрямованістю, талантом, розумом, для інших – допитливістю. «А. Ферсман – глибина розуміння питання». Тут виявлено найістотнішу рису наукової діяльності, пов'язаної з баченням проблеми. «В. М. Глушков – цілеспрямованість, концентрованість». «Григорій Сковорода – відмова від усього для своєї мети, для служіння своїм принципам». ,«Ч. Дарвін – упертість та послідовність». «І. В. Мічурін – захоплює самопожертвою для науки». Ідеалу як вираження потягу до певного фаху тут немає, адже, наприклад, глибина розуміння питання властива й іншим ученим. Уже в такій «антропологічності» ідеал деперсоналізується.

Початкова форма ідеалу стосується певної сукупності рис людини при недобачанні деяких з них. У рамках ідеалу інтелект ученого може бути в суперечності з деякими рисами його характеру. Ідеал людини як такої та ідеал ученого – це вже внутрішня суперечність, і вона, з свого боку, приводить до відмирання певних форм ідеалу у свідомості молодості.

У розповідях абітурієнтів вражає відсутність такої вимоги до ідеалу, як цілісність багатопланової натури. Це – найвища форма ідеалу не юності, а зрілої людини. Мова йде тут не про окремі риси, а про всю багатогранність людської індивідуальності, про єдність учення і поведінки, теоретичного та практичного інтелекту.

На першому та другому курсах ідеал стає більш «демократичним» і спеціалізованішим у порівнянні з ідеалом абітурієнтів. Якщо до вступу у вуз часто ідеалом були вчені іншого фаху, не того, який обирає абітурієнт, і головне у визначенні ідеалу полягало у висоті досягнень або вважались ідеальними риси, що сприяють творчій діяльності, то в міру навчання та оволодіння фахом коло вчених-ідеалів звужується, і залишаються лише вчені з обраного фаху.

Разом з тим, в міру ознайомлення з наукою та лабораторією творчої думки відбувається перехід до об'єктивного змісту науки. Ідеалом стає вчений, що має споріднені творчі інтереси. Так студенти перших курсів відділення психології, насамперед, як ідеали називають І. М. Сєченова, О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, О. В. Шорохову та інших і

навіть згадують викладачів свого університету. Проте характеристика ідеалів з обраного фаху не містить у собі будь-яких конкретних визначень.

За своїм психологічним змістом ідеал виявляється сукупністю загальновідомих позитивних рис людини. З усвідомленням цього відмирає потреба в ідеалізації, з'являється повне заперечення ідеалу в даній науці.[1] Він може ще залишитись у тих науках, з якими менш обізнаний студент. «Ідеалу вченого немає, але багато захоплюють». «Так як у всіх є помилки, ідеал не потрібен» «Ідеалу вченого ще не обрала (!)». ,«У психології такого немає».[2] Ідеал з обраного фаху найбільш критично і по суті обміркований, і більшістю студентів заперечується можливість його існування взагалі.

В абстрактній антропологічності полягає основна суперечність у становленні ідеалу. Останній існує, поки молодь виявляє інтерес до психології дослідника, його інтелектуальних та характерологічних якостей тощо. Коли відбувається перехід до суті наукових проблем, ідеал ученого починає зникати. Людина віч на віч перед дійсністю, і більше немає потреби для розуміння, бачення світу ставити «призму» ідеалу. Об'єктивна проблематика бере гору, антропологізм відмирає. Перед молодою людиною на перший план висувається проблема поклику та власних здібностей, їх чіткої порівняльної характеристики. Ідеал «зовнішній» переходить в ідеал «внутрішній», що мусить стати дійовим стимулом пізнання. З'являються нові питання оцінки власної особи, можливостей її всебічного розвитку тощо.

Ідеал у відношенні до самого себе є трансформацією ідеалу зовнішнього. Тому питання про ідеал пов'язується з питанням про інтерес до всебічного розвитку своєї особистості. Така всебічність є характерною для самоідеалізації ранньої молодості.

Прагнення до «внутрішнього» ідеалу таке велике, що без нього не можуть уявити існування повноцінної людини. Про всі науки, що вивчаються у вузі, слід мати такі уявлення, які перевищували б уявлення філістера. Конкретніше такий ідеал уявляється як сплав найкращих якостей видатних людей, наприклад, Пушкіна, Бетховена, Корольова та ін. Вважається обов'язковим мати подібний ідеал, і не тільки для себе, а й для своїх сучасників. Розвиток розумових сил стоїть перед молоддю як головне завдання. Слід знати хоча б про найголовніше з різних галузей науки, розуміти і по-справжньому любити мистецтво, в міру можливостей працювати фізично, не почувати себе в колі людей скутим через брак знань. Цікавитись мистецтвом і літературою, вчитись танцювати, але при цьому «не прагнути стати суперменом» – все це говорить про величезний інтерес до всебічного розвитку своєї особистості. Всебічно розвинена людина повинна відмінно знати свою та суміжні спеціальності, бути хоча б «грамотною» в усіх інших, крім того, культурно і фізично розвиненою, добре розбиратись у життєво важливих питаннях, знати політику, мистецтво, спорт, уміти відповісти на будь-яке питання, досконало знати іноземні мови. Інколи такий ідеал набуває більш психологізованого вигляду. Тоді людина ставить перед собою мету «вдосконалити свою органічну та психологічну систему»: мати здоровий організм, уміти керувати собою, стримувати себе, на цій основі творити нове і пізнавати ще не пізнане. Це все повинно привести до раціональної, емоційної, вольової та фізичної досконалості: чесності, сили розуму, активної любові до людей, широти почуттів, твердості характеру, глибини знань та фізичної краси.

Випадки, коли мова йде про заперечення можливості існування такого ідеалу, за своєю мотивацією виявляються лише запереченням абстрактної мрії. Тому ствердження і заперечення ідеалу свідчить лише про його службову роль у розвитку наукового освоєння дійсності, а не в намаганні досягти його. Те, чого молодь вже досягає, перестає цікавити її. Так чи інакше проблема ідеалу відходить на задній план, поступаючись місцем реальній творчій роботі. Людина здобуває якісь досягнення, залишаючись звичайною, а не ідеальною

[1] У процесі «деперсоналізації» ідеалу яка-небудь риса визначається як головна. «Ідеал – людина, яка все знає з даного фаху»

2 Тут і далі цитування з анкет.

людиною. Це призводить до переконання що не має і бути не може всебічно розвинених людей. Адже людина не може знати все і це їй зовсім не потрібно. Правда, занепад прагнення до ідеалу пов'язується з розвитком критичності до самооцінки. Ідеал як потрібний момент у розвитку особистості усвідомлюється як зайвий. Інколи робляться посилання на те, що в наш час здійснення ідеалу неможливе.

Якщо ставиться питання в абстрактній формі, взагалі про інтерес до всебічного розвитку своєї особи, то на нього всі відповідають позитивно, з великим запалом. Але конкретного уявлення про таку всебічність половина опитуваних не має. На початку молодості ще буяє потреба в пошуках такої гармонійної особи, але вже усвідомлюється абстрактність юнацької постановки цього питання. Тому вже у студентів першого курсу з'являється думка про те, що основою гармонійного та всебічного розвитку повинна бути спеціалізація як головний стрижень гармонії, як її вісь. І в цій суперечності між спеціалізацією та гармонійним і всебічним розвитком перебуває процес становлення молоді. Разом з вирішенням цієї суперечності молодість закінчується як віковий період. А на початку вузівського навчання з 25 відповідей лише в одній говориться в негативному плані про потяг до всебічного розвитку. В цей час такої позитивної одностайності не можна було зустріти в жодній відповіді на будь-яке питання анкети. За пафосом відповідей це найвитонченіша, бо вона корелює з найважливішим прагненням першої молодості, яке, проте, поступово починає затьмарюватися проблемою спеціалізації. Але це важливий і найреальніший фон для спеціалізації, для плідного її розвитку.

Поступово всі риси гармонійно розвиненої особи концентруються в проблемі знань, і насамперед фахових. Інтерес до них і стає інтересом до всебічно розвиненої особи. Це виступає як її найважливіша риса, як кардинальне питання студентської молоді. Початкові уявлення про знання (як ерудиція особистості) відходять на задній план, а виступають такі знання, які відображають об'єктивний предмет. Інтерес до ерудиції – це ще не інтерес до самого предмета знання. Та він і протилежний ерудованості, яка є всебічністю знань і їхньою великою вадою, хоч і необхідною основою.

У рамках уявлення про ерудицію формується фахове ядро. Всебічність розвитку усвідомлюється як процес постійного збагачення себе знаннями. Можна мати загальні уявлення з усіх інших галузей знань, але з свого фаху знання повинні бути особливо глибокі. І хоч слід добре знати основні періоди історичного аспекту творчості людини в техніці, мистецтві і т. д., вміти добре їх розуміти і відчувати, володіти критеріями художньої цінності, основне полягає в глибокому знанні своєї спеціальності. Бути на її передньому рубежі – головний мотив усієї діяльності. Збагачуючи себе фаховими знаннями, а зрештою, «працюючи за фахом, велике місце в житті відвести для мистецтва, літератури, музики, друзів мати розумне серце, жити як в дитинстві, гостро з подивом».

Розвиток ідеалу починається з потягу до ерудиції. Адже енциклопедичність інтересів як романтичне захоплення практично втілюється в ерудиції, яку молода людина з насолодою хоче «розсипати» перед своїми однолітками («ходяча енциклопедія»). Тут уже починається комунікативний інтерес у процесі формування творчих здібностей, бо ерудиція є ерудиція для інших.

Логічне завершення ерудиції, з якої починається палкий інтерес до знань, пов'язується з аксиологічним моментом. Тому загальна лінія розвитку цієї проблеми починається з ерудиції як широти знань. Це знаходить вияв у глибині знань, що по суті є глибоким мисленням, розумінням. Людина тепер цікавиться не тільки фактами і навіть не ними здебільшого, а проблемою цінностей в галузі людської культури.

На другому курсі опитувані вище потреби «розуміння» не йдуть, про творчість говорять дуже рідко, спорадично, пов'язуючи її з потягом до повноцінного життя. Не відчувається різниці між знаннями, що їх можна здобути у творчих пошуках, і знаннями, які набуваються з готових джерел (книжок, лекцій). Автор-дослідник ще не прокинувся. З'явилась лише жадоба до знань.

Але власне мислення може початися лише на базі усвідомлення суперечностей між фактами всередині самої ерудиції. Цей потяг доцільності знань і породжує необхідність

власної творчості: встановлення єдності картини світу відшукування нових фактів для повноти, цільності картини.

Ідеал ученого має смисл тоді, коли його покликано бути метою наслідування. Із зникненням цієї мети ідеал поступається місцем реальному розкриттю та розв'язанню проблеми. Прагнучи до ідеалу, молода людина лише формує деякі характерологічні та інтелектуальні риси, потрібні для роботи. Ідеал трансформується в інструмент дослідження. Але суперечність ідеалу як інструменту полягає в тому, що він може бути загартований і відточений в реальній науковій діяльності. Тому функціональна необхідність ідеалу починає відмирати тією мірою, якою народжується власна здібність до теоретичного мислення. Правда, експериментуюча свідомість завжди пов'язана з теоретичною і допомагає відмиранню ідеалу. Проте експеримент завжди випливає з певної теорії і завершується нею.

Теоретична свідомість виступає як зміст ідеалу. І хоч здібності експериментатора теж виявляються важливою рисою ідеалу, теоретична свідомість іде попереду. Значно легше для студентської молоді здійснювати теоретичні перетворення матеріалу, ніж експериментально—практичні. Теорія завжди моністична (виходить з єдиного принципу), тому вона і легша для науково-початкуючої свідомості. Експеримент завжди «плюралістичний», і хоч його намагаються підвести під певну теорію, він з великою трудністю дає бажану однозначність, а в ряді випадків одержати її просто неможливо. Експериментуюча свідомість є початком практичного інтелекту. Вперше виникає суперечність (і невідповідність) експерименту і теорії.

ТЕОРЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ

Освоєння науки та перші кроки в її розробці починаються з теорії. Нею відкривається і завершується окремий процес наукового пізнання. Молода людина, сприймаючи спершу теорію, попадає в чисту інтелектуально-термінологічну стихію. Остання – вікно, через яке ще треба побачити нові нюанси буття, предметного світу, своєрідні «первісні факти» - об’єкт інтуїтивного осягнення – основа творчої діяльності в науці. Всі складні побудови теорії лише виражають ці факти і покликані привести до них. Але теоретичні побудови, спираючись на всі відомі символи, в той же час і перешкоджають баченню «первісних фактів», стають бар'єрами на шляху до них. Ось чому першою проблемою в розвитку творчого ставлення до науки є суперечливе відношення між символікою виразу і тим, що виражається. Якщо молода людина зуміє перейти цей бар'єр, вона віч-на-віч стає перед самою «природою речей», перед якимсь відкриттям, тоді символіка вираження приходить сама і, зрештою, в своїй найкращій формі. Це величний процес, і для початку байдуже, має він наслідуваний чи оригінально творчий характер.

Наука є, зокрема, системою понять, виражених певними термінами. Є поняття емпірично прості, їм відповідають чуттєві факти. Але є поняття дуже великого узагальнення (в психології, наприклад, «інтелект», «творчість», «особистість» і т. ін.), які привертають до себе увагу студентської молоді саме трудністю свого визначення. Ці поняття спираються на нескінченну кількість фактів і не можуть бути чітко визначені на початку їхнього аналізу. І прості, і складні поняття засвоюються студентами спершу дуже умовно. До появи системи понять жодне з них не може бути чітко визначеним. З'ясуванняя їхнього змісту триває до того часу, поки студент добереться до «первісного факту». Система понять є лише засобом дібратись до нього. Як своєрідне риштування ці поняття стають потім «протидіючими» для розуміння цього факту. Тут саме і виступає інтуїтивне пізнання, коли людина, пробившись крізь павутинну сітку словесної термінології, стає віч-на-віч з цим фактом. Проте він не має завершеної природи: йому властива якась тривожна інтуїтивна цілісність. Це опускання в глибину факту розкриває його смисл як події, що має чуттєве вираження. Але як тільки цю інтуїтивну подію і помічено (інтуїтивне бачення), людина сповнюється безкінечним змістом відкриття чогось нового у формі науковій, художній та ін. Мова йде про те, щоб оголити від слів цю подію, крізь слова побачити її. Адже в нашому буденному житті все сприймається в мовному контексті, і тому стає зрозумілим відразу, а точніше звично зрозумілим. Трапляється так, що людина може засвоїти систему слів, користуватись нею (і досить

правильно), навіть сперечатись, з іншими, робити якісь висновки, зовсім не маючи інтуїтивного бачення. Така людина, залишаючись на термінологічній поверхні, не спроможна буде до оригінальної Творчості. Цю термінологію вона сприймає як власну, зживається з нею, робить її своєю звичкою.

Головне у вихованні здібностей до наукової творчості: а) відірватися від теоретико-термінологічної схеми, засвоєної поверхово; б) дійти до «первісного факту», здійснити інтуїтивне осягнення; в) оформити його поступово в образі фантазії; г) оформити в логіко-мислительній структурі.

Первісний факт спочатку виступає у формі передчуття, «безобразного уявлення», потім – якогось нечіткого образу, відношення всередині цього образу, якогось зв'язку, але ще не відомо чого з чим. Нарешті, первісний факт береться як подія, яка містить у собі і предмет, і його внутрішні зв'язки, і напрямок розвитку цієї події. Всі ці пункти разом, а насамперед останній, найбільше свідчать про інтуїтивне осягнення первісного факту.

Установлені фактори виховання здібностей пов'язуються з етапами творчого процесу, зокрема в науці. Проте інтуїтивне осягнення факту не становить завершеного процесу пізнання. Інтуїцію слід прояснити спочатку на основі фантазійного, а потім уже творчого процесу. Більш точно: інтуїція іманентно поступається місцем, фантазії, остання мисленню. Витлумачити смисл інтуїтивного осягання означає поставити питання про характер того предмета, що виступає в ньому. Саме тут зароджується змістовне натхнення, хоч перед ним (інтуїцією в цілому) виступає «емоційне передчуття смислу», яке свідчить про те, що тут щось народжується, що предметності ще немає, а є її перший вісник – емоції.

Саму інтуїцію можна охарактеризувати як діяльне, активне відношення частини і цілого, явища і суті, предмета і фону і т. ін. Не ціле саме собою, не суть, окремо взята, а діалектичний зв'язок цих моментів становить смисл, ядро інтуїції. Вона є ніби відношенням тону і обертонів. Останні включаються в структуру якогось образу, хоч і перебувають на рівні несвідомого. Та й сам факт не може існувати незалежно від його обертону, що становить ніби антураж факту, а насправді – його основу. Відшукування основи факту, або відношення факту до його основи, що стає, зрештою, суперечливістю самого факту, і є в процесуальному аспекті інтуїтивним осягненням. Коли факт, виходячи із своєї основи, відображає сам себе в іншому спорідненому факті (а таким стає основа), вступає в дію механізм фантазії.

На другому боці пізнання поряд з фактом виростає своєрідна «раціоналізована наука» – система категорій, яка має певну незалежність від фактів. і тому, власне, й існує, що не залежить від них. Людині здається, ніби «науку легко можна заткнути за пояс», озброївшись певною кількістю категорій. З такою міркою людина, сповнена найкращих поривань, створює раціоналізовану категоріальну систему науки – поверховий схематизм, як первісне вираження прагнень до теоретичних узагальнень. Не спираючись на значну кількість фактів, індивід може вільно рухатися в категоріальному мереживі і надто вільно його перепланувати. Це захоплює, створює видимість реальної і навіть піднесеної діяльності в науці. Така діяльність нагадує сновидіння, коли людина намагається бігти, але стоїть на місці. В пов1язуванні категорій виявляється значний суб'єктивізм. Їхня природа надто абстрактна, дає змогу пов'язувати їх в будь-якій послідовності і створювати видимість необхідності. Цей логічний схематизм є лише підходом до встановлення зв'язку між загальними поняттями науки.

Нарешті, сам індивід усвідомлює легкість перепланування категорій і стає пригніченим від цієї легкості. Наука не чинить йому будь-якого опору. У всеохоплюючій раціональності вона стоїть поки що на задньому плані. Перший досвід невдачі, перше занепокоєння, перший скепсис. Але ці негативні емоції відразу ж долаються переважаючою впевненістю в здатності людського розуму. Приходить свідомість, що в категоріальній грі ще немає теорії, немає основоположних фактів і науки.

Категоріальне мереживо зникає внаслідок іманентних сил самої раціональності. Вихідна позиція може бути різною, рівень деталізації категорій встановити неможливо. Категоріальне мереживо розривається, як блискуче павутиння.

Індивід хоче спертись на щось міцне, непорушне. Він прагне до дійсності, фактів. Але факт є річ дуже вперта. Факти здобувають в експерименті і оформлюють у теорії. Спершу факт має наївний вираз і в значній мірі не раціоналізований. Це, навіть, не факт науки, а щось тільки відоме, яке постало в результаті руйнації категоріального мережива, випало з нього і ніби повисло в повітрі.

Окремі категорії тією мірою, якою намагаються їх співвіднести з дійсністю і обирають для них якийсь приклад, стають відомостями. Перехід від категорії до прикладу свідчить про прагнення відчути живу реальність. Але приклад береться, як готовий, прикладений поверхово, до його категорії. Зрештою, він і зміст має не більший, ніж його має сама категорія. Він не більше пояснює категорію, ніж вона приклад. Адже він, довільно ізольований, не маючи ніяких реальних зв'язків з іншими відомостями, фактами, не має і ніякого смислу. Тому він може бути прикладом до будь-якої категорії. Розвіюється ілюзія вагомості прикладу. Рух уперед може йти тільки в напрямку встановлення зв'язків між відомостями. Але спочатку їх треба зібрати.

Відомості – сирі факти. Їх збирають звідусіль, а спочатку – найбільше з книжок. Відомості відображають водію. Подію описують. Але цей опис поліморфний, поліаспектний, нецілеспрямований. Проте відомості, навіть у своїй ідейній аморфності, мають дух реальності, в якій людина працює більше інтуїцією та уявою, ніж мисленням.

На шляху до теорії факти підлягають інтерпретації. Остання виступає найбільше як продукт уяви. Для встановлення форм і рівнів наукового осмислення фактів досліджуваним студентам психологічного відділення Київського університету ім. Т. Г. Шевченка було запропоновано витлумачити прояви поведінки (включаючи і словесну) дошкільників. Кожному піддослідному пропонували розкрити хід міркувань дитини — пояснення нею певних фактів або подій з навколишнього життя. Завдання вимагало від піддослідного вичерпної науково-психологічної інтерпретації.

В останній виявилось кілька рівнів зрілості:

1. Підведення під абстрактну (віддалену) категорію.

Така інтерпретація здійснюється як результат первісної класифікації подій. Розв'язання завдання полегшується через відшукування віддаленої категорії. Це приводить до грані, де ще залишається правдоподібність, але вже починається абсурдне тлумачення.

Тут спеціально не беруться для аналізу ті випадки, коли загальна категорія зовсім не відповідає тому явищу, яке слід тлумачити. Неправильне пояснення може бути на основі конкретнішої категорії в тому разі, коли зміст її та зміст факту зовсім не співпадають. Інколи студент хоче пояснити якесь явище, але не знаходить відразу правильної відповіді і шляхом невпевнених здогадок висуває ряд неправильних, але самих по собі конкретних припущень. Чим вищий рівень пояснюючої категорії, тим більше очікується впевненість, що вона буде мати інтерпретуючий смисл. І ця абстрактна категорія має для молодості велику привабливу силу. Вона підводить конкретне явище під якусь рубрику, як під великий дах, як під широке небесне склепіння, і під ним все стає рідним і єдиним. На якийсь час абстрактна категоріальність може задовольняти молоду людину. Проте скоро відчувається брак конкретності і людина хоче рушити до грунтовного пояснення.

Прямий перехід до конкретного мислення пов'язується з втратою всезагальності значення початково усвідомлених категорій. Перехід цей нелегкий. щоб він мав серйозну підставу, інтерпретація повинна пройти плідне поле суттєвого аналізу.

2. Відтворення події. Відтворити подію означає для піддослідного уявити необхідні її компоненти й дати достатнє пояснення. Він міркує, про суб'єктивність дитини і хоче простежити хід думок та уявлень, які виникли у неї та привели до даної форми поведінки. Це відтворення руху суб'єктивності відбувається на основі перенесення. Причому всі запропоновані в експерименті інтерпретації у кожного піддослідного мають однаковий рівень глибини, характер і стиль. Такий збіг має смисл закономірності. Пояснення на основі «симпатійного» перенесення і відтворення мотивації, як вона усвідомлювалась самою дитиною, є пояснення найбільш конкретне, таке, що майже збігається з своїм предметом. Інтерпретація тут ніби розчинюється в самому факті, але водночас здійснюється

«вживання» в подію і відхід від абстрактності категоріального аналізу. Це плідний шлях заперечення «віддалених категорій». Треба вжитися в конкретно-чуттєве явище, щоб потім шукати «близької категорії».

Вживання існує не тільки в галузі психологічної науки. Перенесення в об'єкт зустрічається в усіх випадках пізнання, не кажучи спеціально про характер стародавнього світогляду, коли «оживлювались» навіть неживі предмети (анімізм). І тепер механічні та фізичні процеси в певних умовах переживаються на основі динаміки м'язових відчуттів. І сучасна людина реально переживає тиск архітрава на колону, вигин балки під вагою тягаря або велику швидкість якогось тіла тощо. Це становить реальну основу інтуїції в дослідженні процесів опору матеріалів і т. д.

Такий характер відтворення не вважається достатньо науковим. Це переднауковий, первісно-інтуїтивний рівень. На його основі відбувається фантазійний процес при спробі конкретно уявити предмет вживання. Фантазія тут виступає як перша спроба підвести цю відтворену в інтуїцію подію, факт під найближчу психологічну категорію. Остання повинна пов'язуватись з усією конкретністю події. Слід враховувати вік, стать, конкретну ситуацію, тип людини, характер та все інше, що визначає індивідуалізованість цього явища. За браком важливих індивідуалізованих рис відшукувана психологічна категорія не буде в достатній мірі конкретною. Це забезпечується моментом симпатійного перенесення.

3. Конкретна категоріальність. Вона полягає у віднесенні певного явища до його безпосереднього і найближчого поняття. Водночас залишається первісно-інтуїтивна, наочно-симпатійна форма інтерпретації, ще не постає виразна індивідуалізованість події. На цьому рівні наукової свідомості для молоді інтерпретація виявляється достатньою. Об'єктивно – це початок змістовного категоріального аналізу. Одна категорія починає домінувати в тлумаченні, стає провідною. Все інше виявляється модифікацією цієї категорії (точніше – явища, які вона репрезентує). В історичному розвитку науки психології з'являються такі категорії, як «рефлекс», «асоціація», «гештальт», «поведінка», «свідомість» тощо. Тут можна говорити про «зведення» (або «підняття») як правомірну операцію одного з цілої серії можливих пояснень.

Домінування однієї категорії в процесі розвитку пізнання поступається місцем домінуванню іншої і т. д. Наступає етап «категоріальної чехарди». Категорії оцінюються у зв'язку з адекватністю природі речей, і на певний час визначаються найкращими. Але й над останньою висить, прокляття абстрагованості від живої природи, прокляття змертвління. Його можна відвести тепер не поверненням до чуттєвої наочності факту, а категоріальним упорядкуванням.

4. Категоріальне упорядкування. Людина. прагне визначити одну категорію на основі її співвіднесення з іншою, і все наукове пізнання переноситься в план категоріальних координацій. Об'єктивно тут уже виявляється прагнення до системи науки, а далі - розкриття процесу становлення. Категоріальний план дослідження переходить у реальний план відображуваних подій. Це дає можливість здійснити вищий рівень інтерпретації - винайденння реальних залежностей, закономірностей в процесі становлення. Людина усвідомлює конкретну своєрідність детермінізму даної науки, переходить до інтерпретації процесу, становлення на достатньому рівні причинного пояснення.

Постановка навчальної та наукової роботи серед студентської молоді повинна враховувати етапи інтерпретації. Мабуть, на кожному курсі існує якийсь поки що задовольняючий студента рівень інтерпретації. Проте зростаюча інтелектуальна зрілість вимагає переходу на вищий рівень. У зв'язку з цим слід добирати відповідні способи розвитку навичок наукового тлумачення.

Для чіткішого визначення рівня інтерпретації слід давати експериментальні тлумачення на взаємне рецензування. Тут можна з'ясувати той вищий рівень наукового мислення, до якого може дійти студент. Чужа робота виступає саме як відчужена. Це дає можливість для її вдосконалення. Можна також запропонувати через рік-два цю ж роботу самому авторові для критичного розгляду і вдосконалення. В такому рецензуванні виявиться чітко саме

перехід від одного рівня інтерпретації до наступного, з аналізом та критикою рецензованого, зі спробою дати кращу інтерпретацію.

Рівень критики може бути вищий, ніж здатність творення. Тобто аргументована руйнівна сила спочатку виступає як перше усвідомлення позитивного боку творчості, як відшукування потрібного продукту. В цих випробуваннях можна побачити цікавий процес становлення інтерпретації.

Проблеми психології наукової творчості можна проілюструвати проблемою інтерпретації психологічних фактів. Щоб навчання творчої інтерпретації було ефективним, слід принципово визначити її логічні рівні які відповідали б розвитку здібностей і були дидактично доцільними. Варто простежити становлення інтерпретації від чистого сприймання факту до її вищої форми. Тут слід врахувати методологічну проблему, яку піднімають П'яже, Фресс, Роговін та інші, коли вони пояснення психологічного факту виражають у термінах зведення, причому, це зведення є по суті розшуком тих закономірностей, які є спільними у психології з фізикою, фізіологією, біологією, кібернетикою, соціологією, історією і т. д. Але спільні закономірності мають найзагальніший смисл. Вони дійсні і для психології, будемо ми йти вбік математики, фізики чи соціології. Оскільки людина є і фізичною, і фізіологічною, і соціальною істотою, то всі відповідні закономірності цих наук мають якусь спільність з певним рівнем психологічних закономірностей.

Тут можна говорити найбільше про евристичну оптимальність, не про зведення до інших наук, а про екстраполяцію вже відкритих закономірностей в інших науках на пояснення психологічних явищ. Якщо дану закономірність, наприклад, з фізіології або соціології ми переносимо в психологію, що становить якийсь рівень пояснення, то це означає тільки те, що ми знайшли таку закономірність, яка є властивою і для психології. Думка, ніби явищем фізіології або соціології пояснюється психологічне явище, є ілюзорною. Ось чому зведення є не поясненням, не інтерпретацією, а тільки евристичною екстраполяцією, що допомагає побачити цей же закон і в самій психології. Так можна знайти закони психології родового (для всіх наук) значення. Проте це тільки половина справи. Треба винайти суто психологічну закономірність, яка, правда, виходила б із загальних, але водночас, була психологічно специфічною. Спільні з іншими науками закони є постійно діючими факторами. Психологічні закони стосуються утворення структур індивідуально специфічного характеру. Тут виступає принцип індивідуалізації, який вперше чітко для психології був сформульований В. М. Бехтєрєвим, зокрема в «Колективній рефлексології» (Птгр., Изд-ское т-во «Колос», 1921). Проте і цей принцип не є специфічно психологічним, бо він бере свій початок ще з неживої природи, спершу в розпливчастій невиразності, і досягає вищого значення та розвитку в людині, насамперед, творчо діючій. Принцип індивідуалізації є перехідним до «творчої причинності», передусім, в тому значенні, що психічний розвиток є значною мірою творчістю психічного. Проблему творчості можна тлумачити як загострення проблеми розвитку.

Інтерпретація психічних явищ повинна включати аспект «творчої причинності» як свій завершальний етап. На окремих «зрізах» психічного ця причинність дістає найближче пояснення. Випадкове пригадування можна пояснити найконкретніше асоціативним принципом, а здійснення вчинку – певними мотивами. Проте окремо мотив не є причиною вчинку, а становить його складову частину. Як частина, не пояснює ціле, так і мотив є лише частиною повної причинності. Другим її компонентом є ситуативні відношення. Але й при наявності належної ситуації та відповідного мотиву вчинок може і не відбутись. Психологу потрібно тут вставити, зокрема, внутрішню готовність, установку на здійснення, внутрішнє виконання. Відомий радянський психолог Д. М. Узнадзе вважає це вирішальним фактором у здійсненні вчинкової дії. Проте може бути і внутрішня проробка, і повне суб'єктивне виконання вчинку, але останній не здійснюється реально. У зв'язку з цим швейцарський психолог Ж. Нюттен, який працює в галузі мотивації, назвав проблему переходу від суб'єктивного аспекту дії до об’єктивного, псевдопроблемою.

Як би не посилювали суб'єктивний аспект введенням установки або інших факторів, необхідність переходу до вчинкової дії логічно не здійснюється. Слід поставити питання

інакше. Включення людини в ситуацію становить активну перетворюваність, якщо брати мотивацію ізольовано від ситуації й гадати, як вона перейде у вчинкову дію, можна прийти до проблем, схожих на славнозвісні апорії Зенона: людина ніколи не зможе зрушити з місця, тому що повинна спочатку подолати відстань А, а перед цим – А\2 ще до цього А\4 і т.д.

Ахілл ніколи не дожене черепаху, а людина, втративши все своє волосся, не стане лисою. При такому міркуванні не можна завершити причинність, так щоб вона перейшла у дію.

Вчинкова дія як єдність ситуації і мотивації вже реалізується, бо повністю визначена своїми компонентами. Справа не в тому, буде рухати людина своїм тілом, чи ні. Вчинок с реальною взаємодією людини з ситуацією. І якщо тільки ситуація розвивається, то розвивається (і здійснюється) вчинок, незалежно від того, бажає цього людина чи ні, рухається вона, чи перебуває нерухомою. Перехід до дії спричиняється не інтенсифікацією ізольованого мотива, а реальним перетворенням ситуації, в яку включено суб'єкт вчинкової дії.

У випадку ж, коли людина прагне інтенсифікувати розвиток подій і активно перетворює ситуацію (тобто знову виникає бажання побачити перехід ідеї в дію), слід враховувати механізм емоцій, які об'єднують ідеальну та тілесну сферу людини і повинні обов'язково бути включеними в детермінаційний ланцюг вчинку. Точніше буде говорити не про перехід ідеї в дію, а про вираження ідеї в дії. Або ж ідея та практична дія інтегруються в якомусь вищому синтезі, крім емоціонального. Не слід забувати й того, що тілесна дія теж розумна, і що ідея певною мірою формується в практичній дії. Мова йтиме про перехід ідеальної розумності в розумність тілесну. Пусковий механізм ідеї і тілесної дії є механізм емоціональний.

Так в цій проблемі, яку було взято для прикладу, поступово з'ясовується достатній рівень інтерпретації.

Те, що людина робить тільки в своєму інтелекті, вона хоче здійснити в реальній життєвій ситуації, але так, щоб ця ситуація була повністю їй підвладною. Операції в матеріальній дійсності повинні нагадувати операції в чистому інтелекті. З такою міркою молода людина вперше підходить до проблеми експериментального відтворення дійсності.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Виникнення потягу до експериментального дослідження пояснюється суперечністю між теоретичним і практичним підходом до дійсності. Абстрактність початкових теоретичних побудов, відсутність у них грунтовних підстав, схематизм і довільність гіпотетичних припущень відвертає молоду людину від суто теоретичного споглядання. Відшукування твердої опори в матеріальному світі переносить погляд до експериментальної діяльності.

<...> Експеримент покликаний виявити в цільній події певний аспект зв'язків, залежностей, відношень. Як і в суб'єктивно-мислительному акті (мабуть, ще більш загостренно), він розтинає, але вже реальним ножем, цілісне явище. Структурний підхід теорії та експерименту до об'єктивної дійсності один і той же. Їхня відмінність полягає не в структурі, а у формі буття.

Відтворити багатоманітність відношень події в експериментальній діяльності можна лише на основі комплексного експерименту. Ця комплексність може бути завершеною досить умовно, так як і теоретична структура. Тому експеримент має внутрішню тенденцію до перманентного розвитку.

Логічно потяг до теорії передує потягові до експерименту. Останній спершу усвідомлюється як *доказ* теорії. Проте, коли здійснюється експеримент, виникає необхідність його тлумачення, потреба його теоретичного усвідомлення. Теорія виступає як доказ істинності експерименту.

Своєрідний ізоморфізм теорії та експерименту усвідомлюється в трьох типових тлумаченнях стосовно їхнього співвідношення. Перше виявляє теоретико-ідеалізовані відношення до дійсності, друге віддає перевагу експериментальному дослідженню, третє виявляє необхідність їхнього радикального сполучення. Проте навіть сам підхід до

експерименту виявляється спочатку дуже ідеалізованим, абстрактним, і він ще не уявляється у всій його чуттєво-предметній складності.

Побудова експерименту вимагає від науковця великої сили уяви, яка могла б оперувати образами реальних предметів. якщо теорія має стосунки тільки з «чистим» предметом дослідження, то експеримент повинен і може розкрити цей «чистий» предмет лише на базі технічної комбінації. Техніка експерименту є суттєвим ускладненням для вимог, що ставляться до здібностей наукового дослідника. Крім того, в експерименті зненацька виявляються такі зв'язки, відношення, які теорією навіть не передбачались.

Ось чому при всій структурній ізоморфності теоретичного і експериментального підходу до природи речей, останній виявляється дуже специфічним та вимагає для свого здійснення певного хисту. Теорія завжди залишає щось, не зовсім прояснене, що потім настійливо виступатиме в експериментаторській діяльності.

Експеримент з самого початку виступає немов «магічний» засіб для оволодіння явищем. Те, що не може здійснити теорія, сподіваються знайти в експерименті. Проте потяг до нього, незадоволення недоліками його постановки в навчальному процесі свідчать про велике зрушення свідомості в бік практичного підходу до вивчення життя.

Молода людина, прагнучи до науки, спочатку з погордою дивиться на експеримент як на повзучу емпірію. Але експеримент дає можливість зробити те, що не вдалося в теорії в категоріальному мереживі: встановити реальні зв'язки між подіями, їхні суттєві контакти.

В експерименті подія ізолюється від інших подій, на неї впливають спеціальними агентами. Те, що внаслідок цього робиться з подією, спричинюється цими агентами. Проте їх ізоляція (насамперед, в психологічному дослідженні) значно обмежена, і реально діє сукупність агентів, які і спричинюють до різних наслідків. «Чистий» ескперимент є ідеальним прагненням. Те, що одержують в експерименті, залежить також від самого тлумачення.

Чи не найбільш тонкі творчі здібності молодого вченого (інтуїція, творча уява та творче мислення) виявляються саме в побудові експериментального дослідження. В процесі створення гіпотези уява може мати навіть романтичну довільність, але при переході до теорії через експеримент уява набуває реалістичних проблемно-ситуативних рис. Тому теорія, що виникає на базі експерименту є теорією грунтовною.

На основі реального експериментування виникає експериментування уявне. Воно охоплює таке життєве багатство ситуації, яке ніколи не може бути відтворене не тільки в експерименті лабораторному, але й природному. Разом з цим в такому багатстві ситуації слід відокремити певну провідну лінію, очистити її від другорядних сплетінь, посилити її значення та звучання. Така здібність приходить не відразу.

У відношенні «гіпотеза-експеримент-теорія» розвиток здійснюється таким чином: 1) гіпотеза домінує над експериментом і майже прирівнюється до теорії; 2) перехід до експериментування відбувається з втратою гіпотези (невідповідність експерименту гіпотезі). Експериментування стає повзучим, так що навіть втрачається предмет експерименту; 3) в реальній єдності гіпотези та експерименту виникає дійсна теорія.

Експериментальний аспект науки пов'язується також з інтуїтивною здатністю, як найпрактичнішою. А перехід від експерименту до теорії здійснюється на основі переходу від інтуїції до уяви. Експеримент – цілеспрямоване здобування фактів. Інколи виникає погорда до експерименту, нігілістичне ставлення до нього. Адже в ньому розтинається якась цілісність, відпрепаровується факт, відрізається велика кількість його зв’язків з світом. Експеримент прирівнюється до простої бездумної констатації фактів. Але дальше поглиблене розуміння показує, що цей експериментальний факт є по суті фактом зв'язку, причому безпосереднього, і поза цим зв'язком факт не існує (безпосередній зв'язок виступає інтуїтивним за своїм походженням). Усвідомлення того, в що в експерименті здобувається такий чистий, зв'язок, залежність, кореляція, надає студентові наукової наснаги. Адже цей осередок зв'язку лежить в основі безкінечної мережі зв'язків і відношень, до виявлення якої і прагне «міркуюча молодь». Експеримент – цеглина Великої Мережі Дермінізму.

Складність оволодіння експериментом полягає в тому, щоб очистити відшукуваний зв'язок і показати недвозначну залежність. Для досягнення цієї мети встановлюється по можливості в мисленому експерименті велика кількість гіпотетичних зв'язків, а серед них потім відбирається найактуальніший.

Теоретична робота передує експериментовані, вона ж його завершує, обіймаючи певну сукупність експериметальних даних. Якщо експеримент має аналітичний характер, то теорія – синтетична.

У процесі становлення наукової свідомості виникають такі її форми, як гіпотезуюча, експериментуюча і теоретизуюча. В першій формі свідомості виникає уявний експеримент як перехід до експерименту реального. Уявний експеримент ніби розкриває функціональну анатомію досліджуваної події, він конкретизує гіпотезу, він, зрештою, наближається до гіпотези, але не тотожний з нею. Він стає інтерпретацією. Остання має спочатку певну вірогідність, відтворюючи можливий хід події.

За вірогідною інтерпретацією йде експеримент реальний. Він втрачає велику кількість зв'язків, прагнучи до встановлення провідного. Але те, від чого абстрагується експеримент, залишається для людини проблемою, нерозв'язаним питанням, від якого тимчасово абстрагувались, щоб почати реальне вивчення. Нерозв’язане питання викликає наступний експериментальний крок. Експеримент стає перманентним, тому що на його основі виникає теорія. Певний виток спіралі завершується. Здійснено необхідну кількість експериментів. Вірогідна інтерпретація стає єдиною правильною. Це є теорія. Але перед цим є ще етап встановлення закономірностей. Останні об'єднуються в теорію. Закономірність і є винайденим в експерименті тісного (безпосереднього) зв’язку. Оскільки експеримент по суті своїй перманентний, то закономірність стає також перманентною, а отже, і теорією.

Такий шлях наукових форм свідомості. Він повинен визначити виховний процес у вузі, стадіальність цього процесу. Деталізований ланцюг форм наукової свідомості матиме такий вигляд: гіпотеза, уявний експеримент, вірогідна інтерпретація, реальний експеримент, встановлення закономірностей, створення теорії.

Експериментальна свідомість уже є свідомістю практичною, тому що має справу з множинними зв’язками досліджуваного факту. Проте експеримент ще не розкриває єдності множинних зв'язків. Це мусить здійснити практичний інтелект. Людина, що володіє розвиненим практичним інтелектом, є найбільш соціальною істотою.

ПРАКТИЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ

Теорію покликано визначити конкретні зв'язки між подіями, фактами та ін. Вона залишає конкретне «заземлення», що було на базі експерименту, і здійснює таке узагальнення, яке виходить за його межі. Водночас теорія не може інтерпретувати дійсність, не спрощуючи та не огрублюючи її. Теорія, що за природою своєю прямує до єдності та цільності своїх компонентів повинна виходити з одного принципу. Два принципи мають бути узгоджені між собою на основі одного і т. д. Нескінченна складність та невичерпність світу, чинять опір такому «принциповому» тлумаченню. Теорія індиферентна до тих фактів, які випадають з її структури і затушовує суперечність між багатоманітністю дійсності і своєю вузькою міркою.

Людина прагне створювати теорію як структуру знань, щоб підійти до розв'язання світоглядних проблем а, зрештою, самої поведінки. Людина повинна встановити справжнє відношення між теоретичним і практичним інтелектом. Усвідомлення такого відношення між цими видами інтелекту є., завершальним етапом в процесуальному циклі наукової творчості. Те, з чого починається розгляд (необхідність знайти детермінований ланцюг мотивації) всієї проблеми, знову з’являється як результат, як встановлення справжнього відношення між теорією і практикою, а найбільше – моральною поведінкою. Людина увійшла в науку і визначила за її допомогою свою головну мотиваційно-моральну проблему. При цьому індивід зберігає певну автономність наукової творчості, що дає змогу йому здійснювати фахову спеціалізацію.

Теоретичний інтелект, прагнучи до ідеальної повноти знань, заходить у тупик у своїх намірах до всеосяжності та в ідеалізованому відображенні дійсності. Грунтуючись на

єдиному принципі, теоретичний інтелект не може пояснювати безмежну повноту своєрідних та індивідуалізованих явищ. Поза ним залишається щось репрезентоване з самої дійсності. Ідеалізованих принципів може бути безмежна кількість. Виника вони падають один за одним, як такі, що не відповідають усій повноті дійсності. Теорія іншою бути не може.

Справжнє подолання недоліків теоретичного інтелекту здійснюється в практичному підході до дійсності Такий підхід є також певною інтелектуальною установкою, а не тільки практично-речовою зміною, у зв'язку з чим доцільно вживати слова «практичний інтелект». Там, де переходить один інтелект в другий, де зачіпається вся людська істота, криється смисл переходу від вік молодості до віку зрілості.

Прагнення до принципової системи понять та усвідомлення її суперечностей приводить до серйозної переоцінки цінностей. Студентська молодь з самого початку навчання у вузі прагне до «абсолютно» повного енциклопедичного знання як єдино істинного. Вона інтуїтивно відчуває нестачу своїх знань і усвідомлює вимоги до свого власного інтелектуального зростання. Таке усвідомлення симптоматичне. Воно спричиняє до краху ідеалізованого інтелектуалізму. Молодь, що прагне до науки, переживає якийсь злам у відношенні до неї. Це починається вже на четвертому курсі, може трохи раніше, де вимоги до принципової повноти знань найвищі, але неможливість досягти її пояснення недбайливим ставленням до науки з боку викладача, його нездатністю до високого абстрактного мислення, його кволою ерудицією і т. ін.

Психологу чи не найважче здійснити перехід від теоретичного до практичного інтелекту. Від абстрактних книжкових схем цьому фахівцеві треба перейти до живої неповторної індивідуальності, яка виходить далеко за межі навіть найскладніших схем. І тут він розгублюється, тому що життя не входить в абстрактні схеми. Вони лише приблизні орієнтири в практичній діяльності людини. Те, що відбувається в житті, на виробництві, спочатку шокує молодого фахівця. Лише поступово він оволодіває практичною повнотою життя.

З відношення між теоретичним і практичним інтелектом виникає найгрунтовніша база для творчості. Теоретичний інтелект ставить ідеалізовані вимоги до життя, бачить його недосконаліть, і цим спонукає людину до вдосконалення дійсності.

Практичний інтелект не слід розуміти тільки як такий, що діє в моральній сфері. Він охоплює живу багатоманітність життя, перед якою теоретичний інтелект виявляє певну розгубленість. Практичний інтелект зароджується вже на базі предметно-практичної інтуїції, яка зовсім ігнорує визнані форми та зміст речей, руйнує і перетворює предметний світ без будь-якої: упередженості. Тепер у вік молодості практичний інтелект є інтелектом індивідуалізації та її зв'язку з певною інтегративною схемою. Це має аналогію з процесом виникнення характерологічних рис, які в своїй сукупності створюють повноцінний характер. Тут у сфері цього виду інтелекту інтуїція пов'язується з відчуттям індивідуалізованості події, бере її відразу інтегративно і комплексно з іншими індивідуалізованими подіями. І дитина сприймала предмет цілком, але вона зовсім не зважала на його своєрідність. Тепер для цього, настав час великої уваги до своєрідності явищ.

Індивідуалізований підхід свідчить про вичерпне розуміння зв'язків даної події з оточенням, ситуацією, що її визначає та визначається нею. Постає новий предмет пізнання характерологія об'єктивності. Її треба добре знати, щоб творчість не була поверховою. Зріла творчість враховує характерологію об'єктивності. Це означає: максимальна інтеграція при максимальному збереженні індивідуалізованих рис. Такий перший смисл дії практичного інтелекту. Це і перша вимога до його виховання.

Смисл практичного інтелекту полягає далі в тому, щоб змінювати саму індивідуалізовану силу речей, зважаючи на її індивідуалізовані риси. При повній і завершеній недоторканості індивідуалізованих явищ інтеграція буде неможливою. Проте нищити своєрідне – ніколи не здійснити інтеграцію. Своєрідне треба залишати як базу буття. Але на нього слід накласти таку інтегративну схему, яка сповнила б єдиним змістом і єдиною метою ці індивідуалізовані події. Творчий принцип на рівні практичного інтелекту означає інтеграцією через своєрідність та своєрідність через інтеграцію.

Індивідуалізоване повинно спонтанно, вільно «повертатись» до інтегративної структури. Це означає, що практичний інтелект стає переважно етичним, моральним інтелектом в широкому розумінні цього слова. Він надає єдино можливий справжній смисл існуванню теоретичного інтелекту. В переході від теоретичного до практичного інтелекту виступають такі форми світоглядної свідомості, як *оптимізм, песимізм, догматизм, скептицизм*, та ін.

Тією мірою, якою перехід одного інтелекту в інший ще не відбувається людина оптимістично сприймає середовище. Схематизм теорії ще не торкається живої дійсності, їх невідповідність ще не сприймається. Перші антагонізми вважаються за чисті випадковості. Досить лише застосувати розум, і все стане на своє місце відповідно раціоналізованій схемі. При дальшому переході теорії в практику виявляється їх розбіжність, невідповідність, і при фіксації уваги саме на цьому молодою людиною оволодіває песимістичний настрій.

І песимізм, і оптимізм показують лише те, що перехід одного розуму в інший триває, що творчість справжня ще не наступила. Але водночас такі емоціональні стани свідчать про потребу творчого ставлення до дійсності. Сила і ширина амплітуди «впевненість-сумнів» є показником *творчої сили*.

Проблеми оптимізму і песимізму, як вони з перших років навчання постають перед студентською молоддю, досліджувались нами в спеціалізованих бесідах з метою виявлення перших розчарувань в обраній спеціальності та характеру оцінки власних творчих здібностей.

Причини песимізму і песимізм, безвір’я, простого незадоволення наукою мають у конкретному виразі безліч причин, проте в їх основі лежать ще не встановлені справжні кореляції між теоретичним і практичним інтелектом.

Одними з перших виникають теоретичні труднощі, пов'язані з вивченням суміжних та прикладних галузей науки. Обраний фах уявляється ще в своїй прямолінійній чистоті. Все інше позафахове усвідомлюється так, що заважає магістральній діяльності. Можна зустріти посилання на складність самої науки, на брак належної розробки експериментальних досліджень, на погану побудову навчальної програми. Це теоретична наївність, яка бажає бачити в науці раз і назавжди встановлені догми. Будь-яка теоретична розбіжність уже ламає людину, викликає розчарування. Причина його «у відсутності загальноприйнятого твердого погляду на багато питань в цій галузі». Лякає «маса літератури, різних поглядів, течій, підходів, трактувань і т. д., що ніби примушує розпорошуватись. Брак чітких термінів, понять, формулювань, подібність їх до багатьох загальнолюдських понять (вияв потреби в специфічно «кастових» словах. - В. Р.) створює хибне враження розуміння цих питань». Після школи молодь насамперед вражає те, що властиве для процесу становлення провідних галузей науки, водночас вона усвідомлює «недостатню розробку методології, неточність понять, висновків, недостатній розвиток самої науки» і т. ін. Проте предмет науки ще бачить крізь призму книжок, ототожнює його з книжковими знаннями. А треба його відчути безпосередньо, тоді можна буде бачити проблеми і творчо працювати. На початку навчання книжкова наука. Жахаються, що багато точок зору, не добачають самого об'єктивного предмета науки. усвідомлення книжкової плутанини повинно вивести людину до самої природи речей, в якій можна побачити справжні творчі проблеми. Правда, спочатку людина розуміє навчально-наукову систему, а вже потім прагне до власної системи, до відкриттів.

Інший вид труднощів в освоєнні науки усвідомлюється як вада чистої теоретизації, прагнення до практики, потреба зблизити науку і життя. Це спрямовує молодь проти абстрактної «книжкової науки», далекої від справжнього життя, але вона ще не бачить реальних шляхів застосування науки на практиці. Це специфічний вид труднощів у процесі оволодіння наукою. Від того, як буде знайдено шлях подолання бар'єрів між теорією та практикою, залежатиме настрій – оптимістичний або песимістичний – в процесі засвоєння науки.

До вивчення природи оптимізму та песимізму, як вони виступають на початкових стадіях засвоєння науки, треба підходити з двох боків. Перший психологічно простіший: розчарування в навчанні з погляду студентської молоді на різні недоліки, переважно

навчального процесу. Другим боком цієї справи є самокритичність, яка виявляється в самооцінці власних здібностей до наукової роботи. Усвідомлення їхнього низького рівня може привести до песимістичного погляду на процес оволодіння наукою. Оцінка власних здібностей змінюється від завищеної до заниженої з року в рік. Дані самооцінки були одержані в результаті з'ясування питань про власну оцінку здібностей до наукового мислення, про віру в науку у зв'язку з ростом знань студентської молоді, а також дослідження проблеми, чи є обрана спеціальність покликом та чи відповідає обраний фах здібностям. Оцінка власних здібностей проводилась за десятибальною системою. Нижчий рівень – 3, вищий – 10. Переважають оцінки 4 і 5. В ряді відповідей знаходимо розповідь про ставлення до своїх науково-творчих можливостей без встановлення якогось балу, але майже всюди в цих випадках зустрічається прихований смисл: оцінка трохи вища середньої. Це суперечить висловам про відсутність творчих планів. Але в цілому в таких оцінках найзагальнішим чином виражено ще підсвідомі прагнення до творчості, і менше – їхній усвідомлений рівень. Останнє властиве студентам старших курсів. Ця оцінка є також підсумковою ідеально-туманних прагнень до науки, поділених на невизначеність для студента самого наукового предмета. Чим вищий бал ставить собі студент, тим невиразнішою слід вважати для нього науку.

Буває, що студенти спеціально не цікавляться такою оцінкою з тих міркувань, що важко визначити її, проте вони мають щодо неї певний оптимізм. І якщо навіть оцінка теперішнього стану здібностей досить низька, проте певні надії покладаються на дальше навчання, на здатність творчих здібностей до розвитку. Глибинну мотивацію про характер оцінки власних можливостей висловлено в такій відповіді: «Я надто скромний, щоб оцінити себе високо, і надто самолюбивий, щоб оцінити себе високо, і надто самолюбивий, щоб оцінити себе високо, і надто самолюбивий, щоб оцінити себе низько. З боку видніше, тим більше, що привід до оцінки з'явиться пізніше». Переважна більшість тверджень позитивна. Але, навіть, у різного роду застереженнях, що мають частковий характер, віра в можливість пізнання залишається непохитною. Визнається, що у творчості слід проходити через етапи сумніву, які можуть підтвердити правильність або помилковість обраного шляху. Заглиблення в основи спеціальності приводить, як правило, до виникнення все більшого інтересу до неї, і в першу чергу тому, що чим більше знаєш, тим більше виникає нових питань. Це розширення кола невідомого не відбивається в песимістичному настрої. Чим більші знання, тим більше виникає поривань до знання, яке внутрішньо сприймається як своєрідне незнання. Тут важливо відмітити співвідношення між усвідомленням знання і незнання, їхню своєрідну діалектику. Усвідомлення сфери незнання, ще непізнаного (це суперечка, але вона реальна) свідчить про початок справжньо наукових прагнень. Своєрідне незнання, яке переживає людина, більше, ніж рівень знань, свідчить про початок етапу усвідомлення справжніх наукових проблем.

Мало корелюючими з власною оцінкою виявляються дані про характер усвідомлення життєвого поклику. Важко знайти позитивні дані про те, що обрана спеціальність є покликом. В тій чи інший формі «поклик», мабуть, вважають надто високою мірою оцінки схильності та обдарованості в науці. Чіткого усвідомлення цього питання, мабуть, бути не може. Адже позитивна відповідь на нього входить :в суперечність з потягом до багатопланової ерудиції, до всебічного знання. І тільки тоді, коли з'являються перші спроби творчих досягнень, молода людина зможе відчути поклик до конкретної науки. Грані між науками для студентів молодших курсів ще розмиті. Їхнім покликом поки що є не чітко визначена певна наука, а прагнення до ерудиції ще має найширшу основу. Поклик розкривається разом з продуктивною творчістю і науковою визначеністю. У випадку, коли поняття про здібності ставиться з менш вимогливим змістом, коли поняття поклику замінюється поняттям «здібностей», кількість позитивних відповідей значно зростає. Проте переконатись у наявності здібностей ще ніхто не міг: це тільки перша половина терміну навчання у вузі. Але крізь усі форми відповідей проглядає якась упевненість, віра в те, що дана особа мас якусь частку таланту. Про це свідчать численні спроби, встановити «процент переконання» в

наявності таланту. Цей процент не падає нижче 60. І ця віра тим більша, чим менше було спроб активної діяльності в науці.

Певний інтерес становить розкриття конкретних залежностей між своєрідними науковими настроями світоглядного порядку (оптимізмом і песимізмом) з усвідомленням питання про творчі плани на майбутнє, про вищу мету оволодіння наукою, а також з уявленнями про майбутню роботу. Наявність творчих планів безпосередній вияв оптимізму. Помічається серйозний нахил до бажання розв'язувати практичні проблеми життя, що гостро хвилюють людство. Серед таких проблем у студентів-психологія можна знайти: особистість і група, проблема вибору, авторитету, повернення якомога більше психічно хворих до нормального життя, застосування здобутих знань на, практиці, вміння розбиратися в людях, втілювати новітні досягнення в життя, щоб дати більше відповідей на питання, як зробити життя людей кращим, принести користь людям, довести, що потрібно вдосконалювати викладання в школі, на основі пізнаних закономірностей навчитися розумно керувати психікою, дати людині практичні методи для власного удосконалення в духовному житті, вивчити все те, що створено в її галузі і, якщо вдасться, розробити ці питання далі. А головне практичне засвоєння знань, впровадження їх у виробництво, що поки дуже мало здійснюється в психології.

Реальний вияв творчих здібностей можна знайти в курсових та дипломних роботах. Попереду практика виробництва, наукові дослідження, викладацька робота тощо.. Виникають нові більш зрілі відношення між теоретичним і практичним інтелектом. Розгляд освоєння науки та наукового освоєння дійсності завершується практичним відношенням. Адже «практика вища за (теоретичне) пізнання, бо вона має не тільки достоїнство загальності, але й безпосередньої дійсності»[1].

На жаль, у психології немає чіткого визначення різниці між теоретичним і практичним інтелектом. Загальна абстрактність цих визначень не показує їхньої специфіки. Практичний інтелект, або практичне мислення, пояснюють тим, що об'єкт такої мислительної діяльності виступає як матеріальний, фізичний об'єкт. Сама мислительна дія в такому випадку не виділяється в самостійну ланку, а нерозривно вплетена в матеріальну діяльність, тобто, здійснюється як реальне, матеріальне перетворення.

Результат такого мислення виражається не в знаннях, не в теоретичних продуктах і т. ін., а в практичному перетворенні проблемної ситуації, наприклад, відкривання клітки твариною тощо. За Рубінштейном, наочно-дійове мислення визначається як елементарна форма практичного мислення. В цілому практичним він називає «мислення, що здійснюється в ході практичної діяльності і безпосередньо спрямоване на розв'язання практичних задач».[2]

Тоді постає питання, чи варто при такому (дещо тавтологічному) підході до практичного інтелекту виділяти його як спеціальний об'єкт дослідження. Мабуть, ні! Практичний інтелект має своєю найпершою ознакою моральність, індивідуалізацію, творчість. І це вища форма соціального інтелекту піднесена мета формування виховання.

ФОРМУВАННЯ ЗДІБНОСТЕЙ ДО НАУКОВОЇ ТВОРЧОСТІ

Освоєння науки та наукове освоєння дійсності вказує напрямок формування здібностей до наукової творчості. В зарубіжній психології, переважно американській, проведено велику кількість деталізованих досліджень як структури самого творчого інтелекту, так і тих засобів, що можуть сприяти його формуванню. На жаль, усі ці дослідження мають дві принципові вади. Перша полягає в теоретичних міркуваннях, які здебільшого наскрізь пройняті відкрито чи замасковано психоаналітичними тенденціями з спробами віднести всю проблематику

[1] Див.: Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. М., 1964. С. 366.

[2] Там же, С. 365

[3]Див.: Kubie L. S. Blocks of Creativity. В ку.: Explorations in Creativity. За ред. Ross L. Mooneyand Taher A. Razik. N. Y., 1969.

творчості до взаємодії між її свідомими, підсвідомими та несвідомими компонентами. Цим відсувається на задній план проблема наукового пізнання та її безпосередній зв'язок з творчістю. Друга вада досліджень творчого інтелекту та засобів його формування полягає в тестологічній манії.

Не заперечуючи цілком і повністю тестових досліджень творчості, слід, проте, сказати, що вони, не зважаючи на їхню дивовижну деталізацію, скрупульозні обчислення та глобальне впровадження, все ж мають мізерне діагностичне та виховне значення.

Проблема формування творчих здібностей у студентів, зокрема, здібностей до наукової творчості, стоїть у всій своїй гостроті в багатьох країнах світу. Треба винайти прийоми до її розв'язання і розкрити перешкоди, що стоять на шляху цієї важливої справи. Ці завдання, зокрема, поставив американський психолог Л. С. Кюбі[1], але збився на психоаналітичне тлумачення.

Він виходить з того, що результативні навчання і творчість перебувають на рівні досвідомого, в той час як процес пробування, міркування та спілкування є свідомим. Несвідомі процеси виникають з ланки відношень усвідомлюваних символів до їхніх коренів. Символ сам по собі ніколи не може бути несвідомим, він с сполученою ланкою між дійсністю і тим, що він репрезентує у викривленому вигляді. Це викривлення викликає в свою чергу ряд вторинних порушень і є суттєвою складовою частиною в невротичних рисах людської натури.

У зв’язку з цим Кюбі ставить проблему: як захистити свободу досвідомого процесу в навчанні взагалі і творчості зокрема. Свобода, що розглядається тут, є свободою від деструктивних ефектів навчального процесу, надмірного прив'язування до літерових, прозаїчно свідомих реальностей і невротичних викривлень. Як свідомі, так і несвідомі процеси фіксовані та ригідні. Їхні стереотипні впливи в працях творчих людей різних сфер діяльностей виявляються тоді, коли людина, наприклад, малює весь час одне і те ж, поет переспівує одну і ту ж тему, вчений «притуплює» одну і ту ж наукову «сокиру». Це ті, хто написали тільки одну п'єсу, одну книжку, частину, може й хорошої, наукової праці. Такою ціною платять кожного разу, коли несвідомі процеси отримують перевагу. Оптимізація творчості полягатиме в тому, щоб надати свободу досвідомим функціям, щоб творчий процес міг вільно оперувати між двома ригідними системами.

Кюбі твердить, ніби мислення і навчання не відбуваються свідомо, заперечує «традиційні» підходи в тлумаченні цього питання.

За Кюбі, людина вчиться досвідомо. У цьому полягає основний механізм сприймання явищ і предметів зовнішнього світу. Таким же чином відбувається сприймання і високо організованого матеріалу. Експерименти, в яких досліджувалось навчання під гіпнозом, ніби свідчать про те, що наш свідомий досвід с невеличким фрагментом досвіду досвідомого. Кіобі не заперечує повністю значення свідомих процесів. Вони важливі при збиранні, виборі, виправлення, поєднанні і т. ін. Але, на його думку, це ще не справжній творчий акт. Інформація, яку одержують свідомо, ніколи не є більшою, ніж будь-який елемент, що використовується в подальшому синтезі. Кюбі вважає це одним з найбільш основоположних фактів, що має відношення до всіх процесів навчання і виховання, хоч цей факт здебільшого ігнорується у виховній роботі. Це, ніби, приводить До відкидання великого досвідомого знаряддя творчого навчання та виховання.

Така теорія Кюбі. Її абстрактна гіпотетичність, сумнівна антагоністична взаємодія трьох рівнів психіки (свідомого, досвідомого та несвідомого), відсутністъ будь-яких конкретних пропозицій щодо виховання творчих здібностей у студентської молоді робить її непридатною для практичного ,використання.

Вільний від прямих впливів психоаналітичних тенденцій, Мінесотський тест дослідження творчих здібностей Е. П. Торранса має в своїй основі теоретичну концепцію Гілфорда з її факторним аналізом інтелекту взагалі та вченням про дивергентне мислення зокрема. Торранс вважає, що запропоноване ним визначення творчості дає можливість розпізнати

творчу поведінку, продуктивне мислення, здібності як за допомогою тестів, так і не тестових процедур. Це допомагає встановленню творчих відмінностей серед учнів. Правда, зауважує Торранс, ще не існує стандартизованої батареї тестів творчого мислення. Він пропонує набір своїх тестів, який дає можливість брати піддослідних в широкому діапазоні, починаючи з дитячого садка і до аспірантів включно.

Найбільший науковий інтерес викликає у Торранса можливість встановлення кореляції між успіхом в тестових дослідженнях та успіхами в навчанні. «Я переконався, що люди (досліджені, В.Р.), які одержують високі оцінки в тестових випробуваннях на творче мислення, розвивають оригінальні ідеї у відповідній галузі науки і здійснюють більш творче застосування знань, ніж їхні менш творчі колеги. Творчо працюючі вчителі ставлять найбільш стимулюючі питання і викликають спонтанний інтерес учнів до дивергентного мислення... Студенти, які навчаються за методом розвитку творчих здібностей, показують більше зростання оригінальної думки протягом семестру, ніж учні менш творчих викладачів. З іншого боку, студенти, які були визначені спеціальними інструкторами коледжів як творчі, показали значно вищі результати за тестами на творче мислення, ніж їх менш творчі товариші. Хоч і були встановлені певні невідповідності між вимірами творчого інтелекту та досягненнями в навчанні, копітка перевірка цих методів приводить до думки, що вони виступають важливими факторами в творчому зростанні»[1].

Торранс вважає, що ми знаємо про механізми стимуляції інтелектуальної діяльності з часів Сократа і Платана. Це, насамперед, постановка питань, які пробуджують природні «механізми» навчання. Старогрецькі філософи знали, що недосить ставити питання, які відтворюють тільки те, що було раніше вивчено. Мислення є здатність, яка розвивається в практиці. Важливо ставити питання так, щоб учень оцінив певний матеріал, розвинув нові ідеї з нього і перекомбінував їх новим чином. Вивчення цієї проблеми дає можливість визначити роль у творчому зростанні таких факторів, як нагорода творчих досягнень, мотивація творчості або здібності самого викладача.

До 1950 року психологи відносно мало досліджували проблему тестів на творче мислення. В посланні Дж. П. Гілфорда (1950) до Американської психологічної асоціації було вказано, на те, що на цей час тести охоплювали тільки вузьку галузь людських здібностей. Послання Гілфорда, а насамперед науково-технічні досягнення (наприклад, запуск в СРСР супутника Землі) стимулювали американських психологів до швидкого і розгорнутого дослідження в галузі творчих здібностей.

Хоч термін «творчість» як і «обдарованість» широко застосовувався для опису оригінальних продуктів людської діяльності, вони проте мали певну невизначеність. Виникла думка використовувати в такому випадку термін «творчі здібності». Почалися розшуки комплексу факторів, які найбільше приводять до творчої поведінки.

Як центральні в творчій поведінці були визнані фактори не тільки інтелектуального значення, а й ті, що стосуються особистості. Такі психологи, як Ф. Барроу та К. В. Тейлор мали на увазі, насамперед, творчість в галузі літератури, архітектури, сцени, медицини та виділяли профілі особистостей як засіб виявлення прихованих творчих здібностей. Така риса як «терпеливість до двозначності», виявлена Ф. Барроу, показує, що високі творчі здібності можуть тривалий час терпіти і обмірковувати безпорядок, двозначність, проблемність, чого не можуть робити люди з нижчими творчими здібностями. Це зважування і навіть зупинка перед прийняттям рішення дає змогу справжній творчій особистості виявити високі творчі здібності в проблемній ситуації. Було визначено, що фактор особистості має великий вплив на інтелектуальні досягнення.

Для побудови спеціальних тестів дослідження та виховання творчих здібностей рядом психологів (Торранс та ін.) була використана концепція творчого інтелекту Гілфорда (1959). Згідно цієї концепції три базові аспекти структури інтелекту (операційний, змістовий і продуктивний в їх певних комбінаціях) приводять до 120 способів виявлення здібностей.

[1] Див.: Torrance E. P. Scientif ic views of Creativity and f actors affecting its growth. В кн.: «Creativity and learning». Boston, 1968.

Гілфорд вважає, що 50 з них можуть бути досліджені за допомогою тестів. Найбільшу увагу він приділив участі дивергентного мислення в творчому процесі.[1]

На цій теоретичній базі Торранс висунув так званий Міннесотський тест. Спочатку його було застосовано для досліджень юнацтва, згодом – дошкільного та шкільного віку. В той час як гілфордівські тести стосуються якогось єдиного фактору, Торранс створює більш комплексні тести, кожний з яких охоплював кілька факторів.

Якщо Гілфорд застосовував переважно вербальні тести, то Торранс включив до їхнього комплексу групу тестів невербальних, що дало можливість охоплювати і тих піддослідних, які не можуть читати. Повний перелік цих тестів з описом їхнього змісту та характеру застосування дано в праці Торранса «Керівництво для вивчення творчого таланту[2].

Для обговорення проблеми тут буде наведено лише деякі тести та показано характер їх застосування.

Тести на «Завершення фігури». В основу покладено тест «Доповнення малюнка». Піддослідним пропонується кілька незавершених фігур. Треба зробити схематичні малюнки кількох об'єктів і дати їм назву. Завдання виконується протягом кількох хвилин. Кожна доповнювана фігура аналізується з погляду плавності переходів, оригінальності та завершеності (розробленості в деталях). У Торранса зазначено, що оригінальність на базі тесту було виявлено менше, ніж у 5% піддослідних.

Тести на кола. Піддослідному пропонують 36 кіл, намальованих на папері. Треба зробити малюнки якомога більшої кількості предметів, в яких кожне з цих кіл було б головним елементом. Лінії доповнення можуть бути всередині кола, поза колом, або в ньому та поза ним разом. Малюнкам слід дати назву. У варіанті цього тесту піддослідним пропонують замість кола трикутник або якусь певну криву. Одержані дані кваліфікуються за плавністю доповнюваних ліній, гнучкістю, оригінальністю та розробленістю деталей. Аналогічний дослід можна робити на основі аплікації.

Тести на вдосконалення. Піддослідному показують ляльковy собаку, мавпу і т. ін. В інструкції говориться: «Спробуй уявити якомога оригінальніше, цікаво і незвично такі зміни в цій ляльці, щоб хлопчики і дівчатка дістали від неї найбільше задоволення, граючи з нею». При груповому експерименті зображення ляльки можна проектувати на екран. Відмічають ті самі творчі якості, що і в невербальних тестах. Додаткова оцінка стосується рівня винахідництва. Тут враховуються такі якості, як несподіваність, рідкість, потяг до змагання, конструктивність.

Ця іграшка використовується і для теста під назвою «Незвичайне використання», а також в тесті на продуктивне досягнення. В інструкції для проведення досліду пропонується уявити найбільш незвичайне використання цієї іграшкової собаки, мавпи і т. ін. Причому, вони не повинні використовуватись як предмет для гри.

Тест на питання і здогадки полягає. в тому, що піддослідний, сприймаючи сюжетну картину, мусить поставити до неї якомога більше питань, вказати найвірогідніші причини (якомога більше) подій, зображених на ній, та вказати якомога більше наслідків або результатів цих подій.

По суті дещо старий, але видаваний за новий, є експеримент на відтворення образів на основі звукових подразників. Спершу подаються такі, що легко впізнаються (наприклад, звуки грози), а потім подразник стає все менш відповідним якомусь певному явищу. Піддослідним пропонують записати образи та ідеї, асоційовані з кожним звуком послідовно. Торранс вважає, що такий тест може бути з успіхом використаний як збудник творчої активності.

Продуктивнішим є експеримент (кінодемонстрація) на продовження, завершення будь-якого епізоду, що раптово переривається. При обробці даних береться до уваги не тільки

---

[1] Torrance E. P. Scientific views of creativity and factors affecting its growth. В кн.: «Creativity and learning». Boston, 1968, P. 83.

[2] Torrance E. P. Guidiiig Creative Talent. Englewood Cliffs. Prentice-Ha11. N. Y., 1962.

матеріал фантазії й реальних подій, а також відношення фантазійного та реального матеріалу.

В інших експериментах піддослідні повинні вжити якийсь предмет в незвичній для нього функції. Якщо чайник пропонують використати тільки для кип'ятіння води, така відповідь вважається нетворчою. Аналогічний тест було ще раніше запропоновано Гілфордом для визначення дивергентного мислення, спрямованого проти шаблону. Аналогічне завдання полягає в тому, що піддослідний мусить назвати якомога більше нісенітниць, неможливостей, які він тільки може придумати.

Певний інтерес становлять відповіді на такі тестові питання: Що б трапилась, якби людина стала за своєю волею невидимою? Що трапиться, якщо продірявити наскрізь Землю? Що трапилося б, якби мова птахів та тварин була зрозумілою для людей?

В тесті «Загальні проблеми» піддослідному пропонують ряд ситуацій, в яких він мусить побачити якомога більше проблем. Ми вже відмічали, що ця здібність (бачити проблеми) є найціннішою в творчій діяльності людини, тому, мабуть, було б доцільним найбільшу увагу звернути саме на такого роду завдання.

Завдання написати літературний твір, використовуючи творчу уяву, не є властивим для методу тестів. Його застосовували ще наприкінці минулого століття, подекуди воно було популярне навіть у першій половині п'ятдесятих років нашого століття.

Батарею мінесотських тестів було розкладено за групами віповідно до вікових особливостей піддослідних. Експерименти показали, що найбільш адекватні показники можна одержати, досліджуючи підлітковий та юнацький вік.

Мінесотські тести породжують велику кількість питань щодо їхнього змісту, оцінки, валідності. Так як ці тести виходять з гілфордівського поняття інтелектуальних операцій (дивергентне, конвергентне, продуктивне мислення, критика повинна враховувати позитивні і негативні моменти факторного аналізу Гілфорда. Емпіричні знахідки Торранса при складанні цих тестів мають певну підтримку з боку дослідників творчості в США.

Проте значний досвід показує, що тести не можуть розкрити всього того, що входить до структури творчого інтелекту. Насамперед, критичні зауваження стосуються того, що такий тривіальний зміст тестів не може мотивувати і стимулювати справжню творчу активність. Це вада всіх тестів. Правда, те, що для старших віків буде здаватися тривіальним, для дітей може виступати як серйозне завдання.

Випробування мінесотського тесту проводжуються в ряді країн. Ті, хто проводить дослідження на його основі, вважають за необхідне з обережністю враховувати культурні особливості певних груп людей. Навіть різні економічні райони в США дають певну відмінність. Мінесотські тести проходили апробацію в Австралії, Індії, Філіппінах, Греції, Західній Німеччині та інших країнах. Впливи різних культур були очевидними. Встановити якісь загальні норми творчого інтелекту досить важко.

Автори мінесотських тестів сподіваються, що при дальших дослідженнях надійність цих тестів буде доведено, адже існують попередні результати, які вказують на зв’язок між успішністю в навчанні і успішністю в розв'язуванні тестових завдань. Якщо навіть цю залежність буде доведено, слід визнати, проте, що тести хоч і можуть мати якусь діагностичну цінність, але формуючої цінності не мають.

У нашій психологічній літературі ще не було дано ні грунтовного викладу, ні належної критичної оцінки теорії факторного аналізу інтелекту Гілфорда та всім похідним теоріям, зокрема тій, що була запропонована Торрансом. У той же час цей теоретичний напрямок має велике розповсюдження в буржуазних країнах. Багатьом вченим він імпонує своєю логічною чіткістю і навіть естетичною завершеністю. А якщо цю теорію беруть на озброєння як основу в багатьох тестових дослідженнях творчості, то; мабуть, її треба оцінити належним чином:

Можна вважати, що тестові дослідження, проведені Торрансом, мають таку повноту і завершеність, що критика їхніх достоїнств і вад є критикою тестологічних досліджень взагалі.

Діагностична цінність тестів на творчі здібності має ті вади, що останні виявляються лише в реальному творчому процесі, який є досить специфікований в науковому,

художньому або якомусь іншому напрямку і вимагає при цьому грунтовної орієнтації в змісті науки бачення проблем, які стоять на її передньому краї. При всьому хитросплетінні та витонченості тестових методик, їх принципово не вдасться специфікувати так, щоб вони відбивали особливості різних форм творчості. Наукова, художня або моральна творчість відображають головні суперечності дійсності, пов'язуються з життєвим покликом людини. Все це залишається поза можливостями тестових діагностичних випробувань.

Припущення, ніби тести можуть розкрити якісь загальні здібності до творчого комбінування тощо, мають якусь підставу, проте проблема загального обдарування в психології ще потребує свого переконливого розв’язання. Тому всі дані про встановлення кореляцій між успішністю розв'язання тестових завдань і змістовною науковою творчістю є дуже умовними. Людина, покликана до успішної наукової творчості, має більше можливостей розв'язати тестові завдання, ніж людина, яка не має ніякої творчої специфікації. Але не можна сказати, що, наприклад, дивергентне мислення, виявлене в тестах, бу- де також виявлене у всій його активності і продуктивності, в науковій творчості. Вже зовсім безглуздо піддавати тестовим випробуванням зрілих вчених, які довели своє вміння творчо працювати. Дивитись на успішність виконання тестевих завдань як на явище прогнозуючого значення було б досить легковажно. Адже навіть вдало написана перша стаття не може мати прогнозуючого значення: наступні спроби наукових досліджень можуть свідчити про повну творчу невдачу.. Діагностична цінність тестів має надто мізерне і сумнівне значення.

Виховна цінність тестів як засобу формування загальних творчих здібностей, починаючи з дитячого та підліткового віку, мабуть, повинна мати якийсь сенс. І те, що роблять стихійно діти та підлітки, коли цікавляться різного роду загадками, ребусами, кросвордами, дещо нагадує тестові випробування. Останні можна вважати лише систематизованим набором (як, наприклад, у Торранса) аналогічних задач. Ці форми творчості тією мірою, якою вони стають формою інтелектуальної гри, мають і психологічний сенс. Зрілій людині вони допомагають «вбивати час», не просуваючись до якогось наукового відкриття або до створення видатного художнього твору. Вивчення віршів не поліпшує пам'ять як функціональну здатність, а приводить лише до розширення вантажу пам'яті, яку можна, до речі, притупити в якомусь іншому важливому спрямуванні. В кращому разі вміння розв’язувати тестові завдання є якимсь «синкретичним» елементом загальних творчих здібностей.

Вдалішим принципово та за виховним значенням є підхід до виховання творчих здібностей в науковій діяльності, запропонований Г. Сельє[1]. Він ставить важливе питання: як навчати студента, аспіранта, учня взагалі баченню проблем. Сельє намічає ряд таких підходів. Він розглядає питання про вчених, які розв'язують проблеми і які ставлять їх. При цьому Сельє справедливо вважає, що бачити проблеми значно важче, ніж їх розв'язувати. Розв'язання є мисленням в рамках якихось проблем, уже поставлених, і лише вимагає актуалізації певних операцій.

Основне правило у вихованні здібностей бачити проблеми полягатиме в тому, щоб розширювати коло «опитуваних» фактів, сприйняти якусь їх групу у ширшій системі. Факт сам собою здається безпроблемним, несуперечливим, поки: він розглядається в його ізольованості. Але як тільки цей факт починає виступати у зв'язках з навколишніми подіями, він відразу набуває суперечностей.

Бачення проблеми матиме такі передумови: 1) висунення ідеї про зв'язки події А з Б, В, Г і т. д. В цих відцентрових зусиллях конфлікту знань немає. Але коли між Б і В і т. д., встановлюється трикутник, то виникає конфлікт між Б і В. Вони поєднані опосередковано спочатку через А. Але спроба поєднати їх безпосередньо приводить до постановки проблеми. Відкривається зв'язок. Якого він характеру ще невідомо, і його треба дослідити.

---

[1] Див.: Селье Г. На уровне целого организма. М., 1972. С.72

Події Б і В можуть відбуватись поруч, але проблеми вони не покажуть. Їх треба включити в цілісне коло вищої інтеграції (перевести, наприклад, на «рівень цілого організму»). Це і буде «творчою методологією». Зокрема, роль філософії полягає .в тому, що вона узагальнює факти у велику систему і позбавляє їх індиферентності. Лише з погляду цілого відкривається серйозна проблема, і лише таке ціле дає натхнення в творчому процесі. Адже мета є смислом, внутрішнім пафосом тієї частини, яка досліджується. Вивчення методології наук і філософії повинно сприяти пробудженню справжнього пафосу дослідження, тому що вони виводять емпірію за її власні межі, створюють піднесення погляд на фактичний матеріал і, зрештою, створюють непохитну мотивацію наукового дослідження. Підняття над вузькою емпірією перше завдання у вихованні наукових прагнень. Те, що Сельє каже про творчість в галузі медицини, фізіології та біології, може бути повністю застосоване до всіх інших наук.

Учені – «відкривачі проблем» – спираються, головним чином, на інстинктивне розуміння шляхів природи, загострене почуття важливості попередніх спостережень і взаємозв'язків явищ. Вони більше зацікавлені в нових конфігураційних уявленнях про ціле, ніж в структурних деталях. Водночас тут виявляються властивості першої стадії наукової творчості.

В сучасній науці просте спостереження вченого (біолога, психолога, клініциста та ін.) не застаріло і ніколи не застаріє. Науковому дослідженню на перших його стадіях в ряді випадків допомагає гострий погляд та інстинктивне чуття природи, а вже тоді стає необхідним і детальне планування. Спочатку повинно народитися саме відкриття, а якщо воно справді зовсім нове, його не можна чітко планувати.

Перший крок в науковому дослідженні відкриття проблеми залежить від підсвідомого, інтуїтивного відчуття, яке підказує, що серед тисячі речей, що бачить людина, та чи інша є ключем до чогось великого і зовсім нового. Це здогадка, що несвідомо спирається на весь попередній досвід, і не перебуває під контролем логіки. В науці – найбільш інтелектуальній діяльності людини перший і вирішальний крок залежить від тьмяного передчуття. Мало хто з митців соромиться того, що він більше довіряє почуттю, ніж інтелекту. Чому ж вчені так неохоче визнають, що це справедливо і до наукової творчості? .

«Розв'язувачі проблем» беруть щось уже відоме і намагаються його розчленувати, щоб зрозуміти структуру і механізм. Вони цілком спираються на логічний аналіз, на хімічні та фізичні методи. Але чим більше розтинають живу матерію на складові частини, тим більш зростає віддаленість досліджуваного явища від життя. Чим більш точно ми наводимо фокус на частковості, тим більше ми зменшуємо шанси несподівано відкрити за допомогою «периферійного» зору явища, які виявляються випадково і саме тоді, коли їх не шукають. Навряд чи можна було відкрити анафілаксію, жовту пропасницю або явища відторгнення гомотрансплантата за допомогою електронного мікроскопу або цитохімії. Щоб побачити ліс, необхідно мати тільки очі, а для того, щоб виявити якусь дрібну деталь (наприклад, гранулу в клітці – «дерево» в цілому лісі), потрібен мікроскоп. Слід намагатись побачити загальні контури крупних проблем, поки ще живе світлий, «ненавчений» і неспотворений розум. Саме молодь прагне бачити «ліс», а перезрілий вчений – «дерева».

Два типи вчених Сельє пов'язує з існуванням так званого периферійного і центрального зору. Центральний зір – зосередження на вузькій проблемі, на деталі при втраті розуміння її зв'язку з іншими. Периферійний зір є саме бачення навколишніх подій, які оточують досліджувану центральну. «Ви ніколи не встановите, зазначає Сельє, – шо таке миша, якщо. старанно будете вивчати кожну з її клітин окремо під електронним мікроскопом. Також неможливо оцінити красу собору, піддаючи хімічному аналізу кожний камінь, що пішов на його побудову. Дуже корисно знати точну структуру гормона навколощитовидної залози, але хіміку не спало б на думку почати роботу в цьому напрямку, якби раніше не було встановлено за допомогою простого видалення навколощитовидної залози і введення неочищеного екстракту, що ця залоза відіграє життєво важливу роль»[1].

[1] Селье Г. На уроане целого организма. М., 1972. С. 106.

Сельє називає «периферійним зором» здатність бачити те, що не було заплановано, що не, можна , було передбачити. Батько антибіотиків О. Флемінг, вивчаючи грип, побачив якось на чашці з культурою стафілокока пліснявіння і коло, вільне від мікроорганізмів. Флемінг зробив висновок: якась активна речовина (він назвав її пеніциліном), що продукується пліснявою, вбиває мікробів. Гострота розуму тут виявилась в тому, що повністю було змінено установку на плісняву. Вона виростає на зіпсованих продуктах, тому до неї звикли як до чогось шкідливого. І тільки творчий оригінальний розум, який повністю звільнився від звичних шаблонів думки, зміг зробити відкриття.

Для відкривачів проблем найкращий .шлях розвитку здібностей до наукової творчості – учнівство. Це робота поруч з досвідченим вченим, входження в його лабораторію думки, пошуків. Розв'язувач проблем вимагає більше «формального навчання» у вигляді лекційних курсів та лабораторної роботи. Той, хто має талант відкривача проблем, краще розвиває, його шляхом учнівства біля вченого. Цілий ряд підсвідомих дій може бути вивчений наслідуванням, прикладом тощо. Тут у Сельє. виявляється певна однобічність, яка, проте, яскраво розкриває суть проблеми. Треба сполучати і учнівство, і «формальне» навчання».

Сельє наводить слова французького вченого Ш. Ріше, який радить молодим науковцям не думати відразу про практичний смисл роботи. Практики будуть робити висновки з того, що відкривають теоретики. Рентген не думав про шляхи поліпшення хірургічних операцій. Справа, мабуть, полягає не в тому, щоб зовсім не думати про практичне застосування результатів своїх досліджень. В ряді випадків можна абстрагуватись від безпосереднього практичного виходу, його можна спочатку просто не бачити, але практичну мету як таку слід завжди мати на увазі (зокрема, як мету комунікативну), інакше зовсім невідомо, яка ж сила примусить дослідника віддати своє життя якій-небудь науковій проблемі.

Вузька спеціалізація має позитивні та негативні аспекти. Треба мати широку наукову культуру, а не тільки, вузьку спеціалізацію, освіченість, щоб здійснювати відкриття проблем. Дуже мало вчених підтримують творчий зв’язок з іншими галузями. Більшість поспішає спеціалізуватися, щоб стати справжнім знатоком в певній галузі науки. Навіть коли в університеті здійснюється вузька спеціалізація, треба давати її на широкій науковій основі. Сельє зазначає, що нерідко керівники беруть асистентів для виконання спеціальної задачі у відділі. Але треба думати про виховання учнів, які могли б стати, в свою чергу, керівниками, здатними очолити, надихнути і узгодити багатобічну діяльність сучасної дослідницької групи.

Насправді чистих типів відкривачів і разв'язувачів проблем або мало, або вони зовсім не існують. Це слід пояснити тим, що відкриття проблеми та її розв'язання є двома етапами єдиного творчого процесу. За своєю природою люди, звичайно, належать до цілісного творчого типу. Проте в результаті виховання відбувається збочення, і значна частина студентів переходить до вузького типу розв’язувачів проблем. Тут відбувається те ж саме, що і з характером людини. При нормальному розвитку формується широкоплановий характер, при збоченнях – вузькоплановий.

Позитивні думки, висловлені Г. Сельє про спеціальні здібності вченого до бачення, відкриття проблем, все ж повинні бути значно розвинуті, причому так, щоб ними можна було скористатись у виховний та навчальній роботі у вузі. Деякі вдалі знахідки Гілфорда в розкритті структури творчого інтелекту також можуть бути використані в побудові своєрідної системи виховання. Те, чого бракує системі Гілфорда і тестовим розробкам на її основі, є, по-перше, статичність його вчення про інтелект і, по-друге, штучність тестової методики дослідження і виховання. Ці серйозні недоліки можна подолати, розкривши процесуальний бік творчості та перевівши дослідження в реальний творчий процес наукового дослідження, художнього відтворення, моральної дії (вчинку).

СТРУКТУРА ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ОПТИМІЗАЦІЇ

Для вияву загальних творчих здібностей доцільно застосувати експеримент, який має в своїй основі антиципаційний [1] процес. Смисл експерименту полягатиме в тлумаченні (інтерпретації.) серії невиразних за контуром зображень. У кожній серії експонується одна і та сама картина з чотирма градаціями чіткості, починаючи з найменш чіткої. Цей експеримент має відтворити суб'єктивний аспект тлумачення зображення, яке формується. Як ставиться піддослідний до, найбілъш нечіткої експозиції, як відбувається перехід до тлумачення наступного, вищого рівня чіткості, які лінії тлумачення між двома експозиціями .перебувають у зв'язку простого наслідування, що вступають у суперечність між собою, як відбувається процес вибору з кількох тлумачень на одному рівні чіткості якогось бажаного тлумачення, що становить собою за змістом останнє тлумачення (коли візуально наступає повна чіткість зображення), як далі йде смислова інтерпретація повністю чіткого зображення? Це коло проблем, пов'язаних з експозицією серії зображень, дає можливість досить повноцінно встанови ти важливі етапи і аспекти творчого процесу. Такий експеримент зовні дещо нагадує ТАТ[2], проте останній не розкриває саме процесуального боку творчого процесу (інтерпретації). Позбавлений важливих наукових засад, він зрештою, має мізерний діагностичний смисл.

Експеримент, що розробляється на психологічному відділенні філософського факультету Київського державного університету, дає можливість розкрити процесуальний аспект антиципації, на основі якої активно розгортаються психологічні риси досліджуваного, пов'язані з його творчими особливостями. Дослідження були здійснені на кафедрі загальної та інженерної психології Київського державного університету при активній участі аспіранта О. Мусатова та студентів-випускників О. Залевської, В. Сосідко, П. Верьовки. Матеріал експериментів було використано ними для написання кандидатської дисертації та дипломник робіт під назвами «Психологічний аспект мотивації навчання у вузі», «Етапи творчого процесу», «Типи антиципації», «Антиципація та творча уява» відповідно.

Спеціальний підбір художніх картин для експонування давав можливість виявити глибину життєвих вражень піддослідного, встановити вплив світоглядної установки на продуктивність уяви і глибину інтерпретації. Далі встановлювалась кореляція даних цього експерименту зі здібністю фахового значення (наприклад, інтерпретація студентами-психологами дитячих малюнків тощо).

Аналіз експериментальних даних показує у піддослідних низку творчих властивостей у їхній чіткій змістовній послідовності.

Загальна довільна продуктивність визначається кількістю тлумачень даної експозиції. Експозиція № 1 як найменш виразна дає підставу для найрізноманітніших тлумачень і тому кількість їх тут буде вищою, ніж при інтерпретаціях наступних зображень. Ось чому в експозиціях слід, вводити для поправки коефіцієнт, за допомогою якого вирівнюється оцінка продуктивності.

Довільна продуктивність як здібність визначається кількістю творчих знахідок, безвідносно до того, яка їхня творча цінність і відповідність до головного напрямку творчих пошуків. Якщо навіть якась знахідка не має прямого відношення до головного напрямку пошуків треба оцінювати її позитивно. Це може бути побічний продукт, який при певних умовах стане продуктом основним. Побічний продукт запліднює основний здійснює відхід, «щоб далі плигнути», щоб здійснити екстраполяцію.

Поки розвивається здібність до продуктивності, не слід застосовувати критику, яка вгасить продуктивність. у цьому відношенні і творчий рівень продукту, і його спрямованість (відповідність темі) треба оцінювати лише попередньо. Всі знахідки тут (для мети формування остаточного продукту) мають еквіпотенціальний, рівноцінний характер. Тією мірою, якою вони виявляють свій перший найпростіший зв'язок, ці знахідки у відношенні одна до одної стають варіантами. У їх створенні виявляється творча здібність.

---

[1] Антиципація (лат. anticipatio) – випередження, передбачення подій.

[2] ТАТ – тематичний аперцепційний текст: досліджуваний мусить розповісти про зміст і характер серії інтригуючих зображенъ. Це ніби дає можливість розпізнати глибинні мотиваційні основи особистості, її характер, спрямованість тощо.

Максимальна варіативність. Творчий процес, маючи під собою добру базу продуктивності, не стримуючись будь-якими бар'єрами, разом з тим виходить з єдиного джерела. Одна і та ж тема розробляється в ряді способів, які становлять її варіанти. Тут ще залишається простір для мало обмеженої довільної продуктивності, тому кількість варіантів та способи їх розробки практично нічим не обмежуються. Доцільно назвати варіативність максимальною. Це буде її внутрішня спонтанна мета.

Нездатність до варіативності мусить непокоїти. Адже тут відбувається апробація теми. якщо остання справді дає варіанти, це означає, що вона плідна і що людина знайшла себе і знайшла відповідну для творчої розробки тему.

У максималізмі варіантів виникає потреба їх оцінки, вибору найбільш придатних, відповідних. Тоді варіативність починає вичерпувати себе. Відносячись до ідеалу, нехай і абстрактного, вона заперечує себе, тому що, за ідеалом, тільки один з варіантів мусить бути найкращим і найвідповіднішим.

Варіативність досліджується в рамках окремої екс- позиції. Варіативність може виникнути за принципом близької асоціативності і тоді вважатиметься менш цінною (воїн зброя, дім вікно, річка човен тощо). Варіативність за принципом віддаленої асоціативності, що наближається до бісоціації, слід вважати ціннішою.

У проведених експериментах з кожною наступною експозицією варіативність, як міра оцінки творчості, набуває все більшої ваги. Разом з виникненням нових варіантів як незадоволення попереднім тлумаченням, виникає необхідність вибору варіантів.

В експериментах вибір варіантів зумовлено інструкцією. В аналізі мотивів вибору можна диференціювати ті, на які вказує піддослідний, і ті, справжні, часто підсвідомі, які можуть і не збігатися з усвідомлюваними. Це може мати діагностичну цінність. Для мети дослідження також важливо; на чому зупиняється піддослідний. Може трапитися, що він зовсім не зробить вибору: важко здійснити мотивоване вдосконалення свого тлумачення. Якщо піддослідний не зробить вибору, він мусить обгрунтувати, чому вибір не було здійснено. Після винайдення всіх можливих варіантів піддослідному пропонується поставити порядкові номери біля кожного варіанта тлумачення, що визначають якість. Чим віддаленіші між собою варіанти, тим складніший конфлікт наступає між ними. В наступному аналізі інтерпретацій слід встановити лінію формування (становлення, розвитку) всієї сукупної інтерпретації.

Разом з варіативністю завершується початково організована продуктивність. Якісна різниця між варіантами вказує на існування критерію їхньої оцінки.

Найвідповідніший варіант обирається на основі зіставлення максимальної кількості варіантів. уперше тут зароджується критичне, оціночне судження. Але в процесі порівняння варіантів один з них виявляється найвідповіднішим в одному плані, на основі одного критерію, фактору і т. д. Тому менш відповідні варіанти мають свою певну цінність, і вона ніколи не пропадає марно. Варіанти доповнюють один одного і допомагають усвідомити їхню взаємну цінність, а найбільше те, що ця продуктивність справді є варіативністю. З менш відповідних варіантів обираються найвдаліші елементи і додаються до варіанту, який було прийнято за найвдаліший. Інші варіанти стають матеріалом для головного. Процес вибору елементів, яких бракує, і відкидання зайвих є процесом удосконалення.

Обрані варіанти з тлумачення першої, другої і т. д. експозицій, мусять мати між собою певні зв'язки, крізь які виступає своєрідний закон творчості. Це можуть бути зв'язки «вираження», «інтеріоризації», «трансдукції» та інші, а зрештою оригінальності. В логічній послідовності ці зв'язки мають такий вигляд: а) наступність; б) повна негація попереднього; в) деформаційні впливи з боку попереднього та наступного і навпаки. В характері зв'язків між варіантами криється «інтимне ядро» творчості, яке вказує на процес її формування – варіанти походять з єдиної творчої особистості.

Вища якість варіативності полягає у винайденні таких варіантів, які різко відрізняються один від одного і водночас відносяться до одного і того ж задуму. Попередні варіанти не використовуються, автор прагне тільки до нового, який не повторював би попередніх.

В аналізі та оцінці здатності до варіативності враховується кількість варіантів, тематична змістовна новизна, оригінальність, неповторюваність ідеї, характер зв'язку з вихідною

експозицією. Без цього зв'язку смисл варіативності втрачається, зникає цілеспрямований акт антиципації.

Той факт, що варіативність передбачала вихідну єдність варіантів, показує, зокрема, змістовний зв'язок між найвідповіднішими у відношенні до задуму (оптимальними) варіантами. Певні варіанти (або їхні фрагменти) з певних експозицій тим чи іншим чином входять до останнього оптимального варіанту. Слід встановити, чи будуть це оптимальні варіанти, на які (як на оптимальні) вказав сам піддослідний, чи може в останнє тлумачення входять елементи (або частини), на які піддослідний не вказав. Це розкриває рівень усвідомленості творчого процесу. Він буде усвідомленішим, якщо до останнього тлумачення входять ті елементи тлумачення з різних експозицій, які сам піддослідний обрав як оптимальні, тобто зважив, порівняв усі їхні переваги. Якщо в останнє тлумачення входять елементи, які були відкинуті піддослідним як менш цінні, то це свідчить про перевагу підсвідомого моменту, який пробивається як необхідність крізь усі усвідомлені бажання.

Схема структурного аналізу тлумачення чотирьох послідовних експозицій:

I експозиція

1 2 3 4 5

II експозиція

1 2 3 **4** 5

III експозиція

1 2 3 4 5

IV експозиція

1 **2** 3 4 5

Наприклад, в цьому випадку 5 тлумачення IV експозиції складається з I 1)+II4) +III1) +IV 2).

Тут рівень усвідомленості всього антиципаційного процесу становить 25 %.

Коли до складу останнього оптимального тлумачення входять всі «оптимальні» (за вибором піддослідного) елементи, усвідомленість творчого процесу вважається найбільшою. Це визначає *раціоналістичний т*ворчий тип. Синтез всіх «неоптимальних» (за вибором піддослідного) елементів говорить про *інтуїтивний* тип творчості. *Фантазійний* тип визначається несподіваними бісоціативними зв'язками на основі яскравої варіативності. Іншими словами в останнє тлумачення входять елементи з різних тлумачень експозицій. Ці елементи мають значну віддаленість між собою за своєю предметністю. Так виникає середній рівень усвідомленості творчого процесу.

Рівень критичності корелює з характером синтезу. Раціоналістичний творчий тип більше схильний до критичності, фантазійний менше, а інтуїтивний зовсім мало. Характер усвідомленості в творчому процесі становить рівень критичності, принаймні, є її першою важливою передумовою. Другою, більш капітальною, є здатність до «відчуження» свого творчого продукту, який тепер виступає як готовий в цілому. Отже, критичність в самому творчому процесі та критичність до завершеного результату становлять два етапи і дві сторони загальної критичної здатності. Від переважання певного виду критичності залежатиме здатність до вдосконалення вже готового в основному творчого продукту.

Критичність є однією з вищих форм авторської свідомості. Спочатку критичність стосується зовнішніх рис, що свідчать про недоліки вираження, а сам зміст, основа твору не зачіпаються. Потім критичність торкається більш суттєвих сторін твору і, нарешті, може завершитися запереченням творчого продукту в цілому гіперкритицизмом. Усвідомлення недоліків полегшується на основі часового або авторсько-рольового відчуження твору.

Стрижень критичності спрямовується насамперед проти досконалості. Твір може бути досконалий, але не досить оригінальний. Змінена завдяки критичності в бік своєрідності і неповторності досконалість переходить в оригінальність.

Критичність, пов'язана з раціоналістичним творчим типом, робить процес удосконалення мізерним, слабким, невираженим, бо її вже було вичерпано в творчому процесі як дуже усвідомленому. Навпаки, інтуїтивний творчий тил весь час прагне до вдосконалення. Тип фантазійний має проміжну характеристику. Можна експериментально довести існування двох типів людської творчості: 1. Критичний творчий процес нешвидкий,

поміркований, не потребує у свідомості піддослідного вдосконалення. 2. Некритичний творчий процес швидший, але вимагає багаторазового і тривалого вдосконалення. Ці типи свідчать, зрештою, про те, що творчість обов'язково мусить бути чітко усвідомленим процесом. Якщо на будь-якому етапі продуктивної дії такої усвідомленості бракує, вона виринає в іншому. Творчий процес з необхідністю повинен мати достатню міру усвідомленості. Без цієї міри він не може досягти справжньої оригінальності.

Удосконалення є відкиданням всього зайвого. Проте це не механічна робота. Коли відкидання і добирання елементів завершується, автор має певну цілісність. Відбулось переструктурування матеріалу, відшукування тієї структури, яка, зрештою, буде оптимальною. Завершення цієї роботи приводить до появи досконалого твору, але поки що безвідносно до його об'єктивної цінності.

Удосконалення в його власних рамках, тобто, процес переструктурування, приходить до тієї межі, коли прогрес оптимізації припиняється. Вдосконалення, дійшовши до цієї межі, стає, зрештою, варіативністю, тупцюванням на місці без зрушення вперед. При певних умовах удосконалення приводить до своєрідного, неповторного продукту.

Оригінальність та її рівні досліджуються на матеріалі останнього тлумачення, якому кожний піддослідний мусить надати якогось смислу. Тому справжня оригінальність, по-перше, виявляється у своєрідному погляді на об'єкт, по-друге, у відтворенні цього об'єкта відповідно до його власної природи. Рівні оригінальності утворюються на основі: 1. Констатації об'єкта в його власній природі і суті без вкладання суб'єктивності. 2. Виходу інтерпретації за межі самого предмета з вип'яченням емоційності, з більшим розкриттям самого суб'єкта, ніж об'єкта, коли об'єкт стає лише приводом для самовираження. 3. Натхненної оригінальності, яка поєднує природу об'єктивного предмета в його цілісності та обирає своєрідний погляд на цей предмет, так що розкривається суб'єктивність через цей предмет. Тому остання здійснює змістовне відтворення дійсності. Визначенням рівня оригінальності можна завершити коло досліджень загальних здібностей до наукової творчості у студентів.

Метод дослідження загального рівня здібностей є водночас і методом їхнього формування. Встановлений рівень оригінальності при дослідженні загальних здібностей корелює зі здатністю до того або іншого рівня наукового аналізу. Для винайдення цієї кореляції піддослідному слід дати яке-небудь творче наукове завдання, визначити рівень успішності його виконання оригінальність курсової дипломної роботи тощо.

Зв'язок загальних здібностей зі спеціальними (науковими або художніми) вимагає особливого розгляду. Адже загальні здібності становлять тільки передумову спеціальних. Загальні здібності є водночас синкретичними, подвійної природи (науково-художньої). Тому справжня творчість в її психологічному змісті, в процесуальності має подвійну природу як основу її існування. В протилежному випадку творчий процес поступово або відразу вщухає. Видатні творчі знахідки свідчать про перехід в творчому процесі художнього та наукового моментів, і лише остаточна форма вираження, а вона виходить за межі психологічного дослідження, належить лише науці, або лише мистецтву і художній літературі.

Передетапами, або моментами оригінальності є запозичення та наслідування. В рамках самої оригінальності є етапи, де переважає суб'єктивність або об'єктивність. Справжня оригінальність дає їх творче поєднання. В цьому поєднанні повністю реалізується те, з чого було почато визначення творчості як поєднання суб'єктивного і об'єктивного, як єдність вираження та інтеріоризації.

Цим завершується психологія творчості в її вузькому розумінні. Вона повинна далі перейти в соціологію творчості, де буде встановлено її історико-соціальний критерій і, нарешті, в філософію творчості, аксіологією, де буде встановлено ціннісний критерій творчої діяльності людини.

Для дослідження оригінальності слід виходити з ситуації, в якій існує навчальна активність молоді як результат *проблемного* навчання.

В рівнях оригінальності виявляються найзагальніші закономірності творчості: перехід від запозичення до наслідування, а далі до оригінальності як завершеної форми інтерпретації.

Оригінальне як те, що глибоко розкриває суть явищ і разом з тим виражає індивідуальність творця, приходить в результаті наполегливої розумової роботи.

Перше і найпростіше в. науковій творчості – **запозичення.**

Людина намагається засвоїти якісь зрозумілі думки, що викликають позитивні емоції. Ці думки мають певну завершену форму. В найпростішому випадку це афоризми. Ними людина виражає свої перші наукові міркування. За суттю це цілий твір, але йому (через стислість міркування) надається якоїсь напівхудожньої, напівнаукової форми завершеності. Це вираз того, що було засвоєно з якоїсь чужої наукової системи, засвоєно не все, а якась частка вибір зрозумілих уривків з видатного наукового твору. Вони, як правило, стосуються обраної галузі науки. В них видно прості виписки, що наближаються за структурою до афоризму. Їм надається перебільшеного за смислом значення.

Поряд із захопленням випискою афоризмів здійснюються спроби створювати власні аналогічного змісту. Афористична форма приводить до маленького нерозгорнутого твору. На відміну від зрілих майстрів афоризму, які в цій формі здійснюють велике узагальнення фактичного матеріалу, афоризми молодого вченого показують вузьку смугу зрозумілого з безмежного поля. науки. Виписки з чужих праць мають смисл компіляції, афоризми власного перекрою виклад «своїми» словами переказ чужого.

Смисл запозичення можна звести до активного засвоєння «чужої» науки. Це запозичення, а не вивчення напам'ять. Адже в запозиченні до засвоєння як до активного оволодіння додається спроба власного викладу. Людина оволодіває чужим, засвоює його для себе і їй здається, ніби воно вперше виникає саме у неї як продукт її власної творчості.

Наступає, зрештою, такий момент, коли чуже вчення засвоюються повністю: за формою і змістом: Мети, начебто, досягнуто. Але наступає усвідомлення того, що все це чуже, що це не остаточна істина. Повне засвоєння, повне входження в чужу сферу завершується тим, що вона визнається чужою. Треба йти далі. І це все після таких захоплень.

Засвоєння чужого виходить за рамки чужого. Структура певного матеріалу має іманентну тенденцію до розширення, але в рамках даної структури. Це розширення відбиває індивідуальність, її волю до творчості, до пізнання. І те перше, що здійснює індивідуальність – поширює засвоєне на близьку, сусідню сферу, оволодіває якимсь новим матеріалом за допомогою засвоєної методології, методики і т. д. Ось це нове в старій формі і визначає вищий ступінь оволодіння наукою, а саме **наслідування**.

Не активне засвоєння, а перші творчі кроки. Їхній пафос полягає в особі, якій наслідують. Цей етап у становленні оригінальності має два джерела: абстрактне захоплення видатною особистістю і продовження юнацького наслідування без серйозних спроб творчості, лише з переживанням ідеалу та наслідуванням реального творчого процесу, що характерно для віку молодості.

У такому наслідуванні, насамперед, виступає **схематизм** створюваного предмета. Те, що переноситься на новий матеріал, є стара, добре засвоєна, схема. Відбувається апробація розуміння, **екстраполізація** відомого на невідоме, але без врахування власної структури предмета, виходячи з структури чужої. У цьому головна суперечка наслідування. Тут виступає живий творчий механізм, бо екстраполяція є справжньою творчістю, найбільш загальним творчим механізмом. Перенесення може стосуватися тільки якоїсь схеми, якогось принципу. Тому схематизм і екстраполяція є двома найголовнішими моментами наслідування. Попереду вихід в бік власної структури досліджуваного предмета, відмова від екстраполяції та схематизму. Ця відмова здійснюється на основі процесу зміни випробуваних схем.

Опір, що його чинить новий матеріал пізнання старій схемі, свідчить про те, що матеріал має власну схему, структуру. Модель такої екстраполяції показують досліди з інтерпретацією кадрів (антиципація), які постають перед піддослідним у все більш виразній формі. Чужа схема відштовхується від предмета, але пробуджує його структуру ззовні. Спочатку схема міркується як внутрішня структура предмета, що розкривається, але потім ця схема визначається як зовнішня і не адекватна. Факти виходять за рамки цієї схеми, вони

вимагають увібрати і їх у цю схему, але вона не спроможна до цього. Виступає, зокрема, антагонізм між емпірією та раціоналізмом.

Думка Ф. Берлетта, А. Кестлера та інших про екстраполяцію як основний механізм творчої знахідки (бісоціація), є недостатньою. Екстраполяція виступає лише зовнішнім стимулом розкриття власної структури предмета дослідження, в якому форма і зміст мають власне поєднання. Тому за екстраполяцією як за психологічним механізмом наслідування йде **інтраполяція** – заглиблення у власну особливу структуру предмета. Разом з інтраполяцією відбувається перехід **до оригінальності** як до своєрідного бачення об'єктивності. Предмет дослідження розкривається не через інший, як це було в наслідуванні,. а через себе самого. Його суть пізнається через його форму, а не зовнішню екстраполятивну схему. Наступає самовідображення предмета як результат дії справжньої оригінальності. Відбувається процес інтерпретації сприйнятих елементів, який переходить в інтраполяцію.

Рівень оригінальності залежатиме від кількості елементів, які інтерпретуються на основі якоїсь думки. Доцільно встановити вже в рамках самої оригінальності (а не передетапів) її рівні: вищий, середній і нижчий. Вищий рівень характеризується повною адекватністю ідейної структури та елементів. Середній рівень неповним охопленням елементів (ідея не на висоті, не мас належного об'єкта) або ідея переступає дану кількість елементів і може охопити ще певну їх кількість. На нижчому рівні ідея не охоплює своєрідності елементів.

Справжня оригінальність є сполученням задуму ідеї з повною своєрідністю елементів структури. Але так як цього повністю ніколи здійснити не можна, творчий процес іде в безкінечність, а сама оригінальність свідчить про невичерпну природу пізнаваного.

ПРО ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОРМ НАУКОВОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Протягом кількох років навчання студенти вузів мусять оволодіти майстерністю виконувати певні форми наукової роботи. Один з основних законів дидактики вимагає йти від простого до складного, від менш складного до складнішого і т. д. Проте жива психологія людини коректує правила дидактики, це, зокрема, стосується науково-творчої роботи студентів.

Студентська молодь здебільшого не любить тем вузьких, а особливо тих, в яких начебто все ясно. Обираються переважно такі теми, в яких зовсім неясними залишаються основні проблеми. Вони навіть чітко і не поставлені самою наукою. Ось такі найскладніші для розв'язання теми (наприклад, в психології та філософії тема: «Інтуїція» та ін.) привертають до себе велику увагу саме тому, що в цій галузі майже все неясно. Молодому дослідникові здається, що саме тут відкрите перед ним широке поле для оригінальної діяльності, поле, на якому можна побудувати ще кілька, крім існуючих, гіпотез, що тут можна діяти. Таке творче діяння уявляється як масштабне. Результат його пов'язується з подихом слави. Здасться, таку тему легше розробити, кожна знахідка буде новою.

Тут зустрічається велика наївність, невміння, повна безпорадність, які дуже часто маскуються схильністю до дебатів, суперечок, малообгрунтованих доказів. Це розумове блукання на вищих рівнях абстракції спочатку дає молодій людині велику насолоду, але в кінці суперечок, які часто припиняються зненацька (і це дуже симптоматично), у кожного з тих, хто сперечається, виявляється якийсь інтелектуальний «осад» незадоволення, усвідомлення того, що це був стрімкий біг на місці без матеріальної опори, що це був великий феєрверк пишномовних фраз. І. М. Сєченов яскраво описав такі прагнення молоді: «Суперечка виходить по суті лише тоді, коли бійці трохи дилетанти в спірному питанні. В цьому випадку хто-небудь з них, мабуть, майстер узагальнювати речі неузагальнювані (адже це головний характер дилетанта). І тоді публіку, що слухає, частують звичайним спектаклем, схожим на літні феєрверки на петербурзьких островах. Голосні фрази, широкі погляди, світлі думки тріщать і сиплються, немов твої ракети. у декого з слухачів, молодого, боязкого ентузіаста, під час суперечки не раз пробіжить мороз по шкірі; інший слухає, затаївши подих; третій сидить весь у поті. Але ось спектакль закінчується. До неба летять страшні стовпи вогню, лопаються, гаснуть... І на душі залишається лише тьмяний спогад про

світлі привиди. Така звичайно доля всіх... суперечок між дилетантами. Вони хвилюють на якийсь час уяву слухачів, але нікого не переконують».[1]

Феноменологічно така ситуація виправдовується ходом психічного визрівання особистості, ця ситуація законна психологічно і навіть має якийсь позитивний момент в становленні здібностей до наукової творчості. Те, з чого починає молодь свої наукові пошуки, містить в собі суперечність, але це суперечність хороша. Цей своєрідний науковий максималізм треба не вбивати, не отруювати авторитетним скепсисом, а, приводячи до реальних рамок, зберігати його творчий запал.

Досвід показує доцільність поетапного вироблення звичок до різних форм наукової роботи. Розглянемо ці форми в оптимальній послідовності.

Бібліографічна робота. Будь-яке, а насамперед перше, ознайомлення з наукою починається з книжок. У природу речей людина ще не може заглянути, тому вона дивиться спершу в дзеркало природи – книжку. Молодь виявляє великий потяг до спеціальної наукової літератури, складаючи спочатку ще мало спеціалізовані бібліотечки. Виявляється інтерес і до таких книжок, які спочатку ще й важко зрозуміти. Але тримати в руках розумну і глибоку книжку означає сповнити серце молодої людини. своєрідним науковим пафосом. Таку стихійну любов до книжок треба культивувати і на її основі розвивати вміння складати наукову бібліографію.

Для першого курсу вузу це буде найадекватніша робота. Правда, бібліографія як система вимагає досконалого знання предмета, але, з другого боку, знання предмета без попередньої бібліографічної роботи неможливе. Якась структура науки, може ще й формально, починає складатись в бібліографічній роботі. З'ясовуються суміжні проблеми, вимальовується чіткіше в своїх межах предмет майбутнього дослідження. Бібліографічна робота як передумова творчості супроводжуватиме написання курсової або дипломної роботи. З бібліографії, що дає можливість зорієнтуватися в літературі по даній темі, обираються дві-три найближчі за темою найгрунтовніші праці і відбувається їх реферування.

Реферування. Цей вид допоміжної наукової роботи мас на меті ввести студента (це вже будуть студенти 2-го курсу) в коло наукових проблем за його курсовою темою, оволодіти необхідними знаннями, засвоїти стиль чужої роботи.

Часто студентська молодь реферує, не маючи на меті безпосереднього використання цього зреферованого матеріалу в якомусь певному напрямку. Таке реферування приносить користь більше для розширення ерудиції і для розуміння загальної структури науки, ніж для безпосередньої розробки даної теми. Тут важко брати потрібне, наголошувати на ньому, але в реферуванні усвідомлюється щось важливе.

На вищому рівні оволодіння наукою реферування відбувається не широким фронтом, а вибірково: береться саме те, що відповідає активним науковим інтересам. У цьому випадку і розуміння чужої книжки буде глибшим, і використання часу - економнішим. Завжди слід мати на увазі те, що відшукується, що пов'язується з проблемою, гіпотезою, над якою студент працює в даний час. Тепер він розумі і навіть по-новому бачить те, про що раніше може й читав, але не звертав на це належної уваги. Вибірковість реферування передбачає і формує **критичне ставлення** до «першоджерел». Ця критика передбачає якийсь відправний погляд на проблему, розуміння якоїсь теорії, викладеної в книзі, якийсь цілеспрямований суб'єкт.

Реферування різних джерел приводить до їх порівняння, і саме в цьому розвивається критична думка і виробляється при розбіжності «чужих» поглядів потреба у власному погляді на предмет.

Критичні зауваження в реферуванні набувають ваги, студент прагне протиставити чужим міркуванням свої власні, і цей момент власної творчості набуває все більшого значення в такому реферуванні. Виробляється **позиція** дослідника. Це вже не тільки згода або заперечення, а й сформований власний погляд на предмет. З'являється гіпотеза і необхідність викласти її для себе та для інших в стислій формі, зручній для огляду.

[1] Сеченов И. М. Избранные произведения. Т. 1. М., 1952. С. 7.

План і проспект дослідження складаються на третьому курсі. Дуже часто студенти вважають, що складання плану і проспекту дослідження – зайва для них робота, що треба писати відразу текст дослідження, принаймні, якщо це тільки теоретична праця. Не усвідомлюється той важливий факт, що план і проспект становлять чи не єдину можливість уявити цілісну структуру майбутньої роботи, побачити її складові частини і т. п. Не усвідомлюють того, що в плані і проспекті розкриваються головні моменти самого предмета, що вдосконалення проспекта є економне вдосконалення своїх творчих сил. Це відбувається на початку третього курсу. Але як тільки виникає потреба в плані і проспекті, вони будуть створюватися ще безліч разів саме з необхідності дати найбільш адекватний вираз ідеї – *гіпотезі дослідження*.

Методика дослідження і розкриття гіпотези. Протягом другого семестру третього курсу доцільно вдосконалювати методику дослідження так, щоб вона найкраще розкривала предмет наукового пошуку. Встановлення єдності, або адекватності методики відповідному предмету є основним творчим завданням на цьому етапі формування наукових здібностей. Складність розшуку адекватності полягає в тому, що сам предмет дослідження ще не розкрився у всій своїй конкретності, тому і методика дослідження може показати свою валідність і правильно формуватись лише на базі розкриття самого предмета. Оця внутрішня логіка предмета дослідження і перебуває у відповідності з логікою методу.

Молодому дослідникові наукових проблем слід пам'ятати, що методика, навіть і зовсім адекватна (особливо це стосується психологічних досліджень), породжує, розкриває якийсь матеріал у певній єдності його якостей. Тому відшукувана властивість буде, як правило, переплетена з іншими властивостями, що розкриватимуться на основі цієї ж методики. Остаточне виділення відшукуваного предмета в його «чистоті» відбуватиметься в абстрактній стихії мислення, у відповідності з логікою предмета гіпотези. Одержаний в експерименті предмет слід очистити від зайвих аспектів, повернути його в ту площину, яка повинна торкатись ідеї гіпотези, щоб розвинути теорію. Лише чітка логіка може стати основою продовження того дослідження, яке було почате в експерименті.

Збирання експериментального матеріалу доцільно почати в другому семестрі 3-го курсу і продовжувати на 4-му курсі.

Логіка викладу експериментального матеріалу. Є дві основні форми викладу матеріалу, який було одержано в експерименті. Перша полягає в детальному описі експериментального процесу, розкритті всіх його закутків, простіше кажучи – показові анатомії експерименту, в кращому разі – його «функціональної анатомії». Хід експерименту не стосується прямо логіки предмета, але показ цього ходу на перший погляд робить переконливим виклад матеріалу, який відпрепаровано від дійсності. Такий виклад є показом напівфабрикату, показом лісів, які оточують будинок та які було встановлено для спорудження цього будинку. Цьому напівфабрикату надають самостійного значення. Але його солідність справляє гнітюче враження. Причина цього враження – відсутність **теоретичної системи викладу**, яка є вищою і найбільш адекватною формою викладу. Логіка останнього є логікою не експерименту, а самого предмета, що розкривається на основі діалектичних суперечностей та їх подолання. Конкретна логіка кожного предмета це остаточна мета будь-якого наукового дослідження. Її методологічна структурна особливість, взята сама по собі, може бути порівняно легко засвоєна. Але провести цю методологію через предмет, розкрити його в послідовності і необхідності - справа дуже складна. Її розв'язання не вирішується протягом студентських років навчання. А у багатьох тих, хто хоче жити в науці, вона не вирішується і протягом всієї кількості прожитих в дослідженні років.

УЧИТЕЛЬ І УЧЕНЬ

Учитель і учень одне з найгрунтовніших відношень у навчальному процесі. В ньому встановлюються найінтимніші механізми передачі та виховання творчих здібностей. Тут виступає найзмістовніша ділянка соціальної психології: запозичення, наслідування та

оригінальність виявляють дуже своєрідну специфіку. Живий контакт учителя і учня не можуть замінити ніякі книжки, підручники тощо. Водночас тут виникає і своєрідна низка соціально-психологічних суперечностей, наприклад, від повного захоплення авторитетом ученого до. повного його заперечення. Такі оцінки народжуються і минають інколи дуже швидко.

Учитель становить живу розкриту лабораторію думок винахідництва. Його оригінальний розум - перша умова контактів з учнем. Головна мета учня – засвоїти образ думок учителя і піти далі - стати оригінальним у всій своєрідності. Людина повинна мати власний вогонь, але запалюється вона від іншої людини.

Можна поділити студентів на дві групи: одні прагнуть до керівника, інші – хочуть працювати самостійно, з погордою ставляться до можливості наукового керівництва. Студенти другої групи вважають себе за творчими можливостями вище своїх учителів-керівників і думають, що навчитися від них нічому не зможуть. Це помилка. Справжній учитель допомагає побачити проблему, захопитися нею. Він ставить перед учнем такі проблеми, які ще не розв'язані в науці і відповіді на які не можна знайти в публікаціях. Відомий радянський вчений І. Тамм зазначав, що успішно готувати активних дослідників в науці і техніці можуть лише ті вчені, які самі безпосередньо займаються – і не тільки займаються, але й захоплюються дослідницькою роботою. Ніякий переказ підручників і навіть новітніх статей з наукових журналів людьми, які самі не провадять науково-дослідницької роботи, не розв'яже завдання: адже розум юнака – не посудина, яку треба наповнити, а смолоскип, який треба запалити.

Інше важливе значення в розвитку дослідника мас його самостійність. Дослідник встигає тим більше, чим більше він буде незалежний від надокучливого керівника. Вченим стає саме той, хто раніше від інших перестане відчувати потребу в учителеві та зуміє засвоїти із спеціальних публікацій накопичені іншими знання.

Навчання та виховання талантів до нашого часу залишається в багатьох випадках індивідуальним. Музикант, скульптор, режисер набувають досвіду творчості у досвідченішого визнаного творця – неминуча форма навчання при малій кількості тих, хто навчається. Вона полегшує пристосування до особливостей кожного учня. Досвід передається від покоління до покоління немовби фольклорним шляхом; це найдавніша форма навчання, але вона ще й досі зберігається в науці при навчанні професій дослідника.[1]

Соціальна психологія повинна розкрити стадійність процесу передачі знань у ланці «учитель – учень». На початковій стадії суб'єктивність учителя повністю переноситься на учня. Останній ще не бачить самого предмета дослідження – об'єктивності. Він запозичує лише якусь розумову структуру і спочатку ототожнює її з самим об'єктивним предметом. Тобто учень з самого початку «власного» дослідження мусить взяти якусь теоретичну схему досліджуваного предмета, яку пропонує вчитель. Інших схем учень ще не бачить, а своєї власної ще не має. Це відношення можна умовно назвати запозичуваною схемою (концепцією) дійсності. Разом з цією концепцією учень одержує якийсь фактичний матеріал і може його розуміти на основі цієї концепції. Головна турбота вчителя полягатиме в тому, щоб показати, по-перше, необхідність його концепції як певного рівня узагальнення фактів дійсності, а, по-друге, і це, може, важливіше для справи виховання, показати суперечність між концепцією і фактичним матеріалом. Поза цією концепцією учень не може бачити ніяких фактів, але спочатку він ототожнює концепцію і дійсність фактів, або фактичну дійсність. Чим стрункіша теорія, тим більше вона приховує дійсність і тим складніше учневі її подолати. Розкриваючи свою теорію, вчитель здійснює першу половину справи. Основне полягатиме в тому, щоб учень на ґрунті цієї теорії побачив цілу низку нових фактів дійсності. Це становитиме другий етап взаємодії у відношенні «учитель--учень». Гармонійна узгодженість між концепцією і фактами полягає в тому, що учень спроможний бачити тільки ті факти, на які вказує концепція. Цей етап є апогеєм натхненного бачення світу в аспекті запозиченої концепції. Все нові і нові акти пояснюються цією концепцією, так що до неї все більше

[1] Див.: Регигер Е. И. Развитие способностей исследователя. М., 1969, С. 48.

виявляється прихильність. Учителеві доцільно показувати взаємний зв'язок його концепції з фактами.

Тіньовий бік цього етапу полягає у виникненні «ілюзії фактів», які ніби підтверджують концепцію. Остання здійснює експансію і на ті факти, які об'єктивно не підпорядковуються даній концепції. Цей третій етап можна назвати експансивністю концепції на індиферентні до неї факти. Виникає серйозна суперечка. Спочатку вона перебуває на рівні підсвідомого в інтелекті учня. Факти, що усвідомлюються як узгоджені з даною концепцією, самі стають суперечливими фактами. З'являється ще мало усвідомлювана відчуженість між ними і концепцією. Виникає дивне явище: існування факту поза концепцією. З'являється перша індиферентність до вчителя з боку учня. Але так як голий факт не може існувати поза теорією (в такому випадку він є чистою абстракцією, безкінечною можливістю), то, по суті, він має в собі щось спекулятивне, проте ще мало виражене, якесь інтуїтивне передчуття інтуїтивний факт. Отже, дана теорія вчителя, пояснюючи деякі факти, навчаючи учня бачити факти як такі, виходить за межі своєї компетенції. І в цьому її головна цінність і суперечка: вказувати на факти, які вона не може пояснити. Разом з відвертанням від теорії, яка вже втратила свою силу, відбувається відвертання і від учителя тією мірою, якою він уособлює теорію. Вчитель все більше усвідомлюється як автор кінечної теорії, хоч раніше він уявлявся як носій об'єктивної істини і виступав як своєрідна ідеалізована людина. А поряд з цим факти ростуть кількісно. Вони нагадують безпритульних дітей. Їм треба дати притулок – теорію.

Головне попереду. Учень залишається без учителя. Тому що учитель зробив все, що міг, і на більше він не спроможний. Адже він лише вказує на факти, що виходять за рамки його концепції. Саме це і є інтригуючим для учня і вимагає від нього наукової самостійності. Спроби наслідування, спроби винайти аналогічні теорії вичерпують себе саме в появі фактів, які не підлягають цим теоріям. Наступає етап концептування фактів. Вони зіставляються, перед учнем виникає наукова проблема. І виникає здатність бачити проблеми саме в процесі зіставлення концептованих фактів. Чим більше зосереджується зіставних фактів, тим більша можливість створення нової теорії. Наступає момент, що загострює суперечку між учителем і учнем як суперечки двох концепцій тієї або іншої події, але конче уособлених. На цій основі виникає нова оригінальна теорія.

Такий природний цикл відношення учителя і учня. Повне розкриття його дасть добру основу для виховання творчих здібностей учня. Учитель, який не розуміє учня, не виконує свого головного завдання – навчити учня самостійно бачити проблеми, а потім – розв'язувати їх, буде учителем поганим. Він буде мати не справжнього учня, а лише адепта, послідовника, в кращому разі розв'язувача проблем. Учителеві буде імпонувати, що його концепцію переказують (а об'єктивно і спотворюють) адепти. Проте переказ не є творчістю. Поставити учня віч-на-віч з природою фактів, дати йому можливості пережити первісну красу фактів – ось що головне у взаємодії «учитель – учень». Так починається самостійний крок учня до власної творчої оригінальності.

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ВЧИНОК І ПРОБЛЕМА ДЕТЕРМІНІЗМУ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Друкується за: Роменець В. А.
Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології // З історії філософської думки на Україні. К.: Наукова думка, 1965. С. 104–118.

Протягом останніх років проблема вчинку привертає до себе все більшу увагу психологів. Вона має неабияке значення для морального виховання нашого сучасника, для криміналістичної та психіатричної практик, сценічної гри, військової справи та для багатьох інших галузей, де людська поведінка постає значущим, серйозним фактором. Дослідження категорії вчинку має очевидну теоретичну вагомість для розуміння принципів історії розвитку самої науки психології.

Поняття про вчинок, поряд з такими уявленнями, як провідна діяльність, дія, становить ту історичну ланку, той вузол у логічному розвитку науки, який охоплює, концентрує і змістовно найповніше розкриває структуру людської поведінки, психіки, перекидає логічний місток до вивчення питань, що безпосередньо торкаються провідних проблем етики, філософії взагалі.

Звичайно, під вчинком психологи розуміють таку дію, котра має певне моральне значення, тобто саме в ньому людина практично виявляє своє ставлення до інших людей, суспільства в цілому. Це правильно насамперед тому, що людське повсякдення взагалі є життя суспільне. Не називають учинками такі дії людини, як сон, прийняття їжі, буденну прогулянку, хоча в окремих випадках і ці дії можуть набути значення вчинку. Наприклад, вартовий, котрий заснув на своєму посту, здійснює вчинок, а саме – злочин. Отож кожен учинок має психологічний аскпект. Людина, яка цілеспрямовано і вперто, напружуючи свої зусилля, формує навички гри на музичному інструменті, теж здійснює вчинок. Було встановлено таку його особливість, як зміна досвіду, психічних рис людини, причому в найширшому розумінні цього слова. Почуття, які виникають при цьому, є характерними продуктами і факторами вчинку: саме вони яскраво свідчать про зникнення старого і народження нового життєвого досвіду.

Після встановлення людиною нової структури відношень до навколишнього світу, вчинок, із свого суб'єктивного уможливлення, припиняється, а тому стає для особи звичайною дією. Об'єктивно у ставленні до інших людей ця дія, вже не будучи подальшою перебудовою суб'єктивного досвіду, може відтворюватись як учинок морально вагомий, суспільно значущий. Щоправда, усвідомлення того, що моя дія, навіть і повторна, має певне значення для інших людей, не може не впливати на характер її перебігу.

Суперечність розвитку мотивів людської діяльності – це, зокрема, суперечність між ідеологічним та індивідуально-психологічним [3]. Єдність цих двох сторін людської свідомості є основою для вироблення мотивів поведінки. «В цілях і мотивах діяльності... найважливішу роль відіграє саме ідейна спрямованість, ідеологія людини» [Там само, с. 113]. У цьому концептуальному форматі особливого значення українські психологи надають вивченню проблеми здійснення вчинку, його реалізації. Вчинок – це завжди дія перетворення, зміни, встановлення або розриву міжлюдських відносин, загалом кажучи – перетворення моральної ситуації. Будь-яка зміна, що наявна тільки суб'єктивно, є неповноцінною, недостатньою. Вона завершуєтьєся повністю лише тоді, коли об'єктивний аспект ситуації відповідає духовній структурі особистості. Відтак саме у вчинку остання прискорено розвивається і водночас змінює свою моральну ситуацію.

Планування дій та вчинків, здатність передбачувати їхні наслідки, гальмувати прагнення, котрі заважають виконанню своїх обов'язків, переборювати зайві вагання, виявляти наполегливість і витримку в доведенні до завершення розпочатої справи – все це сприяє вихованню відповідального та активного ставлення до виконання своїх обов'язків

перед суспільством і людьми [2]. Найскладнішим завданням у процесі формування є встановлення єдності і повної відповідності між рівнем моральної свідомості людини та характером її власної поведінки [Там само, с. 160]. При цьому дійове усвідомлення відповідальності виявляється у вмінні перенести моральне ставлення на нові життєві ситуації. У процесі дослідження цього питання створювались експериментальні умови, за яких стимулювалося виникнення нового, позитивного ставлення до того, що раніше було байдужим або викликало негативні вчинки. Таке оновлене ставлення до виконання обов'язків мало у своїй основі переживання почуття задоволення від успішного виконання дорученої справи, власної гідності і впевненості у своїх силах. Це закономірно спричинювало позитивні зміни в мотивах поведінки [2, с. 159]. Але якщо людина змушена силою нездоланних обставин зрікатися своїх прагнень, і їй бракує зусиль змінити саму ситуацію, то наступає затримка у її духовному розвитку, яка здатна спровокувати навіть патологічний стан.

Дослідження природи вчинку, його ситуаційного та мотиваційного зумовлення допомагає спростовувати чимало ідеалістично-спіритуалістських уявлень про рушійні сили людської поведінки, свободу волі, фаталістичну зумовленість долі, пасивність людини серед природи і в суспільних відносинах. Що керує людськими вчинками, визначає їх спрямованість, а отже і спрямованість життєвого шляху особистості – ось найважливіші проблеми української психології. Правильне пояснення явищ вчинкового сценарію відкриває великі можливості для морального та естетичного виховання людини, для вироблення її наукового світогляду. Важливо, що у вчинкові вона не тільки виявляє себе, а й формує свої моральні переконання, здібності, самоставлення, стосунки із суспільством та окремими його членами. І справді, той психічний стан, коли людина здійснює вчинок, вибирає між добром і злом, вагається, обмірковує свою долю, с найбільш вразливим для сторонніх впливів. У цей критичний час особа найглибше з'ясовує мотиви своєї поведінки, найгостріше усвідомлює характер довкілля і навіть інколи намагається виправдати характер скоєної дії силою чи браком належних обставин. У період здійснення вчинку на основі подолання суперечок життя, зокрема між ситуацією і намірами (А. В. Веденов), людина реально формує риси власного світогляду й утверджує свою гідність у цих діях.

Героїчні зусилля радянських людей, виявлені в мирній творчій праці і в боях за свободу Батьківщини, дали величезний матеріал для побудови повноцінної теорії вчинку та однієї з її важливих концепцій – психології волі. Вітчизняна психологія заперечила традиційний погляд, за яким воля була виразом тільки внутрішнього ідеального світу людини, коли саме здійснення вчинку пояснювалося як певна сукупність рухів, що залежать тільки від свободної волі. Вона відкинула погляд на волю як на особливу психічну функцію, незалежну від впливу зовнішнього світу і від діяльності мозку. Водночас на основі діалектичного матеріалізму було спростовано і механістичні положення, які зовсім відкидають уявлення про волю і зводять її до ілюзії в людській свідомості. Психологи України продовжують далі розвивати наукову концепцію волі, насамперед досліджуючи виникнення спеціально людської відображальної функції мозку, завдяки якій людина свідомо регулює свої вчинки, свою діяльність [див. 6; 7].

Відомо, що регуляційне значення у людській поведінці мають уявлення, ідеї, почуття, ідеали, інтереси та ін. Серед них особливе місце посідає воля, виражаючи значне напруження так чи інакше усвідомлених зусиль особи в досягненні поставленої мети [1]. Встановлено, що воля формується, функціонує і виявляється у її цілеспрямованих діях і вчинках. Поза конкретною предметною діяльністю вона зовсім не існує. Саме оперування предметами зовнішнього світу, подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод найхарактерніше для вольової людини (Б. М. Теплов, К. М. Дєдов та ін.). Ось чому найбільш яскравий формовияв воля одержує у тих діях людини, які спрямовані на практичне перетворення навколишнього світу.

Дослідження рефлексивної основи волі та форм її практичного вияву було спрямовано проти спіритуалістських уявлень про самодостатні мотиви дії, про якісь глибинні, ізольовані від середовища, людські потяги як першорушійні сили поведінки. Насправді ці потяги з вторинними утвореннями: вони формуються внаслідок зовнішніх матеріальних впливів і

відображають ставлення людини до дійсності. Якщо обмежити волю тільки сферою, яка збуджує діяльність, то вона тим самим перетвориться в «ідеального діяча», стане якоюсь невиразною сукупністю потреб-прагнень, бажань, мотивів, рішень, зусиль, які нібито передують усякій свідомо доцільній дії – зовнішній чи внутрішній.

Зрозуміло, що будь-який штучний поділ єдиної регуляції людської поведінки на спонукальну і виконувальну частини міг привести академічну психологію до втрати предмета волі, до ігнорування її наявності у самих практичних діяннях, а відтак і до втрати можливості дослідити справжнє онтологічне спричинення вчинку. Це набуло актуальності тоді, коли психологи почали активно виявляти головні етапи звершення вчинку, розкривати його достеменні рушійні сили. Так була аргументовано відхилена ідея про фатальну зумовленість, або ж повну приреченість, людської поведінки.

Успішне вивчення структури вчинку, його спрямованості, цілезорієнтованої вольової поведінки людини дає серйозну аргументацію проти дуалізму тіла і душі на користь детерміністського тлумачення свободи волі. Певний доказ незалежності душі від тіла деякі прихильники дуалізму вбачали і тепер вбачають у наявності свободи волі, яка нібито не підкоряється природній причинності тілесних, матеріальних явищ, виявляє повну самостійність, незалежність від них і може навіть цілком довільно впливати на вчинки людей. Одним з аргументів цього доказу є зовні проста очевидність того факту, що людина може зовсім незалежно від матеріальних умов створювати у своїх діях новий причинний ряд. Ідеалісти вказують також, що думка про свободу волі не підлягає доведенню так само, як і факт мого власного існування. Вивчаючи довільні дії людини, розвиваючи матеріалістичне вчення І. П. Павлова, радянські психологи дали переконливі свідчення того, що у цих діях не порушується причинний порядок природи, що найбільш самостійні вчинки, які здійснює особистість через свої переконання при вільному виборі шляху їх уможливлення, все ж мають певну визначеність як з боку минулого досвіду (а цей досвід зосереджується в матеріальному органі – мозку), так і з боку реального довкілля, з яким вона взаємодіє.

Людина здебільшого помічає тільки своє бажання («я хочу») здійснити якийсь учинок, дію, операцію і менше усвідомлює той зовнішній чи внутрішній подразник, який спричинює рух-діяння організму. Сильне бажання щось здійснити відвертає увагу від пускових імпульсів дій, і людині здається, що вона володіє здатністю незалежно від впливів оточення починати причинний ряд. Інакше кажучи, все сприймається так, ніби вона, її бажання є першопричиною дії або вчинку. Насправді ж під час людської дії в головний мозок надходять нервовими волокнами чуттєві імпульси, які несуть інформацію про стан організму в кожний з моментів його дії-розвитку (теорія так званої зворотної аферентації). Ця інформація синтезується з тією, що надходила від попередніх дій (із блоку пам'яті). Таким чином, названий стан людини визначається тим досвідом, який активізується під час здійснення вчинку. І чим ширше коло активізованих вражень минулого досвіду, тим повнішою і доцільнішою буде реакція організму. Але насамперед доцільність та розумність людської дії визначається наявною ситуацією – першою конкретною ланкою у причинному ланцюгу вчинку.

Загалом проблема вчинку, її філософські питання у вітчизняній психології розроблялись, так би мовити, частинами. Так, найбільшу увагу було приділено висвітленню мотивів вчинкової поведінки (О. М. Леонтьєв, В. І. Аснін, В. І. Селіванов, І. М. Назимов та ін.), далі досліджено найбільш цінні мотиви, які спонукають людину до пізнання, до творчої праці, тобто мотиви соціального порядку. Водночас майже не вивчалися питання психології ситуацій і реального здійснення самого вчинку. Щоправда аналізувався складний, розгорнутий вольовий акт, у якому виділялись стадії, ситуація, мотивація, що повною мірою відповідають наявним моментам учинку.

Шкода від занедбання проблем ситуації полягала в тому, що втрачалась серйозна ланка детерміністського підходу до вивчення вчинку. І хоч проблема знаходила свій вияв у дослідженнях умов вольової діяльності [4], все ж бракувало конкретного і прямого вивчення цього питання. У працях теоретиків психології ситуація – це: а) взасмодіюча з прагненнями людини певна частина оточення; б) усвідомлення мети дії, засобів її досягнення і всіх тих

сил, які протидіють поведінці особи. А через те, що ситуація с активною умовою дії, вчинку, то її психологічне пізнання мас не тільки важливе значення для вирішення питання про свободу волі, про залежність людської волі від матеріальних обставин діяльності, а й для дослідження процесу формування таких рис людини, як вимогливість, відповідальність тощо. Скажімо, для того щоб простежити, які умови сприяють формуванню вимогливості до себе та виділити ситуації, при яких виникають позитивні зрушення, було створено ситуацію змагання, особистісної відповідальності.

Психологи-науковці показали, що, здійснюючи вчинок, людина перетворює певні об'єктивні обставини, змінює психодуховні риси самої себе. Загалом своїм учинком вона відображає ставлення до тих чи інших явищ довкілля. Цей вияв ставлення передбачає спрямованість особи, її зацікавленість у певних речах, людях, подіях. Тому насамперед для розкриття вчинку слід було встановити виникнення певного значення якогось об'єкта для життєдіяльності особистості.

Предмет набуває значення для людини тоді, коли він може прямо чи опосередковано задовольнити якусь потребу – матеріальну або духовну. Сукупність предметів, явищ, які мають життєве значення і сприяють діяльності, а також ті об'єкти, які перешкоджають досягненню мети, – усе це разом, у певній комбінації створює безпосередні умови діяльності або її ситуацію. Дійсно, людина завжди перебуває у якійсь ситуації. Завдяки цьому визначається спрямованість дії, конкретні засоби її здійснення. Отож розвиток ситуації – процес повнішого і чіткішого визначення шляхів учинку; на початку свого розвитку вона свідчить про відсутність активних, зокрема моральних, відношень, адже у цей момент тільки починається процес їх формування, перебудови духовного світу людини чи встановлення нових моральних норм. Початкова форма ситуації може виявлятись у симпатії або антипатії як у первинних формах моральної активності. У цьому аналітичному розрізі апатія первинно є гострим відчуттям відсутності конкретно визначеної ситуації. Всі ці емоційні стани, включаючи навіть глибоке співчування чи співпереживання, ще не становлять рушійної сили вчинкової дії хоча б тому, що влучно не окреслено її мети.

Поки людина живе, вона весь час перебуває в динаміці почуттів, тому повної байдужості до світу в неї не буває ніколи, за винятком, імовірно, патологічних випадків. Жива і здорова людина встановлює відношення з навколишнім світом, утворює нові і ліквідує старі зв'язки з ним. Те, що на перший погляд здається дефіцитом відношень, є насправді лише відсутністю процесу встановлення нових значущих зв'язків особи з дійсністю. Ситуація, таким чином, у своєму загальному формовияві починається із виникнення емоційних ставлень, відношень людини до явищ і предметів світу. Чим яскравішими стають ці ставлення, тим більше вони перетворюються в непереможну пристрасть, яка зрештою приводить людину до здійснення її заповітної мети. У пристрасті вона становить одне ціле із ситуацією і не залишає її доти, допоки не перетворить у бажаному напрямку. Причинність людської дії наявна саме як непереможна пристрасть, найповніша самовідданість особи високоемоційній справі. Сила почуттів, котрі у своєму виникненні спричинені ситуацією, визначається і тими перешкодами, які постають на шляху моральної дії та які мають бути здолані.

Ситуація значною мірою розкриває пристрасті особи, яка, діючи, визначає собою ситуацію. Її емоційне ставлення до явищ і предметів світу не означає того, що це ставлення залежить винятково від неї. Емоції виникають унаслідок усвідомлення, що ситуація залежить від людини і водночас не залежить. Цілковитий збіг головних рис, тенденцій ситуації і прагнень людини привів би до зникнення будь-яких рушійних сил дії. Ситуація не тільки зумовлює дію, але й протистоїть людині як самостійна об'єктивна сила, інколи навіть вороже спрямована проти неї. Усвідомлення такої незалежності ситуації сприяє усвідомленню такої ж незалежності і самого усуспільненого індивіда від цієї ситуації. Людина, яка не може піти далі такого розуміння, вважає свою волю зовсім вільною від сковуючої дії ситуації, незалежною від оточення. Так складається віра у свободу волі, у те, що її дух – першоджерело спрямованості вчинку, що вона може в будь-якому напрямку розвивати свої дії, порушуючи тим закони природи. Такі міркування становлять чи не головну

частину вчення, за яким душа, не підпорядковуючись законам матеріального світу, стоїть над ним і с єдиною активною силою, що панує над тілесними предметами.

Усвідомлення відчуженості між ситуацією і людиною приводить до конфліктного стану між ними. Отож і ситуація стає конфліктною. Інакше кажучи, конфлікт – це перша вагома ознака ситуації і сутнісна рушійна сила самого вчинку; його не можна вважати чимось таким, що існує поза людиною, наприклад, як проста матеріальна річ. Навпаки, він відображає антагонізм об'єктивний, що переходить у внутрішній, духовний. Оскільки конфліктні зв'язки з'ясовуються у їх динаміці, то зрозуміло, що встановлення одних із них с водночас руйнуванням інших. У своїй наступності вони створюють опору для діючої особи, і без цієї опори дія взагалі була б неможлива. Але саме ці зв'язки, будучи, з одного боку, опорою для діючої особи, постають водночас і перешкодою для творчої діяльності. Ця складність ситуації і трудність її розуміння полягає в тому, що ті сили, на які людина спирається у своїй дії, самі повинні бути трансформовані, інакше стануть знаряддям творчого застою. При здійсненні вчинку, всі ресурси ситуації перетворюються на умови дії, на котрі й спрямовується конструктивна сила волі. Коли людина практично утверджує себе як особистість, то зовнішні обставини стають умовами, тобто чимось підкореним її діянням.

Найпопулярніша форма конфлікту виражається в можливості жертвувати одними інтересами для реалізації інших, терпіти при цьому якусь втрату. Чим більша втрата передбачається при досягненні даної мети, тим виразнішим і сильнішим стає конфлікт. Нагальність моменту розв'язання конфлікту спричиняє такий стан, коли ситуація стає критичною. Тоді людина вже не може більше приховувати або маскувати свої справжні цілі, а виявляє їх назовні і відкриває дійсний характер своєї вчинкової мотивації. Отже, ситуація формує мотиви вчинків. Тому в усвідомленні мотивів діяльності особа вже не постає рівноцінною частиною ситуації, а становить її головне ядро, рушійну силу її розвитку.

На основі цілої низки психологічних досліджень, проведених за останнє десятиріччя, тепер можна більш конкретно і виразно вказати на спричиненість учинку і підкреслити той факт, що мотив с справжньою причиною дії. Був час, коли психологи насамперед вказували на те, що обставини визначають поведінку особи, що середовище впливає на характер її повсякденного життя. Але не менше право має і зворотна думка: людина сама визначає образ своєї поведінки. Мотивація тут діє як таке прагнення, котре поєднує дві сторони причинності – об'єктивну і суб'єктивну, не применшуючи ж одну з них як підлеглу. Проте і сама мотивація ще не може до кінця перебороти подвійний характер ситуації – сплетіння позитивних і негативних її сил. Це, зокрема, виявляється у такому загальновідомому стані людини, як боротьба мотивів. Вона вирішується лише у самому акті здійснення вчинку.

Боротьба мотивів відображає суттєві сторони поведінки особи, на що вказує той факт, що дана особа не зовні перебуває в якійсь ситуації, а зрослась із нею кровними, духовними зв'язками. Всі емоційні спрямування ситуації сконцентровані тепер в одній особистості і в ній повинні знайти своє вивільнення. Шлях і характер останнього буде залежати від перемоги того чи іншого вмотивування. Людина, таким чином, входить у мотиваційний конфлікт, або, як зазначалося, у стан боротьби мотивів. Без цього не відбувається жодного вчинку, і саме в такій боротьбі вона переживає свободу своєї волі. Виявляється, що обґрунтування мотивів, зокрема потреби підшукування доводів «за» і «проти», тобто усвідомлення важливості здійснення саме такого вчинку, а не іншого, і с шлях встановлення причинного зв'язку між стимулом до дії і реальним перетворенням дійсності.

Поведінка людини, передусім її мотиваційна сторона, поділяється у сучасній психології на кілька рівнів, починаючи від загальних моральних принципів до конкретних стимулів діяльності з боку відповідної ситуації. Інакше кажучи, кожний учинок, виражаючи який-небудь загальний моральний принцип, має водночас глибоко індивідуалізований характер. Для детерміністського аналізу мотиваційної складової вчинку слід враховувати обидва ці моменти. Хоча вчинок у своїх загальних рисах може бути пояснений певними моральними правилами, проте він як одиничне конкретне явище в неповторній ситуації за своїм психологічним і соціальним змістовим наповненням виходить за межі того чи іншого абстрактного морального принципу й навіть його збагачує. Ось чому ніякий учинок не можна

пояснити цілком раціоналістично, прямолінійно. В ньому завжди залишається якась, умовно кажучи, «інтуїтивна» частка, яка істотно впливає на його спрямованість. Адже людині важко і навіть неможливо передбачити і врахувати всі обставини вчинку і вірогідні напрямки його уможливлення.

В однакових або схожих обставинах люди здійснюють різні і навіть протилежні вчинки. У своєму сумлінні та чи інша особа прагне бути повним господарем своєї долі. І це зовсім не суперечить тому загальновизнаному положенню, що кожний учинок урешті-решт має свої певні причинні підстави. Всупереч міркуванням про безпорадність людини перед обставинами (фаталізм мотивації), про її повну незалежність від них (волюнтаризм мотивації), треба сказати, що зовнішні умови справді визначають учинок, впливають на характер його перебігу, проте його здійснення як акції відображає саму людську істоту, її сутність. Звідси кожний учинок організується як глибоко індивідуалізована неповторна дія. Саме завдяки цій індивідуалізації особистість успішно виходить із-під «фаталізму об'єктивності», «непорушної» сили її законів і залишає для себе реальну можливість вільного здорового морального вибору того чи іншого шляху поведінки.

У процесі формування мотивації людина відкидає один за одним неприйнятні шляхи вчинку і постає нарешті перед таким фактом, коли вибору сутнісно не існує. Той конкретний мотив, що залишається як остаточна основа дії – це не випадкова довільність, а такий чинник, що випливає з усієї її моральної сутності. Вчинок, здійснений на засадах названої мотивації, повно виявляє духовну суть людини і є її сумлінням. Я не можу здійснювати вчинок за спокійного переконання у своїй правоті, поки не усвідомлю, що моя мотивація достатньою мірою спричинена. Але через те, що обставини вчинку та його наслідки невідомі повністю, особа інтуїтивно завершує дію, вважаючи, що даних обставин досить для обґрунтування власної мотивації.

Кожний учинок – це творчий процес, у якому людина створює та виявляє свою моральність. Адже його вищим виразником є не запозичення, не наслідування, а прокладання нових шляхів. Вочевидь неповторний характер учинку означає, що особа здійснює його вперше, ламаючи при цьому свій звичний образ думок і дій. Те, що було вже кількаразово здійснено, втрачає риси вчинку для самої людини. Він якоюсь мірою перетворюється у звичку і більше не стає для неї стимулом зрушень її характеру.

Остаточне з'ясування, утвердження і здійснення мотиву відбувається уже в самій учинковій дії. Для того щоб зреалізувати вчинок, людина підготовлює і перетворює реальні обставини так, щоб уможливилася його динамічна акція. Поряд із цим людина готує і саму себе, щоб бути не тільки здатною, а й гідною здійснити задуману справу. Вже таке початкове уреальнення дії, спрямоване на підготовку вчинку, є його справжнім початком.

Загалом здійснення вчинку має такі головні моменти: перетворення і підготовка зовнішніх обставин, засобів, умов, створення або психічна підготовка власне вчинкової акції у прямому значенні цього слова. Справжній розвинений учинок – дія, яка планується заздалегідь. Більше того, можна навіть сказати, що саме створення обставин та умов учинку потребує вчинкових дій великої волі, значного психічного напруження. Так, підготовка до космічного польоту вимагає кількох років максимальних зусиль і праці, розумового і фізичного тренування та навчання, тимчасом як сам політ (навколо Землі) може тривати всього близько однієї години.

Створюючи передумови вчинку, особа немовби мимохіть стає перед потребою його здійснення. Адже ці умови створені її власними руками і напруженням волі. Те, що здійснюється у період підготовки умов зовнішніх, є водночас створенням і внутрішніх умов, суб'єктивних як другої важливої складової спричинення вчинку. Суб'єктивна готовність до нього грунтується на яскравому уявленні того, що саме треба здійснити. Через те, що такий уявлюваний учинок здійснюється неодноразово і постійно варіюється, людина далі може автоматично перейти до актуалізації самого вчинку. Коли виникає достатня критична повнота обставин, то наступні умови вже діють як привід, що веде за собою саму вчинкову акцію. Вона завершується повністю тоді, коли навколишня до людини ситуація відповідає її духовній організації, передусім її моральним нормам і цінностям.<…>

Розвиток сучасної психології, особливо за останнє десятиріччя, і насамперед висвітлення таких компонентів учинку, як ситуація, мотивація та його здійснення, якнайкраще підтверджує вагомість ідеї спричинення для глибоко наукового пояснення його природи.

Водночас зазначимо, що в радянській, у тому числі і в українській, психології, проблема вчинку ще не знайшла свого достатнього висвітлення як самостійна, цілісна і як одна з провідних сучасної світової психології. Її розробляють побіжно, здебільшого у зв'язку з вихованням моральних рис усуспільненої людини. Це, безсумнівно, важливий аспект дослідження. Але психологи при цьому відходять від безпосереднього вирішення фундаментальних теоретичних питань психології вчинку і цим звужують практичне значення своїх досліджень. Тепер надзвичайно актуальним стає питання розробки етапів здійснення самого вчинку і таких важливих його компонентів, як психологія ситуацій, мотивованості, форм його здійснення та належного обґрунтування розмежування, класифікації і типології людських учинків.

1. Аснін В. І. Воля як форма регуляції діяльності дитини // 10-та звітно-наукова сесія Харківського пед. ін-ту. – Харків, 1955.

2. Жаворойко О. І. Про формування відповідального ставлення до своїх обов'язків у п'ятикласників. Питання психології // Наукові записки Інституту психології МО УРСР. Т. Х. – К., 1954.

3. Раєвський О. М. Про психологічне та ідеологічне в людській свідомості // Наук. записки Київського державного університету. Т. ХУІ. – 1957. – Вип. ІУ. – С. 112–113.

4. Агафонов Т. Й. О волевых проявлениях личности в затрудненных условиях // Вопросы психологии. – 1956. – № 5.

5. Веденов А. В. Роль внутренних противоречий и способов их преодоления в ражвитии личности // Вопросы психологии. – 1959. – № 1.

6. Котырло В. К. К вопросу о генезисе произвольной регуляции поведення детей раннего возраста // Тез. докл. на II сьезде Общества психологов СССР. – М., 1963.

7. Чамата П. Р. К вопросу о качественных изменениях в развитии самосознання детей // Тез. докл. на I съезде Общества психологов СССР. – М., 1959.

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ У НАУКОВОМУ ТА РЕЛІГІЙНОМУ ТЛУМАЧЕННІ

У монографії зіставлені наукова та теологічна позиції у тлумаченні теоретичних та практичних проблем життя та смерті людини. Розуміння життя пов'язується з його внутрішнім запереченням – смертю. Показано, що пошук сенсу життя – найважливіший атрибут життя людини, а самопізнання спрямовує його шлях.

У відносинах лікаря та хворого у критичних ситуаціях розвитку хвороби з усією гостротою виступає питання про прийняття такої позиції тлумачення життя та смерті, яка зберігає та утверджує гідність людини. Для лікарів усіх спеціальностей.

Книжку видано в авторській редакції.

Рецензенти
докт. філософ. наук С. Б. Кримський, докт. мед. наук В. М. Блейхер, докт. філософ. наук А. Н. Колодний

Переклад проф. Олена Власова

ЗМІСТ

Передмова……

Вступ. Відмінність наукового та релігійного тлумачення питань життя та смерті людини.....

Глава І. Життя і смерть у науковому тлумаченні…….
Фізична модель життєвих процесів…….....
Кібернетичний підхід до розкриття основ життя ..... ….
Біологічна модель життєвих процесів……..…… ….
Випереджаюче відображення дійсності як властивість Живого…….……
Теорія загального адаптаційного синдрому ……..……
Життя і життєвий шлях особистості ……
Життя як переживання. «Філософія життя» та її критика…….……
Теорія життєвого шляху……..…
Загальна теорія життєвого шляху людини……
Розгорнутість життєвого шляху …… …
Рушійні сили життєвого шляху людини…….…
Етапи життєвого шляху людини …….....
Універсальна обдарованість та конкретні здібності у зв'язку з життєвим та творчим шляхом особистості. ……
Життя як минуще і принципи утвердження життя…….……

Глава ІІ. Життя та смерть у релігійному тлумаченні. Людина між градами - земною та небесною. Пристрасті життя, смерті та воскресіння.....
Патристичне вчення про життя і смерть…….
Безсмертя душі…… …….
Вчення про свободу волі та самотворення людини на життєвому шляху.....
Спокуса, смиренність, милостиня, молитва - засоби для утвердження віри очищення від земних пристрастей і продовження земного життя……
Шлях від земного граду до небесного ……
Життя після смерті, або життя після життя …… ……..…
Вчений стає теологом. Людські особистості – органи почуттів душі Землі. Міфологічна обробка філософських питань психології…….....
«Моністичне» вчення про «двоїстість» людської істоти. Сомнамбулізм - вікно в потойбічний світ Постулат містицизму: безсмертя - факт, доведений досвідченим, науковим способом……
Проблема життя та смерті людини у вітчизняній філософії…… ……

Глава ІІІ. Мудрість життя перед смертю …….....…….…
Життя після смерті: розповідають реанімовані …….....
Ортобіоз: старіння та продовження життя…….....…
Програми дослідження старіння. Збільшення тривалості життя. Теорії, експерименти
Теорії молодого старіння. Нові «етюди оптимізму» Смерть наповнює життя змістом. Переоцінка цінностей на ортобіотичному життєвому шляхи ..... .
Продовження періоду повноцінного суспільно корисного життя замість примарного безсмертя як панацеї від усіх життєвих страждань ……
Смерть як природне завершення життя…… ……
Діалог: мрії про життя і смерть …… ……
Висновок …… ……
Предметно-іменний словник-коментар ....
Список літератури …… ……..….....

[... Кличуть мерщій Еврідіку. Була вона серед недавніх
Тіней і шла нещодавно ужалена кроком повільним – *додано ред.]*
З нею, однак, щей умову отримав співець із Родопи,
Щоб озирнувсь аж тоді, як уже проминуть вони разом
Паділ Аверський, а ні – то повернену втратить дружину.
Ось вони в тиші глухий по спадистій пнуться стежині,
Темній, стрімкий, що довкіл оповита смолистою млою.
Вжей й до землі було недалеко, до меж її верхніх, -
Тут помогти Еврідіці бажаючий, спраглий любові,
Глянув на неї Орфей – і вона зісковзнула в провалля.
Руки співець простягнув, сподівавсь підхопити дружину. –
Марно: тремтливих долонь тільки подув летючий торкнувся.
Вдруге звідавши смерть на Орфея, свого чоловіка,
Не нарікала вона, на любов хіба хтось нарікає?
Тільки в останнє гукнула: «Прощай!» - та до нього долинув
Шепіт, - і знову сумна подалася в похмурі глибини.

Овідій. Метаморфози. Орфей та Еврідіка.
В перекладі Андрія Содомори
[Метаморфози /Публій Овідій Назон/ переклад з латини Андрій Содомора. – Львів : Видавництво “Апріорі”, 2019. – 512с. с. 283.] /в оригіналі російськомовного тексту: переклад А. Фета, [40, с. 477]

Читач легко повірить, що після всього мною почутого і побаченого моє гаряче бажання бути безсмертним значно охололо. Я щиро засоромився привабливих картин, які малювала моя уява, і подумав, що жоден тиран не міг би винайти страти, якої б я з радістю не прийняв, аби тільки позбутися такого життя.

Король... запропонував мені взяти з собою на батьківщину кілька струльдбругів, щоб вилікувати моїх співвітчизників від страху смерті.

Джонатан Свіфт. Подорожі Гулівера [57, с. 442-444]

ПЕРЕДМОВА

Життя і смерть є предметом не окремих мистецтв, наукових, філософських дисциплін, релігії, форм практичної діяльності, але людської культури в цілому. Основне питання, в якому пов'язані ці дві сторони людської природи, формулюється в словах «сенс життя» та «сенс смерті». Життя не може бути осягнуте поза її внутрішнім запереченням смерті. Будь-яке визначення передбачає заперечення. Запереченням життя є смерть. Думати про одне в той же час мати на увазі інше.

Сенс життя як проблема життя виникає перед кожною людиною, усвідомлює він це чи ні. Пошук сенсу життя є неодмінний атрибут самого життя. Він виникає всередині її конфліктів, щоб вирішувати їх та спрямовувати її шлях. Через пошук сенсу життя саме себе створює. Через життя людини світ приходить до самопізнання та самоперетворення. Як буде збагнутий сенс життя, так буде воно прожите.

Постановка питання розуміння світу людини, самої людини, способів, характеру її поведінки значною мірою належить психології. Навколо своєї логічної постачання у комірці вона будує принципову життєву структуру наукових знань про психіку людини. І це велика відповідальність психології перед людським життям. Хоча життя виступає предметом культури загалом, але психологія перебуває у центрі інших інтересів, що з проблемами життя, її сенсу; вона по суті (і це відображено в сучасній класифікації наук) ключове місце у всіх інтелектуальних відображеннях. З'являється завдання побачити зв'язки між науками у вирішенні найважливіших питань життя та смерті людини, зіставляючи зокрема наукове рішення з теологічним.

Згідно з орієнтовними статистичними даними, у нашій країні близько 70 млн віруючих. Парадоксально, на перший погляд, що багато хто з них так чи інакше визнають науковий світогляд, керуються ним у практичній діяльності. Однак у випадках, коли людина опиняється в особливо важких, колізійних ситуаціях, у картину наукового світогляду непомітно самої людини включаються елементи світогляду теологічного. Людина не помічає такого з'єднання, хоча виявляється інтелектуально роздвоєним, йому властивий як би подвійний принцип поведінки. У розуміння сенсу життя і смерті вкрадаються несумісні компоненти.

У свідомості віруючого наука і теологія можуть бути як взаємодоповнюючі сфери ідей. Наука тлумачить світ посюсторонній, теологія головний інтерес свій звертає до світу потойбіччя, трансцендетльного. Справа іноді уявляють так, що ці дві сфери діяльності в їхньому поєднанні сприяють формуванню *цілісної людської духовності* . Зрозуміло, що у світі наука займає панівне становище, і лише далека історія показує її місце як служниці теології. Разом з тим звернення до релігійної ідеології у вік панування наукового світогляду має коріння в живучості народних традицій, що згуртовують людей на основі спільних вірувань (політеїстичного чи монотеїстичного штибу). Крім того, інтерес до проблем трансцендентального буття виявляється відразу ж, як тільки людина починає мислити про межі життя, бо бачить навколо себе смерть і своєму життю також ставить якусь межу.

Більш-менш усвідомлюваний інтерес до трансцендентальних проблем є специфічно людським надбанням. Герой п'єси А. М. Горького «На дні» навіть вживає це слово, не маючи жодного уявлення з історії філософії. Але це хитре слово вказує на щось абсолютно таємниче, що виходить за рамки повсякденного розуміння, і людині, яка його вживає, надає йому особливої важливості і вимагає до нього поваги, ніби в такому слововживанні вирішена загадка буття. Чуттєвий світ, як він постає в результаті діяльності органів чуття людини, виникає і зникає, він дуже мінливий, з ним відбуваються метаморфози. У своїх світоглядних пошуках людина шукає буття, яке могло б стати підставою для розуміння всього того, що відбувається зі світом чуттєвим, предметним. Як можливий світ у його чуттєвій визначеності? Пояснювати чуттєве чуттєвим вважається тавтологією. Чуттєвому протистоїть позачуттєве. У ньому і бачать основу розуму. У міфології (політеїзм) позачутливе мало переважно форму чуттєвого (зокрема, незвичайного). У монотеїстичних релігіях основу чуттєвого буття становить позачуттєве, трансцендентальне буття. Заборона зображати бога у тій чи іншій формі (звідси критика ідолопоклонства, рух іконоборства тощо) є вимога принципової чистоти теологічного погляду, мислення. Проте доступність релігії для повсякденного свідомості наразі виявляється недостатньою. Саме для повсякденного свідомості теологія йде на компроміс і саме трансцендентальне буття

намагається зображати у чуттєвої, наочної формі. Як людське страждання та драматична колізія це чуттєве виявляється глибоко суперечливим, воно не приймається, відкидається як несправжнє і лише вказує своєю неістинністю на те, що за ним, його чуттєвим покривалом перебуває справжній, досконалий, самодостатній світ.

Інтерес до цього світу з'являється у переживанні будь-яких колізій чуттєвого світу, особливо у постановці питань про співвідношення життя та смерті. Освячені століттями релігійні уявлення та відповідні ритуали приходять на допомогу людині, яка стала перед основною загадкою свого буття.

Трансцендентальне у релігії представлено в доступних для віри формах. Де зупиняється мислення у його доказовості, там відкривається місце для віри. «Вірю, бо незбагненно».

Віра як великий феномен людської духовності, торкаючись проблем трансцендентального, призводить людину до релігії. Так вона вирішує загадку свого буття, отримує якусь надію на буття інше і вже любить це буття. Такою є софія, або мудрість, що виражається у позанауковому знаходженні сенсу життя і смерті щодо людського буття.

Релігійний синкретизм для повсякденного свідомості людини виявляється достатнім. Людина у певній формі знаходить духовну повноту, *завершеність* у пошуках сенсу життя та смерті щодо свого існування. *Віра, надія, любов, софія* становлять у цьому плані завершене коло уявлень, які постають перед питанням: «Що є істина?» Тут не потрібна індивідуальна інтерпретація проблем, що виникли. Тлумачення дано. Його потрібно прийняти на віру, освячену століттями та тисячоліттями, і набуття екзистенційного спокою стає досяжною метою.

Завершений світогляд, що включає компоненти ідеї чуттєвого та трансцендентального світу (з проблемами життя і смерті), хоча в якійсь своїй частині має загальнозначущі, наприклад, науково достовірні компоненти, передбачає значну індивідуальну роботу, що включає акти *самопізнання.* За наявності загальнозначимих наукових та інших компонентів світський світогляд людини не лише допускає, а й вимагає свого неповторного висловлювання. Ця неповторність бачення світу є дійсним виразом світу, його багатством та екзистенційною необхідністю. Це стосується і кола ідей, уявлень, пов'язаних із змістом життя та смерті. Цілісність світогляду, єдність світогляду та людських вчинків, що становлять акт самотворення людини, мають у собі глибоку тенденцію до своєрідності та індивідуалізації. Якщо малюнок відбитка пальців кожної людини неповторний, що говорити про світоглядну та вчинкову структуру людського індивіда!

Світський світогляд, що має за своєю природою здійснювати неповторний вираз людини, дає їй можливість досягти найглибшого: через цю неповторність досягається вселюдське На цій підставі здійснюється такий зв'язок, який відрізняється від релігійного (Лат. religare пов'язувати). Відповідно до того, що релігія пропонує в якості одного зі своїх основ «царство боже всередині вас», світогляд світський вказує на те, що лише в найглибшій людській оригінальності, неповторності, що охоплює різноманітні позиції бачення світу і дії в ньому, розвивається вселюдське. Якщо хтось уявляє це вселюдське як «божеське», то це справа його совісті.

Оригінальне та неповторне в людині єдиний спосіб, унікальний шлях до осягнення потаємної *сутності* світу. Оригінальність пізнання виявляється у побудові такого угруповання видінь, позицій споглядання, яка багатосторонньо охоплювала свій предмет; як чарівним ліхтарем, висвітлювала його темні, приховані місця та відкривала людському погляду нескінченне багатство цього предмета.

Шлях до вселюдського передбачає не ухиляння від актуальних проблем соціального життя, а включеність у всі його конфлікти з метою вмістити їх у собі. Тоді розв'язання цих конфліктів буде їх вирішенням не лише «для себе», а й «для інших» та «для себе» в тій мірі, наскільки я вирішую їх «для інших». У цій розстановці цінностей – найважливіший компонент у визначенні людиною й у людини сенсу життя і смерті. Загальний підхід до розкриття цього сенсу виявляється у різних ситуаціях історичного та індивідуального життя людини. В сучасному світі питання «бути чи не бути людству?» набуває практичного сенсу. Воно входить у свідомість всіх людей, дітей та дорослих, які живуть у будь-якому місці земної кулі. Міжнародні конфлікти, спочатку регіональні, але такі, що можуть перерости у світову війну, екологічні проблеми, нові інфекційні захворювання, ефективне лікування яких ще не знайдено, великомасштабні аварії, що породжують, зокрема, радіоактивне

забруднення середовища, стихійні лиха, соціальні конфлікти та невлаштованість, невирішеність звичайних ситуацій, інші причини змушують людину серйозно замислитися над сенсом життя та смерті, шукати вихід із колізій, приймати рішення, вчиняти.

Життєва доля окремої людини з урахуванням (і навіть без урахування) посилюючих факторів історичної ситуації ставить проблеми її самовизначення у зв'язку з об'єктивними законами її існування, що відображають необхідність смерті. Ця необхідність виступає важливим компонентом у усвідомленні ситуації, у мотивації людської поведінки, у способах здійснення вчинків, їх оцінці, формуванні нових вчинкових установок, морального буття людини.

У важких для людини ситуаціях (втрата близьких людей, майна, крах власних життєвих надій), у ситуаціях, коли самій людині загрожує смерть (важка хвороба, колізійна безвихідь), вона шукає «рятівний притулок». Нерідко знаходить його у віруваннях у безсмертя душі: прийде невідворотна смерть, але вона торкнеться лише тіла людини; душа, яка не може бути знищена, буде вічно перебувати в якомусь ідеальному, досконалому світі. Таке уявлення людина знаходить практично у будь-якій релігії від найпримітивнішої до високорозвиненої. Не досвідчена у осягненні різноманітних форм розвитку людської культури (науковому світогляді та інших), вона приймає освячені століттями народні традиції, вірування, пов'язані з нею певні обряди молитви та інших. Це має, як вона сподівається, позбавити страху неминучої, наближається смерті, принести умиротворення.

В історії людської культури можна знайти чимало випадків, коли інтелектуально, духовно обдаровані люди, які зробили великі наукові відкриття, створили художні цінності та ін., у питанні про життя та смерть залишали у своєму світогляді місце для релігії. Авторитет вченого, художника переносився в область віри. Пропонувався шлях, яким можуть йти інші.

Людина створює свій світогляд, використовуючи різні джерела. У світогляді нерідко є сусідами принципово несумісні частини наукового і релігійного сенсу. Цю несумісність людина помічає не завжди. Вона придушується могутніми мотивами продовжити, навіки зберегти життя. Виникає спроба доповнити віруванням наукову картину світу, яку людина будувала ще у школі. Вона не бачить того, що вірування в безсмертну душу залишає науковий ґрунт, веде до сфери теологічних інтересів, потойбіччя, яке наука відкидає, бо ця сфера не є предметом науки.

Виникає питання: чи не може сама наука, допомагати людині будувати світогляд, призвести до справжнього умиротворення перед необхідністю смерті? Досвід історії медицини, культури загалом, творчих особистостей, що її створюють, показує, що це можливо.

Становище лікаря у світі відбиває перетин всіх макро- і мікроконфліктів людського життя. У скрутну хвилину, в ситуації, коли щось загрожує здоров'ю, життю, іноді і з простих причин до лікаря звертаються подумки та реально. Він завжди поруч, навіть тоді, коли його не викликають і до нього не йдуть, коли кажуть, що почуваються добре. Ця особлива когорта людей, що входить у життя кожного хворого, плекає надію пацієнта на благополучний результат захворювання. Слід лише сказати лікареві про свої негаразди. І навіть ті хворі, які намагаються самі себе лікувати, звертаються до образу того чи іншого лікаря та діють під його невсипущим наглядом.

Це унікальне становище лікаря зобов'язує. Перед ним не просто та чи інша хвороба в тій чи іншій ділянці тіла, у тій чи іншій суб'єктивно-психологічній структурі, а життєва доля людини. Будучи фахівцем у своїй галузі, лікар так чи інакше виявляється психологом, який спрямовує, дисциплінує поведінку хворої людини, особливо у важких для неї, екстремальних, екзистенційних ситуаціях.

У хворого великий вибір ідеологічних джерел філософських, конкретно-наукових, релігійних, які у більш-менш культурній формі спрямовують його поведінку в цілому, наповнюють змістом його вчинки. І хоча хворий звертається до лікаря з приводу того чи іншого захворювання, він у той же час, визначаючи свій життєвий шлях, прямо чи опосередковано запитує: «Як я маю чинити?»

Засобом впливу лікаря на хворого виявляється не тільки його спеціальна озброєність, але також вміння розібратися у важкій життєвій ситуації хворого, спертися на його вчинкову мотивацію. Це не швидка, одноразова, але лонгітюдинальна, тривала допомога, яка у

вигляді встановлення, переконання, що сформувалися у хворого під впливом лікаря, дає змогу ефективніше використовувати спеціально медичні засоби.

У своїй практичній діяльності лікар зустрічається з драматичними ситуаціями хворої людини, коли вона змушена шукати рішення в джерелах філософського, конкретно-наукового, нерідко релігійного характеру. Примітивні протиставлення науки та релігії, які завершувалися банальною фразою «бога немає!», аргументованою, зокрема, тим, що наші космонавти, перебуваючи високо над землею, бога там не зустріли, тепер можуть викликати лише сумну усмішку. Лікар, ерудований в історії культури, зміцнить перед хворим свій авторитет, зазнає довіри людини, що страждає.

Довіра до лікаря, мабуть, має лежати не на ортодоксальній прямолінійності обраної ним позиції ставлення до хвороби людини як «авторитета білого халата». Справжній авторитет, крім професійного таланту, ґрунтується на емпатичних (грец. empatheia співпереживання) здібностях лікаря, які є внутрішнім «білим одягом». **Не виключено, що ці останні є основою загальної обдарованості лікаря або навіть збігаються з нею. Тут витоки чіткої спритності його рук, гуманістичної спрямованості прийнятих ним рішень.**

У пропонованій книзі у першому розділі викладаються наукові погляди на вікову проблему життя та смерті. Трудний шлях науки у вирішенні цього питання. Не завжди вона знаходить його послідовне рішення, іноді залишає місце вірі чи фантастичним домислам. Однак зрештою вона виходить на твердий ґрунт спеціального та загальнокультурного досвіду та у взаємодії різних дисциплін заповнює своїм новим матеріалом місце, залишене раніше вірі та домислів.

У другому розділі викладається релігійна позиція у питаннях життя та смерті. У рамках теологічних теорій (особливо це стосується патристики, коли вона була панівним у християнських країнах світоглядом) було розвинене велика кількість ідей, у тому числі психологічних, які стали надбанням науки, що розвивається [54].

Використання цих ідей, їхня філософська обробка в теології завжди прямували на вирішення завдань віри.

Яку позицію вибере тяжкохворий у філософії життя і смерті, проблемі більш практичної, ніж теоретичної, щоб наповнити певним духовним змістом час свого життя, що залишився? Як може поводитися лікар у цій ситуації, знаючи психологію тяжко хворої людини, форми вчинків, які вона обирає? Такий зміст останнього розділу цієї книги.

Лікар, який спілкується з хворим, тим більше приреченим хворим, виходить з його культурного рівня, бачить у хворому не тільки організм, який страждає, але шукає особистість. І допомагає їй, використовуючи її життєвий досвід і необхідні наукові знання, знайти змістовне умиротворення не на шляху самотності вмираючої людини, що посилюється, а на шляху все більшого пробудження її соціальної природи.

ВСТУП

ВІДМІННІСТЬ НАУКОВОГО І РЕЛІГІЙНОГО ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ЖИТТЯ І СМЕРТИ ЛЮДИНИ

Вже при першому знайомстві з історією людства виникає враження про невтомну, сповнену великого драматизму боротьбу між теологічним підходом до розуміння природи душі, її життя, посмертної долі та науковим підходом. Теологічна позиція проголошує вихід за межі досвідченого світу, звернена до потойбіччя, створеного в уяві людини, до того ж з частин уявлень про світ посюсторонній. У цьому житті, у реальному матеріальному світі людина знаходить риси, події, що не задовольняють його (не потрібно мати великого розуму, щоб вказати на недоліки життєустрою). Вроджена зіпсованість людей видається непереборною, ідея суспільного прогресу неможлива, удосконалення людини - безнадійним. За різними мотивами соціально-класовим, пізнавальним, індивідуально-психологічним та іншим люди нерідко відмовляються знайти вихід із тяжкого становища у цьому, посюсторонньому, чуттєво-даному світі.

Незадоволеність життєвими умовами завершується їх неприйняттям, що сприяє суб'єктивному ухилянню від них, у цілому примиренню. Такою є позиція релігії. З протилежної, світської позиції незадоволеність життєвими умовами стає мотивацією, що вимагає змінити ці умови, а не шукати потойбічний світ, де вирішені всі протиріччя, проблеми історії. Такою є позиція науки. Вона має справу з реальними фактами, що фіксуються органами чуття, і не виходить за дослідну сферу людської діяльності. Використовуючи наукові досягнення, людина відповідно до своїх ідеалів покращує життя, яке виявляється цілком у цьому світі.

Теологія вчить, що бог незбагненний, водночас пропонуючи людині догми, відповідно до якими він повинен мислити своє буття, поводитися, мати надію. Теологія, пропонуючи завершене вчення, заспокоює людину перед загадками буття. Наука визнає історичну обмеженість своїх положень, перманентно долає її. Протилежність двох позицій чітко виявляється у питаннях про природу душі, її посмертну долю. Теологія визнає душу безсмертною, наука смертною. Теологія не бачить іншого шляху утвердження морального початку вчинків, крім визнання свободи волі людини. Наука заперечує цю свободу, протиставляючи їй детерміністичний підхід. Визнання причинно обумовленого, за механізмом рефлекторного, характеру людських вчинків не заважає розглядати їх як такі, що мають моральний зміст, а людину - відповідальну за них. Теологія переважно утверджує споглядальне буття. Наука допомагає людині опановувати природу зовнішню і ставить за мету її щастя в посюсторонньому світі. Теологи вважають пізнання взагалі, і зокрема людини, марною справою, що породжує багато смутку. У спілкуванні людини з богом теологія вимагає приниження людини, вважає її самодостатність шкідливою гординею. Наука розкриває безмежні можливості людини у вдосконаленні суспільного та особистого її життя, вказуючи на основи його реальної гідності. Теологія намагається «продовжити» людське життя по той бік цього життя, згортає за змістом земне життя як малоцінне, неправдиве. Наука, відкидаючи можливість потойбіччя, сприяє створенню умов життя земного.

Теологія в пізнанні психічного життя людини робить основний наголос на віру, на ірраціональний характер розуміння вищих початків буття. Наука використовує інтелектуальний апарат пізнання, створює причинно зумовлену картину буття, життя людини для того, щоб керувати цим життям.

Площини теології та науки у пізнанні людини, її психічного життя, її смерті, кажучи принципово, не перетинаються. Тільки у випадках методологічної непослідовності (таке зустрічається в історії суперечливого, важкого шляху розвитку науки, пізнання) у картині світу залишається для теології місце, яке, збільшуючись, сприяє зниженню здатності до наукового мислення. Іноді теологічний підхід містить дані, отримані у науковому (теоретичному та експериментальному) мисленні, у чому можна бачити спроби модернізацій «релігійної свідомості», характеру стосунків теології та науки. Марксизм-ленінізм розмежовує науку та релігію, вказує на антинауковість релігійної ідеології; проголошує єдино правильною філософію діалектичного матеріалізму, що відкриває

шляхи вирішення питань життя і смерті не тільки в теоретичному, а й у суспільно-практичному відношенні з метою творчого творення життєвого шляху людини, розчищення цього шляху від перешкод, що заважають повноцінно розгорнути загальну обдарованість індивіда, його окремі здібності .

Проблема смертності та безсмертя душі вплетена в людські пристрасті, що становлять змістовний бік життя та смерті. Остання виступає не безплідним припиненням життя, але тією її духовною базою, яка дозволяє опановувати справжні цінності життя.

Композитор Г. В. Свиридов, .відповідаючи на запитання О. В. Образцової, у чому, на його думку, виконавський секрет циклу М. П. Мусоргського «Пісні та танці смерті», сказав: «Мистецьких творів на цю тему створено неймовірну кількість. І це цілком природно. Тема ця своєю таємницею завжди приваблювала і приваблюватиме людську уяву. Зображення смерті в мистецтві... дуже різноманітне... Твір Мусоргського має, однак, свою особливість: у ньому сама смерть виступає як дійова особа, причому їй надано, хоч як це парадоксально, рис живої людини... Мусоргський розумів смерть не як зло, але як стихію. Життя і смерть, як день і ніч, як рух та спокій. Не добро і зло, а стихія, поглинаюча все. Тому вона в нього така велика...» [72, с. 333].

Життєва мудрість людини полягає в тому, що, усвідомивши повною мірою смертність своєї істоти, вона осягає саму смерть не в односторонніх уявленнях добра і зла, але як необхідний компонент найжиттєвішого пафосу. Смерть не просто перехід в абсолютне небуття, але сенс великого життєвого мотиву, що спонукає людину вести пристрасну боротьбу за життя, не за порожнє існування, а за наповненість його значним змістом.

Глава І.
ЖИТТЯ І СМЕРТЬ У НАУКОВОМУ ТЛУМАЧЕННІ

Оцінка будь-якої теорії, що стосується життєвих процесів на органічному, психологічному, соціальному рівнях, повинна виходити зі визнання того, що зворотним боком цих процесів виступає смерть, яка розуміється як зникнення структур та якостей живого. Стара діалектична зв'язка «виникнення – знищення» насамперед належить до процесу життя. Те, що є результатом, дійсністю цієї зв'язки, є феномен «минущого». Він виявляється у своїй безкомпромісній, невблаганній тенденції скидати те, що зараз перебуває у розквіті сил. Необхідність повалення лише підкреслює велику цінність того, що минає, того, що від минущого залишається. Жахає не те, що щось минає. Жахає і пригнічує саме те, що здається людині назавжди застиглим.

Живе минає! Цю минущість живого намагалися подолати в довгих традиціях муміфікування померлого, створенням підземних некрополів у стародавньому світі. Перед цією минущістю тремтіли. В одному із середньовічних монастирів в Авіньйоні був настінний розпис із зображенням тіла жінки, закутаного в саван і повного черв'яків. Частина напису гласила:

«Колись свіже і дивне було тіло,
Колись чудове, нині же зотліло » [69, с. 154 (в укр. перекладі ред.)].

Леонардо да Вінчі зробив малюнок голови дуже старої жінки і філософськи умиротворено зауважив: «Чудова смертна річ переходить і не залишається». У китайській, арабській поезії минущість життя виражена в мотивах смутку. Вони пов'язані зі зміною пір року – осіннє в'янення рослин і наближення старості в'янення людини. Вже до кінця епохи Просвітництва Гегель заявив: «Все, що народжене, гідне загибелі», бачачи у смерті великий принцип життя, а у житті великий початок минущого.

Те, що так яскраво виражалося в народній свідомості, філософії, релігії, художній сфері діяльності людини, поступово і дедалі більше ставало долею науки, її предметом. Фізики, біологи, психологи, соціологи, вивчаючи процеси життя загалом чи окремі його сторони, неминуче стикалися з двостороннім феноменом «життя – смерть», своєрідним дволиким Янусом. У цьому двосторонньому феномені так чи інакше виявляється мотив минущості. Він присутній у всіх справді наукових теоріях, спрямованих на розкриття сутності життя. Це питання, як і його похідні про кордон між живим і неживим, рівні живого, було і залишається найважчим питанням побудови філософської та наукової картини світу.

У трактаті Аристотеля (384–322) «Про душу» життя пов'язується з активною формою, що організує пасивну, саму собою мертву природу матерії (тіла). Коли тіло позбавляється форми, воно розкладається, вмирає. Таке тлумачення мало багатовікову традицію мислення, що панувала в арабській науці (можливо, найяскравіше у творах Абу Алі ібн Сини), у європейській науці, включаючи науку епохи Відродження та XVII ст. Ця традиція характерна і для вітчизняної психології бароко (філософські курси у братських школах в Україні та Києво-Могилянській академії).

Арістотельової традиції французький вчений Р. Декарт (1596–1650) протиставив принципово нове положення. Не жива душа пожвавлює мертве тіло (матерію в цілому), а тіло саме по собі, без душі може бути живим, якщо ціла його структура, тілесний механізм. Тільки в цьому випадку душа поєднується з тілом. Життя тіла без душі, за Декартом, здійснюється за допомогою «тваринних духів» матеріальної природи, рефлекторного механізму, а також завдяки пристрастям, у стані яких тіло і душа виявляються мало помітними. Декарт був дуалістом у своїх вихідних філософських принципах, але в теорії про зв'язок душі та тіла долав дуалізм. Закладені у теорії французького вченого тенденції виявлялися надалі в розвитку науки як два підходи механістичний і телеологічний.

У XVIII ст. на основі досвіду створення автоматів з «розумною» поведінкою, які до того ж будувалися на кшталт тих чи інших живих істот «граючий флейтист», «качка, що махає крилами» та ін. моделей людини, французький філософ Ж. О. де Ламетрі (1709–1751) написав книги під характерними назвами «Людина-рослина», «Людина-машина», в яких суттєво маскувалася специфіка живого. У гострій полеміці проти старої ідеї «евтелехії», висунутої ще Аристотелем, проти нових її модифікацій у вигляді «життєвої сили», Ламетрі прямолінійно визначив головні якості людей: «Горді і марнославні істоти, які значно відрізняються від тварин своєю пихою, ніж ім'ям людей, скільки б вони не претендували на те, щоб бути вище тварин, по суті є тваринами і машинами, що повзають у вертикальному положенні» [32, с. 238]. У такому механістичному підході живе втрачає свою специфіку, якісні риси.

Дві протилежні установки у розумінні живого входять під різними назвами у філософію та науку XX ст. Холізм, організмізм та інші теорії виражають віталістичну позицію. Рефлексологія, реактологія, біхевіоризм з новітніми напрямками, біхевіоральні тенденції «кібернетики», а також гештальтпсихологія (нім. Cestalt образ, структура, що панує над частинами) та інші теорії так чи інакше механізують, фізикалізують, умертвляють живий організм. В. М. Бехтерєв знаходив психічне (внутрішні суб'єктивні відображення, душу), рефлекторні механізми у всіх світових процесах, включаючи і суто фізичні, як це спостерігалося у великій кількості теорій паралелізму, що трактують душу та тіло як незалежні один від одного сутності. Тонкий прихований ідеалізм виявлявся іншою стороною механіцизму.

Розвиток органічної хімії, хімії живого так чи інакше спростовувало віталістичні настанови про існування особливої «життєвої сили». Якості, що відрізняють живу матерію від неживої, намагалися звести до хімічних, а зрештою і до фізичних закономірностей. Авторитетні вчені висловлювали ідеї, згідно з якими закони, що лежать в основі живої матерії, ті ж, що керують поведінкою атома водню. Йдеться, зокрема, про закони квантової механіки, проаналізовані в цьому плані австрійським фізиком Е. Шредінгером [76].

Закони спадковості, подібно до законів квантової теорії, дискретні і статистичні. Гени передають дітям риси батьків, але іноді з'являються мутанти, якості яких суттєво відрізняються від батьківських. Викликані відхилення від спадковості сприяють еволюції. Різноманітний тваринний та рослинний світ походить від спільних предків, але поступово диференціювався внаслідок видозміни спадкових рис.

У методології науки було висунуто припущення у тому, що жива матерія управляється іншими законами, ніж нежива, що не все у поведінці живої матерії можливо теоретично витлумачено у термінах фізики і хімії. Англійський філософ Б. Рассел бачить кордон між психічним та фізичним світами у **відчутті та волі**. Відчуття визначається їм як перша психічна дія фізичної причини, воління як остання психічна причина фізичної дії в організмі. Високо оцінюючи теорію І. П. Павлова, Рассел заявляє: «Умовних рефлексів достатньо, щоб пояснити більшу частину людської поведінки» [49, с. 75]. Однак зрештою Рассел обирає дуалістичну позицію: фізіологічний причинний ланцюг, що зв'язує орган, що відчуває, з м'язом, позбавлений у своїй середній частині суб'єктивно-психологічних явищ.

Повторюються ідеї, висловлені В. Джемсом про зв'язок функції мозку та психічного суб'єктивного. Відповідно до цієї ідеї, знаючи досконало, наприклад, мозок Шекспіра, можна зрозуміти, чому він написав на даний момент ту чи іншу п'єсу. Позиція Рассела біхевіористично ігнорує психічну ланку між доцентровими нервами, що стимулюються слуховими сигналами або читанням слів певної мови, і відцентровими нервами, що здійснюють реакцію у відповідь.

Велике методологічне значення має також старе питання про співвідношення рівнів живого, що дає можливість побудувати цілісну картину життя людини. Очевидно, можливе домінування будь-якого рівня над рештою, наявними в організмі, залежно від їх сили, значущості, серйозних патологічних змін, порушень тощо. Разом з тим очевидно, що кожен рівень прагне зберегти себе в недоторканності, а також стати носієм рівня вищого, отже, зрештою, Всесвіт, світ знаходять можливість бачити себе, дійти самовідбитку. Для людини її акт самопізнання може стати критерієм субординації рівнів живого.

Крім двох протилежних тенденцій механістичної та віталістичної, принципово односторонніх, і тенденції, що примирює їх, у науці відбувається плідний пошук визначень життя та смерті не в межах ізольованого від середовища (природного та соціального) організму, живої істоти, а в тісній взаємодії з середовищем. Саме такий підхід крок за кроком дає можливість розкрити основу життя і смерті і тіла, і душі. Ці останні виявляються рівною мірою минущими, що містять життя і смерть як нерозривні свої визначення. І тіло переходить у його фізіологічних та біологічних функціях, і психіка (душа) найбільше розгортає свою минущість у формі життєвого шляху людини.

Декілька наукових теорій, переважно нашого століття, дадуть читачеві уявлення про те, в яких напрямках здійснюється пошук природи життя та її найважливішої якості смерті. Йтиметься про моделі життєвих процесів фізичної, кібернетичної, біологічної, фізіологічної, психологічної і, можливо, про всесвітню історію. Як виявляються в них детермінанти життя і смерті, творення та вмирання живої істоти є предметом подальшого розгляду.

ФІЗИЧНА МОДЕЛЬ ЖИТТЄВИХ ПРОЦЕСІВ

У своєму теоретичному есе «Що таке життя?» австрійський учений Е. Шредінгер відповідає питанням: як фізика і хімія можуть пояснити ті явища у просторі й часі, які усередині живого організму? [76, с. 13]. Адже організм є фізичне тіло, структури якого включені в більш складні біологічні структури.

Організм складається з великої кількості атомів. Їхньому безперервному хаотичному тепловому руху протистоїть рух упорядкований. Статистичні закони виявляються у поведінці ансамблів атомів. Точність цих законів зростає зі збільшенням числа атомів, залучених у життя.

Шредінгер зауважує, що в теорії природного відбору Ч. Дарвіна не враховувався той факт, що малі, безперервні відмінності не успадковуються. Біолог де Фріз виявив, що в потомстві навіть чистосортних ліній з'являється дві чи три особини на десятки тисяч із невеликими, але стрибкоподібними змінами. Факт перервності, відсутність між особами проміжних форм Де Фріз назвав **мутацією**. Шредінгер знаходить тут аналогію з квантовими процесами, де також відсутні проміжні щаблі між двома сусідніми енергетичними рівнями атома. Тому мутаційну теорію Де Фріза називають квантовою теорією у біології. Своїм походженням мутації і справді завдячують «квантовим стрибкам» у генній молекулі. Квантова теорія М. Планка та теорія мутацій були висунуті майже одночасно на початку XX ст.

Було зазначено на властивість дискретності, притаманну всієї природи. Шредінгер проводить різницю між неживою і живою молекулами. Перша має правильне періодичне розташування складових її частинок і називається **кристалом**. Правильність кристала пояснює сталість гена. З невеликої молекули, яку Шредінгер називає «зародком твердого тіла», двома способами будуються все більші та більші асоціації. При відтворенні структури зростає кристал, який має межі свого розміру. На іншому шляху, минаючи «нудне повторення», утворюється складна органічна молекула, в освіті структури якої кожен атом, група атомів відіграють певну роль. Таке органічне утворення було названо аперіодичним кристалом або твердим тілом . Було висунуто припущення про те, що ген або ціла хромосомна нитка є аперіодичним твердим тілом [76, с. 63].

Частка речовини - ядро заплідненого яйця несе у собі майбутній розвиток організму. Асоціація атомів, наділена здатністю до тривалого збереження своєї впорядкованості, містить у собі складну систему детермінації. Представивши ген у вигляді молекули, Шредінгер допускає точну відповідність мініатюрного шифрувального коду індивідуалізованому плану розвитку організму. Часті мутації були згубні для еволюції. Індивіди з недостатньою стійкістю генних змін дають маложиттєве потомство. У процесі природного відбору вигляд відкидає їх, відбираючи стійкі гени.

Нежива система прагне ентропії, рівноваги; жива уникає переходу до рівноваги. Кожен процес, явище, подія, усе, що відбувається у природі, означає збільшення ентропії у частині Всесвіту, де це відбувається. Живий організм безперервно збільшуючи свою ентропію (порушення термодинамічної рівноваги) наближається до небезпечного стану – смерті. Уникаючи її, він постійно витягує з довкілля негативну ентропію [76, с. 64].

Шредінгер не зводить діяльність живого організму до прояву нормальних законів фізики. Розгортання події в життєвому циклі організму напрочуд регулярне і впорядковане, що не має собі рівних серед усього, з чим ми зустрічаємося в неживих предметах.

КІБЕРНЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО РОЗКРИТТЯ ОСНОВ ЖИТТЯ

Визначення життя, не пов'язане з гіпотезами про конкретні фізичні, фізіологічні та інші процеси, що лежать в її основі, було названо функціональним, кібернетичним (М. С. Шкловський, А. А. Ляпунов, У. Р. Ешбі та ін.). Будь-який прояв життя перекладається мовою науки про керуючі системи.

Такі біологічні поняття, як спадковість, дратівливість та інші, трансформуються у поняття: накопичення та зберігання інформації, керуюча система, зворотний зв'язок, канал зв'язку і т. д. Коли внутрішні реакції системи на зовнішні впливи спрямовуються на збереження свого стану, виявляються ознаки життя. Особливо організоване «речовина» сприймає інформацію про зовнішні впливи у вигляді деяких кодованих сигналів, переробляє її і певними каналами зв'язку посилає в «робочі органи». Стійкість внутрішнього плану організму, гомеостаз, що виражається у адаптації до зовнішніх умов, а й у перетворенні довкілля відповідно до потреб організму, – найважливіші риси життєдіяльності. Тлумачення життя, у фокусі якого перебуває поняття «сигнал», дав ще 30-ті роки І. П. Павлов. Інформація викликає функціональну перебудову мозкової речовини, що сприяє збереженню її характеристик. Сигнали повинні мати дискретний характер, мати кінцеву кількість можливих значень.

Керуюча система є пристрій, у якому відбувається переробка інформації. Ця система складається з вхідних та вихідних елементів (на кшталт рефлекторної дуги, кільця, спіралі тощо), з'єднаних «каналами» зв'язку, якими і передаються сигнали. Система, що зберігає інформацію, називається «пристроєм, що запам'ятовує», або «пам'яттю». Стійкими матеріальними носіями інформації можуть бути окремі молекули, що складаються з досить великої кількості атомів і є квантованими системами. Життя, таким чином, визначається як високостійкий стан речовини, що використовує для вироблення реакцій, що зберігають інформацію, що кодується станом окремих молекул [80, с. 155].

У структурному, інформаційному, енергетичному сенсі організм тлумачиться як відокремлена одиниця зі своєю структурою, дискретною структурованістю управління. Керуючі системи низького рівня підпорядковуються системам: більш високого рівня.

Тлумачення життя в кібернетичному плані, хоч як це парадоксально, відноситься однаково як до живих, так і до неживих розумних систем. Виникає питання: у чому специфіка живого? Кібернетичний та інші суміжні підходи до вивчення життя призводять зрештою до біхевіористичного її тлумачення, що виключає будь-які спонтанні потяги. Виниклий організм отримує необхідний для його життєдіяльності обсяг інформації, щоб забезпечити його реакції, а також початкову керуючу систему. Поява нових організмів супроводжується «самовостворенням» інформації, передачею її від «батьків» «нащадку» тощо. буд. Слово «батьки» постає як метафора, чим знімається його вітальний зміст.

Ідеї про сутність життя, аналогічні висловленим Ляпуновим, було викладено у книзі У. Р. Ешбі «Конструкція Мозку». Як предмет свого дослідження Ешбі обирає адаптивну поведінку організму. У вигляді осередку аналізу взято простий акт поведінки. Кошеня, щоб зігрітися, близько підходить до вогню. Відчувши спеку, віддаляється від вогню. Зрештою, знаходить відстань, оптимальну для самопочуття, і засинає. Здійснилась адаптація. Що

володіє «механічною» природою, організм складається з елементів; поведінка цілого є результатом їхньої спільної дії. Організм, час, змінює свої реакції. Нова поведінка краще пристосована до навколишнього середовища, ніж колишня. Адаптивне поведінка «живих» і «неживих» машин вивчається об'єктивним способом [180, с. 37] .

Для розкриття змістовної сторони життя Ешбі досліджує взаємовідносини організму та середовища. Організм змінює себе, змінює середовище. Основні механізми адаптації Ешбі бачить у досвіді «проб та помилок». Він хоче усунути у своїх міркуваннях вплив минулого досвіду організму на його справжню поведінку. У нових поняттях відтворюється стара локківська ідея психічного як «чистої дошки». Таке відволікання від минулого досвіду нібито дає можливість досліджувати в чистому вигляді вплив середовища на поведінку організму.

Не можна не бачити умовності такого відволікання. «Чиста дошка» чиста абстракція, ніщо, вихідним пунктом становлення психічного, поведінки не може. Насправді вплив середовища відбивається на якійсь вихідній структурі, що є у вигляді індивідуального та родового досвіду організму, що формує ті чи інші установки поведінки.

Для здійснення адаптації організм отримує інформацію із зовнішнього середовища. На цій основі він регулює свої суттєві змінні шляхом такого впливу на середовище (за допомогою рухів), внаслідок яких воно належним чином впливає на ці змінні. Поведінка кошеня у умовах виявляється у скоєнні різних дій стосовно середовище. Він повинен поводитися далі відповідно до того, як ці дії впливають на досягнення його цілей. Ешбі при цьому кидає психологам закид у тому, що вони недооцінюють фундаментальний характер механізму спроб і помилок у процесі пристосування організму до середовища.

Основну суть методу «проб та помилок» Ешбі бачить у корекції поведінки. Якщо організм не досяг мети, поведінка має бути змінена. У разі, коли мети досягнуто, форма поведінки має бути закріплена [80, с. 35]. Хоча надалі Ешбі переходить до вивчення складних типів адаптації, він все ж таки прагне наукової простоти, яка дозволяє через ідеальну, спрощену схему наблизитися до розуміння складних життєвих процесів. Адаптивна поведінка організму включає ряд окремих механізмів і властивостей.

Про існування механізму зворотний зв'язок було відомо дуже давно (про це свідчить, зокрема, давньоіндійський епос «Махабхарата»), але лише в середині XX ст. до цієї ідеї стали виявляти великий науковий інтерес. Ідея зворотного зв'язку дозволяє витлумачити «розумну» поведінку, якій властива наявність мети, адекватних способів її досягнення. Виходячи з наявності зворотного зв'язку між організмом та середовищем, Ешбі розглядає їх як цілісну систему.

Для вирішення свого наукового завдання Ешбі абстрагується від багатьох змінних. Це має в нього евристичний зміст. «Біолог, зазначає Ешбі, повинен розглядати головний мозок не як субстрат «думки» або щось таке, що «мислить», але як спеціалізоване пристосування... для виживання організму, подібно до іншого органу тіла» [80, с. 76].

Найважливіша проблема життя – цілепокладання, здійснення мети укладається на механічну основу зворотного зв'язку. Ешбі та інші вчені хочуть усунути таємничість таких понять, що визначають життя, як «ентелехія», «життєва сила». Наприкінці XIX ст. у біології, фізіології, психології, а у XX ст. і в кібернетиці почалося інтенсивне дослідження проблеми **цілепокладання.** Початок сучасних досліджень її поклав Дж. Дьюї наприкінці XIX ст. у роботі «Поняття рефлекторної дуги в психології» [23]. Він показав, що ідея рефлекторної дуги не достатня для пояснення поведінки живого організму, що цю ідею, висловлену ще Г. Перейрою та Декартом, слід перетворити на ідею рефлекторного кільця. Н. Бернштейн, П. К. Анохін та інші створили теорію зворотної аферентації, акцептора дії, прагнучи показати, що доцільні активні реакції організму здійснюються на матеріальній основі. Система із зворотним зв'язком, за Ешбі, може бути повністю автоматизованою і тим не менш здатною до активних та складних пошуків мети [80, с. 95]. Під впливом природного відбору адаптивне поведінка живих організмів виробило функціональну структуру, дуже близьку до ультрастабільної, т. е. набуло чітко помітні механізми зворотний зв'язок [80, с. 102].

Існують спроби поєднати кібернетичний підхід до дослідження проблеми життя з генетичним. Висловлюються припущення про те, що у майбутньому синтез розвинених кібернетичних та біофізико-хімічних уявлень призведе до повного (!) розуміння сутності життя [80, с. 156]. Звісно, «холодне міркування» підказує, що кібернетичні, біофізико-хімічні

тлумачення сутності життя є лише початок тієї роботи, яка готує справді повне тлумачення, куди входять дані психології, зокрема соціальної, людської історії. Якщо вилучити цю велику область драматичного індивідуального та історичного життя людини, що істотного можна сказати про сенс життя, а значить, і сенс смерті?

БІОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ЖИТТЄВИХ ПРОЦЕСІВ

У біологічному ключі життя визначають як форму існування матерії, що відрізняється від форми неживою обміном речовин, а також здатністю розмноження, зростання, регуляції свого складу та функцій, наявністю рухової активності, дратівливості, пристосовності до середовища і т.д.

Ознаки живого передбачає наявність білків та нуклеїнових кислот. Але обмежитися цією характеристикою однаково, що сказати: людина це запліднена клітина. З неї починається людина, але вона є те, що вона створює з себе протягом свого життя індивідуального, суспільно-історичного. Даючи формулювання життя в хімічних виразах, Ф. Енгельс зазначив, що це формулювання «досить недостатнє, оскільки не охоплює всі явища життя... Щоб отримати дійсно вичерпне уявлення про життя, нам довелося б простежити всі форми його прояву, від найнижчого до найвищого.» [1, т. 20, с. 82-84].

Біологічне формулювання сутності життя дає Ч. Дарвін, перераховуючи ряд законів, що лежать у її підставі: «Ці закони в найширшому сенсі зростання і відтворення, спадковість, що майже необхідно випливає з відтворення, мінливість, яка залежить від прямої або непрямої дії життєвих умов і від вправи та невправи. Прогресія розмноження настільки висока, що вона веде до боротьби за існування та її наслідку Природного відбору» [18, с. 666]. Сучасні біологи визнають, що ці риси життя, відзначені Дарвіном, підкреслюються як важливі і в наш час, але вони можуть бути зведені до більш загальних. Йдеться про здатність живого асимілювати отримані ззовні речовини, тобто перебудовувати їх, уподібнюючи власним матеріальним структурам, і за рахунок цього відтворювати, репродукувати ці структури.

Фундаментальна ознака живого відтворення собі подібного (В. А. Енгельгардт). Інша ознака полягає у придбанні живими істотами різноманітних властивостей на основі мінливості певних матеріальних структур цих істот. Кожна з фундаментальних ознак живого зв'язується з функцією одного з двох полімерів. Кодування спадкових ознак організму здійснюється ДНК та РНК. У процесі репродукції беруть участь білки-ферменти. Живий кваліфікується не окрема молекула ДНК, білка чи РНК, які система. І. С. Шкловський (астроном, який займається також проблемами життя) визнає, що «вражаюча властивість тотожного відтворення за допомогою такого керуючого пристрою, як ДНК, справді суттєвий атрибут життя» [74]. Під впливом жорстких умов, наприклад, радіації, можуть відбуватися порушення в системі коду спадковості. У нащадків з'являються нові ознаки, який завжди сприятливі для такого роду. Ці мутації зазнають природного відбору. Виживають організми із корисними для життя мутаціями. Так відбувається еволюція живих істот землі.

Структурна компактність, енергетична економічність живого – результат його високої впорядкованості на молекулярному рівні. Найважливіший наслідок цієї компактності – універсальний ефект «посилення», характерний для всіх живих систем. У 5.10-15 г. ДНК, що міститься в заплідненому яйці кита, міститься інформація про основні ознаки тварини, маса тіла якої становить 5.10 г. За наявності необхідних умов маса зростає на 22 порядки. В. А. Енгельгардт у зв'язку з цим зазначає: «У здатності живого створювати порядок з хаотичного теплового руху молекул складається найбільш глибоке, корінне відмінність живого від неживого. Тенденція до впорядкування, до створення порядку з хаосу не що інше, як протидія зростанню ентропії» [79, с. 85]. Живі системи обмінюються з довкіллям енергією, речовиною, інформацією, т. е. є відкритими системами. У живому організмі відбуваються спрямовані проти врівноваження процеси.

Місцеве зниження ентропії в живих системах можливе лише за рахунок підвищення ентропії у навколишньому середовищі. Отже, загалом процес підвищення ентропії продовжується, що цілком узгоджується з другим законом термодинаміки. Структурна модель ДНК показувала вплив генів на виникнення характерних ознак у клітині за допомогою виробленої ними РНК. Діючи як «гонець» від ДНК, РНК сприяє виробництву різнорідних білків, що входять до структури клітини, що визначають її метаболізм. ДНК

керує не тільки кольором очей та іншими якостями організму, а й самим життям старінням та смертю. З'явилися гіпотези про існування «генів смерті». Керуючи синтезом білків, вони викликають старіння, вбивають клітини.

У біології з'явилися системні концепції. У роботах австрійського біолога-теоретика Л. Берталанфі біологічний індивід тлумачиться як організована динамічна система, котрій характерна цілісність життєвих відправлень організму. Берталанфі створив метод аналізу відкритих (що прагнуть певної мети) систем. На основі цього в теоретичній біології були використані ідеї термодинаміки, кібернетики, фізичної хімії. Для розуміння сутності життя Берталанфі висунув ідеї ізоморфізму законів у різних системах. Була створена своєрідна філософія живого організму.

ВИПЕРЕДЖАЛЬНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ ЯК ВЛАСТИВІСТЬ ЖИВОГО

Проблема випереджаючого відображення світу як найважливішої якості живого починаючи з середини в XIX ст. під впливом психологічних ідей Г. Спенсера стала предметом особливої уваги біологів, фізіологів, психологів, соціологів, філософів, кібернетиків. П. К. Анохін, продовжувач вчення І. П. Павлова, виходить із того факту, що зовнішні впливи на організм (А, Б, В, Г, Д...), систематично повторюючись протягом певного часу, викликають у протоплазмі живого організму відповідний ряд хімічних реакцій (а, б, в, г, д...). З появою першого фактора середовища (А), а також наступних приводиться в дію весь ланцюг хімічних реакцій. Їхня швидкість забезпечує випередження послідовності зовнішніх впливів у поведінці організму. Це універсальна властивість живого – основа пристосування організму до зовнішнього світу. Впливи середовища при цьому набувають *сигнального значення.* Ланцюги послідовних хімічних реакцій, що утворилися на цій основі, виступають як *тимчасові зв'язки*. Безумовні та умовні рефлекси, взяті в них сигнальних функціях, що тлумачаться Анохіним як окремі випадки високоспеціалізованих форм випереджуючого відображення світу. Використовуючи досвід минулого, організм активно пристосовується до майбутніх подій. Умовний рефлекс кваліфікується як найвища форма цієї споконвічної закономірності всього живого. Йдеться про «вписаність» живого в фундаментальні закони неорганічного світу (сила тяжкості, енергетичні властивості). В активному відображенні початкових властивостей зовнішнього світу у структурних властивостях тварин та людини Анохін бачить абсолютний закон життя [7, с. 29]. тут першому плані виступає проблема діяльності мозку.

Не використовуючи термін «мікрокосм», Анохін вказує на такі властивості мозку, які дозволяють йому фокусувати в «мікрокосмічному» просторі грандіозні інтервали просторово-часового континууму зовнішніх явищ. У цьому вся вбачається центральний пункт еволюції життя землі. Завдяки такому біологічному екрану, що фокусує величезні масштаби подій зовнішнього світу, стало можливим «осягнути світ» у всьому його різноманітті, у всій його грандіозності мозковою речовиною. Люди набули здатності в короткий час охоплювати явища та події, що протікають у масштабах земної кулі, і відповідно організовувати свою поведінку.

У мікросвіті молекулярних реакцій живої матерії відбиваються мікропроцеси, які у великих інтервалах часу. Здійснюється «забігання у майбутнє», а водночас дуже пристосувальне поведінка. Результатами його коригуються наступні акти. Виникає поведінковий континуум результатів, що супроводжує життя від її зародження до смерті [7, с. 421]. Тільки ці результати через зворотний зв'язок (зворотну аферентацію) можуть впливати на систему, перебираючи всі ступені свободи та залишаючи лише ті, які сприяють отриманню необхідного ефекту [7, с. 45].

Введення детерміністично значимих фізіологічних понять, на думку Анохіна, зняло видимість телеологічності цілого. У ньому виявився запрограмованим у конкретних аферентних параметрах майбутній результат. Звідси ідея Анохіна про **акцептор дії** – апарат, який, отримавши якийсь результат, здійснює прийняті рішення, кодує всі властивості цього результату до того, як він буде реалізований. Під час ухвалення рішення йде процес, що набагато випереджає події.

Випередження події є перш за все активним збереженням поставленої мети до моменту її реалізації [7, с. 46].

У зв'язку з виникненням кібернетики французький фізіолог А. Фесар зазначив, що наука вступила в «епоху зворотних зв'язків». Системний підхід розширив можливості

вивчення найвищих форм діяльності мозку: «прийняття рішення», «постановки мети», «пророкування», «інтелекту» та ін [7, с. 123].

Анохін намагається подолати вузькобіологічний підхід до тлумачення поведінки, життя. Він зауважує, що спільність архітектури поведінкового акту та мозку стала історичним фактором; життя та мозок розвинулися до вищого етапу людського інтелекту, людської волі, людських почуттів.

Те, що наповнює життя справжнім змістом, є не просто результатом доцільної діяльності людини, а її переживання буття, динаміка цього переживання, пов'язана з пристосуванням організму до середовища (природного та суспільного). У цьому пристрої організм виявляє велику лабільність. Вона має межі. За ними хвороба, особливо смерть.

ТЕОРІЯ ЗАГАЛЬНОГО АДАПТАЦІЙНОГО СИНДРОМУ

Розвиток ідей адаптації як значної риси життя лише на рівні вищих організмів було оригінально здійснено Р. Сельє. Його вчення про загальний адаптаційний синдром, про стрес збагачують розуміння сутності життя. Сільє тлумачить **стрес** (англ. stress напруга, тиск) як загальну неспецифічну реакцію організму на певні вимоги середовища з метою адаптації до неї. Стрес характеризується мобілізацією захисних сил організму.

Сельє розробив теоретичні основи явища стресу, використовуючи ідеї К. Бернара про «постійність внутрішнього середовища як умову вільного та незалежного життя», У. Б. Кеннона про гомеостаз. Шкідливий та неприємний стрес був названий *дистресом.* До нього призводить виснажлива реадаптація (відновлення порушеної адаптації). Повна свобода від стресу означає припинення життя. Стрес включає *переживання радості, досягнення, самовираження. «Стрес це аромат та смак життя»* [59, с. 15]. Він представляє виконаний значного змісту драматизм ситуації, боротьбу мотивів, співвідношення цілей та способів здійснення вчинку. Характер відповіді організму на стресову ситуацію визначається стадіями загального адаптаційного синдрому, або синдрому біологічного стресу (стадії тривоги, резистентності, виснаження). Чинники, які викликають стрес, були названі стресорами.

Грунтуючись на теорії стресу, Сельє будує природні основи етики – **теорію** *альтруїстичного егоїзму*. Замість старого правила «люби ближнього, як себе самого» Сельє пропонує інше «заслужи любов ближнього», спорідненого тобі за духом, інтелектом. У скоєнні вчинку людина має виходити з власних природних можливостей, обирати відповідно *синтоксичну* (поступатися противнику) або *кататоксичну* (чинити йому опір) тактику. Ряд правил, які формулює Сельє («завойовуючи кохання, не дружи з скаженим собакою», «здійснюй справжню простоту життя», «веди рахунок лише радісним дням» та ін.), були названі ним «природним кодексом поведінки».

Найновішими досягненнями природничих наук Сельє обґрунтовує старі вчення про «природну етику», «рідну діяльність» (кініки, Ж.-Ж. Руссо, Г. С. Сковорода), етику егоїзму, самозбереження (Б. Спіноза, Ф. Ларошфуко та ін.).

Сельє у своїх вченнях про загальний адаптаційний синдром, стрес, теоретично альтруїстичного егоїзму піднімається над вузьким лабораторно-експериментальним поглядом на сутність життя. Це дає йому можливість побачити великі суттєво завершальні цикли на життєвому та творчому шляху людини, явища, що оптимізують цей шлях або перешкоджають йому, у тому числі й непереборні.

ЖИТТЯ І ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ

Теорії життєвого шляху особистості мають велику історію, що сягає глибини століть, аж до давньої філософії та психології. Ця проблема життєвого шляху була знову піднята як найважливіша проблема в так званій «філософії життя» і «описової психології», що примикає до неї, що виникли в останній чверті XIX ст.

ЖИТТЯ ЯК ПЕРЕЖИВАННЯ. «ФІЛОСОФІЯ ЖИТТЯ» ТА ЇЇ КРИТИКА

У філософії життя центральним поняттям виступило «життя», суміжним «переживання», «живий». Цей напрямок не просто вивчає життя. Його представники (Г. Зіммель, А. Бергсон, В. Джемс, В. Дільтей) хочуть за допомогою свого вихідного поняття побудувати ціле світорозуміння. Життя оголошується сутністю світу, органом його знання. Життя породжує філософію без допомоги будь-якого поняття, і така філософія має

безпосередньо переживатися. «*Життя» має об'єкт «переживання».* Слід «вжитися» в те, що хочуть ґрунтовно пізнати. Хто прагне розуміння світу, ставить собі завдання «жити заодно» з ним, щоб розширити своє «я» до меж космосу. Життя має бути також «живаним». Процес виживання стає *ідеалом* [53, с. 13].

Життя протиставляється «віджитому» життю, скам'янілості, якої слід уникати. Життя чинить смерть, сполучається з нею. Тільки живе вмирає, і лише померле кваліфікується у сенсі слова мертве. *Ідеал життя бачать у зростаючому розгортанні його потенцій***.** Це дає можливість культурній людині жити в гармонії з живою Все-Природою. Вважаючи слово «переживання» недостатнім, філософи життя винаходять «першопереживання». Філософія життя виявила великий інтерес до проблем творчості, було підкреслено, що переживання художника безпосередньо передається людині, яка сприймає, через твір. Прагнення до оригінальної творчості свідчить про спрямованість життя. У суб'єктивістському тлумаченні творчості знаходять справжні якості життя його чистої самобутності, чому протиставляють об'єктивовані, «скам'янілі» форми. Людині пропонують не вгамовувати спрагу ззовні, шукати джерело в самій собі. У справжніх глибинах буття життя ще не розклалося на спрагу і вгамування, а тому і не потребує жодного предмета [53, с. 13-14].

Філософія життя протиставляє живу природу «мертвій» – предмету фізико-механічних наук, начебто фізика і механіка неспроможні поринути у глибокі структури та закономірності природи. Не механіка, а механіцизм перетворює живе на мертве, скам'яніле. Філософи життя, використовуючи неовіталістичний напрямок у біології, мислять природу теологічно. Науки про дух – історія, психологія, філософія та інші висуваються на передній план щодо природничих наук. Історику пропонують не мислити, а пережити минуле, щоб відтворити його. Лірика виражає переживання «первідданого», протиставлені похідним переживанням [53, с. 15-161].

У філософії життя тільки абсолютне, безпосереднє і первозданне, що вловлюється інтуїцією, без понять, є істинно реальне, найглибша сутність світу, безпосередньо пережите життя. Його зміст пов'язують із духовними, моральними цінностями. Час і вічність поєднують у понятті світового цілого. В результаті висувається думка про вічне життя, що не має ні початку, ні кінця.

Філософія життя відкидає теоретичну систему як щось тверде. **Потік життя,** що прагне, сам є оформлюючим і оформленим світом. Безпосередній порив життя протилежний у цій філософії вивідному, розсудливому, опосередкованому. Життя постає як жива людська істота, кохана жінка. Вчення про «вічне повернення» завжди живого має виражати «найбільше утвердження життя». Своїми попередниками філософи життя називають Ґете, німецьких романтиків, А. Шопенгауера, Р. Вагнера, Ф. Ніцше.

У вченні, викладеному з поетичним пафосом, Ніцше стверджував, що справжня воля до життя – воля до влади. У досягненні дедалі більшої сили та твердості він знаходить головне значення людської культури, життя. З презирством говорить про рабську мораль, критикує ідею «співчуття» Шопенгауера. Відкидає християнство, оскільки воно звертається до слабкого. «Надлюдина», за Ніцше, має найбільшу життєвість. У ній оформлюється «дух землі». Саме життя розкриває свою таємницю: «Я те, що весь час має долати себе». Так Ніцше пояснює сенс життя «надлюдини», пропонуючи загальну переоцінку цінностей. Не можна не бачити, що ця «надлюдина» скопійована з міфологічних титанів і навіть із християнської боголюдини, хоча Ніцше свою філософію кваліфікує як протибожну [53, с. 23-26].

За А. Бергсоном, космос має переживання живої людини. У тлумаченні сенсу існування центр тяжкості переноситься на «життєвий порив». Фізико-механічна модель світу не відбиває його справжню суть. У цій картині все повторюється, тоді як світ прагне новизни, справжнього становлення, здійснюючи *«творчу еволюцію».* Етичний принцип Бергсона «жити в інтуїції» означає звільнитися від тягаря розуму, здійснити моральну свободу, інтуїтивно віддати себе життю. Осторонь залишається дійсна, соціальна природа людського буття, сповнена глибинних протиріч [53, с. 27-28].

В. Дільтей одним з перших сказав про «переживання», вказавши на важливість не тільки причинно-наслідкових відносин, але і таких, що внутрішньо переживаються як відносини мотивацій.

«Досвід філософії життя» запропонував російський філософ Ф. Степун, пов'язуючи чисте переживання з теургією. Степун, Бердяєв критикують культуру як пов'язану з об'єктивацією, деградацією ідеалу у його матеріальному втіленні, що ніби-то призводить до заперечення об'єктивної всеєдності душі з її «всякою релігійністю».

Шпенглер тлумачить поняття «фаустівське» в дусі «діонісійського» як принцип життя. «Морфологічне» – це біологічне. І хоча Шпенглер шукає історію, яка не повторюється (його вчення про «культурні кола»), біологічне в нього домінує над культурним [75].

Різноманіття течій «філософії життя», їх теоретична амплітуда були викладені неокантіанцем Г. Ріккертом: «Творча напруга життєвих сил і свята пасивність тиші переживання, що заперечує будь-яку діяльність, французька і російська містика, свідомо бездіяльна у своїй думці, захоплений еволюцією надлюдяності, і похмурий розпач у подальшому розвитку західного культурного життя ..., метафізична занурення у потойбічність світової сутності і до кінця ... прагматичний утилітаризм – все це стикається в тій західно-східній структурі життя, яка простягається над Європо. .. Потрібно лише «переживати», якщо хочеш філософствувати» [53, с. 35]. Проте Ріккерт не вказав на теоретичний розрив у «філософії життя».

Є життя органічне і таке, що містить культурні цінності. Воно знаходить їх, коли піднімається зі своєї безпосередності до інтелектуальної змістовності, коли наповнює себе багатством світу. У цьому сенсі життя не зводиться до вітальних проявів. Водночас у філософії життя біологічне часто ототожнюють із моральним [53, с. 143]. Можна погодитися в одному з риккертовою оцінкою цієї філософії: «Життя це перед божеством перетворюється на царство смерті». Філософією життя не розкрита справжня сутність творчої особистості, її комунікативний сенс. Ця філософія не побачила, що тільки найнеповторніше, оригінальне здатне проникати в ту сутність світу, де перебуває все спільне, яке поєднує людей, лише поверхове їх поділяє.

Філософія життя, не осмисливши принципово широку амплітуду характеристик життя (від біологічно загального до творчої неповторності, індивідуалізованої психологічної суті людини), зупинилася перед вирішенням найскладнішого питання: як поєднується в людині біологічне та соціальне? Вона побачила лише непоєднуваність цих двох полюсів життя, залишилася дуалістичною філософією. Незважаючи на те, що в зарубіжній психології було чимало спроб підкреслити соціальну природу людини і навіть віддати пріоритет соціальному, її представники не побачили того, що справжнє становлення соціальної людини є не просто ускладненням взаємодії між біологічним і соціальним, а глибоким перетворенням самого біологічного. К. Маркс зазначив, що **розвиток органів чуття у людини** не просто біологічний процес, а **продукт становлення всесвітньої історії людства**. Це найважливіше положення стало предметом всебічного обговорення у радянській психології. Загальна проблема життя як психологічна оформилася зрештою у проблему життєвого шляху людини.

ТЕОРІЇ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

Життєвий шлях людини - це її індивідуальна історія, протягом якої вона формує свою особистість. За С. Л. Рубінштейном, в історію життя людини слід включати насамперед те, що вона засвоїла з результатів попереднього історичного розвитку людства, що вона сама внесла у цей розвиток. Людина тією мірою виступає особистістю, як і має свою історію. У ній формуються «події» вузлові моменти, поворотні пункти, коли в результаті ухвалення нею рішень визначається подальше становлення її особи [57, с. 684].

Життєвий шлях людини здавна був предметом вивчення філософів, психологів, вчених інших спеціальностей, літераторів, митців, громадських діячів. За результатами вирішення цієї проблеми можна судити про характер культури народу в цілому. Життєвий шлях людини визначався, тлумачився, оцінювався як такий, що *виникає, досягає свого акме (грец. акте вершина, вістря) і завершується небуттям (*Конфуцій, Плутарх, Цицерон, Августин, Кардано, Шекспір, Руссо, Гегель, Дільтей, Бюлер, Рубінштейн та ін) . **Смерть** виступила своєрідним *критерієм сенсу та цінності цього шляху*. Висловлювалася думка у тому, що визнання безсмертя, вічного життя у природному сенсі принципово знецінює життєвий шлях людини. В історії людської культури життєвий шлях вивчався також за *допомогою феноменологічного методу*. Плідні ідеї щодо цього методу та відтворення життєвого шляху людини були сформульовані в епоху Відродження, у XVII

ст., в епоху Просвітництва, виражені у завершеній діалектичній формі у «Феноменології духу» Гегеля. Інший важливий аспект у дослідженні життєвого шляху людини - розробка принципу його *індивідуалізації*. Цей аспект досліджувався як становлення неповторної особистості, зокрема через її творчу діяльність. Вивчалася також **типологія** життєвого шляху особистості. Ця проблема так чи інакше була присутня у всіх напрямках психології, починаючи з останньої чверті XIX ст. Нині вона постає як одна з найбільш змістовних проблем психології.

Головні напрями сучасної наукової розробки проблеми життєвого шляху людини включають: 1) визначення ідеально завершеного циклу життя (ортобіозу) як *критерію* оцінки реального шляху, способів його оптимізації; 2) розкриття *проспективного та ретроспективного* компонентів його цілісності в єдності реальних та ідеальних відтворень (спогади та пригадування, мрії, плани щодо майбутнього); 3) знаходження етапів, зокрема, на підставі зміни, удосконалення життєвих та світоглядних установок: усвідомлення життєвого призначення, реалізація, корекція життєвого шляху у зв'язку зі способами розкриття особистістю його сенсу через статеве кохання, переживання буття, подвижницьке служіння людству, творчий ентузіазм. Життєвий і творчий шлях особистості осмислюються в їхній єдності як *дві сторони людського індивідуального буття.*

Наукові результати вивчення життєвого шляху людини у школі Ш. Бюлер (за матеріалами дослідження Н. А. Логінової).

Роботи з проблеми життєвого шляху людини були проведені Ш. Бюлером та її співробітниками у 20 - 30-х роках XX ст. у Віденському Інституті психології. Вона організувала багатопланові дослідження цієї проблеми, видала у 1933 р. узагальнюючу працю «Життєвий шлях людини як психологічна проблема». Відомий радянський психолог Б. Г. Ананьєв розцінював це дослідження як основне при вивченні життєвого циклу та генетичних зв'язків між його фазами [33, с. 166].

Вивчаючи велику кількість біографій людей різних професій, Бюлер цікавилася проблемами: об'єктивний перебіг подій життя, історія творчої діяльності, вікові зміни у внутрішньому світі особистості.

У розуміння основи рушійних сил особистості нею була покладена ідея самоздійснення, самовиконання, всебічної реалізації людиною самої себе. Самоздійснення представляється як результат життєвого шляху, коли «цінності та цілі, яких прагнула людина усвідомлено чи несвідомо, отримали адекватну реалізацію» [33, с. 167]. Розробляючи ідею самоздійснення особистості через її самовизначення, Бюлер спирається на вчення Л. Берталанфі про відкриті системи. Живі системи мають тенденцію до підйому напруги для адаптації до середовища, активної діяльності на цьому шляху. Самоздійснення особистості передбачає чіткі цілі життя, творчість, творення. Самовиконання особистості залежить від її самовизначення, усвідомлення нею свого покликання. Особистісні цілі, їх реалізація входять у розуміння основних закономірностей життєвого шляху. Неврози людини, всупереч класичному психоаналізу, пояснюються не так сексуальними основами, як нерозгорненістю процесів самовизначення особистості. Цілі ж інтегрують особистість.

Встановлюючи етапи життєвого шляху людини, Бюлер намагається показати їхню специфіку, незведену до особливостей вікових періодів, прагне побачити цілісність, єдність у розгортанні цього шляху. У віці до 16-20 років створюються передумови для самовизначення людини, тому даний вік Бюлер виносить за межі власне життєвого шляху. У період з 16-20 до 25-30 років здійснюється пошук себе, свого чоловіка (дружини), що має ще дифузний характер. З'являються мрії, надії, ескізи шляхів подальшого життя. Вибір життєвих цілей, «жага великих справ» наповнені драматизмом пошуків, людина відчуває себе у різних видах праці. Надалі (з 25-30 до 45-50 років) людина виявляє своє покликання, з'являється професійне заняття, утворюється власна сім'я. Бюлер називає цей період *зрілістю,* що переживається як апогей життя. Самовизначення особистості складає основі реальних досягнень її діяльності. До 40 років стабілізується самооцінка особистості з поглибленням професійного аналізу пройденого шляху та розуміння реальних можливостей здійснення шляху подальшого. У наступній фазі (з 45-50 до 65-70 років) людина завершує професійну діяльність. Настає душевна криза як результат біологічної інволюції та скорочення часової перспективи. З'являється психологія самотності,

схильність до спогадів. Принципово нові цілі життя не ставляться. У період 65-70 років і до смерті люди зазвичай залишають професійну діяльність, але можуть мати захоплення. Руйнується соціальний атом людини (родина, коло близьких людей). Передчуття кінця життя викликає тривогу та бажання спокою. Безперспективне існування людини у цей період, по суті, виключається із життєвого шляху [33, с. 169].

Запропоновані Бюлер етапи життєвого шляху мають варіанти їх здійсненні, тому вона встановлює його типологію, виходячи з ідеальної схеми. Якщо пік творчих досягнень людини збігається з її біологічним оптимумом, особистість розвивається за *біологічним (вітальним) типом*. Якщо людина досягає апогею у своїй творчості, стабілізується в ньому, не знижує продуктивності, хоча вже наблизився біологічний оптимум і починається в'янення організму, життєвий шлях розвивається за *психологічним типом*. Бюлер встановлює типи життєвого шляху без урахування характеру соціального оточення людини типу суспільно-економічної формації, політичного ладу та ін. Ці особливості її теорії були піддані критиці провідними радянськими психологами вже у 30-40-і роки [33, с. 169-170].

Ідея «самоздійснення» пов'язана з давнім арістотельовим поняттям «ентелехії», що виражає початкову наявність життєвої мети в організмі, а також з більш новим, але таким, що має той же сенс, поняттям «преформізму». В результаті основні поняття теорії життєвого шляху людини Ш. Бюлер виявляються *телеологічними*. Насправді мета життєдіяльності не дана спочатку. Вона формується за своїм змістом у результаті розкриття та подолання протиріччя життєвих ситуацій.

Виникають теорії життєвого шляху людини, в яких враховується вплив середовища, насамперед соціального, на становлення індивіда. І в рамках цієї психологічної проблеми вирішується стара проблема: що таке людина? Локківська «чиста дошка», на якій зовнішній світ пише письмена, або замкнута в собі монада лейбницького типу, у якої іманентний людині духовний світ початково не має ні вікон, ні дверей, через які могли б проникати враження з навколишнього світу?

На противагу «іманентній» теорії життєвого шляху людини Ш. Бюлер з'явилася теорія біхевіористичного штибу з вивчення соціальних факторів життєвого шляху людини, в якій людина виявилася механістично залежною від впливів зовнішнього світу. У 70-х роках XX ст. була створена міжнародна група психологів, що вивчала зміни поведінки та переживання людини протягом усього її життя у зв'язку з дією соціальних факторів.

І. Томе вивчав вплив сприятливих і несприятливих умов життя на особливості індивідуального розвитку людини. Він виявив відмінності «чоловічого» та «жіночого» типів життєвого шляху, показав залежність стилю психічного розвитку від духовної ситуації епохи. За його даними, інтелектуальний розвиток дівчат, що народилися між 1890 і 1905 рр., виявився нижчим, ніж у народжених після 1940 г.

Томе висловився проти ідеї загальності «кризи» в юнацькому віці (за Томе молоді). Криза духовного становлення молоді була, щоправда, відзначена буржуазними вченими ще у першій третині XX ст. Томе зазначив, що дозрівання підростаючого покоління в промислово розвинених країнах визначається переважно «творчою тематикою», що призводить до формування більшої самостійності особистості. У країнах із розвиненим сільським господарством панує «регламентуюча тематика», яка проявляється у пристосуванні поведінки молоді до традиційних норм.

Було відзначено прагматичний шлях розвитку особистості людини; на цьому шляху принцип «врегулювання» визначає зв'язок із запитами сьогодення та майбутнього часу. У творчій формі розвитку було знайдено «імпровізуючий» спосіб життя. Відзначено «зарегульованість» поведінки під впливом надвимогливого виховання. Знайдені зразки прогресивної розкутості, що не призводять до розбещеності, тощо [65, с. 184].

До форм зміни особистості в середньому (зрілому) віці Томе та інші дослідники відносять переважно «зростаючу витонченість», «інтроверсію», «екстраверсію», «інтенсифікацію певних схильностей» (скнарість, марнотратство тощо), «огрубіння», «зростаючу пристосованість», «схильність до депресії, що посилюється» та ін. Однак жорсткої необхідності у прояві цих вікових рис дослідники не встановили.

Зміни особистості в літньому та старечому віці тлумачилися Томе переважно як деградація, зниження продуктивності, пристосовності. Були виділені такі риси цього віку, як повільність, знижена життєздатність, недостатність інтегративних властивостей

поведінки, у зв'язку з цим – виникненні «гротескних» проявів рис характеру: дивність, скупість, недовіра, балакучість, туга, інтроверсія, ригідність тощо. висновки у тому, що соціально цінні властивості особистості з віком зменшуються, а соціально небажані наростають [65, з. 189]. Проте була показана неспроможність твердження про загальне зниження духовної продуктивності в старості.

У літньому віці відзначено фізичну потребу у допомозі, її підвищене очікування, що може погіршити стан здоров'я, психічне благополуччя. встановлена залежність планів на майбутнє людей похилого віку від стану їх здоров'я. Процес старіння обумовлений насамперед соціальним походженням, рівнем освіти та іншими факторами. Показано залежність соматичних змін від навичок поведінки, режиму харчування, оздоровчих заходів, тобто від тих самих соціальних факторів.

У пошуках Томе та його послідовників кореляцій між вчинками особистості та соціальним середовищем виникли труднощі встановлення залежності та просто відмінності між віковими та індивідуальними характеристиками. Соціологізований підхід ускладнює розуміння психологічної картини життєвого шляху людини. Соціальні умови можуть зробити кризу в юнацькому віці антагоністичною чи неантагоністичною. Криза, що розуміється як переживання суперечливості розвитку між вчинками та їх усвідомленням, ідеалами та реальністю, є умовою становлення життєвого шляху людини в юнацькому віці. Навряд чи можна прийняти заяву Томе про те, що високий рівень індивідуальних відмінностей не дає можливості вивести «універсальні» закономірності зміни поведінки людей на основі їх вікових характеристик. Він каже лише про стилі розвитку, про те, що психологія повинна розумітися швидше як наука про умови, за яких виявляються відмінності цих «стилів» [65, с. 194].

Якщо відкинути психологічну проблему життєвого шляху особистості, як це робить Томе, тоді ставляться під сумнів і вікові закономірності розвитку, психічний розвиток взагалі. Але тоді типологія життєвих шляхів не може бути поставлена на наукову основу, оскільки аналіз факторів, що визначають індивідуальний психічний розвиток людини, призводить дослідника до «поганої нескінченності» їхнього обліку. Водночас проблема типів життєвого шляху людини, її індивідуальних відмінностей є найважливішою психологічною проблемою.

Незважаючи на певну дискусійність наукових розробок про стилі життєвого шляху людини, ці розробки показують, що йдеться про глибоко індивідуалізовані шляхи розвитку людини, що індивідуалізація встановлює міру особистісної гідності людини, є мірою творчої вкладу кожної особистості у суспільне життя, у скарбницю суспільних багатств.

Наукова психологія відкриває багату палітру протиріч життєвого шляху людини, знаходить якісну відмінність етапів цього шляху. У цьому плані представляють інтерес роботи Еріка Еріксона.

Епігенетична концепція розвитку особистості (за матеріалами публікації Л. І. Анциферової). Е. Еріксон зробив спробу дати цілісний нарис життєвого шляху людини на основі его-психології (напрямок психоаналізу, що визнає за свідомістю самостійну роль в адаптації особистості до середовища на основі не «конфлікту», а «діалогу» з цим середовищем). Він розуміє особистість як образ себе у всьому багатстві відносин до навколишнього світу та пов'язані з цим певним чином відповідні форми поведінки [18, с. 213]. Індивідуальність (самостійність, своєрідність, сміливість, відмінність від інших) розглядається Еріксоном як найважливіша риса зрілої особистості, що забезпечує прагнення і здатність її до творчого внеску в розвиток суспільства, виховання нового покоління [8, с. 222]. Еріксон вказує на *«психосоціальну ідентичність»* як найважливішу характеристику розвиненої особистості, зразок, що дав можливість досліджувати становлення психічної та духовної зрілості, побудувати теорію поетапного розвитку життєвого шляху особистості.

За Еріксона, у всіх суспільствах інститути, норми поведінки, звичаї забезпечують досягнення «завершеної форми людського буття» [8, с. 214]. При цьому зазначається, що на життєвому шляху реальним є лише момент, що переживається. Еріксон не вказує, що такий Момент за змістом розширюється до довжини життєвого шляху.

Епігенетична теорія розвитку Еріксона – антипод преформістських теорій. Він надає великого значення зовнішнім чинникам розвитку, але індивід ставиться до них активно, з урахуванням їхньої значущості, що дозволяє здійснювати вибіркове вплив людини на

середовище. На кожному з етапів розвитку індивід має зробити життєво важливий вибір між протилежними відносинами до світу та себе, що визначить подальший етап його розвитку [8, с. 227-228].

На першій стадії життєвого шляху дитина робить вибір між довірою та недовірою до світу, віддаючи перевагу довірчому ставленню до нього, вбирає зовнішні враження всіма органами чуття. Соціальна довіра забезпечує глибину сну, віру в те, що мати, яка пішла, скоро повернеться. Формулюються механізми психологічного «захисту»: проекція (приписування навколишнім власних недоліків), інтроекція (засвоєння зовнішніх джерел позитивних станів). На формування психіки впливають дитячі образи батьків [8, с. 228-229].

На другій стадії життєвого шляху разом із оволодінням ходьбою, мовленням, предметними діями з'являється можливість активно вторгатися у світ. Дитина робить новий вибір у характері своєї поведінки з метою набути самостійності, впевненості в собі, можливості сумніватися, соромитися себе. Сумнів і сором є перешкодами у розвитку особистості у разі, коли дорослі часто вказують дитині на її промахи, невдачі, соромлять її. На цій стадії розвитку дитина інтеріоризує «очі світу», соромиться перед поглядами оточуючих людей. У намірі позбутися «очей світу» вона докоряє себе за погані вчинки, намагається стежити за собою. Може з'явитися скутість поведінки, недостатня товариськість, настороженість або, навпаки, вільне самовираження, інтерес до співпраці. Еріксон свідчить про можливості «компенсації» ранніх невдач у межах цієї стадії чи наступних [8, с. 229-231].

На третій стадії розвитку дитина здійснює вибір між діяльнісною ініціативою і почуттям вини, активно вторгається у світ, ставлячи питання з метою пізнання навколишнього світу. Поведінка дитини тепер спрямовується моральними установками. Внутрішній голос совісті спонукає до самопокарання. Якщо змушувати дитину йти у власну провину, в неї можуть виникнути деструктивні тенденції, які виявляються, зокрема, в істеричному самозапереченні; при заохоченні ініціативи дитини вона впевнено здійснює перехід на наступну стадію розвитку: ототожнює себе з дорослим, освоює властиві йому форми поведінки у грі. Ігрова роль дитини постає як її здатність до переживань у створених ігрових ситуаціях, що у більш зрілому віці набуває форми експериментального моделювання природного та соціального середовища. Об'єктивуючи у грі свої переживання (в будівельних конструкціях, малюнках тощо), діти осмислюють ці переживання, звільняються від своїх негативних характеристик. Еріксон визначає гру як «найприродніший спосіб самолікування, який пропонує дитинство» [8, с. 215]. Дитина «тримає світ емоцій у своїх руках», використовуючи ігрові предмети, у той час як дорослий «тримає предметний світ у своєму уявленні» [8, с. 231-232].

Четверту стадію життєвого шляху Еріксон відносить на час навчання у школі. Тут відбувається вибір між інтересом до трудового досвіду з формуванням відповідних якостей особистості (самоствердження) і зануренням у соціальну та психологічну неповноцінність. Засвоєння «технологічного етносу культури» дає можливість долати інфантильне почуття неповноцінності. Еріксон упускає з уваги подальший розвиток моральних відносин у шкільному віці, підкреслюючи важливість лише професійної спеціалізації людини. Фактично, вона є справою не шкільного періоду, а молодості.

Проблеми особистісного світогляду виступають на стадії юності, коли здійснюється вибір життєвого шляху. Формується внутрішній світ, інтимність. У потребі самовизначення виникає категоричність думок, схильність до утворення груп. Юнак може охоче, довірливо слідувати за лідером, його доктринами, виявляти несвідоме бажання ототожнитися з ним, жертвуючи своєю індивідуальністю. Соціальне визнання один із провідних мотивів вчинкової активності в юнацькому віці. Еріксон закликає суспільство визнати право юності шукати себе, досягти визнання, дбайливо, психологічно тонко спрямовувати ці пошуки. «Якщо юнака діагностують як злочинця він справді стане таким».

Еріксон, проаналізувавши юнацьку дифузну самовизначеність, визначає завдання розвитку юнака: зробити вибір, ухвалити рішення у визначенні життєвого шляху, виробити стійкий світогляд [8, с. 236].

Шоста стадія починається із встановлення відносин між «я» та «іншим» насамперед у шлюбі, вихованні дітей тощо. Для пізнання іншого підкреслюється важливість усвідомлення різниці між своїм і чужим. На цій стадії (зрілості) виникає неповторна індивідуальність, що виявляється у зовнішньому вигляді, вчинках, продуктах творчості.

Людина з неповторною індивідуальністю сприймає свої якості як наслідок збігу свого індивідуального життєвого циклу з неповторним відрізком історії [8, з. 238].

На заключному етапі життєвого шляху людина може усвідомлювати свої реальні досягнення, розуміти правильність та помилки свого самовизначення. На характер такого усвідомлення впливає зміст попередніх стадій. У структурі зрілої особистості зберігаються в незмінному вигляді конфлікти, психологічні структури, властиві попереднім етапам розвитку. «Фактично кожен базовий конфлікт дитинства продовжує у певній формі існувати й у дорослої особі. Найраніші конфлікти зберігаються в усіх глибоких шарах» [8, с. 240].

Психологічні структури не дуже легко руйнуються. У літньому віці вони можуть відновитися у формах вчинків, властивих дитинству. Повернення до нижчих рівнів реагування виявляється у гострих, екзистенційних ситуаціях, коли руйнуються стабільні форми реагування, характерні для пізніших етапів розвитку особистості. Йдеться про інтеграцію утворень психічного, а не про їх переплавлення. Минулим психологічним структурам надається нове значення, вони входять у складніші утворення. У особливих ситуаціях вони піддаються дезінтеграції, звільняються від домінування пізніших значень, смислів. У цьому Еріксон бачить суть епігенетичної теорії становлення життєвого шляху людини. Психічний розвиток сприймається як набуття індивідом нової форми цілісності кожної наступної стадії. Основні конфлікти дитинства продовжують у певній формі існувати й у особистісній структурі дорослої людини.

Справді, у розвитку особистості беруть участь психологічні структури колишніх етапів, маючи у нових психологічних структурах самостійне значення. В історії людства та в житті окремого індивіда дитинство є порівняно тривалим етапом, що чинить сильний вплив на подальший шлях його розвитку. Не все у дитячій психіці зживає себе [8, с. 240-241].

Епігенетична теорія життєвого шляху Еріксона, не дивлячись на те, що вона заснована на фрейдизмі (психоаналізі), що виступає нерідко з атеїстичними мотивами, включає у свою структуру релігійні компоненти, показуючи феноменологічну необхідність релігійного ставлення до світу. Йдеться, зокрема, про формування найважливішого етичного ставлення довіри, яке вироблено в дитинстві та глибоко впливає на все подальше життя людини. Це ж стосується і почуття гріховності. Комплекс етичних відносин набуває теологічного забарвлення.

Проблема становлення життєвого шляху людини у радянській психології. На відміну від інших живих істот, тільки людина має свою історію (С. Л. Рубінштейн). Вона залежить від індивідуальних особливостей людини у соціальній ситуації розвитку, історичного часу. Г. Г. Ананьєв зазначив, що «сама історія - основний партнер у життєвій драмі людини», а суспільні події стають віхами її біографії [47, с. 158]. Хоча існують загальні риси в біографіях людей одного покоління, одного соціального середовища, проте життя кожної людини має неповторний, унікальний характер. Він визначається біографічними подіями. Мова йдеться про поворотні пункти у становленні життєвого шляху людини – виникненні нових відносин зі світом. Такі події є «одиницею» біографії людини. Розрізняють події навколишнього світу, події поведінки людини у соціальному середовищі, а також події внутрішнього життя, що входять до духовної біографії людини [47, с. 160].

Але всі ці події так чи інакше пов'язані із вчинками. Теоретично вони становлять одиницю, осередок, логічний вузол людської поведінки. Вчинки стають подіями життя, якщо вони виражають значне перетворення змісту духовного життя індивіда, вносять істотні зміни до соціального середовища. Вчинки-події відкривають нову життєву перспективу [47, с. 161], зливаються з формуванням чи запереченням певних цінностей світу.

На цій основі виникає духовна біографія особистості із її вузловими моментами подіями внутрішнього життя [47, с. 162].

К. А. Абульханова-Славська спеціально вивчала психологічні особливості індивіда як суб'єкта життєдіяльності. Йдеться про вчинкове самовизначення людини, яке передбачає не заперечення, а визнання суспільної детермінації, а також індивідуальних форм її реалізації. Розглянуто психологію «уподібнення», конформності особистості соціальному оточенню, «наслідування» йому, справжнього оригінального внеску індивіда у духовне багатство суспільства. Це дає можливість охопити процес життя науковими категоріями. Серед них одна з найважливіших – «переживання». Воно значно віддалено від «переживання», яке було предметом «філософії життя». Альбуханова-Славська

підкреслює в акті переживання активний процес організації, формування, побудови, подолання «обставин» свого життя даним індивідом. Він постає саме як суб'єкт процесу життєдіяльності [2, с. 271].

Життя людини представляється не як низка, що розпадається, не пов'язаних один з одним події. Вони суттєво залежать від людини, її волі, бажань. Виходячи з того, що обставини життя неповторні, що неповторні і люди, з якими спілкується індивід, Абульханова-Славська виділяє типові параметри організації індивідом своєї життєдіяльності: активність і пасивність, індивідуальність і стандартність, а також процес перетворення об'єктивних обставин, ситуацій і т. п. у суб'єктивний спосіб організації цієї діяльності, що виражається насамперед у вчинках людини [2, с. 271]. Тут, зокрема, звернено увагу на те, як у самотворенні свого життя індивід співвідносить мету та засіб у своєму вчинку, якою мірою усвідомлює і не усвідомлює суспільні відносини.

Абульханова-Славська формулює проблему розбіжності суб'єктивного та об'єктивного у суспільному бутті, розкриває основи появи таких принципів життя, як «життя заради себе» та «життя заради інших».

Поставлено питання про психологічний сенс формування зрілої особистості у зв'язку з її можливістю зіставляти самооцінку та оцінку інших, розшифровувати вчинки інших людей у їхньому об'єктивному значенні, відношенні до себе.

Проблема життєвого шляху особистості розглядається як співвідношення центрації та децентрації у формуванні її оцінок, тобто вивчається можливість осягати світ, який існує незалежно від пізнавальних установок особистості і водночас розкривається у фокусі людського бачення. Життєдіяльність індивіда досліджується щодо можливостей його вдосконалення взагалі, і зокрема, як творчої індивідуальності.

Радянські психологи (передусім Б. Р. Ананьєв та його школа) виявили ряд найважливіших закономірностей психічного становлення людини, що з явищем гетерохронності. Кожна з психічних функцій має свій шлях розвитку, відрізняється від інших за часом.

Гетерохронне становлення функцій результується у прогресуючій динаміці психіки загалом: відмирають, інволюціонують одні функції, виникають інші. У людській психіці у відповідні періоди життя виникають нові здібності, що прийшли на зміну тим, що відходять. Але немає повного відмирання психічних досвідів людини, як певних гештальтів (структур), вони залишаються у глибинах психіки, впливаючи на розвиток.

Нерівномірність розвитку систем організму, їх регуляторів є найістотнішою суперечністю індивідуального становлення людини. Це – нерівномірність, або гетерохронність, зростання та диференціації тканин, кісткової та м'язової систем, залоз внутрішньої секреції, основних відділів центральної нервової системи, аналізаторів, гетерохронність загальносоматичного, статевого та нервово-психічного дозрівання. Дати кожної з цих форм дозрівання розходяться дуже значно, їх варіативність зростає з наближенням до зрілості. Ананьєвим встановлено також гетерохронність інволюційних процесів. Одні функції старіють у глибокій старості, інші навіть у молодості. Настання різних аспектів зрілості людини (фізична зрілість, розумова, особистісна), суб'єкта пізнання, праці у часі не збігаються. Подібна гетерохронність зрілості зберігається у всіх соціально-економічних формаціях [5, с. 109].

Певну гетерохронність виявляють пам'ять, мислення, особистісні характеристики і т. д. У дитинстві з'являється і, як правило, відмирає ейдетична пам'ять як здатність точно відтворити матеріал сприйняття, ніби він стоїть перед очима дитини у вигляді живої картинки. Оскільки ця пам'ять була перешкодою для нормального відбору фактів життєвого досвіду, узагальнення важливого матеріалу і т. п., вона йде в минуле психіки, щоб не перешкоджати створенню структур інтелекту, що відображають суттєві зв'язки об'єктивного світу. Емоційна пам'ять зберігається протягом усього життя, вона стає тим центром, навколо якого групуються враження світу, але цим угрупованням властивий суб'єктивістський відтінок, що може, щоправда, мати об'єктивну значимість. Логічна пам'ять має свій кульмінаційний пункт у юнацькому віці. Людина намагається збагнути світ з позиції абстрактних принципів. Вони визначають характер матеріалу, що запам'ятовується, його відтворення. Подальший розвиток пам'яті до глибокої старості полягає у дедалі більшому акцентуванні уваги на індивідуалізованих рисах людських характерів, особистостей, об'єктивного світу. Неповторне, унікальне стає предметом

особливого інтересу, отримує найвищу оцінку. Зріла пам'ять, що відбиває індивідуалізований характер об'єктивного світу, змикається з неповторністю творчої діяльності. Кожен момент життя є унікальним і самоцінним.

Він переживається як той, що минає, переживається глибоко. Пам'ять зливається з пережитим. Людина несвідомо звертається до ранніх етапів свого розвитку, коли аналогічна пам'ять виступала основною. Пам'ять людини похилого віку - це переживання, яке приходить, і йде: з минулого в майбутнє і назад. Ця пам'ять зумовлює можливість того смутку переживання справжнього, яким може бути охоплений останній день людського життя. Загальний вигляд психічного становлення людини зумовлює вікову, життєву трансформацію пам'яті. Певні структури психічного роблять певний відступ у несвідоме, та трансформуються, щоб увійти у структуру новоутворень психічного.

Виявляється своєрідний парадокс завершення людського життя: ті чи інші функції припиняються ще за життя людини, їхнє вмирання настає раніше, ніж «фізичне постаріння» від старості. Так буває, зокрема, коли через ті чи інші причини індивід ізолюється від суспільства.

Психолог Л. С. Виготський по-своєму характеризує кожен вік. У роки дозрівання закономірно наступають «сенситивні періоди», коли виявляються сприятливі умови у розвиток психіки у тих чи інших напрямах, та був такі можливості поступово чи різко слабшають. За Л. С. Виготським, сенситивні періоди збігаються з оптимальними термінами навчання. Найбільш яскравий приклад сенситивного періоду – оволодіння дитини мовою.

Весь «поведінковий розвиток» натурально підрозділяється на сенситивні періоди, між якими існують внутрішні зв'язки, взаємопереходи. Зміна таких періодів одночасно перериває та продовжує лінію вікового розвитку. Періоди підвищеної сприйнятливості іноді називають «критичними». В онтогенезі – це час переходу від одного віку до іншого, коли настає перетворення функціональних особливостей різних систем організму. Підвищується чутливість до неадекватних подразників, посилюється «ушкоджуваність» організму. Подібні закономірності виявлені у віковій фізіології: із критичним періодом пов'язують можливі порушення нормального розвитку.

Було виявлено діалектичний зв'язок «сенситивності» і «критичності». Критичний період видається як особливо чутливий до впливів середовища, змін внутрішнього плану поведінки. Протиріччя розвитку тут особливо гостро відчуваються. Розхитані колишні відносини, вони не вкладаються в нові вимоги, які людина пред'являла собі, оточуючим людям. По Виготському, негативний зміст розвитку у ці періоди є лише зворотньою, тіньовою стороною позитивних змін особистості, складових головного і основного змісту будь-якого критичного віку [47, з. 200]. Цю думку слід спеціально наголосити: у ній виявляється методологічний оптимізм у дослідженні життєвого шляху людини. Вже розхитані старі відносини, нові ще не створені, на них спертися не можна. Індивід напружений, особливо чутливий до того, що його оточує і може зачепити його гідність тощо.

За словами І. П. Павлова, саме в цей час відбувається гостре ламання динамічного стереотипу, створюється новий, але у важкій, напруженій роботі.

Істотною характеристикою індивідуального розвитку людини, її життєвого шляху є старт самостійної професійної діяльності (у підлітковому віці 11-20 років – 12,5 %, юності 21 рік – 30 років – 66 %, та зрілості 31 рік – 40 років – 17,4 %). Старт творчої діяльності збігається із найзначнішим періодом її самостійного включення до суспільного життя. Уточнення цих термінів пов'язується з видом діяльності: у ранні роки балет, музика, поезія; пізніші, навіть поза третього десятиліття, наука, філософія, політика [4, с. 225]. Проте вікові кордони щодо цього виявляються досить рухливими. Для кожної людини в залежності від її індивідуальних особливостей здійснюється життєвий зсув її інтересів, що триває все життя.

Етап найвищих досягнень у обраній діяльності було встановлено для хореографії 20-25 років, музики та поезії 30-35, наукової, філософської та педагогічної діяльності 40-55. Зниження творчої продуктивності може мати тимчасовий характер. За періодом занепаду настає нова кульмінація. Вона вивчена також у відносинах пізніх років життя. Завершальний етап творчої діяльності переважно належить до 60-70 років. «Фініш» діяльності - це не лише функція старіння.

Він залежить від усієї сукупності відносин, позицій, умов життя. Ананьєв не вважає вичерпаними у процесі старіння всі потенціали особистості [4, с. 227]. Накопичений від загальної кількості обстежених, життєвий досвід не перебуває спокійно в «анналах» людської психіки.

Психологічні дослідження життєвого шляху людини у вітчизняній психології дають можливість уявити розгорнуту картину цього шляху. Він має свою внутрішню логіку, що реалізується у певному феноменологічному порядку.

ЗАГАЛЬНА ТЕОРІЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ

Психологічні дослідження, що розкривають життєвий шлях людини, насамперед стосуються її природних кордонів, повноти її здійснення, завершеності, вичерпаності. Прожитий повний цикл людського життя не залишає жодних потреб для продовження його в будь-якому іншому світі. Людина виконує своє життєве призначення, «місію», йде з життя без трагічних надривів, тим більше що до кінця життя згасають його старі зв'язки з нею, нові, через інволюцію (згортання) психічних здібностей, вона вже не може створювати. Йдеться також про ті рушійні сили, які в психологічних дослідженнях виступили як співвідношення «центрації» (світ з позиції «я») і «децентрації» (об'єктивне розгортання світу), усвідомлюваних та неусвідомлюваних прийомів психічного моделювання світу, як динаміка зміни ціннісних орієнтацій. Якісні особливості взаємодії цих рушійних сил становлять етапи життєвого шляху людини. Спочатку це світ простої і наївної довіри людини, що стає до природи, людей, потім інтригуючий світ «пекущих таємниць». Проникнення у ці таємниці, відкриття нових здійснюється у зрілі роки, як у драматичному досвіді людина перевіряє істинність і неістинність своїх припущень, бачить світ у його неповторних, нескінченних цінностях. Пережиті людиною, вони класифікуються, групуються, ранжуються. Як і в юнацькому віці, знову настає їхня поляризація, але вже на підставі життєвої мудрості, а не первісної абстракції. Мудрість полягає в осягненні дійсних вищих цінностей, у визнанні решти «метушні». Що є найвищою цінністю, що суто суєтою, по-різному оцінюється наукою та релігією. Розмивання граней між вищими цінностями і суєтою, їхнє нівелювання є закінчення мудрості. Звучать завершальні акорди життєвого шляху людини. Настає агонія як боротьба між життям і смертю. Ця боротьба завершується смертю – остаточним згасанням усіх життєвих. сил людини.

РОЗГОРНУТІСТЬ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

Те реальне, з чого починається огляд життєвого шляху, є безпосереднє його переживання, переживання зараз; воно свідчить про перебування людини у світі. це тепер життя. Воно фіксується її змінами, тим, що щось минає, але в той же час і щось приходить. Людина відчуває своє тіло, аналізує навколишній світ, і це ставлення до себе і бенкету як ставлення приводить його до усвідомлення свого буття.

Життя, зосереджене миттєво. Плинність події об'єктивного світу стає минулим людини, надбанням її пам'яті. Ряд зображених у пам'яті події життя триває ідеально у майбутнє. Сьогодення є взаємний перехід минулого і майбутнього, їх динаміку, діалектику. Не можна за часом за годиною визначити «довжину» цього сьогодення. З одного боку, воно йде під час нескінченно мале, що наближається до нуля, бо на час сьогодення претендують і минуле, і майбутнє. Вони здавлюють справжнє, прагнучи перетворити його на фікцію часу. Проте сьогодення у своєму опорі викликає з минулого та майбутнього реальні та уявні події життя, переживання. Бо це минуле і майбутнє виявляються змістовною стороною руху психічного часу. Події життя сповнюють його. Багатство переживання буття є функцією цієї наповненості. жива людина, що дивиться на світ, але не має ні майбутнього, ні минулого, була б по суті мертвою. Він мав би калейдоскоп образів невідомо чиїх. Це була б якась ілюзія позаособистісного плану. Відчужені образи, що змінюються, як на екрані, не мали б жодного відношення до цієї людини. Але саме той факт, що все, що відбувається, відноситься до неї, конкретної особистості, переживається особистістю як її даність. Таке переживання одночасно виявляється і реальними, і ідеальними. Минули події живуть у даній людині, стали частиною її життя, він знає про них як про свої події, пережиті ним особисто. Разом з тим, ці події реально вже не існують, не відбуваються. Як частина досвіду людини вони є лише ідеально. Реальне та ідеальне в потоці життя виступають двома її сторонами живою психологічною основою, що дає можливість людині переживати,

відчувати своє буття. Йдеться не лише про ідеальний і реальний час, а й про життєвий потік загалом.

В. Джемс, американський психолог-прагматист, вказав на цю особливість людської психіки, ототожнив її з так званим «потоком свідомості». Це потік, але не лише свідомості. Він включає і несвідоме, всю психічну структуру людини. Миттєвість вихідний пункт розгляду життєвого шляху людини перетворюється на момент, якому певна тимчасова тривалість може бути приписана. Це була б абстракція часу, звільнена від усякого життєвого змісту. Психологічний момент є перехід справжнього і ідеального друг в друга, й у переході виступає феномен, іменований «переживанням буття», у якому пов'язані емоційні, інтелектуальні і вольові компоненти психіки.

Це переживання в цю мить як функція минулого і майбутнього стане тим яскравішим, чим більше подій життя воно охопить. Переживання в кожний момент не є відірваним від цілого життя, виступає продуктом її змістовності. Мить тому розширюється до меж, меж життя, бо в ньому зосереджена все життя. Фізики говорять про пульсуючий Всесвіт. Психологи можуть говорити про пульсуючий феномен життя. Психологічно це виявляється у стягуванні в єдине ціле великої кількості вікових феноменів, неповторних вчинкових актів, які здійснюють це розширення миті до крайніх меж.

Мить, розтягнута до меж життя, ідея, виражена в Ґете: тільки людина може неможливе. Вона розрізняє, вибирає, судить. Вона надає тривалості миттєвості.

Мить, розширена до меж життя. У всіх більш менш свідомих етапах життя людина має потребу і намагається представляти весь життєвий цикл, повертаючись назад і забігаючи вперед. Взаємне перетворення майбутнього і минулого, все почуте, бачене, що мріє в напівдрім, побачене уві сні, весь зміст пригадування, фантазії та реальності, мрії і бажане, «потрібне» майбутнє, словом, всі форми антиципації, передбачання сприяють створенню картини життя , діючи зараз, міг спрямовувати свою активність, з розгорнутої, якось усвідомленої картини всього життєвого шляху. Це стосується й тих випадків, коли він через вікові чи інші причини спеціально не будує у своїй уяві цей шлях.

Миттю у зв'язку з цим отримує свідомість, спрямованість, коригується, набуває повноцінного динамізму, що переходить в інтерес життя. Коли на людина в зрілому віці пов'язує даний момент з усім ідеальним циклом життя, коли він прозріває, складно охоплює в цьому моменті все, тоді настає стан екстазу. У такому стані переживання результату розумової знахідки (повне охоплення буття) людина частково знепритомніє. Підбито підсумок пройденого життя, осяяний майбутній шлях. Коли людина виходить зі стану екстазу, продовжує розробку, деталізує цей шлях, з'являється стан натхнення. Всі ці форми емоційних станів, відбиваючи змістовне наповнення життя, виступають водночас рушійною силою її становлення. Вони є також критерієм того, що робота з розгортання миті життя, поглиблення її переживання відбувається успішно.

Час життєвого шляху особистості пульсує по-різному залежно від характеру ставлення людини до подій, у яких не просто глядачем, але активним учасником. Героїня п'єси В. Шескпіра «Як вам це сподобається?», Розалінда, говорить про психологічний аспект часу. Воно біжить неспокійною риссю з молодою дівчиною у проміжку між підписанням шлюбного контракту та днем весілля. Будь цей проміжок семиденним, рись часу така неспокійна, що для того, хто їде, сон здається семирічний. Час повільно йде з попом, який не знає латиною, і з багатієм, який не має подагри. Першому невідома ноша сухої та виснажливої науки, другий не знає тягаря сумної та важкої злиднів. Час галопує зі злодієм, якого ведуть до шибениці. Хоч би як повільно він просувався, йому здається, що він іде дуже швидко. Час стоїть дома із законознавцями під час суддівських канікул, оскільки від закриття судів до відкриття вони сплять і помічають руху часу [73, т. 3, с. 35]. Кожен обирає свій спосіб життя. Час для людей сповнений різними інтересами чесноти, різною байдужістю, різною кількістю народжень та вбивств. Іноді вони кидаються, не знаходять площини, де могли б зустрітися у спільному моральному діянні. У зв'язку з цим Гамлет виголосив знамениту фразу:

Розпався зв'язок часів! навіщо ж я зв'язати її народжений? [73, т., 3, с. 68]

У єдності реального ходу події з їх ідеальним відображенням в суб'єктивності людини виступає дійсна психологія часу, що робить життєвий шлях людини сповненим глибокого драматизму протиріч.

Основне осередок, в якому переживається і виражається життя, в якому можна побачити дійсну пружину її розгортання в часі, є поступок, і насамперед вчинкові форми вирішення протиріч.

Життя як єдиний вчинок, що перманентно дозволяється. Підсумок попереднього відрізка життєвого шляху, спрямованість до наступного вчинку є вузловою формою людської діяльності. Він виявляється насамперед у ситуативних відносинах, які залежать і не залежать від людини. Вони враховується об'єктивна реальність, закономірність, виявляється необхідність враховувати їх. Водночас людина вважає і себе як вихідний пункт дії, почувається вільно визначальною своєю поведінкою. Це основне протиріччя ситуації (її незалежність і залежність від суб'єкта) в якому індивід намагається освоїти світ, призводить до того, що ситуація в той самий час освоюється і відкриває в собі нові і нові неосвоєні горизонти. Процес освоєння ситуації стає перманентним.

Той психічний феномен, який єдино може зробити ситуацію завершеною, виявляється мотиваційним; включаючи ситуативні визначення, він робить над ними надбудову у вигляді ідеалу. У цій структурі мотивації тісно переплітаються реальні та ідеальні риси дійсності. Корекція цих рис здійснюється у взаємному переході ідеального та реального: ідеальне виявляється узагальненням життєвих відносин, реальне є результатом відбору всього того, що в цій ідеалізації може мати дійсне значення. На місце знехтуваної ідеалізованої моделі світу людина відразу ставить іншу модель з новим протиріччям між ідеальним і реальним. Людина духовно живе, поки вона має можливість створювати ідеалізовану мотиваційну модель світу. Процес мотивації як внутрішньої рушійної сили вчинку також стає перманентним.

Взаємний перехід реального та ідеального у мотивації здійснюється у вчинковій дії. Через нього людина впроваджується у глибину життя, піднімає пласти, які не містилися у його мотивації. Ціль вчинку, що здійснюється за допомогою середовища, створює основне протиріччя вчинкової дії. Засіб не чужий цілі, він виходить з неї, є її розробкою. Здійснювана за допомогою засобу мета сама себе виправляє, перманентно вдосконалюється, стає метою життя. Життєвий шлях особистості є цілепокладанням і досягненням мети через вчинковий механізм. Наявність здійснюваної через засіб мети є основною умовою життєвого шляху людини, шляху, який можна звести до ряду основних, значних вчинків. Будучи вчинком однієї і тієї ж особистості, вони, незважаючи на їхню різнохарактерність, вміщуються в ній, несуть на собі печатку її страждань і радостей. Ось чому лише низка вчинків однієї й тієї ж дійової особи вирішує її життєве завдання. Кінець. одного вчинку є початком іншого, оскільки попередній, вирішивши проблеми одного рівня, свідчить про проблеми рівня іншого. Таке різноманіття пов'язаних між собою єдиною життєвою метою вчинків виявляється єдиним вчинком, що перманентно дозволяється, що дорівнює, по суті, життєвому шляху людини. Цей загальний єдиний вчинок, який прагне бути життєвим завершенням, лише породжує нові колізії буття. Виходячи за межі сьогодення у своїй поведінці, зокрема у творчій діяльності, людина ідеально, теоретично, у виставі створює певну завершеність свого життєвого шляху, здійснюючи це завдання і реально як своє особисте призначення.

Завершеність життя та природна смерть. Моделі завершеного життя будували філософи, науковці, художники. Філософи досліджували переважно пізнавальну активність людини, шукали її логічний кінець досягнення повного знання. Потреба філософії, зокрема, є потреба у завершеному знанні. Інтерес до неї виникає у юнацькому віці, поки що лише на рівні розуміння чужої філософії, наслідування тощо. буд. Людина прагне знання з урахуванням принципів. Досягаючи його, він зустрічається з протидією з боку емпіричного матеріалу, який не може бути повністю витлумачений жодним принципом. Емпіричне багатство життя призводить людину в сум'яття. Радість важливого розуміння затьмарюється його абстрактністю, формальністю пояснення, тлумачення.

Принципово повне знання все ж таки дає можливість «достатньої» орієнтації у світі, внаслідок чого людина може, як їй здається, робити вчинки, абсолютно обґрунтовані. Кожен вчинок має бути результатом всього прожитого життя, мотивований єдино правильно. Тому мотивація має бути повністю раціональною. Момент життя, що є у своїй первісній суперечливій структурі переживанням, стає мотивацією. Вона містить у собі спрямованість поведінки людини, обумовлену прожитим відрізком життя і що містить у формі ідеалу життя подальше.

Людина прагне пережити відразу всі свої вікові можливості і навіть вийти за межі цього віку. Підліток хоче бути дорослим, самостійним. У нього виникає негативне ставлення до своїх можливостей. Він робить все, щоб вступити до віку наступний. Грає у дорослість, не маючи підстав бути таким. Б юності людина свідомо оглядає весь свій життєвий шлях. Підліток соромиться бути дитиною, хлопець соромиться бути підлітком. Його мрія йде дуже далека вперед, ідеалізує майбутнє, але це майбутнє значною мірою є ідеалізоване минуле.

Філософія має дати людині достатнє знання поведінки, скоєння вчинку. У ній охоплюється весь світ, щоб людина могла чинити єдино правильно. Феноменологія як послідовна сукупність моделей світу, як шлях до абсолютного знання є всілякими підставами для всіх людських вчинків, бо знає їх усі. Показує, нарешті, такий, у якому особистість досягає свого призначення.

Наука теж прагне до завершеного знання, створює його систему. Людська природа, а також зовнішня людство природа можуть бути зрозумілі лише в системі. Наука і філософія у своїй теоретичній завершеності повинні підводити людину до осягнення найвищих цінностей. Досконалий життєвий шлях має найважливіший результат набуття та належної кваліфікації цінностей. Феноменологія, щоправда, хоче показати субординацію цінностей, їх ряд від нижчих до вищих, але встановлює їх у градаційної шкалою, тоді як цінності мають значення, які можуть переходити одна в іншу. Гегель ставить художнє пізнання нижче філософського, але це лише гілки єдиного стовбура. Точніше, всі цінності одного порядку буттєвого, але вони виражаються псе-різному. Усвідомлення та набуття цінностей показують рушійні сили життєвого шляху людини.

Необхідність завершення людського життя, його природного кінця смерті можна розглядати психологічно як результат виконання життєвого призначення. Саме факти незавершеності очікуваного обурюють душу. У рамках психічного життя людини вся його діяльність прагне завершеності. Створення наукової теорії, філософської, художнього твору і т. п. є вираз саме цього прагнення до завершеності, яке призводить врешті-решт до вичерпаності. Завершеність, яка виконала свій «борг життя», є вичерпаністю, тож людині не треба нічого починати спочатку.

Страх та гострі переживання щодо невідворотності смерті виникають лише на основі недосягнення вичерпаності життя. Хвороби, соціальні негаразди, трагічні ситуації переривають її. І в цьому трагізм життя, а не в тому, що воно взагалі закінчується, завершуючись смертю. Усвідомлення людиною, можливості досягти завершеної вичерпаності життя і в результаті відмирання зв'язків зі світом побачити неможливість побудови зв'язків нових, можливо, позбавить смерть властивого їй трагізму. Проте навряд чи це людство забезпечить повною мірою. Обрив життя завжди буде сприйматися індивідом, що переживає його, в трагічному ключі.

Але якщо людина зможе ціною великих наукових зусиль позбутися трагізму розлучення з життям, вона вимагатиме далі, щоб наукові зусилля позбавили її і повсякденних хвилювань, і колізійних, драматичних переживань. Можливо, відчувши таке емоційно стерильне життя, людина вимагатиме повернути йому гостроту не тільки життєвих переживань, а й смертних мук. Адже спосіб смерті завжди супроводжує перебіг життя. І цілком природно, що цей трагічний образ виявляється найбільшим свідченням життя, що вказує на неї; абсолютну цінність у минущому.

РУШІЙНІ СИЛИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЛЮДИНИ

Закономірності, які панують у всі вікові періоди людського життя і тому суттєво визначають життєвий шлях людини, були сформульовані в психології на основі поняття центрації та децентрації, вивчення усвідомлюваних та неусвідомлюваних прийомів моделювання світу в психіці людини, розкриття шляху становлення цінностей орієнтацій. Вузлові пункти загальної лінії життєвого шляху людини, де відбуваються якісні його зрушення, повороти, було названо подіями. Суперечливість психічних явищ, представлена цими поняттями, з достатньою повнотою розкриває рушійні сили життєвого шляху людини, визначає в сукупності цих понять якісні особливості кожного етапу цього шляху.

Центрація та децентрація – мотиви та способи тлумачення світу у зв'язку із спрямованістю вчинків. Розвивається психіка людини здійснює рух від чуттєвної сфери до абстрактної. Децентрація загалом служить об'єктивному осягненню предмета. Зрілість

людини насамперед визначається нею. Відсутність центрації є, по суті, неможливістю розуміння світу, або ж це буде якась абсолютна точка зору, безпорадна у розкритті приватного, одиничного, в якому зникає будь-яка визначеність.

Центрація у сприйнятті є перебільшеним відбитком окремих елементів образу. У перцепції (сприйнятті) формується предмет залежно від відстані, кута зору, освітлення та ін. Перцептивне відношення спотворює елементи, які воно пов'язує. Сприйняття, змушене просуватися крок за кроком шляхом хоч і безпосереднього, але все ж таки обмеженого контакту з об'єктом. деформує її самим актом центрації. Однак така важлива риса сприйняття, як константність, вже дає основу для децентрації, бо представляє якості предмета, незалежні від позиції сприйняття та суб'єктивних установок.

Інтелект, рухомо і гнучко охоплюючи в єдине ціле значно більший відрізок реальності, досягає об'єктивності знання за допомогою більш широкої децентрації [44, с. 132]. мова йде про децентрацію думки щодо не лише до перцептивної центрації, а й до дії людини. Думка, що народжується з дії, є егоцентричною в самій своїй вихідній точці. Об'єктивний характер мислення, усунення позиції «я» є рухом у бік наукової об'єктивності. Щоправда, це більше сфера фантазії та свідомості, ніж мислення. Ж. Піаже, який більше інших вивчав це питання, ніде не підкреслює, що це усунення суб'єктивності, егоцентризму (децентрація) призводить до вищої форми суб'єктивності, до осягнення її як світового зрізу, монади, мікрокосмосу. Від дитинства до дорослості простягнувся послідовний шлях взаємопереходу центрації та децентрації.

Тією мірою, якою переважає егоцентрична асиміляція реального світу системою своєї діяльності, дитина потребуватиме. символи. З'являється гра – найчистіша форма егоцентричного і символічного мислення, уяви і т. д. З'являється асиміляція реального світу системою власних інтересів і вираз його через образи, створені власним «я» [44, с. 181].

Децентрація є основою координації поглядів. Людина, перебуваючи в світі, що змінюється, фіксує його сталість у зчленуванні позицій. Це стосується природи, людського суспільства. Децентрація уможливлює соціальну взаємодію між людьми з урахуванням своєрідності кожного члена цієї взаємодії.

Чуттєво-рухова активність людини, використання нею символів, інтуїтивної здатності показує «центрацію» приватної точки зору суб'єкта на окремих станах об'єкта. Ці форми активності свідчать про егоцентричну асиміляцію, що здійснюється суб'єктом, і про зовнішню пристосованість до об'єкта. На подальших стадіях життєвого шляху людини думка вже не відноситься до приватних станів об'єкта, але слідує за його власними трансформаціями з усіма їх можливими відхиленнями та поверненнями. Думка не виступає виразом приватної погляду суб'єкта; вона координує різні погляду на систему об'єктивних взаємозв'язків. Коли розумові операції згруповані, створюються умови для координації послідовних точок зору суб'єкта (з можливим поверненням у часі та передбаченням їхнього продовження) [44, с. 196-197]. Ці ідеї Піаже допомагають зрозуміти, як людина здійснює розгортання свого життєвого шляху на базі окремого переживання в минуле і майбутнє, як зберігає цей шлях з його реальними та ідеальними компонентами у своєму уявленні.

У результаті психічного розвитку, відбиваючи світ, людина переходить від однієї погляду на іншу, дедалі більше осягає навколишню реальність. Поглиблення операцій людського інтелекту в сутність світових явищ відбувається на ґрунті соціальних факторів. Мова суспільства передає індивіду систему понятті, класифікацій тощо. Але кожен індивід відтворює їх заново, запозичуючи, наслідуючи. Відбувається обмін інтелектуальними цінностями. Найцікавіше в ідеї соціалізації інтелекту Піаже знаходить у виникненні «реципрокності (взаємності) між індивідами, які вміють розрізняти погляди один одного» [44, с. 217]. Це велика психологічна проблема: децентрація зазнає тут найбільших потрясінь.

Координація точок зору стає можливим з урахуванням кооперації з участю різних індивідів. Це призводить до подолання егоцентризму. В результаті угруповання позиції сприйняття та спонтанні інтуїтивні уявлення звільняються від егоцентричної точки зору. Створюється система відносин, у яких виявляється можливим об'єктивний перехід від одного компонента відношення до іншого. Угруповання означає координацію багатьох індивідів [44, с. 218].

Постійний обмін думками з іншими людьми дозволяє людині децентрувати себе, забезпечує можливість внутрішньо координувати відносини, що випливають із різних точок зору, здійснювати їхню узгодженість. Піаже підкреслює, що без кооперації неможливо зберігати постійне значення понять, чіткість їх визначення. Поза колективом думка окремої людини має значно меншу рухливість, а в кінцевому рахунку зрілість. Це не просто віковий феномен.

Психічна зрілість стосується переважно характеру та особистості людини. Життєвий досвід, до якого залучається людина, кидає його з однієї крайності в іншу, він ідентифікує себе з людьми, подіями, відчуває їх, вживається в них, але в результаті акценту рис стає характерологічно одностороннім. У зв'язку з цією однобічністю йому важко зрозуміти іншу людину; до іншого підходить зі своєю вузькою міркою, більше того, вимагає, щоб інший був таким, як він. Відома байка про лисицю та лелеку, що пригощали один одного кожен зі свого посуду, показує всі труднощі для характерологічно односторонньої істоти стати на позицію іншої, зрозуміти її своєрідність. Не лише зрозуміти, а й великодушно визнати її необхідність та право на своєрідність. Психічна зрілість – це констеляція різноманітних позицій бачення світу і дій відповідно до цього бачення.

Велика зрілість людини виявляється у можливості стати на думку іншого, залишаючись разом із тим самим собою. Це характерологічно консолідована, людська універсальна особистість. Маргарита з «Фауста» Ґете (сцена в саду Марти) запитує Генріха, чому він не ходить до церкви, проводить час із підозрілим типом. Вона знає свою позицію, яку прийняла в дитинстві як незаперечний постулат, прийняла безсвідомо, не критично, природно. Тому вона дивується, що є люди, які мають інші життєві установки, що стосуються таких найважливіших питань, як віра, переконання та ін. Бабуся, яка кинула хмиз у багаття, на якому спалювали Я. Гуса, була наївно переконана, що робить потрібну справу.

Етапи життєвого шляху людини пов'язуються із мірою залежності між центрацією та децентрацією. Тут в психологічну гру залучаються сили, пов'язані зі способом суперечливого свідомості світу людиною.

Усвідомлювані та неусвідомлювані прийоми моделювання світу в психіці людини. У всі віки людської. У житті існує такий феномен у психіці людини, завдяки якому ідеалізований світ вважається реальним світом. Людина, вірячи у реальність своєї моделі світу, може формувати мотиви своїх вчинків. Прийоми, «техніка» фантазії (гіперболу, поляризація, ідеалізація, іронія та ін.) тут піднято до рівня форм свідомості. Людина не усвідомлює, що цей прийом «спотворює» дійсність. Дон Кіхот приймає таз для гоління за шолом знаменитого лицаря Мамбріна, Санчо Панса приймає шолом цього лицаря за таз для гоління. Фауст вже на схилі років, свій життєвий шлях, приймає стукіт лопат, якими лемури риють йому могилу, за стукіт інструментів, якими люди вирощують поля та сади.

Людина не може дивитися на світ поза особистісною позицією, бачити, як вона перебуває сама по собі. Моделі цього світу опосередковують світ та людину. Світ людини може лише опосередкований такими моделями. Людина, яка перестала їх створювати, більше не може жити. Метаморфози, що трапляються з цими моделями, є метаморфозами життєвого шляху людини.

В ігровій діяльності дитина вірить, що іграшки це живі істоти, а предмети, які він залучає до гри, насправді мають ті значення, які він їм сам надає. Створюючи такі значення, вірить у їхню реальність, адекватність значення та речі. Це, звичайно, гра, але така, що триває все життя. Перетворення на роль, що у грі, триває й у зрілі роки. У ранню пору моделі змінюються дуже швидко, надалі вони набувають більш стабільного характеру.

Зміна психічних моделей світу на життєвому шляху людини відбувається в результаті усвідомлення їх практичної безпорадності, неприйнятності інших людей, їх внутрішньої суперечливості. Ці моделі діють лише на рівні усвідомлюваних, бо включені у процес свідомої орієнтації людини. Ці моделі в той же час не усвідомлюються як такі, що містять певну «техніку» фантазії, бо в такому разі вони були б неприйнятними для людини. Одночасно ці фантазійні моделі світу виступають і усвідомлюваними, і неусвідомлюваними. Коли вони усвідомлюються як прийоми, вони втрачають свою абсолютизовану психологічну значущість, індивід звільняється від них і навіть відчуває радість щодо подолання їх. Ці моделі світу піддаються з боку їхнього автора гумористичній

критиці чи, у драматичній ситуації, іронічному запереченню: людина сміється з себе. Але він не усвідомлює, що нова модель, яку він прийняв як адекватно відбиває світ, виявиться такою ж недосконалою. Тому він має гордість з приводу того, що може долати моделі світу і складати їх у коробі свого досвіду як свідчення феноменологічного багатства особистості. Разом зі зміною цих моделей світу змінюються ціннісні орієнтації людини.

Життєвий шлях як зміна ціннісних орієнтацій. У психології життєвого шляху особистості виявляються дві тенденції наступності між минулими та майбутніми формами поведінки. Те, що відійшло в минуле, зберігає свої структури, які вироблялися у великій емоційній напрузі. Ці структури минулого, давнього досвіду в особливих життєвих ситуаціях у конфліктах, екзистенціальних колізіях впливають на рівень свідомості, визначають мотивацію поведінки людини. Французький психолог Т. Рібо (1839–1916) відзначав афективну пам'ять, що починається з пізніх надбань; при цьому зберігаються більш чіпкі враження раннього віку. Це зокрема пояснює випадки регресії до минулих форм поведінки, коли людина ніби знову повертається до своєї молодості, дитинства.

Психічні структури минулого входять до рис справжнього поведінки людини як певної осередку. Форма свідомості, яка визначала все поведінка, тепер зводиться до «техніки» фантазії, інтуїції, мислення, особливостям характеру і т. д. Якщо попередній прийом цієї «техніки» зливався зі свідомістю, не усвідомлювався як особлива форма відображення світу, при цьому відсутня будь-яка критичність до цього відображення, то тепер як окремий прийом науковий, художній, етичний і т. д. свідомо спрямовується людиною, зокрема, на створення якогось образу, ідеї, твору, вчинку. Багатство минулого у перетвореному вигляді входить у майбутні форми поведінки людини. Його прожите життя є його справжнім багатством.

Духовна, ідейна спрямованість людського вчинку (головний фокус психічного) координує та субординує прийоми відображення світу. Прийом, який непомітно стає домінуючим у свідомості, зливається з ним. Виникає основа скоєння вчинку. Людина набуває абсолютної впевненості (сфера мотивації) у своїй правоті. Перехід до вчинкової дії передбачає звільнення від перешкод: абсолютизація у свідомості прийому техніки фантазії ліквідує мотиваційну боротьбу, зникають альтернативні пропозиції. Людина бачить насамперед вчинкову мету, і відповідна дія стає реальністю. Накинута таким вчинком у світ, зіткнувшись із багатством світу, людина бачить суперечність між абсолютизованим прийомом «техніки» фантазії, злитим зі свідомістю, та різноманіттям ситуативних відносин. Це різноманіття надає осмислення досконалого вчинку зворотний вплив. Вчинок зникає, згортається, разом з ним згортається прийом перетворення світу в уяві людини, стаючи окремим прийомом фантазії та ін. Така доля ідеалізації, максималізації, гіперболізацій, всіх інших прийомів «техніки» фантазії. Коли ситуація пред'являє людині великі, іноді непомірні вимоги, висока напруга психічного розширює цю подію до рамок абсолютного значення. Людина сходить до тих форм реагування, які були типовими для того чи іншого етапу життєвого шляху.

Вчинкові акти є якісними зрушеннями у духовному формуванні людини. Вони пов'язані з взаємопроникненням визначення з боку іншого та самовизначення (С. Л. Рубінштейн), що є основою переоцінки цінностей. Її осередок у взаємному переході певної форми свідомості та прийому суб'єктивного бачення світу. Відмирання старих цінностей, виникнення нових, визнання їх своїми як мотивів, що спонукають до вчинкової дії, становить вузлову лінію на шляху життя.

Етапи життєвого шляху людини. У пошуках цінностей, у процесі їх переживання відбувається перехід із плану мети на план реального вчинку. У такій зміні етапів полягає життєвий шлях. Вона включає заперечення абсолютизованого прийому, знаходження нової цінності, подальшу її абсолютизацію і виникнення нового принципу поведінки. Що ж заперечує та що стверджує людина?

Так як зміна цінностей відбувається на базі абсолютизації, її скасування, введення в природні межі даного прийому «техніки» фантазії, який стає приватним прийомом свідомості чи несвідомого, загальний поділ життєвого шляху людини пов'язується з певним запереченням чуттєвого світу, появою потреби спілкуватися зі світом мисленнєвою. Це означає поява філософської свідомості. Періодизація життєвого шляху може мати розмежування дофілософського та філософського ставлення до світу. Інший поділ: скутість із чуттєвим світом, пошук цінностей ідеального порядку, протиставлення світу

чуттєвого та ідеального, приниження якогось із них. Вищий рівень досягнень життєвого шляху це і вищий його етап бачення у чуттєвому світі ідеальних цінностей, взаємопроникнення чуттєвого та ідеального світів; у цьому людина бачить повноту свого існування.

Перший етап життєвого шляху охоплює дитинство та юність. Цінності запозичуються, мало усвідомлюються, існують з урахуванням бажань, потягів. Правила життя мають приватний характер, суперечать одне одному, як загальні принципи не виступають. Наявні автоматичне відтворення зразка поведінки, конформізм, разом з цим досить гострі спроби причти до самостійності, дорослості. До охоплення абсолютних цінностей, їх нагальних пошуків чітко виділяється перший період життєвого шляху. Другий етап життєвого шляху пов'язують із пошуками принципових основ несуперечливого поведінки, у якому людина висловлює себе, якою вносить у світ особливості свого існування. Створюється філософія життя. Виявляються цінності абсолютного, ідеального порядку, їм протистоять цінності «занепалого» світу. Вабить загальне. Людина, за зауваженням В. Г. Бєлінського, хоче плодів взагалі, але коли йому пропонують конкретні плоди, він кваліфікує їх низько, бачачи в них лише одиничне. Цей серйозний поворот у житті людини, виконаний піднесеного, ідеалізованого погляду життя, може мати негативний відтінок як песимізму та ін. Оскільки не можна жити лише у ідеалізованому, порожньому зрештою, світі, людина шукає реальні цінності. Починається етап розуміння приватного, одиничного, яке втілює у собі загальне. Справжня зрілість індивіда полягає в баченні унікального у всій його красі, прагненні до його змісту, а не просто до дивовижної одиничної речі. Ще більше його цінність зростає як цінність минущого.

Настає час мудрості бачення справжньої значимості індивідуального як минущого, що має високу цінність. Людина стає у центрі світу як її точка відліку і тому людське буття визнає найвищою цінністю. Це відповідає структурі вчинку, що розкривається на життєвому шляху при зміщенні акцентів із ситуації на мотивацію і далі на конкретну діяльність, спрямовану на індивідуальний предметний світ у неповторності та скороминущості його рис.

Світ початкового досвіду та цікавості. Для людини спочатку відкривається світ наївної віри – злагоди всього з усім, бо колюче різноманіття предметного світу, неповторність кожної живої істоти ще не розкрита. Не спіткано своєрідність предметного світу та власної особистості. Це життєвий період великої навіюваності, довіри та перших сильних реакцій на несподівані події. Водночас людина сама створює себе у різних формах творчої діяльності (дитячі малюнки, технічне винахідництво у підлітковому, літературні досліди у юнацькому віці тощо). Те, що створено самою людиною, входить до її сутнісного світу, стає її інтимним надбанням.

Драматичний процес пізнання, який починається в ранньому дитинстві і закінчується з останнім диханням людини, неминуче стосується тонкощів розрізнення життя і смерті, включає осмислення їх протилежності, нарешті хвилюючу проблему буття і небуття, смертності та безсмертя людини. Вирішуючи ці завдання у всі вікові періоди свого життя, людина хоче знати, на що вона може сподіватися.

У щоденнику про розвиток однієї дитини описані ситуації, в яких виявляється пізнавальна активність людини, що стає.

«Наполегливо запитує з приводу; «Що це таке? » Спочатку це питання було сліпим запозиченням питання дорослих, яким вони зверталися до дитини. Тепер це питання, часто і наполегливо отримує функціональне навантаження, стає інструментом пізнання. Дитина вдивляється в архітектуру житлового будинку, запитує: «Що це таке?», вказуючи на дах, вікна, веранду, балкон і т.д. Таке саме питання було поставлене щодо телефонної будки. Ці питання поступово переростають у питання «чому?». Та часто стосуються загальних проблем життя та смерті.

Я лежав у ліжку нерухомо. А. побачив мене і розплакався. Ковтаючи сльози, трагічно промовив: «Тато помер!» Те, що в цей вигук було вкладено трагічний зміст, А. показав наступного дня. Він нізащо не хотів йти з дитячого майданчика, де будував гараж із піску. Насильство з мого боку призвело лише до гучного та бурхливого протесту. Я присів до нього і сказав: «А., тату голодний, якщо він не поїсть, він помре. Ти ж не хочеш, щоб тато помер?» А. стривожився. Я взяв його за руку, і він, зовсім не вчиняючи опір, пішов з дитячого майданчика.

Бабусі каже так: «Тебе, бабусю, я вб'ю, відрубаю голову, кину в море, вона там виросте, і ти виростеш і будеш велика і здорова». Розуміння повної протилежності між життям та смертю ще немає.

Зазнає страху перед смертю як перед чимось невідомим. Цих дитячих страхів дуже багато. Це страх просто перед чимось що зникає, яке вже більше не може з'явитися, перед відходом близьких, добре знайомих людей. З'являється занепокоєння про своє буття, яке може зникнути волею якоїсь сили, предмета, живої істоти. Виникають уявлення про своєрідну ворожу силі. Так було із «салютом». Ось драматичне розгортання «сцени страху».

Увечері бабуся вивела А. на балкон подивитися салют. Постріли сприймав нервово, мабуть, дуже злякався. Спочатку нічим явно не виявляв цей переляк, але перед сном виявив неспокій. Потім, між нами відбулася сцена, сповнена неповторної напруги, – майже художнє втілення переляку, провісника небуття, чогось страшного, немислимого, неймовірного, невідомого, ніби йшлося про того «бога», якому колись ставили статуї і писали посвяти – «Невідомому богу».

А. Тату, а де салют?

Салют, мабуть, представився йому у вигляді страшної істоти.

Я. Салюта вже немає. Вогники полетіли в небо і там згасли.

Я залишив А. одного в кімнаті (він уже був у ліжку). Через кілька хвилин почувся плач, Я поспішив до А. Він сидів у ліжку, його очі були у сльозах.

Я. Що трапилося, А., чому ти плачеш?

А. А де салют?

Я. Салюту вже немає і больше не буде.

А. Тату, сідай на стільчик біля мене.

Я намагаюся його розвеселити, але він скупо посміхається і відразу весь сповнюється страхом-сумом.

А. Тату, ти нікуди не втечеш?

Я. Ні, нікуди не піду, буду з тобою.

А. А чому ти не роздягаєшся?

Я. Там ще гості сидять: Ось підуть, і я роздягнуся.

А. Роздягайся і лягай поруч зі мною.

Я одягнений ліг на ліжко. А. розуміє, що я ще збираюся вийти, тому не роздягаюсь.

А. Чому ти не роздягаєшся, тату?

Я відповідаю ухильно. В цей час до нас в кімнату входять гості прощатись. Я проводжу їх до дверей. А. злякався, що я піду з кімнати зовсім, сів на ліжечку і заридав.

Гості пішли. Я не вийшов їх проводити. А. заспокоївся, коли я роздягнувся і ліг поруч із ним. Він спав відносно спокійно. Коли вранці я запитав його, що йому снилося, він як завжди, відповів: «Жабеня!»

Коли я прийшов з роботи додому, салют уже сприймався А. у мажорних тонах. А. зображував, як стріляє гармата, летять вогники, емоційно при цьому жестикулюючи. Страх був подоланий тим, що з'ясувався його предмет: стріляла гармата, предмет техніки, а техніка завжди викликає в А. найрадісніші почуття. Салют трансформувався зі страшної таємничої істоти на предмет добре знайомий. Настало радісне натхнення з приводу позбавлення чогось страшного. Ранній дитячий катарсис! Іноді пропонують дивитися на значні проблеми людського буття з дитячою наївністю, звісно залишаючись при цьому дорослими. «Якщо не будете як діти...» Це означає закликати людину до подолання страхів смерті, тому що діти ще не розрізняють, не протиставляють абсолютно життя і смерть. Поняття смерті для дитини дуже абстрактне, непевно. Потрібно мати здатність до великого узагальнення, щоб зрозуміти, що таке смерть. Потрібно відкинути всі визначеності буття, піти саме на повну невизначеність. Дитина, людина на ранній стадії свого історичного розвитку цього зробити ще не можуть. Адже важко утворюються навіть такі поняття, як «вечір», «шум» та багато інших. Крім понятійного підходу є ще емоційний, «інстинктивний», що виражає почуття самозбереження – страх, переляк. Звідси різні фантазії, у яких людина намагається очистити себе від тяжких почуттів.

Під час прогулянки зустріли вівчарку. А. сказав: «Ось наша Дега!» (Так звали нашу вівчарку). Я нагадав йому, що наша Дега здохла, що її закопали і т. п. Незабаром увійшли до будинку, піднімаємося сходами.

Темно. Я говорю: «Ось, А., лампочки не горять, тому темно в парадному». А. зауважує: «Лампочки здохли, так?» Життя було сприйнято за аналогією зі світлом – інтуїтивно, просто по-дитячому.

Бабуся різала живу рибу. А. спостерігав, потім спитав: «Їй боляче?» Отримав ухильну відповідь. «У неї дітки є, вони плакатимуть! І запропонував вихід: «Давай її знову зріжемо» (тобто з'єднаємо розрізані частини, зцілимо живу істоту, як це буває в казках).

Заліз у басейн фонтану. Потім виліз на фонтан. Раптом, опинившись нагорі, з жахом відскочив, швидко зліз униз і попросив, щоб я відвів його подалі від цього місця. Що трапилося? «Містичний» жах був навіяний ступнею – залишком статуї, що колись стояла посередині фонтану. Невже це був вираз жаху, страху перед знищенням живого, від якого залишилася якась частина? Повного сенсу смерті дитина ще не осягає. Але вона якось передчуває «прикордонну» ситуацію.

Боїться, коли лопається гумова кулька. Боїться багатьох речей, але сенс смерті ще не осягає. Знищення індивідуального не становить проблеми. Декілька днів поспіль запитує, що таке «вмирати». Я поясню йому: «Людина не бачить, не чує, не дихає, не ходить. Вона лежить і не рухається». А. намагається уточнити, питаючи: «І не повзає?» Це психологічний феномен життя! Про нього слід передусім говорити саме як про психологічний феномен. Оскільки події, з якими пов'язана людина, приходять і йдуть, звідси виникають усі проблеми, що стосуються життя і смерті. З факту перебігу життя, його зміни, де щось зникає і щось з'являється, людина створює цілу філософію і намагається осягнути цей феномен перебування у світі, феномен минущого.

«Феномен зникнення» сприймається дітьми у різних формах. Я запропонував А. гру з перетворенням. Ти, А., будеш літаком. Замість рук у тебе будуть передні крила, замість ніг – задні» і т. д. «Ти високо літатимеш, з великої висоти тобі буде видно всю землю!» А. спочатку захопився грою фантазування, але потім схаменувся і заявив: «Я краще буду людиною!»

У дитячому садку (дітям 4,5 роки) готуються до новорічної ялинки. А. виконує роль «неголовного» зайця. Йому приготували костюм – білий з вушками та хвостиком. Коли костюм був одягнений, дитина різко змінила свою поведінку: боїться, з'явилася якась напівпереляканість, розгубленість, сповільнюються рухи, Одяг маскараду йому явно не до душі. Перетворення на зайця виявляється не тільки грою. Дитина переживає цю метаморфозу як дійсну. Коли за деякий час костюм зайця був знятий, дитина повеселішала, застрибала.

У дворі лікарні стоїть оцинкований стіл для анатомічних занять. Хтось підійшов і сів біля столу. А. сказав: Не сідайте тут: на цьому столі лежали мерці!

Коли ми вийшли на оглядовий майданчик Джварського храму (біля Тбілісі) і відкрилася величезна висота, А. втік від нас, відчуваючи великий страх перед нею. Коли його намагалися силоміць утримати, щоб побачив панораму, він вирвався і десь сховався».

Знайдуться психологи, які пояснюватимуть ці дитячі питання та переживання, що стосуються життя і смерті, з «біологічною прямотою», зводячи, наприклад, мотиви такої поведінки до інстинкту самозбереження . При цьому вони не помічають, що людську дитину знижують до рівня психіки тварин, не бачать того, що свідомість дитини, що прокидається, поступово підходить до ідеї, уявлення про зникнення життя в цілому, як про це розгорнуто мислить доросла людина. Феноменологічно це страх перед зникненням окремих предметів, явищ, фізичної опори для тіла. Але скутість свідомості дитини окремими предметами (предметна свідомість), повна поглиненість (хоча і тимчасова) ними означає поглиненість світом, бо останній представлений реально кожним предметом, що входить у свідомість дитини. Коли ви забираєте у неї «бажаний» предмет, дитина «капризує». Для неї зникнення предмета означає зникнення світу. І вона плаче. Зрозуміло, що мама постійно представляє їй весь світ, хоча після розлуки вона може її не визнати. Інстинкт самозбереження у дитини не виступає в його чистому біологічному вигляді, а наповнюється змістом дитячого ставлення до природи, тварин, людей та ін.

Багатство цих відносин є змістом, якому загрожує небуття. Дитина це ще не усвідомлює. Проте дитячий життєвий досвід багато чому визначає подальший життєвий шлях. Дитина опанувала мову, фантазію. Вона робить інтуїтивні розумові розвідки за допомогою своїх перманентних питань: «Що це таке?», «Чому?» та ін. Її фантазія в значеннях, ролі, що надаються предметам, і т. д. нескінченно феноменологічно множить

навколишній світ. Не чужий, а творчо освоєний в особистому досвіді! І хоча дитина у своїй фантазії не бачить кінцевих проблем завершення життя, вона інтуїтивно вловлює хибний буттєвий ґрунт, і навіть у питаннях «чому?» висловлює прагнення розуміння корінних завдань свого життя. Вона ще прямо не може мислити своє небуття до народження та повне заперечення свого особистого життя після смерті. Але незважаючи на введення реальностей цього світу у світ небуття і наче здійснюваний «порятунок» життя, передчуття можливої втрати предметів, їх сукупностей переноситься на можливу втрату самого себе. Надзвичайна інтенсивність досвіду освоєння світу у дитячому віці ставить перед дитиною проблему буття та небуття. Вона ставиться до неї так само серйозно, як і до ролі, яку вона виконує в ігровій дії, самовіддано, щиро, ревниво.

Літні люди дивляться на проблему життя і смерті як на те, що прямо стосується їх, як на результат життя, діти виражають її практично у вигляді «знака серйозного» в їх грі, наче вказуючи дорослим, що урвища життя в дитячому віці є найтрагічнішими на землі, найжахливішими у людському бутті взагалі.

Світ дитячої гри, у якій виступає дитина, поруч із великою її навіюваністю, відкриває і протилежні тенденції у психіці людини. Гра за своєю суттю передбачає створення значень, віру в ці значення, рольове перетворення. У Пушкіна:

Ось бігає дворовий хлопчик,
В санчата Жучку посадив
Себе в коня перетворив.
Шалун вже відморозив пальчик,
Йому і боляче й смішно,
А мати свариться в вікно.

Хлопчик так увійшов у роль іншої істоти, став таким, що втратив почуття свого тіла. Його увага в ролі. Він злитий з нею, як може бути злитим з будь-якою іншою роллю. Він весь у тому значенні, яке надає живим і неживим предметам. Він залишається самим собою у нових перетвореннях, демонструє їх необмежену можливість. Він грає, враховуючи правила, які не усвідомлює як правила, бо він у них і сам їх відтворює у своїй грі. Він отримує ігровий досвід перенесення в інше, але досвід не критичний, саме ігровий, хоча в цій грі дитина психологічно не грає, а живе натуральним життям. Грати може лише доросла людина.

Світ «пекучих таємниць», гострого випробування сутності предметів та явищ. Підліток продовжує гру дитини, створюючи ситуації пригоди, виробляючи свою волю. Він весь у цих пригодницьких ситуаціях. На відміну від символічної гри дитини, він створює моделі реальних предметів, але так, щоб ці моделі були діючими. Він хоче увійти в роль як керуючий цими моделями. Але так само, як дитина, він часто змінює свої уподобання. Велика навіюваність підлітка поєднується із прагненням бути самостійним і навіть дорослим. Пригода породжує допитливість. Подібно до того, як підліток любить від однієї ситуації переходити до іншої в надії знайти в ній щось нове (цим юність істотно відрізняється від дитинства), так зростає в ньому допитливість щодо всього того, що відбувається у світі. Він живе під знаком незвичайного, шукає та створює його. У світі великому та світі людей він бачить «пекучу таємницю» (С. Цвейг). Хоча дитина теж запитує: «Що це таке?», «Чому?», «Навіщо?», вона задовольняється будь-якою відповіддю. Для підлітка пекуча таємниця світу людей виникає у його прагненні побачити і осягнути незвичайне. Але його ще мало цікавить своєрідність цього незвичайного. Тому підліток легко переходить від одного незвичайного до іншого, як дитина легко змінює значення предметів, які входять у світ її гри.

«Пекуча таємниця» підлітка звертається і до питань життя і смерті, переважно у формі виявлення, випробування меж живого на відміну від неживого. Жорсткість підлітків, що зустрічається, має глибинний мотив у з'ясуванні відповіді живого на гострий подразник. Ця відповідь має свідчити, що в іншому є життя. Міру життя підліток хоче знайти й у себе. Він піддає свою душу і тіло жорстокостям, які спрямовує і на інше життя. Вона дається взнаки тілесними виявленнями мук, голосами страждань. І підліток, переживаючи їх, вирощує у собі співчуття до світу (рослин, тварин, людей і навіть до неживих предметів). Ось його однолітки, захоплені грою, зламали гілку молодого, нещодавно посадженого дерева. Він соромився підійти до дерева за інших. Коли вже з гравців нікого близько не було, він

підійшов до дерева, приставив до стовбура зламану гілку і довго тримав її в такому положенні. Потім привів у свій будинок стражденних, безпорадних тварин.

І все ж таки повна відмінність життя і смерті ще не усвідомлюється підлітком. З. Фрейд згадує про хлопчика 10 років, у якого батько помер. Цей хлопчик сказав: «Я знаю, що мій батько помер, але я не можу зрозуміти, чому він не може прийти до нас на обід». Осягнення смерті, як і заперечення життя, є результатом значної духовної зрілості. І дорослі люди, зокрема, на рівні міфологічного світогляду, не уявляють смерті як повне заперечення життя.

Підліток ставить себе в центр щодо діючих моделей. Перехід до інших, нових моделей, щоправда, створює передумови децентрації, і вона несвідомо здійснюється, проте центрація загалом у цьому віці перевищує (як спосіб життя) децентрацію. Підліток партикулярний, він не співвідносить своє становище в одній ситуації з становищем в іншій, критично не осмислює зв'язок між двома ситуаціями, в яких він послідовно або навіть паралельно перебуває. Перехід від однієї центрації в іншу (у підлітка) «в собі» готує механізм децентрації. Однак він ще не виступає на передній план і лише вказує на те, що одне заперечується заради іншого. Це дає можливість співвіднести численні центрації між собою. Підліток починає пізнавати брехню у співвіднесенні своїх центрацій, захоплень. Перехід від одного захоплення до іншого призводить його до заперечення всіх цих центрацій. Залишається одна, яка заповнює собою весь світ. Абсолютне «так», абсолютне «ні» панують у свідомості та несвідомому юнацтві. Підліткова зміна захоплень заміщується юнацькою негацією всього того, що не входить до кола центрацій цього віку.

Світове зло та подвижницькі ідеали. З погляду подвижницьких намірів юнацтва світ лежить у злі. Він не сумісний з ідеалом і водночас має йому відповідати. Це досягається через подвиг. Юнак любить те, що палко хоче змінити. Він хоче змінити те, що палко любить. Він спрямовує на себе цей порив до зміни, удосконалює себе різноманітно. Його несвідомий потяг до децентрації набуває форми як би злиття з усім світом. Він хоче бути в усьому, всьому співпереживати, але хоче перш за все бути самим собою, неповторною, унікальною особистістю.

Створений в уяві юнака світ протистоїть його ідеалам. І хоча співчуття всьому живому і неживому панує в цьому віці, проте юнак ще не бачить за загальними принципами живої неповторності кожного явища світу, кожної людини, її унікальності. Тому перебудова світу здається йому простою справою, хоча він і усвідомлює, що для цього потрібний подвиг. Залишається глибока центрація своєї життєвої мети, і ця мета поки що не піддається критичному перегляду. Водночас дух критицизму панує у юнацькому віці. Хлопець нічого не сприймає на віру. Події світу він пропускає через очисний вогонь своєї абсолютної критики.

Якщо центрація панувала в дитячому та підлітковому віці, то два наступні віки пов'язуються з негацією, що створює вимогу відкинути те, що існує як уявлене, несправжнє, але в його місці поставити інше істинне. Людина ще бачить те, що це інше має абстрактний характері і не зачіпає неповторної сутності предметів реального світу.

Життя і смерть в юнацькому віці осмислюються, зокрема, як необхідність самопожертвування в ім'я іншої людини, людей, людства. Потреба у такій самопожертві є вираз мотиву охопити інше буття цілком, розчинитися у ньому чи розчинити їх у собі. Ніщо не може стати на шляху такої самопожертви. Практичні люди будуть застерігати, але в цьому випадку вони застерігають себе і кажуть, що вони так не вчинили. Самопожертва набуває форми героїзму, який повною мірою висловлює ідею об'єднання людства. Такий зміст одного з віршів у прозі І. С. Тургенєва, головним героєм якого є дівчина, яка зважилася на подвиг, незважаючи на застереження.

У свідомості самопожертви не усувається страх перед небуттям, але він пригнічується більшим мотивом. Інша людина, люди, людство є справжньою опорою життя для одного, іншого, всіх. І доля цієї опори постає як важливий предмет в інтуїтивному філософствуванні, предмет, що підлягає беззаперечному спасінню. Раціоналізація ще не торкнулася юності. Виправдання злочинної бездіяльності, зважування цінностей життів (яке дорожче?) тут не має місця. Самопожертва в ім'я порятунку іншого має філософську основу мужності: абсолютно вище відносного "А чи був хлопчик?" слова потонулий хлопчик ~~[15]~~, які звучали б злочинно для людини, що перебуває на цьому етапі життєвого шляху, якщо брати юність у її справжньому вигляді.

Шлях до професіоналізму знань та практики. Жага життя. Певний шлях до децентрації прокладає і молодість як у моральному плані, і у науковому. Розуміння наукових істин у системі науки на основі раціонального пізнання в цьому віці стикається з. інтересом до індивідуального, яке може бути повністю розкрито раціональним науковим шляхом, але передбачає участь практики. Аналогічну картину можна побачити у сфері моральної. Вступати морально означає дотримуватися, з одного боку, загальноприйнятих норм, узятих на віру. З іншого боку, кожен вчинок унікальний за змістом, виходить за межі загального морального становища, щоб стати реальним. Людині залишається або бути просто моральною несвідомо, тобто чинити, як усі, але це вже шаблон, ритуал тощо, або збагачувати моральне вчинковим змістом, змінювати його, просуватися вперед. Якщо юність більше перебуває у загальному і навіть часто відвертається від одиничного, не знаючи його по-справжньому, то молодість, не втрачаючи спільного, намагається дати високу оцінку одиничному як унікальному, яке одне може надати сенсу цьому загальному, зрозумілому як універсальне. Так відбувається підхід до зрілості, яка послужила основою постановки питань про співвідношенні центрації і децентрації у поведінці людини.

Висока оцінка унікального іншого звертається й у вихідну особистість як у унікальне існування, яким відкривається реальна перспектива життєвого шляху. Вона намічена професіоналізмом, що вже формується, і передбаченням реальних досягнень. Поява сім'ї та потомства накладає на людину обов'язок не тільки жити, а й допомагати рідним та близьким. Відкривається велика прихильність до їхніх життів, без яких немислима власна. Реальні турботи про благополуччя інших відсувають роздуми про долю на задній план. Це життя в іншому і заради іншого, але на відміну від юнацьких установок у конкретній ось цій людині. Без нього життя стає абсурдним. І коло інших людей осмислюється через цю конкретну людину. Моя самозабутня турбота про це інше дає сенс моєму існуванню, сенс життя. Це вже не абстрактне, філософське питання, а біль, страждання та радість, які існують поруч, вони видимі, чутні, вони мають пахощі. Можна говорити про інобуття страху смерті. Це страх за іншу людину, якій загрожують небезпеки, життя якої може перерватися в її незавершеності. Це повна резиґнація своїх життєвих інтересів, готовність до всього. І страх за себе є страх за інше, дуже близьке життя, яке є реальним продовженням твого життя і єдино можливим твоїм безсмертям. І в цьому іншому людина реалізує свої нереалізовані ідеали юності.

Дійсна (практична) включеність у світ. Індивідуалізоване ставлення до світу з урахуванням розуміння загальних законів. Психічна зрілість людини – не вирішена в науці проблема. Найчастіше питання психічної зрілості підмінюють питанням особливостей «дорослої» людини. Очевидно, досягнення зрілості рідкісне явище. встановлення критеріїв її зустрічає певні проблеми. Психічна зрілість не тотожна біологічної зрілості.

З якими аспектами психічного пов'язують зрілість людини -питання важливе. Ідея гетерохронності, тобто нерівномірності, виникнення та згасання психічних функцій допомагає поставити це питання чіткіше. Хоча існує зрілість відчуттів, сприйняття, мислення, пам'яті та інших психічних процесів, але основу загальної зрілості складають особистісні і характерні риси, що включаються в вчинковий рівень поведінки людини. Головний мотив особистісного рівня поведінки – гідність людини, про що безкомпромісно заявив ренесансному світу дж. Піко делла Мірандола. Головний мотив характерного рівня діяльні досягнення людини, включаючи способи, прийоми таких досягнень. Ці два мотиви безпосередньо пов'язані з характером відносин між людьми.

Визнати в іншому неповторну цінність, діяти відповідно до такого визнання - найважливіша риса психічної зрілості людини. Будь-яка тупість, індиферентність щодо цієї неповторної цінності свідчить про інфантильність, недорозвиненість людського характеру, що призводить до відсутності справді творчих, продуктивних відносин між людьми. У разі визнання цінності в іншому абсолютною вона виявляється безплідною, в крайніх випадках її навіть обожнюють. Абсолютизація іншого, пов'язана з пошуком ідеалу, виникає часто у юнацькому віці.

Протилежне ставлення: інший, що сприймається у його унікальній самобутності, виступає лише засобом досягнення мети для вихідної індивідуальності. Продуктивне ставлення тут також зникає. Індивід не виявляє всієї своєї натури, лише ті якості, які необхідні іншому. Цей останній у разі виступає як деспот. Для нього особистості іншого не існує, бо він сам у собі не знаходить таку, не відчуває, не розуміє її у своїй гордині. Інший

виступає лише предметом маніпулювання як неживий предмет, річ або як «зброя, що говорить» Ці дві форми свідомості у своїй загостреній деспотичній формі з'являються в людській історії, але в ході її час від часу поступаються місцем гуманістичному відношенню, в якому знаходять і визнають в іншому самобутність, право її повного виявлення та самотворення. Нетерпимість до інакшості усувається в усвідомленні безплідності, отже, незрілості такого ставлення.

Психічна зрілість людини виражається непросто у визнанні самоцінності іншого, а здатності продуктивних взаємин із ним, що виявляється у взаємному збагаченні через духовну змістовність кожного. Відбиваючись у самобутності іншого, людина знаходить власну неповторність, а від цієї останньої повертається до іншого і бачить його значнішим, ніж раніше. Для здійснення такого психічно зрілого відношення має бути порозуміння.

Дж. Байрон показав таке зріле ставлення між людьми у трагедії «Сарданапал», написаної за мотивами трактату римського історика Діодора Сіцилійського. Цар Ніневії, Ассирії та інших країн любить рабиню Мірру, вона, виходячи зі свого становища, беззаперечно підкоряється своєму повелителю, повторюючи фразу: «Так, мій пане». Сарданапал не хоче, щоб його в інтимних відносинах вважали лише паном, який вимагає взаємності. Однак усі його прохання до рабині вільно висловлювати почуття виявлялися безрезультатними. Коли вороги оточують палац Сарданапала і він по суті позбавляється царської влади, в тому числі і над Міррою, вона добровільно приходить до нього в трагічну хвилину і гине разом з коханим у полум'ї трону, що горить.

Самобутня зрілість – результат багатства соціальних відносин. Бути в іншому і в той же час залишатися самим собою означає цінувати неповторне у світі, неповторне як минуще. Той момент справжнього, з якого було розпочато аналіз життєвого шляху людини, завершується тепер ідеєю преходящого, яка вказує на нескінченну цінність унікального, неповторного. Його може осягнути лише зріла психіка. Неповторне наповнено змістом пройденого шляху.

У зрілості людина здійснює свою діяльність під знаком її завершеності. Вона реалістично планує своє життя, зважує всі можливості. Її інтереси різноманітні, і головним принципом її життя є суспільство. Це наскрізна риса життя. Людина здійснює свої життєві плани; але вони водночас далекі від здійсненості, бо плани не є щось мертве. Вони постійно коригуються, перетворюються, бо мають реалістичний критерій: що можу здійснити?

Юність є часом задумів, зрілість – пора їх здійснення. Протиріччя між задумами та їх здійсненням наповнює зрілий період людської діяльності. Гостро переживається цілісність життєвого шляху, що має, з одного боку, невизначеність своїх кордонів (невідомо, коли його буде завершено), з іншого принципову завершеність (життя буде закінчене, людина смертна).

Здійсненість життєвого шляху виражається в звершенні чогось. Природна здійсненність є лише ідеалізованою можливістю, і в учінні П. І. Мечникова про ортобіоз підкреслюється цей пункт. Людина має реалізувати завершеність, але не в її природному вигляді, а в діяльності переважно творчій. Загострюється протиріччя між здійсненністю життєвого та творчого шляху. Людина творить, але не усвідомлює, що кожним творчим актом завершує життя, як би вичерпує його. Необхідність завершеності є головним змістом, мотивом творчості. Ця завершеність викликає незавершеність. І людина знову себе провокує до творчої діяльності висуванням нового задуму.

Принцип здійсненності у зрілому віці визначає характер самопізнання: що зробила людина, успішно чи ні, чого досягла, чого їй досягти не вдалося? У рівні об'єктивації її здібностей самопізнання постає як самотворення. Людина пізнає свої можливості, оптимально планує свою подальшу діяльність. Здійсненність виявляється нездійсненністю. Усвідомлення цього факту покриває гіркий шлях життя. Нащадки знаходять багато нездійснених, незавершених творів.

У перепланування діяльності нові форми дозволяють повніше висловити універсальну обдарованість людини з надією здійснити, вичерпати себе. Звідси у порівнянні різних форм творчого відображення буття можуть бути значні знахідки. Здійсненність набуває філософської форми і так стає завершеною. І кожен продукт творчості повинен утримувати її в собі як нескінченне в кінцевому підсумку.

Зрілість психіки людини є справжнім поєднанням універсального і унікального як вищого вираження індивідуального. Зріла людина як мікрокосмос вміщує в собі весь великий світ (макрокосмос), знає себе саме як світ малий. Він вміщує як природу, так і усе людство з його пристрастями. Все в ньому, і він у всьому. У цьому багатстві зв'язків, у тій оцінці, кваліфікації можна зрозуміти все. Але це розуміння, тією мірою, якою воно набуває завершеного вигляду, є встановлення градації цінностей. У ньому «зрілість» переростає саму себе, особливо коли вона приступає до розрізнення вищих цінностей та суєтного світу.

УНІВЕРСАЛЬНА ОБДАРОВАНІСТЬ ТА КОНКРЕТНІ ЗДІБНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ З ЖИТТЄВИМ ТА ТВОРЧИМ ШЛЯХОМ ОСОБИСТОСТІ

Людина має універсальну обдарованість. Вона стає філософом, осягає своє буття, визначає своє місце у світі, ставить перед собою певні завдання. Вона переживає це буття, але для того, щоб виявити ці якості обдарованості, вона повинна пережити негацію освоєного світу, до якого вона звикла, але через який вона поки не бачить свою універсальну обдарованість. Ця якість означає те, що людина, входячи в багато куточків світу, залишається самою собою, знає себе як істоту, яка перебуває у світі. Це перебування не є лише чимось абстрактно-пізнавальним, або образно-художнім, або морально-практичним. Це вираз її універсальності, яка шукає певну форму, пов'язану з наявними у даного індивіда здібностями.

Саме собою життя людини, поміщена у саме буття, немає таких визначень моральної, художньої, технічної, наукової та інших., але ці форми людської творчої діяльності є можливістю вираження універсальної обдарованості. Вона у кожному вираженні здібностей, окремих, спеціальних, бо у межах цих конкретних форм творчості людина має висловити власну універсальну природу в самопізнанні і самовизначенні своєму життєвому шляху. Цей шлях є самотворення людини. У будь-якій формі творчості вона ставить перед собою моральні завдання і через них усвідомлює своє життєве призначення досягти повноти переживання буття та щодо більш глибокого впровадження у світ оцінювати все, що є у світі, що не створено та створено самою людиною. Універсальна обдарованість дає можливість кожному бути в іншій людині, зрозуміти страждання її буття, зрозуміти її конкретні життєві проблеми. Все в людині і людина у всьому, що означає універсальна обдарованість. Це і багатосторонність характеру, що дозволяє людині універсально спілкуватися з різними людьми, зрозуміти їх життєві установки, вчинки.

Страждати пристрастями всього людства це і є головним виразом універсальної обдарованості людини. Про це говорили філософи у своїх учіннях про збіг протилежностей у макрокосмосі та макрокосмосі, в монаді людській та монаді божественній, їх узгодженні, у вченні про конкретне та абсолютне. Шлях характеру до досконалості є одним із найсерйозніших парадоксів життя. Характер є односторонність людини, що виявляється в нетерпимості до іншого, його особливостей, що суперечать особливостям вихідної особистості. Характер є однобічність людини, яку вона може подолати протягом свого життя. Коли говорять про безхарактерну людину, мають на увазі її схильність легко піддаватися чужим впливам, бути повністю без залишку в іншій людині на кшталт чеховської «душечки». Ця відсутність характеру опосередковано вказує на те, чого людина має досягти у своєму житті: подолати однобічність характеру так, щоб залишатися самою собою в іншому. Гегель характеризував Ахілла – героя «Іліади» і «Одіссеї» як позбавленого панування лише однієї пристрасті; тому він здатний вступати у різноманітні стосунки з багатьма людьми. У гніві на Агамемнона він відкидає його вимогу вступити у бій із троянцями, бо неспроможний пробачити йому, що той забрав в нього Бризеїду. Ахілл виявляється мстивим, коли, вбивши Гектора, прив'язує його труп до своєї колісниці і тричі тягне його навколо троянських стін, з яких спостерігають за тим, що відбувається, його рідні. Але коли цар Трої Пріам потрапляє до ворожого табору, з'являється в наметі Ахілла і просить видати тіло Гектора, його сина, щоб поховати, як личить герою і відповідно до неписаної, але непорушної традиції народу, Ахілл згадує свою матір, яку він залишив удома, яка журиться про нього, і віддає тіло Гектора, при цьому простягає царю, що плаче свою руку, що вбила його сина. Гегель говорить про Ахілла: «Це людина!» .Він не є уособленням однієї пристрасті. Все різноманіття його вчинків виявляє великі грані його особистості, яка може бути у всьому і при цьому позбавлена характерологічної

однобічності [13, с. 241-242]. Герої В. Шекспіра також виявляють універсальну гнучкість своїх характерів щодо пристрастей інших людей, які мають право на власне визначення життя. Джульєтта опиняється у боротьбі мотивів, коли дізнається, що Ромео вбив Тібальта – її брата. Вона приймає то одну сторону, то іншу, у стражданні зважує свої мотиви, звинувачує почергово то одного, то іншого і лише зрештою після вичерпної моральної боротьби, стає на позицію того великого обов'язку, яким вона живе як «тригодинна дружина». Ортобіотично розгорнуте життя здатне створити універсально гнучкий характер. Далека перспектива! «Добре прожите життя - довге життя» (Леонардо Да Вінчі).

ЖИТТЯ ЯК МИНУЩЕ І ПРИНЦИПИ УТВЕРДЖЕННЯ ЖИТТЯ

Науковість фізичної, біологічної, психологічної теорій життя та смерті полягає у розкритті основного методологічного питання про єдність життя та смерті. «Жити означає вмирати»: справжні цінності життя можна розкрити лише з погляду їх суворого критерію смерті. За відсутності його життя втратить будь-яку цінність і за змістом буде прирівняно до смерті.

Положення «жити означає вмирати» має глибоку діалектичну основу. Вмирання характеризується зникненням усього, що віджило. Воно розчищає місце нових явищ життя. життя як минуще є тому нескінченний процес відмирання. Зникнення є неодмінною умовою появи нового – виникнення того, що прагне розгортання своїх потенцій. Те, що минає, при цьому не просто зникає. Воно зберігається у видозміненій формі, прагне справжнього, отже індивід зберігає безперервність свого життя, щодо якої смерть виступає її кінцем. Такий міф про парки долі: вони (Клото та ін.) тчуть нитку життя, коли вона обривається, людина вмирає.

Існує соціальна смерть індивіда. Оскільки він виступає сукупністю суспільних відносин, їх розрив, зникнення, що І. П. Павлов назвав би ламкою динамічного стереотипу, наближає людини до смерті. Йдеться про зникнення зв'язків зі світом, втрату змістовної сторони життя, що призводить до її безглуздя. Втрата близьких є частковою смертю індивіда. Втрата речі, з якою пов'язані події життя індивіда, є також певне відмирання зв'язків. Замикання життя в спустошеному «я» подібне до смерті.

Відбувається природна інволюція психічних здібностей, якщо людина доживає до часу, коли вона стає явною. У цьому плані стадії людського життя відрізняються тим, що виникають творчі новації і старе витісняється принципово новим. У літньому віці відбувається справжня інволюція: замість феноменів, що відійшли, не з'являються життєздатні нові.

Віки людського життя характеризуються зміною психічних здібностей, їх перетворенням, появою нових. Дитячі питання, які так очікують молоді батьки, зникають з часом. Зникають питання «наївні», але питання залишаються, здійснюючи безперервність пізнавальної діяльності людини. Іде юнацька мрія про майбутнє, але залишається життєва мета людини, пов'язана з її призначенням, і вона залишається вірною їй до кінця свого життя. Проходить любов, пов'язана з пошуком ідеалу, поступаючись місцем такої любові, яка охоплює буття, життя, а статеве кохання виявляється тільки фокусом, що збирає враження світу. Творчі досліди дитини, що виражаються в малюванні, конструюванні тощо, проходять. На зміну ігрової діяльності приходить справжня творча діяльність, але вже у праці, продукти якого стають суспільно значущими. Пам'ять, яка у дитячому віці має ейдетичний характер, згодом відмирає, бо починає гальмувати здатність до узагальнення даних досвіду. Все пам'ятати не можна і не треба. Тому враження ретельно і при цьому часто несвідомо відбираються. У похилому віці зникає пам'ять поточні події, імена та ін., але зберігаються враження молодості, юності, дитинства.

Стани деперсоналізації свідчать про часткову втрату досвіду, неможливість локалізувати події життя в часі та просторі, встановити причинний зв'язок між ними своєрідне відмирання психіки. Людина живе у різних вимірах, не знаючи про те, що вони були пов'язані між собою, а тепер цей зв'язок розпався. Але навіть про людину, яка має здорову, нормальну за науковими канонами психіку, не завжди можна сказати, що вона жила справжнім людським життям. Вона жила, щоправда, у вузькій сфері емпірії; негація, критична сторона мислення щодо світу, її особи не прокидалися, побачила у замкову щілину світ, ототожнила бачене з усім світом. Це не біологічне, а світоглядне неродження, небуття.

Світ образів, що некритично переживаються, в рамках відчуттів, сприйняття, уявлень, втрата принципу реальності є факт часткової смерті. Стан ілюзорного «вже баченого» або «ще не баченого» є фактами цього ж порядку. Визнання світу нереальністю підводить людину до думки про самознищення.

Психічні структури зникають та виникають. Все актуальне, всі безпосередні сприйняття переходять на згадку і там ховаються, перебувають у стані інобуття. Не все, що було у досвіді, згадується. Щось пропадає зовсім, не будучи піднято на поверхню свідомості, не включене до матеріалу творчості.

У дитячому віці різноплановий, включаючи і вигаданий, досвід переживається дитиною як реально колишній у житті. Це стало предметом вивчення в дослідженнях психологів Ст і К. Штерн [77]. Те, що дитина бачить на власні очі, чує від інших, пам'ятає по кінофільмах, своїм снам, уявляє або створює в ігровій ситуації, все це вона зводить до однієї, для неї реальної, площини, перемішує і вважає реальним. Бо в грі вона встановлює принцип реальності, якому беззаперечно підкоряється. Людина створює фантазії, які допомагають їй керувати своєю поведінкою. Створена таким чином модель світу сприймається як реальна, і людина повністю їй прихильна. Її уява - це реальність. Вона ототожнює модель та дійсний світ. Ці фантазії супроводжують людину все її життя: від дитинства до глибокої старості. Серед них – ілюзія особистого безсмертя, інших особистісних чи характерологічних якостей. Такі моделі не одразу піддаються корекції. Людина часто продовжує вперто здійснювати абсурдний спосіб поведінки, залишається глухою до критики. Вона живе вигадками і сперечається з вигадками інших людей. Світ тлумачиться з різних позицій, але у суперечці люди не розуміють і не чують одне одного. Це трапилося і з героями «Фауста» Ґете, які сформулювали різні філософські, світоглядні позиції у Вальпургієву ніч на Брокені.

Чому ж людина так завзято хапається за фікції, створені нею самою або запозичені в інших людей? Чому наполягає на абсурдності своїх вчинків, навіть якщо вони йдуть на шкоду не тільки іншим, а й їй самій? Ч. Чаплін створив геніальний образ перехожого, який, зупинившись біля вітрини магазину, помітив під ногами ґрати для стоку дощової води, а в щілині цих ґрат невеликий кілочок, який застряг і не провалився. Перехожий штовхнув кілочків у щілину. Але він, повернувшись іншим кінцем догори, залишився в щілині і ніби кинув легкий виклик перехожому, не бажаючи підкоритись його волі. Настали все більш наполегливі і завзяті спроби проштовхнути кілочків. Герой прийшов у шаленство. Він забув про свої інші цілі, він зайнятий абсурдною справою. Протиставивши себе кілочок, він підкорив йому свій час, свою завзятість, своє життя. Так чинить і герой Г. Мелвілла, капітан Ахав, з роману «Мобі Дік, або Білий Кит». Ахав підпорядкував абсурдній меті своє життя і життя людей, що довірилися йому. Колись він постраждав від Білого Кита і вирішив йому помститися, помститися тварині, яка тільки захищалася природним чином, коли на неї напали. Білий Кит підкидає могутнім хвостом корабель капітана Ахава, і переслідувачі кита тонуть. Аналогічну ситуацію представив П. Бенчлі у романі «Щелепи», Г. Гессе у «Грі в бісер». Втрата особистістю критичної свідомості в абсурдних витівках дорівнює смерті не тільки в той момент, коли смерть дійсно настала, але набагато раніше, коли людина ще намагається залучити себе в безглузду витівку. Коли це стосується величезної кількості людей, можна говорити про масовий психоз. Він посилює ситуацію, і справа, як правило, закінчується руйнуванням інших, себе і т.д.

Смерть не увінчує життя. Вона ходить за ним по п'ятах і мовчки щось нагадує. Людина формулює принципи продуктивної діяльності: жити під знаком вічності зробити щось таке, що буде жити в нащадках, століттях. Слава може вінчати внесок у скарбницю людської культури. Але слід пам'ятати мудре зауваження Б. Спінози: «... лише раби, ~~а~~ чи не вільні отримують нагороду за чесноту». Нагорода перетворює діяльність на користь іншого на базар, де люди обмінюються товаром. І чеснота перетворюється на товар.

Жити під знаком минущого означає враховувати кінцівку існування, інтенсифікувати **свою** діяльність, її продуктивність, наповнювати її невичерпним змістом. Тоді кожна хвилина стає вічністю. Тоді минуще набуває найвищої цінності. Без цього принципу життя в цілому і кожен його момент були повністю знецінені.

Жити під знаком молодості зберігати її творчий запал, реалізувати її задуми. В. Г. Бєлінський у зв'язку з цим зауважив: «Розум людини полягає в тому, щоб, доживши до старості, не пережити своєї молодості». Інший зміст цього принципу можна бачити в тому,

що і в зрілому і похилому віці слід спілкуватися з молоддю, передавати їй свій досвід, заражаючись від неї творчим запалом.

Віки людського життя, незважаючи на їхню минущість, переплітаються між собою, підтримують одне одного, наповнюють життя унікальним змістом. Зокрема, зрілість людини полягає в тому, що вона може бути всім, що є у світі, співчувати всьому та від усього розширювати своє існування. Змістовність буття передбачає багатство зв'язків людини зі світом, але так, що людина ставиться до цього багатства не поневолено, вільно.

Розділ ІІ.
ЖИТТЯ І СМЕРТЬ У РЕЛІГІЙНОМУ ТЛУМАЧЕННІ. ЛЮДИНА МІЖ ГРАДАМИ — ЗЕМНИМ І НЕБЕСНИМ. ПРИСТРАСТІ ЖИТТЯ, СМЕРТІ ТА ВОСКРЕСІННЯ

З метою показати протилежність релігійного та наукового підходів до тлумачення питання про смертність та безсмертя людської душі читачеві пропонується обговорити одне з найпоширеніших у світі теологічних учінь - патристику (лат. батько). Це твори отців церкви, які представляли в перший період середньовіччя систему християнської ідеології і з її західною та східною (візантійською) гілками. Батьками церкви, церковними письменниками були Квінт Септимій Флоренс Тертуліан (160-222), Климент Олександрійський (190-215), Опанас Олександрійський (296-373), Григорій Ніський (335-394), Іоанн Златоуст (44) , Августин Іпонійський (354-430), Іоанн Дамаскін (673-777) та ін.

Грунтуючись на біблійному вченні, представники патристики у побудові цілісного, що охоплює всю культуру, за задумом теологічного світогляду включили до нього досягнення природних та суспільних дисциплін свого часу. При цьому було висловлено велику кількість плідних наукових здогадів, ідей, що виходять далеко за межі теології, які сильно впливали на культуру наступних періодів людської історії. Насамперед, ці ідеї стосувалися питань антропології, етнології, загальної, індивідуальної, вікової, історичної психології, соціології, історії та інших дисциплін. Вперше в європейському світогляді було чітко представлено ідею розвитку стосовно індивідуального та суспільно-історичного життя людини. Було звернено увагу на суперечливий характер розвитку, причому ці протиріччя представлені насамперед у екзистенційних (буттєвих) стражданнях людини.

У другий період середньовіччя загалом панувала схоластика, діячі якої коментували патристичні теорії, створюючи у своїй абстрактно-категоріальні побудови – саме схоластичну систему знань із субординацією абстрактних понятті. Звичайно, психологія страждань живої людини нерідко була предметом інтересу і в рамках схоластики (П'єр Абеляр 1079-1142 «Історія моїх лих» та ін.). Вчені-схоласти висловлювали цікаві гіпотези у фізиці, хімії, фізіології, біології та інших науках. Однак у справах віри (зокрема, у питаннях, що стосуються проблем життя і смерті, богослужіння)у другий період середньовіччя канон мислення залишався патристичним. За Іоанном Златоустою відбувалася літургія. За Опанасом Олександрійським проголошувався відомий символ віри.

Діячі патристики присвятили велику кількість розробок моральним питанням людського буття, які стосуються земного існування людини. Було піднято і так чи інакше вирішувалися питання загальнолюдської моралі, поведінки людини перед смертю, гідності особистості та ін. (тілесної та духовної) продуктивної праці. Людям запропонували спілкування на основі не кінцевих, минущих цінностей, а вічних із божественною сутністю. Зв'язок між людьми, не опосередкований цією сутністю, визнавався неповноцінним, що веде до розбою індивідуального, колективного, міжнародного, в результаті якого встановлювалося панування одних людей над іншими. Однак практичне зрощення релігії з державою призводило до того, що її безпринципні, обмирщені адепти виступали в реакційній ролі прислужників державної машини інквізиції в самому загальному значенні цього слова. Принципи моральності, проголошені в патристичному вченні, під тиском державної влади перетворилися на принципи віронетерпимості, переслідування інакодумців.

Гуманістичні тенденції, що лежать в основі тих чи інших віровчень, звернені до вікових потреб людського буття, – жага справедливості, вирішення питань, пов'язаних з «жахливим» фактом смерті людини, її сподіванням на вчинення життєвого призначення,

та інші потреби, не задоволені остаточно, повертали її до релігійної віри. Вона з самого початку пропонувала вирішення цих питань трансцендентально, тобто в потойбіччі, для тих, хто, повіривши, визнавав його існування. Ті чи інші причини, що ведуть до дегуманізації суспільного життя, духовного скупчення людського індивіда, як би автоматично звертали людину до релігійних помислів.

Спочатку діячі патристики зневажливо поставилися до ідей античного світу, що стосуються розуміння людини як мікрокосмоса (Гр. Нісскій та ін.).

Однак поступово, особливо явно це виявилося в Іоанна Дамаскіна, в наступних навчаннях (Г. С. Сковорода та ін) аж до нашого часу (публікації у зв'язку з тисячоліттям прийняття християнства на Русі), людина все більше визнавалася мікрокосмосом (малим світом), як стягуючим у собі весь Всесвіт, що виражає її багатство, зосереджує в собі її здатність самовідображення, самобачення, самопізнання. Там, де інші форми суспільної свідомості (правова і т. п.) з тих чи інших причин зводять людину до положення «падшості», релігія пропонує надію на збереження гідності людини саме як світу.

При цьому наголошується, що бог є бог, а людина є лише людиною.

Цей малий світ (людина) у релігійному вченні саме як світ не може зникнути, оскільки пов'язаний з незнищенною божественною сутністю. Реальна людина, яка усвідомила, що гостро відчула «дихання» смерті, не може відразу змиритися з тим, що вона зникне як індивід зовсім. І незважаючи на те, що їй показують можливість безсмертя її справ на благо інших людей, вона у імпульсивній реакції на думку про смерть жадає особистого безсмертя. Але при цьому не думає над тим, як реально, в якій формі можливе це безсмертя. А головне, що воно означатиме для її життєвої долі? Чи не буде повністю знецінено її життєвий шлях?

Читач замислиться над рядом положень патристики, що стосуються найважчих питань людського буття життя, смерті, безсмертя, з тим, щоб, переживаючи найвідповідальніший час свого життя, чинити з усвідомленням своєї гідності.

Жах перед небуттям заважає людині чітко уявити жах її індивідуального безсмертя. У уявленні про безсмертя людина хіба що шукає, у крайньому разі, принаймні відстрочку смерті, відсунутої у невизначене майбутнє, отримує релігійне втіху і заспокоєння. Є міркування про те, що головний сенс існування релігії у наданні людині втіхи та заспокоєння перед необхідністю земної смерті, сподіваючись на «майбутнє» життя. Але це лише один із мотивів віри в безсмертя душі. І, можливо, не головний. Оскільки в патристиці викладена система теологічного погляду на світ, людину, бога, смерть, безсмертя, читачеві пропонується самому оцінити справжню таку втіху і заспокоєння.

ПАТРИСТИЧНЕ ВЧЕННЯ ПРО ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ БЕЗСМЕРТТЯ ДУШІ

Діячі патристики вказують на смертність людини, створеного, кінцевого, але головне бачать у тому, що можливо воскресіння, що воно відбувається, мовляв, по самій необхідності речей. Намагаються довести необхідність воскресіння тіла, іноді використовуючи, як це не парадоксально, дослідний, природничий матеріал, але насамперед «священне писання». Ідея воскресіння з самого початку свого виникнення набуває абсолютно ненаукового характеру.

Смерть та «воскресіння» людини. У творі представника східної патристики Гр. Ніського «Про душу і про воскресіння», в інших творах отців церкви різноманітно переказується думка: душа після смерті тіла знаходить його речові стихії, з'єднується з ними, що у своєму сенсі називається «воскресінням» [16, т. 3, с. 254]. Розсіяні по всьому світу стихії, «сходячись між собою», утворюють туж ж людину, а душа вдягається «в знайомий їй вигляд» [16, т. 3, с. 256]. Втративши колишні земні бажання, душа стане вільною. Після воскресіння вона знову прийде до тями, точно побачить себе, яка вона у своїй власній «вільній красі»; через цю красу, як у дзеркалі, побачить первообраз, тобто бога. Нове, досконале після воскресіння тіло представляється як таке, що сприяє людині уподібнитись божеству. Таким чином, воскресіння є містичною формою вдосконалення людини.

Підкреслюючи нерозчленовану прижиттєву єдність тіла та душі, Гр. Ніський натуралістично розуміє життя людини, показує її перебування у становленні, постійній

зміні. Проте остаточного вдосконалення людини у межах земного життя не допускає. Досвід людської історії, життєвого шляху кожної окремої людини говорить про незмірні страждання, про нерозв'язність земних протиріч. Пов'язана з недосконалим тілом, душа не може набути досконалості в земному житті і долучитися до вищих початків. Для очищення людини від найглибших протиріч її душі пропонується продовження життєвого шляху – вже з того боку земного. Пошук найвищих цінностей виводить патристику за межі реального життя.

Вважаючи питання безсмертя недоступними для людського розуму, найбільший представник західної патристики Августин знаходить відповіді на них у «священному писанні», у слові божому. Людині залишається лише приймати ці одкровення на віру. Августин знаходиться у своїх писаннях під значним впливом античності, коли вважає, що відокремлення душі від тіла насильницький акт, який обурює людську природу, збуджує в душі сумні почуття. Але далі Августин остаточно залишає грунт античності, висуваючи ідеї про гріховність плоті, фантазуючи у тому, що земне і тлінне тіло, не обтяжене гріховністю, може піднестися до тіла небесного і нетлінного, що є воскресіння. Існує також старовинний аргумент богослова К. Тертуліана: рослинний світ, вся природа з настанням весни оживають і т.д. у єдиного бога. Вже Ціцерон пропонував аналогічні докази.

Тертуліан, сам того не помічаючи, проповідує матеріалізм, створюючи своєрідний гімн плоті. Через тіло душа насолоджується благами природи, багатством світу, красою стихій. Через плоть вона має почуття: зір, слух, нюх, дотик, смак. Через плоть користується словом, німими вустами руху тіла, погляду. Дар слова розуміється Тертуліаном як добуток одного з органів плоті. Вона здійснює також мистецтва, підтримує науки, керує діяннями, промисловістю, посадами. Все життя душі так пов'язане з життям плоті, що не жити означає для душі не що інше, як розлучитися з тілом. Будучи спадкоємицею тимчасових благ, вона стає гідною вічних благ [63, ч. 3, с. 68]. Тертуліан змушує тепер свій матеріалізм і навіть властиві його вченню елементи діалектики проповідувати теологію.

Початковий доказ безсмертя душі в патристиці продовжує класичну лінію язичника Платона. Будь-яка тварюка, переходячи від життя до смерті, переходить від смерті до життя, гине з метою бути збереженою. У безперервному кругообігу природи Тертуліан бачить свідчення воскресіння з мертвих. Легендарний птах фенікс, згоряючи, повстає з попелу, служить сам собі потомством. Перестаючи жити, залишається подібним до себе, тобто воскресає з мертвих. Розмірковуючи про те, що «сутність тіла може бути викликана із самого полум'я» [63, ч. 3; с. 75], Тертуліан запитує: «Хіба людина не краща за фенікса?», і цим риторичним питанням він підміняє дійсний аргумент [63, ч. 3, с. 75].

Показуючи зміни людини в світі, відзначаючи при цьому збереження тотожності індивіда, особистості (у зовнішності, здоров'ї, віці, вдачах і т. д.), Тертуліан залишає натуралістичну логіку, здійснює екстраполяцію у світ потойбічний, знаходячи в ньому такі ж якості, властивості, як і в повсякденному, підкреслює, що перетворення, зміна пов'язані з винищенням сутності. Однак удосконаленої у воскресінні плоті він відмовляє у пристрастях, позбавляє її всякої змістовності світу, не бачачи в цьому її справжньої смерті. Якщо тління буде вигнано нетлінням, смерть - безсмертям, якщо нове тіло людини буде позбавлене необхідності харчуватися речовинною їжею для підтримки життя, то в чому тоді полягатимуть тілесні процеси? На основі представленого так ідеального існування, виходячи з біблійного афоризму «не хлібом єдиним жива людина», Тертуліан пропонує вже на цьому світі «утримуватися від їжі та шлюбу», готуючи себе для майбутнього життя, наближаючись до нього в невпинному процесі вдосконалення. Тертуліан обіцяє людям воскресіння тієї самої плоті, у всій її цілості – але тільки без вад, каліцтв, які були за життя.

У міркуваннях Тертуліана про вдосконалення плоті після воскресіння видно мотиви незадоволеності земним життям, фаталістичний погляд на його незмінність, неможливість удосконалення самого земного буття людини. Хід міркувань простий: усе, чого не змогла досягти людина в земному житті природного розгортання, задоволення своїх життєвих потреб, завершеності життєвого циклу та ін., все це переноситься в іншу площину буття теологічно ідеалізовано-досконалу. Повторюється той самий платоновський мотив протистояння світу ідей і світу речей, їх несумісності, отже, необхідність переходу з одного світу на інший. Платон пропонує для цього «сходи краси», Тертуліан, інші вчителі, отці церкви акт воскресіння.

Батьки церкви намагаються впливати на своїх слухачів, читачів не лише своєрідною логікою міркувань, а й поетичним пафосом своєї думки, спираючись на емоційний світ людини, що сприймає. тут і відповідні образи, і риторика, і категорична впевненість у правоті ідей. Теологи намагалися використати науку для вирішення своїх завдань. Вони також використовували досягнення в теорії античної діалектики. Вони малювали картину майбутнього життя, яке містило поетичні, наукові, філософські (етичні, естетичні, гносеологічні) проблеми.

Нерідко використовуючи поетичний пафос своїх творів, минаючи наукову доказовість, представники патристики формують переконання читача з допомогою естетичного почуття. «День помирає і, поступившись місцем ночі, ховається у темряві. Краса всесвіту ховається під похоронними завісами. Все робиться безбарвним, безмовним, невиразним, скрізь роботи припиняються. Природа одягається в жалобу і оплакує втрату світла. Але раптом світло знову для всесвіту оживає з усією своєю пишнотою в супроводі шлюбних веселощів сонця, яка завжди однакова, завжди повна, яка відкидає свою смерть, тобто роздирає свої покрови, темряву, переживає само себе, поки знову не настане ніч з плачевним своїм облаченням. Тоді починають блищати хмари зірок, що згасають при ранковому сутінку... Місяць відновлює своє коло, що ослабло від щомісячного обертання. зима, весна, літо, осінь наступають один за одним зі своїми звичайними впливами та витворами. На землі ті самі закони, що й у небесах. Дерева сприймають свою красу, якої були позбавлені. Квіти з'являються зі своєю різноманітністю фарб. Поля одягаються знову своєю зеленню. Насіння, зітлілі в надрах землі, виникають не інакше, як зотлівши. Яка чудова премудрість! Вона позбавляє нас благ наших, щоб нам їх повернути, відлучить їх, щоб знову ними обдарувати, винищує, щоб зберегти, псує, щоб оновити, поглинає, щоб помножити стократно... Всяка тварина переходить від смерті до життя... Все, переставши існувати, сприйме буття; все закінчується для того, щоб виникнути. Ніщо не гине тільки для того, щоб бути заощадженим» [63, ч. 3, с. 74]. Для Тертуліана це безперервний кругообіг природи є «свідченням воскресіння мертвих». Цей шлях міркування про спасіння доповнює ідею шляху долучення до вічної верховної сутності.

Намагаючись поставити на службу релігійним питанням натуралістичні докази, теологи не помічають несумісності двох площин міркування, які ніколи не перехрещуються. У той час, коли науки ще чітко не виділилися з філософії, а філософія була на службі у теології, науку намагалися зробити «служницею» теології. У міру зростання авторитету науки виникла ідея двох істин теологічної та наукової (або філософської), які мають право на самостійне існування. Сучасна наука ніяк не стикається за своїм методом мислення, за змістом з теологією. Важливо, їх методи досліджень несумісні. Наука вказує на свої невирішені проблеми, які у своєму історичному русі вирішує людство. Наука тимчасово зупиняється там, де ще не знаходить доказів. Теологія, навпаки, завжди завершує коло своїх знань, заповнюючи невідоме фантазійними припущеннями, але приймаючи їх за достовірне знання. Науці вона відмовляє у справжньому знанні, яке нібито не проникає в найпотаємнішу суть буття. Здійснюючи прямі переходи від науково-філософських положень до теологічних, не бачачи цього усунення площин дослідження, теологи у цих переходах бачать сенс доказів.

Онтологічні підстави віри в безсмертя душі. Представники патристики вирішують питання життя і смерті людини на основі постулатів субстанціальності, незмінності, сталості внутрішньої основи душевного життя, факту єдності самосвідомості. Не тільки в теології, але також в ідеалістичній філософії ці положення стали традиційними для доказу безсмертя душі у філософському русі, який було припинено І. Кантом у його вченні про паралогізми чистого розуму (рівнозначність протилежних тверджень у психології).

Постулати, які можуть свідчити про безсмертя душі через її духовність, розроблялися А. Августином, М. Сповідником та іншими найбільшими представниками патристики. Вони виходять із того, що душа живе, пізнає себе, має бажання, думки, знання, судження. Ці якості внутрішньо властиві душі, що не входять до неї ззовні. Якщо відгородити душу від її тілесних об'єктів, залишиться вона сама, її мисляча субстанція, що пізнає [60, с. 163]. Після такого абстрагування Августин знаходить у душі простоту, єдність, незмінність. Він засвідчується в існуванні цих властивостей не за допомогою раціональних умов, але, за його словами, ясним, прямим, безпосереднім, внутрішнім свідченням свідомості

(інтроспекції). Звідси зроблено висновок: душа, визначена як субстанція, зникнути неспроможна, бо субстанція не зникає.

Докази безумовного безсмертя душі, представлені Августином у працях «Соліloквія» («Монолог»), «Про безсмертя душі» містять посилання на язичника Платона. Надалі Августин, уточнюючи свою позицію, вважає душу умовно безсмертною, вказуючи, що тільки один бог має справжнє безсмертя. Оскільки душа створюється богом, вона може бути знищена ним. Августин не виключає і того, що смерть може мати місце не тільки внаслідок відокремлення душі від тіла, а й унаслідок її виснаження або якось інакше. Вказуючи на подвійне життя людини тілесне і духовне, Августії бачить життя тіла у душі, а життя душі у бозі.

Тіло, розлучаючись із душею, вмирає. Душа вмирає, коли її лишає бог. І все ж Августин так чи інакше повертається до визнання загалом ідеї безсмертя душі. Якщо бог, міркує він, підніс людину над тваринами, людина повинна мати право сподіватися на кращу долю: живучи на цій землі, шукати шлях до неба [60, с. 204]. Знаходячи в розумі людини ідеї нескінченного та Вічного, Августин стверджував, що вони можуть бути породжені сутністю, що має ці якості. Крім тимчасового та матеріального, людина шукає щось таке, заради чого має жити, сутність ідеального порядку: істину, добро, красу. Він, щоправда, знаходить і власне психологічний феномен «інстинктивне бажання безсмертя», бачить у ньому доказ те, що може перебувати вічно. У творі «Про місто божим» Августин підбирає й інші психологічні аргументи на користь вічного життя. «Якби безсмертя не могло бути дано людині, то даремно шукали б блаженство, яке немислимо без безсмертя» [60, с. 205]. Те, що треба пояснити, «блаженство, пов'язане з передчуттям безсмертя», стає аргументом у доказі вічного життя душі.

Аргументи Августина, що стосуються безсмертя душі, свободи волі, існування бога та ін. (на основі припущення наявності в умі людини про це певних ідей, що не можуть мати іншого джерела, крім безсмертної та вільної волі сутності), відтворювалися неодноразово в історії людської думки, зокрема у французького вченого-енциклопедиста та філософа Р. Декарта. Для спростування залучалися дотепні аналогії: якщо людина може уявити химеру або якесь інше чудовисько, то, значить, воно існує об'єктивно.

У теологічному ключі смерть найменше мислиться як натуральний процес, природне завершення життя. Історично релігія виходить із міфології, яка не знає протилежності життя і смерті, показує останню як продовження життя в тих же якостях, як це було і на землі. Мертвих постачають необхідним начинням, прислугою тощо. Зрозуміти смерть як побачити характер вмирання живого, таким є процес розкладання мертвого тіла. Це лише переддень її розгадки. Більше того, зупинитися в такому переддні означає погіршити труднощі розуміння і життя, і смерті. Головне в цьому питанні - як можливе бачення світу, його самообслуговування. Ставлячи питання про бачення всіх речей у бозі, давши поштовх для постановки таких питань у Надалі розвитку філософії та психології, Августин не пов'язує саморозкриття світу з життям, повернення до ноумена (світ «в собі») зі смертю. Смерть є «велике» повернення на початок, життя є вихід із нього. Августин усе вивертає навиворіт. Великовозврошення, про яке століттями міркують філософія і релігія, є поховання людини в ночі абсолюту. Але абсолют, мислимий як непорушна основа буття, тягне до себе живе, яке так бажає зберегти себе, свою індивідуальність на цій непорушній основі.

Важко осягнути смерть як справжнє заперечення життя. За смертю намагалися побачити життя покращеного зразка. Релігія створювала мальовничі картини людського існування «після смерті», забираючи іноді й учених цим шляхом. Августин говорить про два відродження та про два воскресіння. Відродження здійснюється через віру, хрещення, а також за тілом у формі винищення та безсмертя. Аналогічно є два воскресіння: одне стосується душі, «не допускає впасти» в другу смерть; інше, якого «нині» (у його час) Августин не бачить, стане воскресінням не душ, а тіл. Бажаючи сприяти виправленню вдач, Августин лякає людей «останнім судом», який відведе в спадок одним другу смерть, іншим життя, яке не має смерті [3, т. 5, с. 175]. Кальвін піде ще далі. Він створює вчення і навіть теократичну республіку, де люди будуть позбавлені можливості керувати своїм життям, бо воно спочатку і безкомпромісно зумовлена. Одному приготоване вічне блаженство, іншому вічне страждання; людські заслуги (навіть у морально значних вчинках) нічого не можуть змінити.

Давнє уявлення про невблаганний фатум, порівняно з жорстокою суворістю кальвінізму, видається світлим світоглядом: антична людина раз у раз долає фатум, використовуючи винахідливість свого розуму, благодійну хитрість своїх вчинків.

Моральні засади вчення про безсмертя душі. Причина смерті в релігійному тлумаченні - відступ від належних, моральних норм життя. Августин розглядає смерть стосовно людей як необхідність покарання за ці відступи. Вона походить «від гріха Адамова». Бог створив людей не як ангелів; навіть, згрішивши, ангели не вмирають. люди ж, виконавши обов'язок послуху, отримали б за допомогою смерті «ангельське безсмертя», «блаженну вічність». Не виконай вони цього обов'язку, смерть, продовжує Августин, послужить їм найсправедливішим покаранням [3, т. 4, з. 287].

Тертуліан прямо говорить про те, що воскресіння необхідне для останнього суду, коли людина має з'явитися перед богом для отримання заслуженої нагороди або страти. У цьому світі злочини не встигають бути покараними – гіркий елементарний висновок, який може зробити будь-яка людина, для чого не потрібно бути Тертуліаном. Важко змиритися з тим, що злодій насолоджуватиметься награбованим добром до самої смерті, що його злодіяння проти іншої людини не будуть покарані. Все це викликає у віруючого просту психологічну реакцію фантазійне очищення і далі помста. Тут моральна домінанта теологічного вчення: світ земний, природу людини у чуттєвому світі змінити не можна. Моральна розв'язка має бути здійснена у світі потойбіччя - суттєвий мотив патристичної психології , що стосується уявлень про воскресіння людини після смерті.

Тертуліан неодноразово показує чільне місце моральних проблем у вирішенні інших проблем життя. Моральні страждання кваліфікуються вище за страждання смерті. Тертуліан згадує випадок, коли християнку відвели в будинок розпусти, а не віддали в пазурі лева. Втрата цнотливості була для неї стратою страшнішою, ніж смерть від хижого звіра [63, ч. 1, с. 104].

За вченням Тертуліан, доля людської душі може бути завершена тільки після смерті. Душа має пережити свою смертну оболонку, дочекатися судного дня, щоб навіки прийняти покарання чи нагороду за свої справи. Для цього душі потрібно буде сприйняти своє тіло, почуття, пам'ять. Без відчування душі не можна ні насолоджуватися, ні страждати. Вона може бути судима без тіла свідка, співучасника її гріхів. Таке вірування Тертуліан, відкидаючи античну язичницьку культурну спадщину, вважає благороднішим, ніж у Піфагора, тому що воно поверне душі тіло, відновить антропологічну цілісність; втішніше ніж у Епікура, тому що захистить людину від знищення [63, ч. 1, с. 198].

Невичерпна фантазія Августина захоплює його до побудови «досконалого», позбавленого моральних страждань образу людини після воскресіння. Вона не матиме тілесних вад, що суперечать людській красі. Нову природу людини Августин звільняє від сполучення і народження. Статеві ознаки він залишає, але наказує їм служити не попередньому вживанню, а новій красі, яка вже не буде збуджувати хтивість того, хто дивиться на неї. Перебуваючи під впливом античного естетизму, Августин протиставляє його практичному життю [3, т. 5, с. 382-383].

Ідеальний стан людини після воскресіння у вченні Августина - це своєрідна «священна утопія». Дух людини позбавляється будь-якої пороку, не підкоряється їй і навіть не бореться з нею. Людина сповнюється миролюбною чеснотою. знаючи все, вона не має жодної помилки, жодної потреби у праці. У нескінченному дозвіллі, за відсутності потреби, люди будуть віддавати «хвалу богу всіма членами та нутрощами нетлінного тіла», які у світі матеріальному зайняті необхідними відправленнями. Така людина бачиться теологу сповненим справжньої слави, честі, що живе в істинному світі, де ніхто не зазнає жодної неприємності ні від самого себе, ні від інших. Августин, щоправда, визнає, що абсолютної рівності здібностей для людей і в цьому ідеальному світі не буде. Однак і бажати більшої людини не стане [3, т. 5, с. 399-400]. Гріхи не будуть приносити задоволення. зло залишиться лише у спогаді. І такому царству, як вчать теологи, не буде кінця. Неодноразово теологи, філософи будували образ ідеальної людини в утопічних державах, хіба що забуваючи справжню психологію людини, протиріччя її природи, життя.

Практичне призначення ідеальних образів людини у релігійних вченнях - несвідоме вираження необхідності пошуку правди у суспільстві великого зла. Людина хоче очиститися від зла, прагне торжества справедливості, щоб чесноту було гідно нагороджено, а порочне справедливо покарано. Але все це спрямовується в бік

продовження життя за труною. Катарсис в ідеальній сфері! У ній пропонується остаточне вирішення колізійної ситуації. Але таке рішення суперечить природі душі. Її безсмертя зробило б зло вічним.

Доказ майбутнього життя після смерті теологи шукають у характері народних ритуалів, церемонії, звичаїв. Під час свята поминання покійники вважаються присутніми за столом, на честь їх влаштовується обід. Цей народний звичай тлумачиться так, що мертві можуть бути блаженними та заспокоєними. Так, зокрема, думав і Цицерон. Теологія єдинобожжя, піддаючи нищівній критиці міфологію, політеїзм, запозичує їхні аргументи на підтвердження своїх основних положень.

ВЧЕННЯ ПРО СВОБОДУ ВОЛІ
ТА САМОТВОРЕННЯ ЛЮДИНИ НА ЖИТТЄВОМУ ШЛЯХУ

На противагу міфологічному світогляду з його фаталізмом християнська теологія надає людині, принаймні номінально, певну свободу дії, вибір у вчинку, в мотиваційній боротьбі, проголошуючи, таким чином, ідею людини, що творить саму себе, на що звернули увагу гуманісти Італійського Відродження, зокрема, Джаноццо Манетті, Дж. Пікоделла Мірандола, у своїх думках про гідність людини. Проте релігійне тлумачення свободи волі нерідко веде до крайнощів, пропонуючи людині чи фаталізм, жорсткіший, ніж у світогляді древнього світу, чи нічим не обмежене свавілля. Спроба Ф. Аквінського пов'язати свободу та необхідність як дві сторони волі мала суто інтелектуалістичний зміст.

Свобода волі людини і боже приречення її долі. Згідно з теологічною думкою, людина створена вільним паном своїх вчинків. Так каже, зокрема, І. Дамаскін. Людська поведінка яка залежить від природної необхідності відкидається патристикою тому, що людина при такому підході втрачає власну мету життя досягнення вищих рівнів існування, потойбічного щастя та ін. нагороду чи заслужене покарання. Бог виявився б несправедливим, даючи одним блага, іншим скорботи. Якщо немає вільної сваволі, людина не має влади в жодній дії, у неї немає потреби і щось обмірковувати. Тим часом Дамаскін категорично стверджує, що розум дано людині безперечно для обмірковування дій. Звідси випливає становище, що всяка розумна істота в той же час є вільна істота [28, с. 200]. Такі самі ідеї проголошує Василь Великий (Кесарійський) (329-379) у «Бесіді на шестиденів», Немесій Емеський (V століття н. е.) у трактаті «Про природу людини».

Проблема вибору та самовизначення (волі в цілому) у християнській релігії була представлена образами дерева пізнання та дерева життя як своєрідних щаблів досягнення людиною вищого стану буття. Згідно з легендами найдавнішого походження, ці «дерева» були посаджені посеред раю. Дерево пізнання (добра і зла) мало служити людині для випробування, спокуси, управління і послуху, пізнання власної природи. Однак пізнання залучило людину до страждань, виникли пристрасті, турботи. Людина пізнала, що її природа і чуттєва, і духовна, що мешкає у прекрасному місці - тілі, душа була житлом живучого в ньому бога, користувалася його благодаттю, насолоджуючись його баченням. Це було названо древом вічного життя, що не переривається смертю. Від життя за необхідністю в предметному, матеріальному світі людину закликали до життя іншого: підніматися до творця, в якому зі мною було справжнє , нескінченне життя. У спілкуванні з богом пропонувався справжній шлях безсмертя [28, с. 211]. Земне життя у стражданнях пояснювалося двоїстістю природи людини: вона споглядає видиме творіння і водночас проникає в таємниці творіння ідеального. Це дозволяє людині царювати над тим, що є на землі. Але вона підпорядковується найвищій божественній владі. В один і той же час вона ведома і розумна, земна і небесна, смертна і безсмертна, велична і нікчемна. Ця двоїстість пояснюється тим, що людина створена одночасно духом і плоттю: духом в результаті благодаті, плоттю для попередження гордості. Незмінність людського духу тлумачиться як умова досягнення вічного життя.

Представляючи земне життя сповнене страждань, теологія застерігає від уподобань до чуттєвого світу заради життя «майбутнього». Людина створена, має бути причетною до бога, але не переходити в божественну сутність. Цією вимогою християнство відмежовувалося від язичницької релігії, античної філософії, які стверджували можливість злиття людини з першосущністю. В ідеї причетності людині залишають простір для пристрасті: злиття з омріяним предметом припиняє пристрасть. Теологи не бачили того, що в причетності до бога страждання залишаються, а бога розуміли нескінченно

прихованим від людини. «Релігійна свобода вибору», надана людині, виявилася такою, що перманентно породжує страждання, безвихідно колізійною. Пригнічена стражданнями, людина не може набути справжньої свободи. Разом з тим вона втрачає можливість моральних діянь та досягнення шуканого в теологічному ключі безсмертя.

Теологічне розуміння людини вільною і пасивною водночас було вгадуванням суперечливості її поведінки, існування, що усвідомлювалося як «боротьба мотивів» і «вибір» у зв'язку з двоїстістю людської природи, суперечливістю чуттєвої та духовної її сторін.

Свобода волі, кара за злочин та нагорода за чесноту. Стражденна, тілесна природа людини в теологічних вченнях тлумачиться в дусі досягнення різноманітної повноти буття, у вигляді перешкоди, яку має подолати, щоб зберегти «гідність» душі, розумно жити, бути «храмом бога живого». Людина може підкорити душу тілу, віддати перевагу тілесним насолодам, але тоді вона втратить свою гідність, уподібниться худобам, залучиться до бідного життя. Ці негативні сторони людського життя тлумачаться не просто як одна зі сторін внутрішньої діалектики природного та духовного життя, а як необхідне забруднення перед тим, як очиститися. Недосвідченій, не випробуваній людині «нетління» просто не дається, щоб вона не запишалася. Нетління, безсмертя треба заслужити. Різноманітність предметного, чуттєвого життя прив'язується до спокуси: випробувати, щоб свідомо у тяжких зусиллях подолати. Ця релігійна спокуса пояснюється умовою мудрості, чистоти, стійкості перед чуттєвим світом, умовою звільнення з нього. Спокуса ніби призводить до чесноти, вона - до безсмертя. Безсмертя виступає як нагорода за добровільність. Проблеми буття вирішуються з допомогою моральних проблем. І тут багато викликає запитання.

Душа за своєю природою безсмертна, але вона повинна ще заслужити чеснотою реальність цього безсмертя. Вільне волевиявлення людини в чеснотах несумісне з бажанням отримати цю чесноту в готовому вигляді. Нагорода за чесноту виявляється платою, що перетворює моральні відносини на ринкові. Однак чеснота, яка не заявляє про себе, не вимагає нічого натомість, є односторонній зв'язок між індивідами; вона швидко зачахне без «зворотного» впливу. Можна висунути аргумент не лише проти нагороди за чесноту, а й проти самої чесноти. Якщо розуміти її як безоплатна «милостиня» (навіть ціною самопожертви), то людина, яка піддається чесноті, повинна запитати: «Чому мене хочуть придушити чеснотою?» – подібно до того, як у романі Ф. М. Достоєвського «Брати Карамазови» адвокат Дмитра звертається до присяжних: «Придушіть його вашим милосердям!» Найважчою формою милосердя могло стати безсмертя, а разом з ним абсолютне знецінення життя. Милостиня більш нешкідлива: вона лише посилює труднощі збереження особистості, розчиняє її гідність, сприяє формуванню «занепалої» людини.

Спокуса, смиренність, милостиня, молитва - засоби для утвердження віри, очищення, від земних пристрастей та продовження земного життя Ідея спокуси є одностороннє вираження життєвої діалектики: психологічна форма заперечення, визнання як несправжнього чуттєвого буття, пристрасті. Спокуса не мислиться як долучення до дійсного світу. Прожиті події не стають духовним надбанням людини, але мають бути стерті з дошки життя. У релігії феномен спокуси є засіб утвердження віри, очищення від скверни світу чуттєвих речей.

Теологи пропонують залишити одну пристрасть - любов до Бога. М. Сповідник, спеціально зупиняючись на цьому питанні, не вводить, проте, у процес спокуси феномен ненависті. той, хто вбачає в своєму серці хоча б слід ненависті до людини за якусь її провину, оголошується чужим любові до Бога. Той, хто щиро зрікається світських речей, нелицемірно, з любові служить ближньому, звільняється від пристрастей, вважається причетним до божественного відання та любові.

М. Сповідник бачить у смиренності, стражданні катарсичний ефект: визволення людини від будь-якого гріха. У смиренності бачить засіб проти пристрасті душевної, страждання тілесної. Звідси його проповідь безпристрасності. Милостиня , піст, молитва, визнаються діями, що очищають людину від скверни: милостиня тлумачиться лікаркою дратівливої частини душі, пост приборкує хіть, молитва очищає розум, що готує до споглядання вищих цінностей. Пропонуються заповіді згідно з «силами душі», її здібностями, властивостями, даються рекомендації психотерапевтичного характеру. Якщо помисел утвердиться в думці, збуджується пристрасть. Її вимагають знищити, щоб пам'ять

не схиляла розум до «дозволу на гріх». Звідси заклики до звільнення розуму від пристрастей, щоб він вільно йшов до споглядання сущого, до «пізнання Святої Трійці». Пристрасть кваліфікується як неприродний рух душі, що віддається «нерозумній любові», «безрозсудній ненависті», прихильності до чогось чуттєвого: розкішного столу, жінки, володіння, минущої слави [34, с. 33].

Психологічно винищити пристрасть (милостиня теж її вираз і т. п.) означає знищити будь-яке діяльне ставлення до світу в той самий час пасивне, співчутливе і самодостатнє. Оскільки людина живе в середовищі - матеріальному та духовному, вона відчуває пристрасті, пов'язані з предметами, явищами світу. Пристрасті виражають лише те, що людина залежить від зовнішнього світу, його матеріального та духовного середовища. Ця залежність викликає всебічну активність людини з метою самопізнання, творення власної особистості. Духовне середовище також містить у собі внутрішню діалектику пристрасті, що дозволяє людині долати встановлені рівні знань, бачити «порочне коло» моральних відносин, які включають і компонент почуттів. Вираження пристрастей у ситуації спокуси привертало увагу художників, письменників як вираз динаміки духовного багатства людини. У цій спокусі вони бачили змістовний бік людського життя. Міміка, пантоміміка, рухова активність виявляли живе почуття, викликали справжнє кохання, співчуття до людини.

У класичному живописі, художній літературі (від І. Босха до Г. Флобера та ін) різноманітно представлені житія, «спокуси» святого Антонія. Видатні діячі культури знаходили можливість у цьому образі висловити інтерес до страждань людини, і сущого праведного життя, що робить вибір, здійснює ціннісні орієнтації, в кінцевому рахунку свій гуманізм. Людина не може автоматично переймати будь-які, навіть найкращі принципи поведінки, думки. Вона сама повинненна переконатися в їхній цінності, щоб вони стали її справжнім надбанням. Це розуміння відповідало гуманістичному розкриттю величі людини в стражданнях вибору, а в них – знаходженню справжнього сенсу і змісту людського життя. Житіє преподобного отця Антонія спочатку було описано святим Афанасієм Олександрійським, його учнем, у формі послання до ченців, які перебувають у чужих країнах. Панас був архієпископом в Олександрії, звідси його прізвисько. Будь-які, навіть суто теологічні, тлумачення життя святого Антонія, розширюючи поле його спокус, збільшували (хоча й у негативній формі) багатство його взаємин у світі, розгортали діалектично справжню феноменологію людського буття. Попри початковий задум, автори спокус, починаючи «за упокій», кінчали «за здоров'я». Спокуса Антонія так чи інакше сприяли значному продовженню його життя, звільняючи його від примарних, уявних цінностей.

Агіографічна література, присвячена життєвому шляху святого для науки і настанови в характері вірування, включає картини самозречення ченця, потім показує його поучающим інших, як треба поводитися. Опанас ідеалізує образ Антонія, показує його пустельником, який не знаходить зв'язків з живим світом, і йде від нього, коли цей світ підступає до нього, Антоній відкидає його домагання, залишається самим собою, таким самим, яким він був до «спокуси». У цьому стійкому запереченні пристрастей, що пов'язують людину з матеріальним-світом, бачать антонієву життєву мудрість.

Агіографічна література, показуючи життєвий шлях святої людини, початок цього шляху часто представляла зовсім не привабливим, нерідко відразливим. Людина жила неправедним життям. Після «осяяння», що прийшло за натхненням «згори», він переобрав спосіб життя, осягав цінності теологічного порядку, перебував у них незмінно і послідовно до кінця своїх днів. Ці незмінність та послідовність поведінкової лінії вважалися важливою заслугою святих. Опанас розповідає: не навчаючись грамоти, Антоній був дуже розумним, проникливим у думки, які він передусім висловлював щодо смерті. Пропонований ним спосіб життя Опанас кваліфікував як доказ мужності та знак зневаги до смерті. Чи не втрачена цим її змістовна сторона?

Зневага до смерті знецінює життя. Її знецінення видно у теологічній формулі «людина раб божий». Тілесне рабство замінено духовною іншою формою поневолення, що входить у ланцюг моральних відносин. Антоній не з'ясовує змістовної їхньої сторони, причин виникнення, що кореняться у відносинах матеріального світу. Справедливе розгортає себе саме щодо матеріального світу, пристрастей. Якби згасли земні пристрасті, невідомо, що могло створити ґрунт для морального діяння, подвигу. Якщо припустити, що моральний

подвиг - боротьба із земним світом, то, якщо його подолати зовсім, наступним поколінням не залишиться місця для подвигу. Тоді не залишиться місця і для праведного життя. Багата гама людських драматичних почуттів зникає, людина стає «чистою дошкою», нудною як для інших, так і для самої себе.

Опанас Олександрійський стверджує, що праведне життя Антонія сприяло його тілесному здоров'ю: до кінця днів його очі добре бачили, не випав жоден зуб. Здоров був руками та ногами. Прожив сто п'ять років, передчував швидкий наступ смерті. Його проповіді укладали у собі принцип: «Жити, хіба щодня помираючи» [9, т. 3, з. 280]. Він має принаймні два сенси: вмирати для світу земного, готуючись до світу неземного, і розуміти кінцівку всебічного життя, щоб гідно його прожити. За твердженнями Афанасія, Антоній здійснював собою перше значення принципу. Другий здійснюється у межах світського буття.

У житті Антонія об'єктивно відбулася перестановка акцентів. умертвіння, «покарання» плоті, яке було усвідомлюваною метою для самітника, насправді виявилося боротьбою з надмірностями за помірне тілесне життя. Ця поміркованість сприяла поглибленню спостережень за тілесним життям людини, виявилася спонтанним лікуванням тіла, своєрідним наставником у моральних діяннях. Патристика, відкидаючи принципи життя, проповідувані античними філософами, насправді проголошувала те, що пропонували кініки, кіренаїки та інші філософи, які обстоювали принцип близькості до природи. «Нічого надмірного» вираз одного з семи давньогрецьких мудреців, який увійшов по суті в принципи життя святих, які вирішували своїми методами проблему довголіття людського життя, хоч вони і називали його життям, догідним богу.

В рамках теології було поставлено питання про життєвий шлях людини, оптимальні форми цього шляху і навіть продовження його, причому не в немічній владі існування, а в житті, в основі якого були б і здоровий дух, і здорове тіло.

ШЛЯХ ВІД ЗЕМНОГО ГРАДУ ДО НЕБЕСНОГО

Намагаючись відвести людину від інтересів, пов'язаних з предметами матеріального світу, бачачи в останніх причину ворожих зіткнень, розбратів між людьми, Августин створює уявлення про «град Божий», вільний від важких соціальних конфліктів. Невичерпна сфера божественного не викликає розбрат, стверджує Августин. Тільки в земному граді бажають досягти миру за допомогою війн. бо сперечаються про речі, якими не можна володіти разом. Читач творів знаменитого отця церкви подумки запитує: як пояснити релігійні чвари, нескінченні релігійні війни? Хіба сам Августин не «викривав» ті чи інші брехні, готуючи ґрунт для найважчих майбутніх зіткнень релігійного характеру? Віротерпимість ніколи не здійснювалася. Її видимість створювали іноді за мотивами політичними (Нантський едикт 1589 та ін). Зміна смислових акцентів, що стосуються віри, коштувала незліченної кількості людей. Інквізиція, що у вузькому історичному сенсі виникла в епоху Відродження і затяглася до епохи Просвітництва включно, як modus wivendi проходить через всю історію людства.

Умертвіння земної людини: час життя – шлях до смерті. Життя у земному граді, за Августином, визначається провідним мотивом пристрастю до панування, що робить людей злими. Добрі користуються світом, щоб насолоджуватися богом, злі користуються богом, щоб насолоджуватися світом. Августин кидає людям тяжкий закид у тому, що вони мають пристрасть до панування над собі подібними. Цього мотиву він не знаходить у тих, хто живе за заповідями бога. Августин ніби заплющує очі на те, що, навіть виконуючи заповіт, здавалося б людинолюбний, що проголошує лагідність «непротивлення злу насильством» і т. п., людина в той же час намагається будь-якими шляхами, аж до жорстоких страт, перетворити іншого, щоб інший був схожий на неї, ототожнився з нею у своїх віруваннях, вчинках, при цьому сама людина вважала себе непогрішною. Історичний самообман людства виявлявся в тому, що створювалася ілюзія буттєвої опори, ілюзія єдності, яка, у разі здійснення, призвела до духовної тотожності, умертвлення людей.

У пошуках шляху від земного граду до небесного Августин в ідейній безвиході виправдовує зло, яке бачить у людській історії, сучасному йому суспільстві, прикрашаючи кайдани матеріальні кайданами ідейного порядку. Він визнає необхідність тимчасового (?) рабства, підпорядкування панам, служіння їм від душі, охоче. Не отримуючи від своїх панів дійсної свободи, раби повинні зробити служіння своє їм вільним (?) не від страху, а за

щирим ставленням, поки пройде неправда, скасується всяке начальство і влада людська. Закликає підкоритися неправді соціальній, злу влади, бо вони не вічні. В основу такої втіхи Августин закладає античні ідеї про світовий потік, рух, який вічно минає. Саме собою минуще і соціальне зло. Абсурдно боротися із ним.

Патристика тлумачить становлення світу як нестримний порив. Відбиваючи цей порив, людина виявляє нетерпіння швидше пройти земний суперечливо-стражденний шлях як підготовку до «досконалого життя». Виникають зразки глибокої діалектики думки (ідеалістичної по суті) у тлумаченні земного життя. Гераклітовський пафос пронизує міркування представників патристики про потік життя; у цих міркуваннях передують психологічні, філософські теорії XIX, XX ст. Гр. Ніський, продовжуючи цей пафос, представляє людину від народження до смерті, яка завжди перебуває в русі. Воно припиняється разом із існуванням людини. Рух цей мислиться не як місцева перестановка, але як зміна, що йде вперед [16, с. 310]. Замість гераклітовського образу річки пропонується образ полум'я, до якого двічі одному й тому місці доторкнутися неможливо: воно завжди нове. Щось подібне Гр. Ніський бачить і в людському тілі. Поки воно живе, немає зупинки його руху. У перетворенні своєму воно підтримує своє буття. Змінюючись, стає іншим [16, с.311].

Звідси інтерес у патристиці до вивчення віків людського життя, життєвого шляху, до з'ясування, всупереч його теологічним установкам, подібності віку душі з етапами тілесного розвитку.

У життєвому шляху людини вказується певний порядок пошуків доброчесного життя [16, с. 14]. Використовуючи іносказання біблійної книги «Пісні пісень Соломона», Гр. Нісскій тлумачить її ідеї як «приготування нареченої для безтілесного, духовного і нематеріального поєднання з богом» самий «досконалий і блаженний спосіб спасіння через любов». Так створюється уявлення про неземне ідеальне царство буття людського, де ліквідовано протиріччя життя. Але хіба з ліквідацією цих протиріч не зникає змістовна сторона людського життя в її історичному, індивідуальному шляху?

Реальне земне життя у світлі патристичного вчення має означати вмирання. Як тіло, що вмирає, зовсім відлучається від вражень світу, так і розум у «досконалих молитвах», помираючи, відлучається від пізнання світу цього. Якщо людина не помре такою смертю, то не зможе знайти себе і жити з богом. Г. С. Сковорода, за його словами, протягом усього життя був зайнятий лише одним питанням: що таке смерть Христа і що таке його воскресіння? Відповідь вже визначено. Ніхто не зможе воскреснути, перш ніж не помре на хресті [61, с. 413]. Тут у теологічній формі філософії містяться світські за змістом думки, які стосуються посюстороннього життя. Перетворення людини означає також переоцінку цінностей, встановлення їх градації, прихильність до нової поведінки, вчинків, сповнених такої духовності, яка не може виявитися інакше, як через матеріальне буття людини, яка перебуває в цьому бутті.

Теологія загалом створює розгорнуту теорію вмирання людини у житті, звільнення від пристрастей, пов'язаності зі світом. М. Сповідник показує умови входження пристрастей у людину та шляхи звільнення від них. Пристрасні помисли входять у розум через органи чуття, тілесний склад, спогад. Уявлення предметів пристрасті консолідує в думці пристрасні помисли. Розпусним життям, якою-небудь хворобою зміною статури тіла спонукає до «пристрасних помислів». Коли пам'ять відновлює уявлення речей, вона подібним чином збуджує в думці пристрасні помисли [34, с. 54]. М. Сповідник вказує на спонукання, які відвертають душу від гріхів. Він пов'язує їх зі страхом людським, судним днем, майбутньою світобудовою, любов'ю до бога, докорами совісті. Міркування про ці пристрасті не позбавлені тонкощів психологічного спостереження, але мають суто теологічну ідейну спрямованість: любов до бога передбачає зневагу до світу. Така теорія вмирання людини у житті.

Вдивляючись у перехід між життям і смертю, Августин ставить найважливіше питання про чужування, але підпорядковує свій роздум про це теологічній меті. Час життя з її емоційним підтекстом він визначає як шлях до смерті, за якою піде справжнє буття [3, ч. 4, с. 299]. Ідея часу має підвести людину до позачасового буття. Звідси негативне ставлення до сьогодення. Протягом часів Августин шукає сьогодення, але не знаходить його. Визнається минуле, майбутнє, перехід від минулого до майбутнього і в цьому переході виявляється вмирання. Відсутність сьогодення пояснюється тим, що без будь-якого

часового проміжку відбувається взаємний перехід між майбутнім та минулим. У понятійній грі зникає смерть. Її немає у цьому житті. Вона неможлива у житті майбутнього. Про смерть стверджується те саме, що про справжній час.

Августин не торкається проблеми життя як минущого з її нескінченною цінністю. Він не помічає, що почуття життя тим сильніше, чим більш категоричним стає заперечення його смерті. Людина перебуває у світі, усвідомлює, переживає це перебування, оскільки воно минає.

Через град земний Августин проклав шлях до смерті, закликаючи до граду божого, де здійснено моральну досконалість, де перебувають вільні громадяни - прихильники «вічного світу». У цьому граді Августин вже не бачить прагнення до особистого, приватного свавілля, знаходить любов, що радіє про спільне благо, що робить з багатьох одне серце одностайне, засноване на любові [3, с. 70]. В усвідомленні того, що людина такої покори та такої любові сама досягти не може, їй теологією зумовлено допомогу. Закручується спіраль страждань, «хресних мук».

Ідія боголюдини у зв'язку з питаннями життя, смерті, порятунку. Пошук переходу, взаємозв'язку буття та небуття, сутності та явища, світу потойбічного та посюстороннього набуває нового сенсу. Для його розкриття тепер не потрібні натуралістичні сторони людського знання. Виступає справді теологічна спроба пов'язати два світи за допомогою уявлення про своєрідну істоту боголюдини, щоб вирішити питання про життя та смерть самої людини. Тут центральний пункт християнської теології, в якому поєднуються дві сутності: душа і бог. Це ставлення прийшло на зміну античному – мікрокосмос та макрокосмос.

Патристична теологія бачить у боголюдині подвійне єство, з'єднане без змішання в одній особі, бачить самого бога і Ісуса Христа, що влюднився. Дух справляє властиві йому діяння, тобто чудеса, знамення, одкровення. Плоть піддається властивим їй впливам, висловлюючи в відчуттях, почуттях тощо. Вона терпить голод після спокуси диявола, відчуває спрагу у присутності самаритянки, проливає сльози побачивши Лазаря, сумує перед смертю, вмирає. Ісус Христос тлумачиться як людина за тілом, бог за духом. У християнській теології він виступає посередником, або клопотаєм, між богом і людьми. Через нього приходить порятунок. Той, хто воскресив Ісуса, має повернути життя і смертним тілам людей. Та й сама людина, будучи вінцем творіння, стоїть на межі двох природ, здійснює зв'язок світу чуттєвого і духовного, виступає «живим храмом бога» [63, т. 4, с. 190-194].

Боголюдина є образ, в якому виражене буття людини – в один і той же час відкрите світові, що являється і світові сутнісному. У такому розумінні ідея боголюдини зустрічається в багатьох інших релігіях, навіть відображається у праві, наприклад, царі «отримують владу від бога».

Відповідно до християнської теології боголюдина запропонувала людям вчення про належну поведінку із утвердженням гідності шляхом заперечення зануреності у матеріальний світ через відкриття у собі світу духовного. Смерть боголюдини на хресті тлумачиться теологічно як смерть її тілесної, земної оболонки. Її треба відкинути, умертвити, щоб воскреснути духом у його простоті, істині, у «царстві моральності».

Преображення, хрещення, розп'яття, воскресіння - це теологічна форма уявлень, у яких виявляється пошук змістовного боку смерті. вмирають і герої світських творів, жертвуючи собою в ім'я життя інших людей і т. д. В основі релігійних творів на тему самопожертви, спокути лежить драматичне життя народу. У зв'язку з цим історики релігії говорять про фантастичну форму, в якій смерть набуває позитивного змісту, а не стає плоским абстрактним небуттям.

Виникає драматургія з релігійним змістом (літургія), яка є психологічною основою віри. Людина, що сприймає, переживши разом з героєм піднесення на хрест, ніби присутня на трагічному спектаклі, осмисливши весь життєвий шлях героя, прагне катарсичного ефекту. знаходить його, зокрема, в усвідомленні необхідності «піднесення» на хрест боголюдини як результат її вчинків.

Образ страждаючого бога, його долі став узагальненням у складній картині людства, що страждає. У конденсованому стражданні було визначено певні надії. Натомість песимізм у поглядах на долю людства проходить через усі релігійні книги, пісні, служби, ритуали. В образі боголюдини відображається той мотив життя (індивідуального,

історичного), який не може уникнути своєї природи, але внутрішньо сприяє перетворенню, прагненню людини побачити себе розп'ятою на хресті, подолати земні пристрасті.

Життєвий шлях людства і окремої людини в релігійному уявленні відображається в образі бога, що страждає. Через нього в цій проекції люди усвідомлюють себе у своїй двоїстості: які іманентно містять у собі зло і здатні до самоідеалізації. В образі вмираючого і воскресаючого бога, боголюдини люди спіткали свої ідеали та негативні риси, усвідомлювали факт, що досягнення досконалості в цьому житті неможливе через іманентність зла в людській істоті.

Сенс життя та сенс смерті. Ці два сенси можна визначити лише у взаємному відображенні. Розуміння життя передбачає з'ясування сенсу смерті, який не лише вказує на межі життя, але вимагає її перетворення так, щоб вона була сповнена значним змістом. Представники патристики протиставляють, як правило, своє розуміння сенсу життя та смерті його тлумаченню в античній мудрості.

У творах античних письменників сенс життя пов'язується з якимось благом, якого людина намагається досягти у житті, виробляючи певну стратегію поведінки. Зенон як на сенс життя вказує на чесноту, Епікур чуттєву насолоду, перипатетик Іеронім безтурботність, Діодор спокій, чесність, Аристотель згоду з законами чесноти, Клеанф – згоду життя з природою, підпорядкування порадам розуму, Архедем – вчинки згідно з споконвічною природою, найважливіші, з тим, щоб на інші не звертати увагу, Посидоній – споглядання всесвітнього порядку, істини, відхиляння нерозумної частини душі, стоїки – життя, згодне з людською організацією, Арістон – холоднокровність, Геріл – життя, згодне з висновками науки, яка становить мету життя, академіки – охорона себе від ілюзії та показності, Левкіпп – істинну душевну радість, що виникає із чесності, Анаксагор (з Клазомен) – споглядання і свободу, їм зумовлену, Геракліт Ефеський – задоволення духу, Піфагор – повне і ясне усвідомлення оригінальності своїх душевних дарів, людського життя») – душевний спокій, насолода, що чергується з його відсутністю для зрілих людських років, Навсифан – здивування, Антисфен – відкидання всякої гордості, кіренаїки – насолода, що породжується самою дією, Метродор – благо душі в сильній статурі, зміні [30, с. 286 290]. Думка Платона найближча до святоотческої літератури: сенс життя - в досконалому уподібненні богу в результаті пізнання.

Все це різноманіття у розумінні сенсу життя в античному світі стосується діяльності та поведінки людини у зв'язку з її панівною пристрастю, пафосом. При цьому звертається увага не лише на духовні якості людини, а й на її характер, темперамент, статуру. В цілому сенс життя людини (мікрокосмосу) розкривається у її ставленні до об'єктивно існуючої природи, великого світу (макрокосмосу). Якими рисами переважно наділяється світ великий, такі, згідно з античною філософією, повинна мати і людина, відчуваючи завершеність своїх переживань.

У середні віки патристика відкидає античне відношення великого та малого світів, на його місце ставить принципово нове (душа і бог) відношення, бачить у ньому своєрідність сенсу життя та смерті. Еллінська філософія, на переконання отців церкви, лише передбачала душу, підготовляла її до прийняття віри, до справжнього пізнання. Чиста душа розумілася ними як храм богу, більш завгодний, ніж усі чудові будинки, споруджені на честь його рукою людською [30, с. 807].

Щоправда, у межах патристичного руху виникали ідеї, у яких прямо чи опосередковано стверджувалося, що людина, її душа смертні. Святий Юстин в «Апології I» ще дуже близько стоїть до матеріалізму античної думки, зокрема атомістичної, повторює положення Епікура, Лукреція Кара про смертність душі, виробляє у зв'язку з цим принцип життя - незворушність перед смертю. «Ми не боїмося смерті, оскільки відомо, що маємо померти» [29, с. 88]. Душа причетна до життя і тому може перестати жити колись. Як людина існує не завжди і тіло її не завжди пов'язане з душею, так, коли потрібно зруйнуватися цьому союзу, душа залишає тіло, і людина вже не існує. Так і від душі, коли потрібно, щоб її більше не було, віднімається дух життєвий, і тоді душа не існує [29, с. 144-145]. Разом з тим Юстин підтримує основну ідею патристики про сенс життя: повернення душі до Бога через відкидання хтивості, розуміючи під нею всякий потяг до світу, його предметів. Коли виганяється з душі пожадливість, у людині оселяється тиша і спокій, каже Юстин. Звільнившись від злих сил, що тяжіли над нею, душа відходить до того, хто її створив, бо вона повинна повернутися туди, звідки вийшла, звідки отримала початок і

через що існує. Климент Олександрійський, аналізуючи у «Строматах» знамениті висловлювання філософів-язичників про сенс життя, показує природу людини, що відповідає цій природі, стратегію поведінки людини. Вона порівнюється з міфічним Кентавром, якого шанували у Фессалії. Кентавр складається з тих самих елементів, як і тварини, але у ньому є духовне. Це означає: людина складається з душі та тіла. Останнє тягнеться до землі, душа прагне Бога. Будучи просвітлена істинною філософською мудрістю, вона прямує до споріднених їй небожителів, звільняє себе від побажань тіла, від праць і страхів, хоча терпіння та страх визнаються необхідними для утвердження в чесноті [30, с. 395].

Частково погоджуючись із Платоном, але додаючи патристичну ідею, Климент Олександрійський вказує на такий бік сенсу життя, як згоду з логосом, уподібнення богу, що супроводжується його прославленням. На смерть не слід дивитися як на зло. Життя грішної душі, доки вона з'єднана з тілом, є смерть для неї, і смерть тому мислиться як порожнє заперечення життя. Справжнім життям Климент вважає розрив зв'язків з гріхом, внаслідок чого для людини стане можливим споглядання бога віч-на-віч, а не тільки в дзеркалі (через його творіння). Діячі патристики, відтворюючи хід думок у платоновому «Федоні», прямо проголошують поступове духовне відхилення душі від тіла, чим філософ має бути зайнятий протягом усього свого життя. Це відмова видається як прагнення до пізнання, що пробуджується на дні серця філософа, щоб спокійніше зустріти природну смерть, яку Климент Олександрійський представляє як розрив зв'язків, що з'єднують душу з тілом [30, с. 387]. Мудрець, продовжує далі Климент, повинен готувати себе до цього протягом усього свого життя, все глибше усвідомлюючи, що його душа укладена в тіло на короткий час, подібно до мандрівника, що прийшов у чужу землю. Душі пропонується користуватися тілом із суворою поміркованістю, остерігатися бути надто поблажливою, прихильною до нього, бути готовою залишити цю тлінну хатину одразу, як тільки їй буде про це оголошено [30, с. 505].

На два значення смерті вказує Климент Олександрійський: один стосується відокремлення душі від тіла, і цю смерть він вважає благостною; інший відхиляє душу від норми, і цю смерть він кваліфікує шкідливою [30, с. 205]. Звідси і розуміння відмінності земного та неземного життя. хоча дні людини на цій землі закінчуються смертю, вони становлять частину життя, що тече у вічність [30, с. 224]. Філософський сенс життя Климент Олександрійський визначає так: всі земні пристрасті суть відбитки, відтиснуті на ніжній, податливій душі, ніби печатки чи таври, зсередини видавлені на ній духовними силами, у згладжуванні чого і полягає справа життя. Злі люди роблять спроби зафіксувати в кожній людині що-небудь із власного стану, щоб можна було цю людину, яка відреклася від них, перемогти в боротьбі і укласти в кайдани. Деяких вони перемагають Інші, вступаючи в боротьбу, самі перемагають.

Тут виступає нова тема, яка тлумачиться протягом усієї історії культури як тема «Великого Інквізитора». Климент, як і патристика в цілому, тлумачить її як «справу злих людей». Він не бачить, що в антагоністичних суспільствах йдеться не тільки про злих людей, а й про характер злого людського існування. Спосіб, яким язичництво боролося проти християнської ідеології, став одночасно у ряді випадків і її способом боротьби за цю ідеологію та відповідний спосіб життя.

Теологія перетворює сенс життя на уявлення про поступове вмирання, яке «з'їдає» життя, позбавляючи його всякого позитивного змісту як у земній, так і у небесній оболонці. Те, що людина отримує у потойбіччі, є та ж абстрактна, беззмістовна смерть, бо людині там робити нічого. Адже вона стала дуже досконалою істотою, позбавленою пристрасті, «всіх тривог світу цього», самодостатньою і не потребуючою жодних вчинків і справ.

Але що було в Початку, що визначає сенс життя і смерті? Фауст із трагедії Гете спочатку приймає відповідь, яку було взято з «Євангелія» від Іоанна: «На Початку було Слово». Потім слово осмислюється Фаустом як «справа», «вчинок». Останній є живим осередком «Феноменології духу» Гегеля і розуміється як людина, що втягнута в активне посюстороннє життя. У повсякденному світі, що є, вчинок створює життя, надає йому сенсу, який і стає сенсом життя; у світі потойбіччя вчинків немає.

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ, АБО ЖИТТЯ ПІСЛЯ ЖИТТЯ

У той час як теологічні міркування про поєднання душі і тіла в житті та після смерті лише набували логічних тонкощів і не пов'язувалися прямо з досвідним знанням, розвиток науки в XIX ст., зокрема, психології, було використано для підтримки старовинних теологічних уявлень про можливість життя після смерті. Вчений стає теологом. Людські особистості – органи чуття душі Землі.

Міфологічна обробка філософських питань психології. Всесвітньо відомий психолог Густав Теодор Фехнер (1801-1887) виклав своє теологічне вчення в публікації під назвою «Книжечка про життя після смерті» [66] . Будучи важко хворим ще в роки молодості, перебуваючи в стані тривоги між життям і смертю, Фехнер звернувся до питань, найпотаємніших для кожної людини. Але вирішував їх не лише як науковець, фізик чи психолог, а й як поет, обурюваний нестримною, майже міфологічної фантазією. У своїй космогонії Фехнер, всупереч еволюційним уявленням, виводить неорганічне з органічного, нижчі форми організмів із вищих. Протоплазма і найпростіші організми – це залишкові продукти поступового роздроблення вищих форм існування, не здатних до подальшого розвитку. Наступна ідея розкриває тенденцію до стійкості. Будь-яка система органічного плану, ізолюючись від зовнішніх впливів, прагне сталості і нерухомості, у своїй органічності розпадається на неорганічне. На цій основі формулюється принцип смерті. Будь-яка органічна система, що втратила зв'язок з космічним цілим, вмирає. Тому безсмертя можливе лише у космічному цілому, у якому відбувається відродження нового життя. Малюючи картину загробного існування душ, Фехнер вдається до психологічної аналогії. Подібно до того, як наші сприйняття не зникають зовсім, але залишаються в людському спогаді, так і душі померлих продовжують своє існування у спогадах бога. Назвавши свій світогляд Tagesansicht (ясна, як день, думка), Фехнер протиставляє його розумінню світу як механічної машини, називаючи такий світогляд Nachtansicht (похмура, як ніч, думка). У світлі першого світогляду, що під впливом Зендавести, Фехнер поетично розкриває картину потойбіччя, у який, за його словами, науковий досвід проникнути не зміг. Людина поки що проникає до нього лише у фантазії, мріях.

Фехнер робить спробу використовувати точні знання, отримані ним щодо психофізичної проблеми, для вирішення найскладніших світоглядних завдань. За висловом Ф. Паульсена, Фехнер покликаний був бути посередником між натуралістичним природничим поглядом на реальний світ і релігійним світоглядом, зцілити найбільшу недугу свого часу: усунути розкол між точним знанням і ортодоксальною вірою. У чому виявляється усунення Фехнером цього розколу в його маленькій «Книжці про життя після смерті», можна дізнатися з перших її положень. Вони представлені майже афористично як плід тривалих міркувань. Тому їх треба приймати на віру і критично не осмислювати.

Фехнер заявляє: людина живе не один раз, а три. Перший ступінь життя він визначає як безперервний сон, другий чергування сну і неспання, третій як безперервне неспання. На першому ступені, до народження, людина живе в сутінках самотності. На другий вона живе особистим життям і вступає у спілкування з іншими людьми в світі. На третьому ступені її духовність переплітається з життям духовностей інших людей для вищого життя у Всевишньому Дусі, де здійснюється можливість споглядати сутність всього минущого. Тут же розкривається божественне начало, яке, за Фехнером, закладено у душі кожної людини. Це початок розкривається перед людиною у вигляді передчуттів, віри, геніального інстинкту, але з допомогою розумного пізнання. Перехід з першого ступеня життя на другий Фехнер називає народженням. Перехід із другою на третю – смертю. При цьому, бажаючи заспокоїти читача, Фехнер вказує, що перехід з другого ступеня на третій не може бути похмурим, як і перехід з першого на другий. Під час нашого земного життя, коли людська свідомість ще тісно пов'язана з органічним тілом, людина не передчуває «блиску, гармонії та принади життя» на третьому щаблі. Часто вона готова приймати темний і вузький хід, який веде людину туди, за глухий, без виходу кут. Далі проголошується те, що багато теологічно мислячих психологів, дослідників вважали проявом високого рівня узагальнення емпіричних даних. Смерть тільки друге народження для більш вільного буття, причому душа залишає тіло, як метелик лялечку, подібно до того, як немовля при народженні покидає тіло матері.

Фехнер мислить друге народження як придбання нових шляхів пізнання та спілкування з людьми. Ці шляхи він бачить вільними від обтяження матеріальним, тілесним світом. Дані органів чуття кваліфікуються лише як поверхневе знання. Слова і жести затемнюють у світі

думки. Друге народження сприймається як таке, що звільняє думка від тілесної оболонки і здійснює безпосередній вплив духовностей друг на друга. Виникає картина фантасмагоричного сплетення одних душ у глибинах інших [66, с. 18]. Великий психолог, Фехнер водночас відкидає положення наукового мовознавства, психології мови, у яких стверджується необхідність обтяження духу матерією, думки словом. Як і Августин, Фехнер мислить спілкування людей у потойбічному світі за допомогою одухотвореної тілесності, яка не фіксується жодним науковим знанням. Відкидаючи наукове припущення про те, що спілкування духовностями взагалі мислитися не може, Фехнер, всупереч життєвому та науковому досвіду, хоче показати можливість для кожної «гідної» людини воскреснути в потойбічному світі з тілом, яке людина сама собі створить. Фехнер виходить за рамки реальних етичних протиріч, уникає психологічних витоків появи совісті та каяття. Замість пошуку їх походження в реальних вчинкових відносинах між людьми, він шукає ці моральні якості людини лише у співвідношенні цього світу та світу потойбіччя. У світлі такого розуміння морального буття людини Фехнер тлумачить смерть лише як болючий перелом і спрямовує людину від ступеня до ступеня у бік «вищого буття».

Фехнер як теолог основний аргумент, що підтверджує можливість майбутнього життя, шукає збочення морального життя в цьому світі. Характер вчинків у ньому пов'язується з визначенням долі у світі потойбіччя. Ті ж страхи перед покаранням, та радість перед нагородою, про які так багато говорили представники патристики і теологи різних напрямів. Кожен вчинок людини насправді перманентний, його завершення мислителі різних напрямів бачать у різних світах. Визнання зворотного впливу наслідків вчинків на долю людини підводить Фехнера до ідеї, що кожна людина сама створює умови свого майбутнього буття. У цьому всьому вбачається «найбільша справедливість творіння». Дивлячись по тому, як чинила людина добре чи погано, шляхетно чи низько, чи була вона діяльна чи лінива, вона знайде у світі як свою власність відповідний організм: здоровий чи хворий, сильний чи слабкий, прекрасний чи огидний. Її вільна діяльність у цьому світі визначить її датність до подальшого успіху в тому світі. Так представляє Фехнер очищення від «лушпиння» тлінного світу в «очисному вогні життя третього ступеня».

Фехнер досліджує також грудну в психології проблему несвідомого, доводить, що творчі знахідки відбуваються поза свідомими індивідуальними пошуками людини, мають потойбічне походження. Людина не знає, як народжуються його думки, звідки що-небудь спадає йому на думку, коли ним опановує туга, прагнення, тривога чи радість, яка сила спонукає його робити той чи інший вчинок, вибирати з альтернатив. У всьому цьому Фехнер бачить натхнення духовностей, прояв їх дум і справ, які, мовляв, вселяються в людину зі своїми думами та справами з зовсім інших сфер буття, ніж її власна.

Визнаючи те, що людина сама себе створює, Фехнер водночас показує, що індивід ні у своїх моральних вчинках, ні у творчому акті немає своєї волі, ініціативи, творчих накреслень. Виходячи за рамки будь-якого досвідченого дослідження, Фехнер бачить ще більший вплив потойбічних сил у неприродних станах людини у похмурій свідомості, душевних хворобах, у чому безпідставно вбачає порушення взаємодії між істотами потойбічного світу та людьми. У таких випадках людина представляється як пасивно піддається впливу із боку. У мріях цього духовидця лише здоровий і пильний дух людини впливає інші духовності, вступаючи із нею справжнє взаємодія.

Спілкування живих із мертвими для Фехнера незаперечний факт. «Досить тільки зосередити думку на якомусь покійнику і не тільки уявлення про нього, але і він сам у ту ж хвилину буде тут... Ви можете свідомо ощасливити або змучити померлого вашою думкою. Ви можете примиритися з ним або непримиренно сваритися, і це буде свідомо не лише з вашого, але й його боку» [66, с. 33]. «померлі встають на кожне свято, яке ми даємо на їхню честь. Вони витають довкола кожної статуї, яку ми їм ставимо. Вони слухають разом з нами кожну пісню, яка оспівує їхні подвиги» [66, с. 34].

Цілісна та послідовна теорія-фантазія! Всі здібності людської психіки мисляться як похідні від потойбіччя, особливо ті здібності, які вважаються позитивним надбанням людини самовизначається сутності. Творчість, вчинкове самовизначення особистості, свобода волі, пошук найвищих цінностей експропрійовані в людини. Досягнення щастя залежить від потойбіччя. Теологізована психологія Фехнера не залишає людині жодної активності. Фехнер хоче бачити його «добровільним засобом» (!) для більших зумовлених цілей. Гуманістична теза Піко делла Мірандоли про гідність людини як справжньої сутності,

що створює себе, підмінена тут духовною безпорадністю особистості, яка може визначити спосіб і швидкість своєї діяльності, але тільки не її мета. У давній психології визнавали вплив вищих сил, божества на людину, її долю. Своєрідні демони, переміщаючись від божества до людини, пов'язували людину і божество, передавали першому вказівки, що як робити у творчому процесі. Фехнер помер у той час, коли наукова психологія почала активно розробляти проблеми творчості, його мотиви та механізми, проблеми вибору у вчинку, людської волі.

Поетичний метод оволодіння предметом підбив Фехвера. Його «науковий» доказ переходу душі після смерті у світ вищих цінностей виявився безпідставною спекуляцією. Це була спроба підняти міфологічні уявлення рівня наукового становища. Архаїзм вірування заміняє новації науки.

Американський філософ і психолог-прагматист В. Джемс, викладаючи свої ідеї про релігійне переживання світу, що виходить за межі повсякденного життя, позитивно оцінює потойбічні спекуляції Г. Фехнера [19, 20, 21]. Предметом вивчення виступають «переживання ненавмисного життя, що йде за смертю». Джемс вказує на існування більш широкого світу, ніж той, про який говорять фізики або представники «філістерської» етики. У смерті він бачить підкладку позитивних цінностей. Вона виступає в різних формах, пов'язаних з вчинковими діями людини. Джемс вважає, що в цьому світі все добре завдяки відомим формам смерті – смерті надії, сили, відповідальності, страху і мук, переваг і заслуг, смерті всього того, на чому зміцнюють свою віру і з чим пов'язують свої надії язичництво, натуралізм і формалізм [21, с. 168-169]. Головну свою критику В. Джемс скеровує проти спроб раціонально підійти до проблеми смерті.

У прагматистської філософії наголос робиться на тому, що розум не осягає релігійних переживань, не підозрює про їх існування, тому що вони перекидають його цінності, навпаки, тільки релігійні переживання розширюють Всесвіт. Найтонші сторони особистого життя віруючого тісно пов'язуються з чимось більшим, що діє у Всесвіті поза ним. В. Джемс, як і Фехнер, стверджує, що люди живуть у невидимому духовному середовищі, від якого до них приходить допомога. Він пов'язує людську душу таємниче з ширшою душок, щодо якої людська душа є лише знаряддям. йдучи своїм корінням в неоплатонічну філософію, відштовхуючись від релігійних ідей Фехнера, В. Джемс водночас хоче бачити у своїй психології та філософії емпіричну основу. Прагматичний критерій істини припускає можливість існування потойбічного світу. Цей світ є у виставі, воно працює, отже, потойбічний світ реальний і він тягне до себе людину. Тоді і своє життя людина повинна відповідати її наявності. За Джемсом, люди, на жаль, живуть у світі, як собаки та кішки у бібліотеках. Вони бачать книги, чують нашу розмову, але не знаходять у цьому жодного сенсу. Сам Джемс свою «бібліотеку світу» читає своєрідно. Його філософський плюралізм дає можливість визнати релігійне бачення світу прагматично правильним.

Філософські системи Джемс вважає інтимними частинами Всесвіту, який через ці системи сама про себе думає, реагує сама на себе [21, с. 175]. І далі: філософські системи збільшують потік буття, вносять у нього свої власні риси. Джемс прямо заявляє: «Ми є внутрішніми частинами бога, а не його зовнішніми створіннями». Отже, суб'єктивне піднімається рівня об'єктивного, стає вихідним у міркуванні типова позитивістська установка, що містить у собі фідеїзм.

Стара філософська ідея: Августин, Локк, Мальбранш, Сковорода... Але за теологічною оболонкою ховається глибока проблема. Людство у своїх думках повертається до неї постійно. Про неї слід згадати ще раз у підсумковій частині книги під час обговорення питання про сенс життя... «Моністичне» вчення про «двоїстість» людської істоти. Сомнамбулізм – вікно у потойбічний світ

У висновку до «Загальної природної історії та теорії неба» (1755) І. Кант вказав на важливі проблеми вивчення природи людини: «Ніхто ще не дізнався, що таке насправді людина; про це нам не говорять наші почуття та свідомість; ще менше ми можемо знати, чим буде людина з часом». К. Дюпрель, німецький філософ-містик, оминаючи труднощі пізнання, представив ряд антропологічних істин: потойбічне життя людини не слідує за посюстороннім, а співіснує з нею. Трансцендентальні психологічні функції душі виявляються вже у тутешньому житті. Дюпрель намагається довести наявність трансцендентального суб'єкта, використовуючи по суті аристотелеву теорію про структуру душі співвідношення органів чуття та загального чуття. Це відчували ще робить душу

цілісною освітою, інакше в одній людині було б п'ять осіб відповідно до різних модальностей органів чуття.

Життя трансцендентального суб'єкта після смерті людини Дюпрель бачить таким, яким воно є під час перебування в стані сомнамбулізму. При житті земної сомнамбулічний стан він визнає анормальним, після смерті воно тлумачиться як норма. Не спираючись на якусь досвідчену основу, Дюпрель стверджує, що після смерті виявиться тільки те, що в прихованому стані знаходилося в людині під час його «земного» життя. У міфологічному ключі доводиться «передіснування душі щодо тіла» [25, с. 215].

Дюпрель висуває становище: людина занурений у земне життя не всім своїм єством. Під час земного життя самосвідомість не виходить за межі чуттєвої форми сприйняття. Трансцендентальний суб'єкт залишається прихованим за нормального стану організму. Цей суб'єкт не може знищитися внаслідок свого часткового занурення у земне життя. На цій підставі Дюпрель робить висновок про одночасність існування під час земного життя двох осіб в одній людині. Готуючи читача до легкого прийняття смерті, автор «моністичного вчення» стверджує, що у трансцендентальному світі суб'єкт перебуває вже тепер [25, з. 216]. Наводяться також висловлювання апостола Павла у тому, що «вже тут, землі, ми блукаємо в небесах» [25, з. 218]. У вищий досвід трансцендентальний суб'єкт входить у виняткових станах сомнамбулізму, екстазу, пов'язаних із зреченням чуттєвого світу. У розробці цієї теми Дюпрель звертається більше до містеріального досвіду давніх, ніж до сучасної науки. Слідом за Плутархом він стверджує, що сон – це мала містерія. Плутарх як головний дельфійський жрець спостерігав, аналізував сомнамбулічний сон віщунок. На трансцендентальне значення сомнамбулізму вказували римський поет Аврелій Пруденцій Клемент, німецький філософ І. Шеллінг. Останній стверджував, що в стані сомнамбулізму вся істота людини зосереджується в одному фокусі, в якому поєднуються минуле, сьогодення та майбутнє. Духовна істота людини звільняється після смерті від речовинної, чуттєвої оболонки, у зв'язку з чим її стан стає реальнішим, ніж теперішній. злий буде ще зліший, добрий добріший. Посмертний стан тлумачиться як безперервне ясновидіння. У вирішенні питань, що стосуються безсмертя, Дюпрель надає вирішального значення містичним одкровенням сомнамбулів. Ф. Енгельс критикував Шеллінга як містика-філософа у Христі. Дюпрель шукає обґрунтування своїх ідей, зокрема, у Шеллінга. Переконаних матеріалістів він хоче поринути у сомнамбулічний сон, щоб «почути від них самих сповідь їхніх помилок».

Не пильне життя людини, а життя його уві сні служить дверима, що вводить у метафізику, тобто у філософію, таке вихідне становище Дюпреля. Він вишукує докази того, що під час сновидіння людська душа має інші (!) здібності і перебуває в інших (!) відношеннях до Всесвіту, ніж під час неспання [25, с. 57]. Доводиться існування трансцендентального «я», наголошується, що знання особистості не вичерпує її «я». Така міркування підводить Дюпреля до створення теорії «метафізичного індивідуалізму». Емпіричну основу цієї теорії він знаходить у глибинних сновидіннях, покликаних відкрити загадку людини. Дюпрель оголошує всіх людей одночасно громадянами двох світів своєрідне сидіння на двох стільцях. Звідси виходить ідея двоїстості людської природи, драматичного роздвоєння у сновидінні нашого «я». Тому сновидіння називається «драматиком». Йому приписується і трансцендентальний захід часу [25, с. 71], тобто визначається суб'єктивно. Звідси виводяться його зміни у сновидіннях. Дюпрель посилається на розповіді про курців опіуму, які проводять у сновидіннях час у 10, 30, 60 років, навіть переступають межі людського життя. Звичайно, зміна міри часу у спогадах спостерігається у вмираючих. потопаючі у своїй виставі за дві хвилини відновлюють все життя з усіма її подробицями. Звідси робиться неправомірний висновок у тому, що у внутрішньому світі нашого «я» існує інший захід часу і його трансцендентальна. Об'єктивний перебіг часу оголошується неможливим або таким, що має всі вектори відразу, і всі часи стискаються в одну мить. Цікавий випадок стався з героєм роману У. Чен'еня «Подорож захід» Сунь Укуном. Він здійснює швидкий політ з долоні Будди до східних стовпів і повертається назад, але Будда показав йому, що він, цар мавп, увесь час залишався у нього на долонях, тобто просторові та тимчасові уявлення виявляються ілюзорними, подібно до того, як у снах відбувається концентрація події.

Сомнамбулізму як посиленому сну приписується внутрішнє пробудження, активізація прихованих психічних можливостей [25]. Ясновидіння, «інстинктивне самолікування»

пояснюються Дюпрелем двома сомнамбулічними здібностями. Виходячи з того, що в сновидінні символічно відтворюються стани тіла.

Дюпрель намагається показати, що сомнамбули можуть визначати чужі хвороби (яснобачення) споглядаючи внутрішні органи іншої особи. Здатність бачити чужий організм Дюпрель також пояснює «трансцендентальною функцією» і говорить у зв'язку з цим про інстинкт лікування у ясновидців.

З давніх-давен особлива увага приділялася незвичайним випадкам функціонування пам'яті, зокрема у вмираючих. У старості, за Платоном та Аристотелем, оновлюються спогади дитячих років. І. Кант дуже жваво згадував юнацькі роки. Один селянин з Ростока в лихоманковому маренні почав вимовляти грецькою мовою випадково почуті ним 60 років тому початкові слова з «Євангелія від Іоанна». Гете розповідає, що від старого, що знаходився при смерті, він несподівано почув грецькі вислови: в ранній молодості ця людина повинна була для залучення до занять грецькою мовою одного високопоставленого юнака заучувати напам'ять уривки з творів древніх письменників. Він не розумів слів, механічно завчених ним, протягом п'ятдесяти років жодного разу їх не згадував [25, с. 312]. Посилення пам'яті спостерігається також у потопаючих.

Загострення пам'яті в критичних ситуаціях життя є функцією необхідного відновлення цього життєвого шляху. Розкутість пам'яті пояснюється новою домінантою. Реактивність на повсякденні події призводила до розірваності, моментності життєвого шляху. Тепер він так збирається воєдино, в одну цілісність і представляє ланки, які були витіснені повсякденністю. Тоді все стає значним, як було воно, зокрема, значущим у пору молодості. Адже все те, що накладається на життєвий шлях, його вузлові моменти, має вчинковий сенс придбання, становлення, але згодом ця значимість згасає під тиском нових актуальностей. Звичайно, все забувається. Перед смертю вибірковість немає сенсу, бо смерть є завершення життєвого шляху. Зна1тимості стає еквіпотенційними. Вони поступово відновлюють всі події життя. цю скупченість спогадів Дюпрель фантастично пояснює дієвістю трансцендентального «я» [25, с. 313], що відтворює всі події в собі відразу, поміщаючи «я» поза емпіричним часом.

У завершальному акті життя все має стати на своє місце, вирішитися, заспокоїтися так, щоб зникли конфлікти, проблеми, знищилася цим мотивація до життя як способу породження та вирішення проблем. Ця бажана розв'язка дає самозаспокоєння перед смертю, відкриває їй «зелене світло» - піти без мук та жалю. Життя стає безглуздим, і людина йде назавжди, ви п о л н і в своє призначення.

За Дюпрелем, трансцендентальна свідомість не пасивна, не байдуже відбиває світ. У критичний час у пам'яті людини воскресає і чуттєва оцінка уявлень. Спогад вчинків супроводжується колишніми обертонами совісті [25, с. 31 1]. Дюпрель вказує, що забування по суті немає, воно є лише перехід емпіричної сфери в трансцендентальну. Остання поновлює все на своїй основі, коли дозрівають відповідні мотиви. Французький психолог Т. Рібо у дослідженні «Хвороби пам'яті» дає великий емпіричний матеріал з цього питання, проте ретельно уникає будь-яких трансцендентальних тлумачень.

Зміною чуттєвої свідомості трансцендентальним намагаються обґрунтувати те, що нерідко у психічно хворих, що вмирають, зникають симптоми їх хвороби. Про це свідчили вчені та письменники Гіппократ, Плутарху Ціцерон, Гален, Авіценна та ін. До героя роману М. Сервантеса Дон-Кіхоту незадовго до смерті, на подив оточуючих, повернувся розум. Про швидку його смерть вони уклали головним чином тому, що він відразу перетворився з божевільного на розсудливого [25, с. 177]. Фізіолог К. Бурдах (1776-1847) зазначив: «...До людей, які були протягом багатьох років меланхоліками, божевільними та шаленими, в останні години життя повертається повна свідомість, розумність висновків, що можна вважати загальним правилом. Повне розсудливість настає також у день смерті» [25, с. 178].

Німецький вчений Олександр фон Гумбольдт, який був при смерті герцога Карла Августа, назвав силу і неземну ясність його духу за надзвичайної слабкості його тіла (!) «страшним явищем». Під кінець життя з'являються думки, на які людина раніше не була здатна.

Містично орієнтовані мислителі використовують літературні джерела, надаючи їм значення науково доведених чинників. Згадуються випадки передчуття смерті. вмираючий Гектор передбачає близькість смерті Ахіллу, вмираючий Патрокл – Гектору. Сократ у

в'язниці, засуджений до смерті, говорить у захисній промові про дар пророцтва у вмираючих, передбачає суддям пагубні для держави наслідки несправедливого вироку.

Діяльність вищих трансцендентальних функцій душі містики (старі та нові) пов'язують із повним ослабленням тілесного життя, що спостерігається під час вмирання. При цьому вони намагаються довести, що смерть не є знищення людської істоти, але звільнення трансцендентального суб'єкта від зв'язків органічного тіла. Тому смерть тлумачиться не як відокремлення душі від тіла, але як вилучення з обох їх есенції. Звідси прямий шлях до визнання безсмертя душі. Цицерон сказав: «Чим ближче смерть, тим божественніша душа». Дюпрель повторив: «На виявлення під час вмирання трансцендентальних функцій, якісно відмінних від функцій, зумовлених тілом, треба дивитися не як на останній спалах тілесного життя, але як на натяк на наше майбутнє життя, його попередження».

Так створюється неаргументоване підтасовування фактів: посилення пам'яті в станах сомнамбулізму та вмирання свідчить, мовляв, про посилення після смерті індивідуальності, бо пам'ять є її найважливішою здатністю. І3 відповідно до містичної логіки Дюпрель називає земне життя «карикатурою на життя». Він вважає факт існування трансцендентальних здібностей у сомнамбулів, а також у тих, хто вмирає, цілком достатнім для «перетворення» (!) уявлення про смерть.

Містицизм йде дуже далеко, коли стверджує, що його тлумачення смерті дозволяє ліквідувати корінь усіх соціальних хвороб, пов'язаних із соціалізмом, соціалістичними та матеріалістичними вченнями, несумісними з вченням про безсмертя. З іншого боку, містицизм сподівається через його зізнання підірвати соціалізм психологічно, зсередини. Сам Дюпрель висловлює надію, що покірність року, що посилюється в людини, любов до ближнього приведуть до зростання інтересу до вчення про безсмертя.

Містики вважають, що матеріалізм має посилювати страх смерті, що він пропонує людині перспективу лише могильного горбка над ним, «над нашими коханими людьми». Цей погляд називається «жахливим», а прогрес культури людства – «насмішкою». Говорячи про те, що віра в безсмертя не скасовує земного песимізму, а розчиняє його в трансцендентальному оптимізмі, при цьому забувають, що навіть стародавній матеріалізм Епікура та інших філософів звільняв людину від страху смерті і бачив у цьому своє головне завдання.

Іноді у суспільстві спалахує інтерес до ясновидіння. Це було характерно і для середини XX ст. Виникали ідеї біологічного радіозв'язку, знаходили факти бачення пальцями, телекінез та інше в одязі сучасної науки. Було виявлено велику зацікавленість явищ парапсихології - як і в країні, і там. Об'єктивно це була спроба вказати науці на нову, не звичайну проблематику, здійснити наукове тлумачення «загадкових» психічних та інших явищ.

Постулат містицизму: безсмертя – факт, що доводиться досвідченим, науковим способом

Прихильники містицизму широко використовують архаїчні вірування народів, фольклорні матеріали, щоб довести безсмертя душі (французький психолог-містик Г. Дюрвіль та ін.). Народ не може помилятися. Аргумент також дуже архаїчний. Ним широко користувався свого часу Цицерон. Йдеться не просто про об'єктивність доказу, а про бажання довести саме цей постулат. Від вірувань стародавніх єгиптян до шотландських переказів все виявляється достатнім аргументом. Але хіба народ не змінює своїх вірувань протягом століть? Хіба він не реагує чуйно на досягнення науки, не конденсує їх своєрідно у своїх світоглядних уявленнях? Привабливість фольклорних вірувань пов'язана насамперед із їх «поетичними достоїнствами», як це говорив видатний дослідник і збирач казок А. М. Афанасьєв. Спіритуалісти тлумачать народні оповіді у відповідній термінології, модернізують їх, чим роблять привабливими для публіки.

Дюрвіль проробив спіритичні досліди, щоб довести можливість безсмертя, але при цьому сам вийшов за межі досвідченого знання. Фізичне безсмертя, хоч би як його пов'язували з існуванням астрального тіла (двійника), будь-коли стане предметом досвіду. Такий сенс трансцендентального. Проте спіритуалісти хочуть уявити незаперечність факту роздвоєння людського тіла; вони намагаються довести, ніби двоїстість людини свідчить про те, що сила незалежна від матерії, що людська індивідуальність складається з матеріального тіла та нематеріальної душі. Ідучи в трансцендентальну сферу, незалежну від досвіду, Дюрвіль хоче довести в один і той же час «досвідченим науковим шляхом»,

що привид вільно діє поза тілом, що душа, що керує ним, може і повинна пережити тілесну смерть. Якщо це вірно, розмірковує Дюрвіль, то безсмертя є фактом, який можна довести науковим чином. «А якщо 'це не вірно?» спитає читач.

Численним спробам містичного по суті доказу можливості життя після смерті протиставили наукові підходи до вирішення цих питань. тут перш за все було звернено увагу на випадки тривалого (летаргічного) сну, що наближається за зовнішніми показниками смерті. Реанімовані люди розповідали про свої «посмертні видіння», стани. Їхнє повернення до життя свідчило про те, що справжня смерть не настала. Був лише максимально наближений до смерті стан. Справжній кордон, що відокремлює життя від смерті, ще не перейдено.

Наука все ближче підходить до висновку, що ніякі «надприродні» явища в людській психіці не можуть дати наукового доказу існування того ширшого, піднесеного і тривалішого життя, якого ніби прагне людина і яку мали на увазі під безсмертям. Усі «відомості» про життя після смерті створено із фрагментів земних спогадів.

Проблема життя та смерті людини у вітчизняній філософії

З історичним розвитком людської індивідуальності ставала очевидною безрезультатність повторення загальних фраз про кохання, що підкріплюються чи не підкріплюються ритуальними діями. Наявність нескінченного числа єресей вказувало на незаперечний факт, що світогляд, навіть маючи загальну об'єктивну основу, має бути індивідуалізованим, що воно формується в кожній людині відповідно до її особистісної неповторності. Це було однією з найважливіших причин появи філософії історія людської культури. Здійснюючи поєднання знань про світ у цілісну картину, філософія водночас у своїх окремих творах репрезентує неповторне вираження людських відносин до світу, природи, суспільства. Релігійне світогляд не сприймає особливого бачення світу, заломленого через своєрідність кожного людського буття. Теологи намагаються проникнути в самі глибини існування, минаючи оригінальність відображення, залишаючи осторонь ідею, що така якість його є єдиною умовою розуміння загального, абсолютного.

Д. Мережковський, Н. Бердяєв, Л. Шестов, С. Франк та інші мислителі оновлення релігії здійснювали на основі філософії, оновлення філософії на релігійних засадах. Вони вказували, що релігія дедалі більше перетворюється на архаїчне світогляд.

Мережковський, уловлюючи історичну культурну тенденцію, визнає, що бог помер у людстві, але водночас стверджує, що не помер у окремій людині, бо кожен відчуває потребу вирішення релігійних питань. Ця потреба, на думку Мережковського, властива людині так само, як і всі природні потреби. Релігійне почуття він розглядає таку високу «метафізичну межу фізичного почуття самозбереження», властивого тільки людині, яка усвідомлює необхідність смерті. Однак у потребі жити і після смерті Мережковський бачить початок релігії і розцінює у зв'язку з цим людину як релігійну тварину.

Любов, смерть найважливіші феномени життя Мережковський перетворює на основу релігії. Він тлумачить любов як реальне і водночас трансцендентальне утвердження індивідуального буття. У пошуках сенсу життя Мережковський вказує на необхідність утверджувати у коханні вічне буття особистості. Трагізм людського існування він бачить у тому, що зі смертю, яка знищує особистість, знищується і кохання «єдиний можливий для людини сенс життя». Кохання може бути зрозуміле як сенс життя, але саме тому, що воно так само минуще, як і саме життя. «Трансцендентальне» у коханні, але як необхідність безсмертя роду.

За допомогою нерелігійних форм суспільної свідомості, за твердженням Мережковського, не можна вирішити питання про сенс життя. Серед цих форм піддаються нищівній критиці мистецтво та наука. Недоторканою залишається лише релігія, яка не поглиблює реальної безвиході «світового зла» [35, с. 6]. Краса відкидається тому, що вона перемагається потворністю смерті. Творчість визнається живою доти, доки символи її мають релігійний зміст «глибший, ніж естетичний».

Мережковський визнає, що у світовому еволюційному процесі наука пізнає лише (!) вічність матерії, руху, скороминущість будь-якого окремого життя, будь-якої індивідуальності, що особистість мислиться як минуще явище безособової неминущої сили, що безсмертно все, але безсмертя всього смерть всіх . Проте твердження те, що наука, як і мистецтво, не дозволяє проблеми суперечливості любові і смерті, лише стверджує безвихідь, непереможність світового зла, по крайнього заходу, викликає подив.

Хіба в теоріях еволюційного процесу все особисте приноситься в жертву безособовому, все живе мертвому, все любляче, що стверджує ненависному, що заперечує життя? Хіба в цьому межа наукового споглядання та причина розпачу? У так зрозумілому науковому думці особистість представляється Мережковським лише тимчасової формою вічного небуття. Ставши на антисцієнтистську позицію, Мережковський кваліфікує науковий підхід до особистості як «блукання явищем, міхуром», який вискочив сьогодні на поверхню невідомої стихії, а завтра лусне. І він не коче погодитися з таким «безглуздо-ганебним» та «жахливим науковим поглядом» на життя, смерть, любов. Порушуючи питання про «трансцендентальне значення краси», Мережковський, звичайно, не може намалювати картину вічного індивідуального життя, кохання, краси. Оскар Уайльд у романі «Портрет Доріана Грея» показав у фантастичній формі, що може ховатися за незмінністю краси живої людини. Нехай незмінним буде зображення! Людина жива повинна осягнути мудрість минущої краси і краси минущого.

Мережковський не бачить великого натурального зв'язку між родом, сім'єю, індивідом. Відкинувши у визнанні смертності окремої особистості сенс її існування, він втратив можливість побачити сенс роду, сім'ї тощо. буд. Сім'я, рід, у яких триває життя як таке, за Мережковським, не рятують положення. Якщо смерть знищує сенс мого життя, каже він, то вона знищить і сенс життя дітей, онуків та правнуків. Не приймається – також становище, що з сенсом загального життя смерть немає влади, що смертність людини заповнюється безсмертям людства, що людини перетворюють на засіб, людство на мету. Пріоритет громадськості Мережковський тлумачить як «первісний тваринний інстинкт», що створює громадськість у мурах та інших комах.

Оголошуючи помилковими всі нерелігійні вирішення питань життя, любові, смерті в науці, мистецтві, роді, громадськості, які нібито представляють світ як нісенітницю, а життя як невиліковне зло, Мережковський пов'язує всі ці форми людської свідомості саме з ідеєю минущого. Але бачить у ньому лише межу людського існування. Залишається одна надія оновлена релігія, де вбачається єдина можливість порятунку «особисте безсмертя». Саме в цьому Мережковський бачить характерний мотив релігії над об'єднанні людей (у бозі), а сподіваючись на безсмертя.

На противагу відкинутим ним підходам до тлумачення ставлення любові і смерті до життя Мережковський намагається стверджувати, що «глибока релігійна воля і найвища релігійна свідомість вимагають і стверджують не тільки ідеальну можливість, але й реальність. і мост (виділено В. Р.) абсолютної урочистості Вселюдської Особи над смертю, як єдиний вихід зі світової антиномії життя і смерті» [35, с. 19]. Якщо закон смерті непереможний, а єдина реальність реального небуття, то все ніщо.

Релігійні філософи не сприймають ідею минущого як суто наукову та безвихідну для «порятунку» людини і людства. Вони побачили у цій ідеї лише «механічно-науковий» мотив, відкинули її загальнокультурне значення. А тим часом ідея перехідного, яка вказує на найважливіший сенс людського життя, надає їй справжню цінність, вказує також на смертність людини. З урахуванням цієї ідеї можна побачити його справжню гідність. За Гегелем, «все, що народжене, гідне загибелі». Істина, краса, добро можливі лише щодо минущого.

С. Л. Франк, подібно до Мережковського, передбачає відродження релігії, пробудження релігійного почуття не як швидкоминущу і поверхневу моду, а як глибокий поворот в умонастрої сучасного йому суспільства. Франк пов'язує цей поворот із крухом» (!) соціалістичного світогляду, що йде на зміну релігійній вірі з її «неземними втіхами та надіями» [67, с. 376]. Франк намагається довести, що еволюціонування господарських, соціальних форм життя за допомогою земних засобів компромісу та пристосування не усуває споконвічних лих, недосконалостей земного людського буття. Франк заявляє, що без релігії утворюється порожнє місце в людській душі, що старі питання про мету, сенс життя, гармонію незбагненні в межах емпіричного існування, але постають з «невід'ємною силою». Повертаються ідеї філософії Канта про обмеження розуму, почесне місце пропонується в е р е.

На відміну від Мережковського, С. Л. Франк проголошує тісний та дивний союз релігії та науки. Визнаючи великі досягнення науки, її значну роль у культурному розвитку людства, Франк пропонує використовувати все це з метою «справжнього відродження релігії». Хоча ці форми людської діяльності та свідомості він визнає зовсім різними, вони

разом пов'язуються з пошуками «деякої істини», і тому Франк хоче узгодити між собою їхні висновки, щоб вони не вступали у взаємну суперечність, бо розбрат між ними нестерпний. Франк навіть стверджує, що релігія може йти далі, ніж наука, і творити сміливіше. Для союзу релігії та науки пропонується ліквідувати в науці натуралістичну та механістичну (тобто матеріалістичну) світогляд, натомість їх здійснити «справжнє зближення між наукою та релігією» [67, с. 381]. Історія людської культури показує дві важливі позиції у основних питаннях життя і смерті: наука досліджує посюсторонній світ, релігія створює образи потойбіччя. Ці дві форми ідеології існують у різних, несумісних площинах. Обґрунтовувати релігію, здійснюючи її союз із наукою, отже, перетворити науку на дисципліну, що вирішує теологічні проблеми.

Розділ III.
МУДРІСТЬ ЖИТТЯ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЮ СМЕРТІ

Людство здавна цікавилося двома тісно пов'язаними питаннями: що являє собою реальне життя людини з усіма її пристрастями, надіями, поразками та перемогами і життя «тойбічне», якщо припустити думку про її існування. Науку цікавить тільки життя посюстороннє, єдино можливе, у зв'язку з цим пропонуються заходи щодо його поліпшення. Релігія основну турботу спрямовує життя «тойбічне» як досконалу, ідилічну, позбавлену якихось важких колізій, бо земних пристрастей там не буде.

Звідки береться уявлення про характер потойбіччя? Чому вперто створюються такі уявлення? Причина, мабуть, та сама, що у створенні різноманітних соціальних утопій, які виникали вже у стародавньому світі. Людина шукає життя, позбавлене непосильних страждань, несправедливості, від передчасної, часто насильницької, смерті. Доказ того, що потойбічне життя можливе, бачили у випадках повернення людини до життя після клінічної смерті, у його розповідях про «потойбічні бачення».

Такі «потойбічні бачення», якою б оболонці вони виступали (міфологічної чи наукової), мають свої витоки, таємницю свого походження у характері життєвого «земного» шляху людини. Подібно до того, як у звичайних сновидіннях вирішуються за певними законами протиріччя «неспаного» життя, так і у видіннях людей, які перебувають у стані клінічної смерті, йдеться не про характер прилучення до абсолютного світу, але про можливе «використання» протиріччя реально прожитого життя для « створення» уявлень про «життя після смерті» або, за модним виразом, «життя після життя».

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТІ: РОЗПОВІДАЮТЬ РЕАНІМОВАНІ

Чи можливе психічне життя після смерті? так порушується питання й у другій половині XX ст. При цьому використовуються свідчення тих людей, які пережили клінічну смерть, були реанімовані, розповіли про свої переживання, видіння у стані цієї смерті. Розповіді пережили клінічну смерть, як і людей, які відчули вже зовсім близько її наближення, мають подібні риси в сюжетності, предметності, подій .

У цій книзі сумарно і критично викладено факти із статей Д. Гоулмена «На порозі таємниці» (Лит. газ. 1978. 31 травня), В. Неговського «Явному всупереч» (там же), М. Ніліна «Спогад про... бажане» (там же) та інших за темою «життя після смерті (життя)», дослідженої Р. Моуді, К. Ісісом, Е. Харалдсоном, А. Тойнбі та А. Кестлером, Т. Лірі, Е. Кюблер- Рос та ін.

Наукове тлумачення видінь може клінічної смерті передусім має своїм предметом матеріальний субстрат психічного. Як ідеальне психічне виступає атрибутом субстанції матерії. особливим чином організована матерія має якість внутрішнього самовідображення, яке утворює суб'єктивність «внутрішній світ» людини, живої істоти взагалі.

Людський мозок найскладніша освіта з відомих у Всесвіті має пов'язані між собою різні рівні самовідображення. У стані нормальної життєвої активності вони мають певну субординацію. Так, перцепція підпорядковується апперцепції як менш організоване сприйняття організованішому, усвідомленому, що включає в себе більшу кількість елементів образу відображення.

У стані клінічної смерті, поки що мозок, тіло людини загалом мають певну структурну безпеку, але поступово її втрачають, можна гіпотетично, з анамнезу осіб, які пережили клінічну смерть, уявити зрушення у психіці людини, які характеризують завершення життя.

Приблизно як у творчої діяльності людини здійснюється певна структурна завершеність психічного через усвідомлення творчого продукту (наприклад, естетичне є формою такому завершеності) , і у психіці вмираючого відбувається компенсаторне відтворення цілісності життєвого шляху. Це трапляється також у ситуаціях, коли людина відчуває, усвідомлює велику загрозу для свого життя. У трагічній ситуації незавершеності включаються механізми психічного (ситуативного, розумового характеру), які у ідеальному плані здійснюють цю завершеність. Якщо гострі порушення життєвих функцій наступають несподівано, швидко, такі механізми, мабуть, можуть здійснювати компенсаторну роль стані вже клінічної смерті з урахуванням збережених функцій мозку. Ось чому перша велика група виникаючих образів у стані клінічної смерті людини має своїм змістом весь її життєвий шлях. Це цілком закономірно, бо кожної миті життя людина здійснює свою активність усім своїм життєвим змістом. Тому людина діє цілісно: підсумовує минуле, здійснює прогнозуючі дії. Це загальний закон життєвого шляху, він діє доти, доки існують залишки життєвих потенцій у вмираючому. Це відновлення всього життєвого шляху покликане у світогляд, заспокоїти людину, зробити катарсичний (очищаючий) ефект, хоча б при цьому свідомість перебувала в стані маловивченого «інобуття». Очевидно, під час клінічної смерті продовжують так чи інакше діяти самі закони психічного світу, які характерні й у нормального життєвого стану. Оскільки розпад життєвих функцій продовжується, має місце розпад цілісності психічного, виникають хаотично побудовані образи близьких людей, чогось ґрунтовно забутого.

Втрата близьких усвідомлюється у передсмертному стані як найбільш трагічне, бо це втрата найістотніших зв'язків зі світом. Згадка давно забутого стимулюється особливим, передсмертним, станом, коли напружуються сили для відтворення всього життєвого бути, значного та незначного у ньому. Так було у випадку, описаному французьким психологом Т. Рібо. Жінка в стані непритомності відтворювала довгі релігійні тексти чужою їй мовою, які дона дуже давно, в молодості, чула від свого господаря-священика. Не лише передсмертний, а й кожен хворобливий стан має психологічну тенденцію до такого відтворення минулого досвіду.

У літературі описано значну кількість випадків, коли пацієнти, повернуті до життя після стану клінічної смерті, докладно викладали події, які послідували за нею. У стані повного фізичного виснаження зберігається сприйняття слів лікаря, який засвідчив смерть, неприємний шум у вухах, дзвін, дзижчання. Одна хвора в стані клінічної смерті чула, а потім відтворила розмову «лікаря», який зізнався знайомим, що «вбив» її. Відтворюється картина польоту самого «померлого» через довгий темний тунель з великою швидкістю, далі відбувається відокремлення душі від власного тіла (ремінісценція релігійних образів), спостереження себе ніби з боку, потім спостереження обстановки, людей, які були поряд у момент клінічної смерті. Говорять про відчуття тіла, не схожого на те, що було за життя. Це інше тіло як би слугує «новим» вмістилищем душі. Тіні померлих родичів, друзів, близьких оточують душу померлого, допомагають їй освоїтися в новому для неї стані. З'являється світлоносна істота, з якою душа входить у контакт. Під впливом цієї істоти розгортається панорама життя з окремими епізодами. Відновлюється життєвий шлях. З'являється почуття виконаності, завершеності, здійсненості життя. Проте далі виникає відчуття, що ще все завершено, здійснено з життєвих планів, призначень. «Умерший» повертається в земне тіло і до життя.

До матеріалів, зібраних реаніматологами, примикають спостереження за процесом вмирання вчених, письменників та інших. З корифеїв вітчизняної культури цим питанням цікавилися Г. С. Сковорода, Л. М. Толстой, Ф. М. Достоєвський, І. П. Павлов. Вони залишили матеріали спостережень, які потребують ще належного тлумачення.

Клініцисти зазначають, що розповіді про посмертні переживання здійснюються важко. У перехідному стані між життям і смертю організм ще зберігає здатність сприйняття деяких вражень світу, даючи їм особливе вираження в образах, подібно до того, як у сновидіннях відбувається своєрідна переробка сприйнятого наяву. У таких випадках мова повинна йти не про смерть як про незворотний стан, а про залишки життєвих функцій.

Був відзначений також феномен «двійника»: душа ніби відокремлюється від тіла, і з'являється інше тіло, уявлення, характерні для міфології Стародавнього Єгипту та інших стародавніх держав. Відзначено також стан миру та спокою. Ті, хто повернувся до життя, відзначають відчуття тепла, чогось приємного, полегшення в самопочутті. Ці останні

феномени виникають після того, як організм втратив здатність до спрощення і виснаження, виснажив свої останні сили, припиняє боротьбу з хворобою, у зв'язку з чим настає розслабленості, яка за контрастом з тяжкістю опору дає самопочуття полегшення. Існує також свідомість у редукованих формах, що дозволяють людині співвідноситися з іншими людьми або відволікатися від них, усвідомлювати свій стан у словах «я помер». Є також дані про слухові галюцинації різкий звук, шум гірського потоку, стукіт, завивання вітру. Іноді реанімовані розповідають про «величну, невимовно прекрасну музику», дзвін і ін.

Переживання стрімкого польоту через темний простір виявляється у образах тунелю, труби, колодязя, шахти, печери, димоходу, алеї, «отвори», нарешті прірви. Нагадаємо, що Я. Беме говорив про «безодню» буття. Думка про неї розвивав і Г. С. Сковорода «безодню прірву вловлює», додаючи при цьому ідею про душу як прірву.

Психічне містить у собі єдність кінцевого і нескінченного (безодню). У повсякденному свідомості це суперечливе єдність не переживається глибоко. У передсмертному стані людина втрачає зв'язок із кінцевими долучається до «субстанціальності» буття, яке в безмежності своїх можливостей виступає саме як «безодня». У цьому раціональний зміст формули «філософствувати значить вмирати». Вона свідчить про зв'язок минущого і неминущого, розчинення психічного, суб'єкта у його субстанціальних основах.

Феномен «зустріч з іншими» нагадує «царство тіней», де можлива зустріч із близькими. Давно забуті близькі в образах можуть перебувати у стані ширяння. Це також своєрідна компенсація розірвання зв'язків із людьми, втрата цих зв'язків, отже, і людей. Виникають образи давно забутих людей (яскравий феномен опору абсолютної їхньої втрати). Навіть образи далеких людей грають певну роль відновлення життєвого шляху, його передсмертної консолідації. Йдеться про компенсаторні резерви мозкової діяльності. Підбір образів для такої консолідації минулого має багато детермінацій, що пояснюються індивідуальними особливостями людей. Можливо, тут проявляються відкриті Фрейдом закономірності формування образів у сфері сновидінь. Психічне суб'єктивне та мозкові явища у стані клінічної смерті повинні розглядатися у їхній єдності.

Клінічну смерть визначають термінальним періодом, протягом якого зберігаються функціональні можливості мозку. Цей період триває від кількох секунд до півгодини і навіть більше. Є припущення, що свідомість згасає до клінічної смерті, а з'являється вже після відновлення функцій серця і дихання.

Поняття смерті має бути визначене з урахуванням усіх рівнів життя організму (людини). Про припинення діяльності мозку свідчить відсутність навіть найслабшої електричної його активності. Це видно з показань енцефалографа. Говорять також про смерть «соціального атома», коли природно зникають зв'язки із померлими людьми, або це відбувається на основі прижиттєвого розриву таких зв'язків. тут слід говорити про гетерохронну втрату функцій, аналогічно принципу гетерохронності у виникненні та взаємодії функцій психічних, встановленому Б. Г. Ананьєвим.

Деякі реаніматологи містично тлумачать посмертні видіння, проводять аналогію зі станом екстазу, в якому виявляється роздільне існування душі і тіла умова, за якої свідомість набуває повної ясності. З'являється великий діапазон переживань, що включає страх, екзальтацію, ейфорію, а також паніку. Наукове тлумачення феномену екстазу пов'язує ясність духу з використанням останніх резервів організму, що не має жодного відношення до залишення душею тіла. Коли здатність до резистентності, що потребує великої енергії, залишає організм, свідомість стає чіткою, зрозумілою. Це широко зазначено у практиці медицини, у психологічних спостереженнях тощо.

Іноді проводять паралелі між чином видінь у стані клінічної смерті та міфологічними, релігійними уявленнями, дитячими малюнками тощо. (ідея досконалого тіла, досяжного після воскресіння, виступає у релігійних навчаннях, як це можна було бачити у творах Тертуліана та ін), виникає в уявленні «померлого» як хмарна, туманна примара, потік енергії. «Астральне» тіло має форму то круглу, то витягнуту, іноді з кінцівками, що намічаються. У зв'язку з тим, що тут найбільш живучими, міцними виявляються ранні враження (як результат дитячих форм діяльності), у «свідомості» піднімаються стереотипи, гештальти минулих років, зокрема образи головоногих і т.д.

«Світловий ефект», що виникає спочатку у вигляді крапки, перетворюється на яскраву пляму, стає одухотвореною світлоносною істотою без контурів людського тіла. Це сяйво переживається як втілення кохання та тепла. Коли Фауст звернувся до потойбічним

«матерям» (ноуменальному світу) і побачив Олену, вона спочатку виступила перед ним як сяючий потік, що викликав у Фауста реакцію екстатичного характеру. Він вигукнув: «Який у мене потік сяйва ринув!» Реанімовані віруючі бачать у сяйві «образ Ісуса», ніби чують його слова: «я світло світу».

За спостереженнями деяких закордонних клініцистів, реанімовані говорять про якусь духовну істоту, яка відродилася після смерті тіла.

Картини прожитого життя виникають в уяві вмираючого з певною закономірністю. Це повні моменти значення. У кожному з них зосереджене все життя в її минулому, теперішньому та майбутньому. тут може бути тимчасова послідовність, але її може і не бути. У будь-якому випадку прожите у цих баченнях має тенденцію до досягнення цілісності, завершеності. Після повернення зі стану клінічної смерті багато епізодів з життя набувають значущості. У психіатрії цей феномен відомий під назвою «нового досвіду». Його викликали експериментально, пропускаючи струм через введені в мозок електроди.

У «посмертних» уявленнях виникає також наочна межа між станом клінічної смерті та земним життям. Це образи сірого туману, власне вододілу, огорожі, зачинених дверей. Потім переживається політ через похмурий простір. вмираючий сідає в човен, а на тому березі його зустрічають душі рідних і близьких. Залишкові здібності відчуттів (особливо слухових) викликають образи, пов'язані з операційною, і два плани уявлень аглютинують між собою.

Однак у стані клінічної смерті перехід на той берег не здійснюється. Човен відштовхується від нього, повертається до цього берега. потім слідує «пробудження» від клінічної смерті. Аналіз таких «сновидних» станів (уявлення у стані клінічної смерті нерідко відносять до розряду снів та сновидінь) може бути здійснено на базі життєвого досвіду людини. Ключ до цієї розшифровки в образах, що формувалися в реальному індивідуальному житті людини, і, мабуть, в образах, які були передані у спадок. За твердженням ряду вчених, що належать до різних напрямків у психології, психічне успадковується людиною (див. Т. Рібо. «Спадкування психічних властивостей» [51], К. Г. Юнг праці про «архетипи колективного несвідомого» [81] та ін.). Повернені до життя у своїх оповіданнях начебто відтворюють певні архетипні уявлення. Вони несуть у собі риси реального способу життя, культури, у яких перебував ще за життя «померлий».

Вплив «архетипних уявлень» на «посмертні образи» може мати кілька сторін. Можна припустити, що ці уявлення, сформовані в далеку епоху протягом тривалого часу, мають більшу стійкість і передаються у спадок, воскрешаючи архаїчні способи відбиття світу. Ця архаїка уявлень впливає образи, пов'язані з сучасним світом. Вона є основою культурних, релігійних уявлень, які, будучи побудованими на архетипах колективного несвідомого, формують остаточно «посмертні образи» реанімованих. Спроби пояснити їх «бачення» дією лікарських препаратів, які викликають галюцинаторний ефект, самі вимагають пояснення по суті щодо змісту цих образів, які є трансформаціями уявлень індивідуального, а також архаїчного колективного досвіду. Хоча такий анестезуючий засіб здатний викликати переживання повної відокремленості суб'єктивно-психічного від тіла, проте тут слід мати на увазі, що індивідуальний досвід людини спрямований на вироблення узгодження між образами суб'єктивного та тілесними діями. У цьому бачимо. центральний пункт, логічний осередок психічного та духовного формування. Засоби фармакології руйнують цей, вироблений в індивідуальному житті людини зв'язок, створюють «посмертні» уявлення про незалежне від тіла існування душі.

Однак ці психологічні закономірності не розкривають філософської постановки питання про принциповий зв'язок душі і тіла, мають своїм предметом лише дії за погодженням внутрішнього та зовнішнього досвіду, їх зворотного зв'язку. «Посмертні» образи, що виникли у людей, які отримали і не отримали ці препарати, в основному подібні. У будь-якому випадку виявляється велика кількість закономірностей нормальної, пильної уяви. Фрейд та його прихильники, висуваючи вчення про компенсаторну функцію уяви, зокрема у створенні ідеалу, говорять про «світлоносну істоту» як про проекцію поетизованого образу батька. К. Юнг відносить це до колективного несвідомого, його архетипних уявлень.

З «посмертними видіннями» подібні реакції людини, яка перебуває у стані сенсорної ізоляції. Вчені моделюють випадки, що наближаються характером до перехідного стану між життям і смертю. При цьому спостерігаються підвищена яскравість відчуттів, химерні

спогади. Аналогічне явище (трансформація окремих епізодів життєвого шляху) спостерігається у в'язнів, які перебувають у одиночних камерах. У моряків, які пережили аварію корабля і в результаті ізольованих від великого світу, виникають міражі, нерідко з силуетом «світлоносної істоти». Після таких видінь з'являється схильність змінювати життєві установки, характер і т. д. У тих, хто пережив клінічну смерть, змінюється система цінностей. У свідченнях «воскреслих» було відзначено також «демонічний» мотив, який уособлює стихію руйнації, трансформовані образи з творів Дж. Байрона, М. Ю. Лермонтова - Демон, Арбенін та інших.

Слід зазначити спробу комплексного підходу до проблеми «життя-смерті», зроблену А. Тойнбі та А. Кестлером у книзі «Життя після смерті» (Лондон, 1977). У цій спільній праці фізиків, парапсихологів, біологів, теологів, медиків, культурологів найдавніші уявлення набули нового сенсу.

Більшість цієї колективної праці присвячена есхатологічним поглядам на останні дні людства та світу. Аналізуються давньовавилонські легенди про гине Всесвіт, про настання світового хаосу. А. Тойнбі вважає, що занепокоєння людини щодо своєї посмертної долі було основою виникнення релігійних уявлень та відповідних ритуалів. Людині важко примиритися з думкою, що настане її повне зникнення, і він створює у фантазії образи свого майбутнього життя в дусі релігійних уявлень і ідей. Зіставлення даних етнографічних, клінічних, вікової психології та інших наук саме собою може бути плідним, проте у разі, якщо від початку дослідження чітко визначити методологічну позицію. У згаданій книзі Тойнбі та Кестлера ця позиція має містичний відтінок. Він виявляється у підборі фактів та їх тлумаченні. Недалеко пішли від цієї тенденції деякі реаніматологи, хоча намагаються дотримуватись досвідчених клінічних даних.

У творі Платона «Держава» солдатів Ер було смертельно поранено. Однак він «воскрес», і його спогади напрочуд схожі на бачення реанімованих. Вища твори, повідомляє Платон, повернуло Ера в посюсторонній світ, щоб він розповів людям про видноє в потойбічному царстві [46, с. 447-454]. Ця історія з Ером тлумачиться як залучення людини до абсолютного знання. У позачасовому та позапросторовому баченні, згідно з міфологічними уявленнями, ті, хто пішов з життя, набувають всезнання, в якому пов'язуються минуле, сучасне і майбутнє. Деякі клініцисти стверджують, що «воскреслі» відчували втрату цього всезнання, абсолютного знання, ніби щось стерло цю мудрість всезнання, щоб завадити використати її в світовому світі. Намагаються знайти підтримку в Раджа-йозі, що пропонує злиття зі світовою свідомістю ще за життя, організовують своєрідну перекличку ідей (давніх та нових) с. метою виправдати їх.

Містично орієнтовані клініцисти звернули увагу також на паралелі між тибетською «Книгою мертвих» (VII ст.) та даними спостережень над реанімованими. У «Книзі мертвих» узагальнено великий досвід, що стосується процесу вмирання. Людина має бути підготовлена до смерті. Йому треба зберегти свою духовність, зустріти смерть із гідністю, з усвідомленням неминучості втрати тіла. Цьому сприяє посвяченість у таємниці поетапного згасання життя вмирання. тут розроблено також тему «кочує душі» в іншому бутті. Тибетська «Книга мертвих» дає опис пізніших, ніж у спостереженнях реаніматологів, стадій «воскресіння». Тибетські мудреці спостерігали випадки пожвавлення, описували свої «трансцендентальні» стани ще за життя екстаз, натхнення, ентузіазм, коли настає велике прозріння, нарешті, перетворення.

Науковий підхід призводить до висновку, що бачення «померлих» та релігійно налаштованих людей «обтяжені» земною предметністю, перетвореною на основі модифікацій життєвого шляху, його минулого та майбутнього. Були спроби тлумачити образи «бачень» алегорично. При цьому виходили з того, що сказати про потойбіччя можна лише словами, які позначають цей світ. Тому образи цього світу повинні мати «трасцендентальну» функцію, тобто здатність вказувати на якості світу потойбіччя. Наукова психологія показує, що проникнення в загадки буття стає можливим у стані сильного духовного зосередження, а не тільки в ситуаціях, що загрожують життю. У зв'язку з цим психологи говорять про «космічну свідомість», «вселенське почуття» тощо, які сприяють проходженню складного шляху філософської освіти, «феноменології духу», досягненню вищих рівнів прозріння тощо.

Існує практика вживання наркотиків як кошти задля досягнення особливих, «трансцендентальних» станів. Виходять з того, що наркотики паралізують розумову

діяльність, відкривають людині шляхи в таємничі сфери душі, допомагають створити особливий піднесений стан. Є спроби створити «релігію ЛСД». Також використовується і секс потяг, стан, включений у «психоделический ефект». ЛСД прирівнюється за впливом на людину до йоги. У зв'язку з цим питання можуть бути такі: в чому зміст і змістовна сторона цих станів? Чи є вони результатом творчих здобутків? Чи розкривають індивідуальний характер пізнання, неповторність бачення світу? Чи акумулюють енергію пройденого пізнавального шляху?

У містичному тлумаченні посмертних видінь іноді намагаються не протиставляти науку та релігію. Аналізують екстази, бачення, одкровення, галюцинації, осяяння, духовні фантоми у релігійному, а й у природничо ключі. Особлива увага звертається на вивчення екстраординарного стану людського тіла, безпосереднього сприйняття активності внутрішніх органів, їх будови, що нібито має відкривати доступ до внутрішньої сутності Всесвіту. Мудрість суфіїв, тантристи бачать у тому, що вони розуміли людське тіло як вираз всього універсуму. У цьому оминають те що, що грецька, римська, ренесансна психології включали співвідношення мікрокосмосу і макрокосмосу у теорії, позбавлені містичних основ.

На основі дослідів із сенсорної, депривації (із значним обмеженням чуттєвих подразників), у переживанні сновидних станів намагаються показати, що вдалося відкрити «таємниці буття», недоступні аналітичному, мисленню, що розчленовує: чудо створення планети земля, різноманітні системи життя на інших планетах, споглядання органів свого тіла, клітинних структур, роботи мозку, серця та ін. Говорять про доступність у цьому стані квантового рівня життя, можливості сходження до її архаїчних форм (Д. Ліллі, 1972).

Відбивати психічно стан внутрішніх органів свого тіла у їх нормі архаїчні властивості організму. у наших тварин предків внутрішні органи, можливо будова тіла в цілому, були доступні сприйняттю, подібно до того як у стані хвороби ми відчуваємо окремі органи, пов'язані з осередком захворювання. Але повне відчуття чи усвідомлення внутрішньої структури організму, тим паче на клітинному рівні, призвело до неможливості доцільних актів. Свідомість втратила б свою інтегративну функцію під вагою багатьох вогнищ. Коли людина починає розмірковувати над актом своєї ходьби, вона перестає нормально ходити. Так звані малі перцепції (Лейбніц) підпорядковуються провідним (аперцепція), прямо не включаються до інтеграційних схем свідомості, хоча перебувають на положенні субдомінантних структур (А. А. Ухтомський). Свідомість тільки тому й ймовірно, що ці субдомінантні подразники передають йому свою енергію. Таким чином, свідомість долає тілесну усвідомленість на рівні її малих перцепцій і тому може здійснювати глобальну орієнтацію у світі, передавши: функції органічного плану несвідомим структурам поведінки, пов'язаним, зокрема, з автономною нервовою системою.

Якщо «посмертні видіння» «потойбіччя» можуть так чи інакше досягатися ще за життя людини в станах особливої піднесеності (екзальтації і т. д.), вони позбавляються своєї потойбічності; їх предмет містить характер розкриття реального, посюстороннього світу.

ОРТОБІОЗ: СТАРІННЯ І ПРОДОВЖЕННЯ ЖИТТЯ

В даний час вчені продовжують роботу над проблемою, яка цікавить людей протягом усієї їхньої історії, збільшення тривалості життя людини. Вирішити це завдання неможливо без урахування характеру всього індивідуального життя, його якісно певних етапів, включаючи ранній юнацький вік і навіть раннє дитинство. тут насамперед звертають увагу на необхідність зниження рівня смертності у молодших віках. На афоризм Леонардо да Вінчі «добре прожите життя довге життя» І. І. Мечников відповів своїм оригінальним вченням про ортобіоз.

Хоча вчені наголошують на необхідності пошуків медичних засобів для продовження життя, але, взяті окремо від інших факторів, чи не виявляються ці засоби малоефективними? Ще нерідко обираються якісь ланки, функції, ділянки у живому тілі, абсолютизуються у тому рятівному значенні. Так було, наприклад, з ідеєю про роль сполучної тканини. Старіє не орган, а людина в його тілесному, психічному та духовному аспектах, старіє не в старості, а протягом усього життя, починаючи з дитинства. тут спосіб життя людини повинен враховуватися у всьому різноманітті засобів, що збільшують її тривалість. На цей спосіб життя ще в давнину звертали увагу філософи. Епікурейці, скептики, гедоністи, ідеалісти, вульгарні матеріалісти та багатьма іншими філософами всі

вони так чи інакше пропонували той чи інший спосіб життя, який часто дає саму назву філософії. Спосіб життя (з метою його продовження) є домінантою, якій підпорядковуються всі інші, саме допоміжні засоби.

ПРОГРАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАРІННЯ.
ЗБІЛЬШЕННЯ ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ.
ТЕОРІЇ, ЕКСПЕРИМЕНТИ

Першочерговим завданням у науковому підході до продовження життя тепер вважають підвищення якості життя, потім дослідження засобів, що його продовжують. Обстеження похилих людей є лише частиною заходів, спрямованих на вирішення проблеми старіння; воно починається з народження: жити означає вмирати.

Питання тривалості життя, старіння та смерті вивчаються у взаємозв'язку. Біогеронтологія виступає так наука про довголіття, а не лише про старіння та смерть. Існує дві протилежні теорії старіння. Відповідно до першої, функціонування живих організмів потенційно але зовсім. Старіння та хвороби є не результатом внутрішніх обмежень розвитку організму, а обумовлені «генами старості» [68]. Згідно з другою теорією, організм за своєю природою має межу життєвих процесів. Старіння відбувається внаслідок внутрішніх обмежень їх функціонування або через спонтанні молекулярні розпади, характерні для граничного рівня накопичення ентропії у всіх складних біологічних системах. Кожен благополучний вид, розвинувши достатній рівень молекулярно-організаційної стабільності, забезпечує виживання на основі пристосування до середовища, розвиває власний «процес старіння» не шляхом накопичення відповідних генів, а підсумовуванням пошкоджень власних функцій. Благополучний вид має ушкодження припустимо низького рівня, виробляє додаткові генетичні та метаболічні реакції, спрямовані на подальше зниження цих ушкоджень. Такою є гіпотеза «генів, які забезпечують довголіття». У зв'язку з другою теорією було запропоновано називати геронтологію наукою не про старіння, а про життя з погляду її межі. Друга позиція має поки що менше поширення у вченому світі [68] .

У ході еволюції виробилися природні межі тривалості життя для різних видів живих істот: кілька годин для низки комах, 2-3 роки, для мишей і щурів, 80-90 років для людини. Терміни життя та настання старості спадково закріплені. Тому пошуки засобів продовження життя людей мають напрямок медико-соціальний, традиційний, пов'язаний з вивченням факторів, що вкорочують життя. Інше, біологічне, напрям пов'язані з пошуками коштів на більшого штучного відтискання видових термінів наступу старості і за межі існуючих кордонів. Віддалення видових термінів настання старості подовжує не старечий, а зрілий період життя, якому властива найбільша працездатність.

Видова тривалість життя та можливості його збільшення насамперед пов'язані з молекулярно-генетичним рівнем. Попередження старості та смерті спрямовується на віки, що передують старості: фізіологічні функції людей похилого віку наближаються до рівня зрілості. Експерименти на тваринах дають обнадійливі результати. Контрольні тварини жили в нормі 18 місяців, піддослідні на 10 місяців довше. Життя комах вже вдалося продовжити на 30-40%. Досягнуто дворазове збільшення життя у дослідах на метеликах. Академік М. П. Дубінін вважає за можливе виділити мутаційні раси комах зі збільшеною тривалістю життя. Було висунуто припущення, що різноманіття видових термінів життя - від години до сотень років результат еволюційного відбору на основі тих самих внутрішньоклітинних морфологічних утворень і органічних сполук [68].

У дорослих самок бджіл-галікт тривалість життя дорівнює року. Вона зростає до 4 років, якщо самка не зустрінеться із самцем. У вулику, позбавленому матки, у робочої бджоли відбуваються морфологічні та функціональні перебудови, що збільшує її життя у кілька разів. Середньоазіатський кровососний кліщ, що в нормальних умовах живе 1-2 міс., за відсутності можливості напитися крові живе до 8 років. У природі має місце навіть багаторазове збільшення тривалості життя в умовах середовища, що потребують перебудови з метою виживання виду [68].

За М. П. Дубінін, старіння у людей настає приблизно з 30-річного віку, коли з'являються порушення в роботі генетичного механізму. Виникає комплексна дисгармонія, пов'язана з порушенням регуляторних механізмів у генетичному апараті, з появою соматичних мутацій, з порушенням роботи репараційних систем. Для виду важливий репродуктивний

період, коли організм виробляє потомство, вигодовує та виховує його. Після цього батьківський організм біологічно не потрібен. А стадне життя уможливлює збереження, у стаді окремих особин, які в ізоляції від спільноти неминуче загинули б. За Дубінін, людина частково випадає з цієї закономірності, бо у світі людей діють соціальні чинники. За підсумками природного добору в людини став діяти механізм генетичного апарату поза періоду виробництва потомства.

ТЕОРІЇ ЮНОГО СТАРІННЯ.
НОВІ «ЕТЮДИ ОПТИМІЗМУ; СМЕРТЬ НАПОВНЮЄ ЖИТТЯ СМИСЛОМ.
ПЕРЕОЦІНКИ ЦІННОСТЕЙ НА ОРТОБІОТИЧНОМУ ЖИТТЄВОМУ ШЛЯХУ

У науковій та науково-популярній літературі можна зустріти яскраву картину старіння організму людини. Після досягнення 30 років клітини та клітинні структури людини руйнуються, здатність організму до самовідновлення падає, ймовірність смерті кожні вісім років подвоюється. У процесі старіння тисячі клітин щодня виходять з ладу, системи організму людини починають працювати дедалі гірше. Кровоносні судини, сухожилля та сполучна тканина втрачають еластичність. Кровообіг уповільнюється, що впливає на артеріальний тиск, почуття рівноваги, гостроту мислення. Нирки, печінка, органи травлення дегенерують, людина стає дедалі вразливішою для хвороб. Рухові нерви перестають з колишньою швидкістю передавати імпульси, і реакції все помітніше запізнюються. М'язи втрачають силу та пружність. Кістки стають крихкими. У скелеті відбуваються зміни: хребці зближуються, спина згинається, грудна клітка стає запалою, шкіра зморшкуватою, в'ялою, на ній з'являються темні цятки. Волосся сивіє, стає сухим і рідким. Зуби випадають, від цього нижня частина обличчя ніби усихає і ніс нависає над підборіддям.

Зір та слух починають погіршуватися з 12 років. Кришталик очі жовтіє, перестає пропускати блакитний, фіолетовий, зелений кольори, так що на старість малюнки в синіх і зелених тонах здаються однотонними, нудно-сірими. Кришталик втрачає пружність та здатність до фокусування. Чоловік перестає чути звуки високої частоти. Дотик, смак втрачають тонкість.

Протягом усього життя, щодня, відмирають клітини мозку, які не відновлюються. Між 20 і 90 роками людина втрачає 30 % із 8-10 млрд клітин мозку. Нейрони в мозку новонародженого можна уподібнити молодим саджанцям, які до 25-річного віку досягають повного розквіту, створюючи дивовижну мережу з найтонших ниток, що зв'язують мільйони нервових клітин. З роками вид нейронів змінюється на гірше [68, с. 11].

Відзначаються також психологічні «втрати» у вікових змінах, при цьому вибирають односторонні психологічні показники. стверджують, що в результаті фізіологічного старіння, загалом біологічного, настає розумове старіння. Хоча багато письменників і художників плідно працюють у літньому віці, а в деяких професіях досвід цінується вище, ніж швидкість реакції, все ж таки вказується, що математики, фізики (а люди інших професій?) створюють найбільш значні роботи до 35 років. Альберт Ейнштейн, наприклад, опублікував свою «Спеціальну теорію відносності» у 26 років, а до 30 років став найзнаменитішим фізиком у світі. Після 33 років він уже не створив робіт такої великої наукової цінності як раніше. Щоправда, за визнанням самого вченого, ідеї все ще продовжували його осяяти, але математичне «чуття», мабуть, почало змінювати. Зазвичай за опублікуванням тієї чи іншої роботи він поспішав внести поправки, але це означало, що його математичні викладки були неповними. Таке зменшення ефективності знаходять й у інших видах інтелектуально; чи наукової діяльності. Деякі генетики стверджують, що вчені досягають вершин творчої активності приблизно у віці 33 років.

У літературі публікують дані про втрату «психологічної гнучкості та здатності до адаптації» (до 30 років), чим бачать вірну ознаку досягнення зрілого віку (?). Зникає бажання експериментувати у житті. Любов до нового, незвіданого змінюється прагненням стійкості і надійності [68, с.11]. Зрештою, у старінні бачать зміну, поступове згасання нормальних процесів, що з великою ймовірністю спричиняє хвороби і як їх наслідок смерть. У світлі такого підбору фактів старість визначають як прогресуючу хворобу. Звичайно, порушують питання про зупинення перебігу цієї хвороби, вироблення імунітету до неї, про відновлення юнацького оптимуму здоров'я [68, с.12]. враховуючи криву досягнень науки, передбачають, що «дуже скоро тривалість нашого життя збільшиться на 20-40%, що ми

стоїмо на порозі нової ери, коли медицина перетворить людину homo sapiens на homo longeus – наддовгожителя, що на життя доведеться подивитися зовсім іншими очима» [68, с. 14].

Якщо біологічний захід сонця людського індивіда починається так рано і все життя виявляється прогресуючим вмиранням, якщо життя інтелектуальне досягає максимуму в 33 роки, то загалом становище людини виглядає досить похмуро. Чи не біологізовано життя людини в намальованій картині старіння? Життєвий шлях цього, особливо у феноменологічному освітленні, зовсім не зрозумілий або навмисне не береться до уваги.

Вже в психології А. Адлера було звернено увагу на принцип компенсації, який діє не лише на рівні фізіологічному, а й на психологічному. Можна говорити про соціальні шляхи компенсації тілесних вад людини. Однак подолання біологічних недоліків пов'язується не тільки з компенсацією, яку заперечувати загалом не можна. Психічне, духовне розвиток, формування, становлення людини як індивіда, індивідуальності, особистості триває протягом усього життя. Це стосується як відчуттів, і «вищих психічних функцій».

Тенденційний підбір фактів старіння людини, починаючи з раннього віку, може бути названий, на противагу «етюдам оптимізму» І. І. Мечникова, «етюдами песимізму». Тілесне та пов'язане з нею психічне життя людини стають прокляттям. Йому залишається лише, перейнявшись безвихіддю, спостерігати своє власне вмирання. Прокляття існування, яке постає як вмирання (відмирання частина за частиною), дає привід до роздумів компенсаторної властивості - шукати кращу форму життя, але вже з того боку матеріального, предметного світу. Світська психологія життєвого шляху людини, навпаки, виконана оптимізму, показує прогресуючий загалом, з урахуванням гетерохронності функцій, психічного і духовного становлення.

Проблема психічного, духовного розвитку людини виступає за межі біологічних проблем. Воно обумовлюється взаємодією факторів спадковості, середовища біогенного, абіогенного, соціального, педагогічного,. власної практичної діяльності. французький психолог Т. Рібо представив індивідуальну історію розвитку уяви. Воно у дитинстві починається у чуттєвій стихії, у юнацькому віці відбувається переплетення чуттєвих та логічних структур, у віці зрілості людина йде у «прозу життя», відмовляється від юнацьких фантазійних мрій, і логіка життя починає панувати у фантазії людини. У зрілому віці, на відміну від дитячого, людина вже не йде шляхом творчості, що нічим не стримується. Однак у інших психічних структурах людини у з законом гетерохронності не припиняється процес новоутворень. Люди нерідко перед самою смертю намагалися творити, підбиваючи підсумок свого життя, виявляючи загальнолюдську мудрість, яка передається тим, що залишилися живими.

ПРОДОВЖЕННЯ ПЕРІОДУ ПОВНОЦІННОЇ СУСПІЛЬНО КОРИСНОМУ ЖИТТЮ ЗАМІСТЬ ПРИМАНОГО БЕЗСМЕРТЯ ЯК ПАНАЦЕЇ ВІД ВСІХ ЖИТТЯНИХ ПОРАДИ

Розмірковуючи та працюючи над питаннями продовження життя, вчені нерідко запитують: «Чи варто продовжувати людині життя до 150 років?» [31, с. 189]. Чи не препарована історія показує досить похмуру картину його поведінки. Якщо смерть наповнює життя змістом (жити означає вмирати), то чи змінить свідомість відсутності смерті докорінно людську психіку? Якщо на обіцянці безсмертя, як на наріжному камені, ґрунтується релігія, то як вплине досягнуте безсмертя на віру людини в творця, існування релігійних інститутів, особисту етику і поведінку? [31, с. 193].

У ймовірній картині світогляду 150-річної людини у зв'язку зі значним подовженням життя людей, не кажучи вже про досягнення безсмертя, буде переглянуто систему цінностей.

Виникли психологічні теорії, згідно з якими прагнення слави людей творчої праці, бунтарів, політичних діячів мотивується дискомфортом, що супроводжує усвідомлення неминучості власної смерті. Тому людина йде шляхом інтенсифікації життя у творчому діянні з метою залишити по собі праці, призначені іншим людям. Якщо ж кінець життя буде відсунутий надовго в майбутнє, людина ніколи не візьметься за творчу справу.

У представлених теоріях творчості торкнеться живого нерва його мотивації. Однак у них не звернено уваги на те, що кожне завершення твору своєрідно прожитий цикл життя на основі створення творчого продукту. Щойно цей цикл завершується, виникає

необхідність нового задуму: бо створення твору вирішило всіх завдань життя. Більше того, сформульовані нові проблеми, і таким чином творчість виявляється перманентним процесом, що закінчується разом із життям індивіда. Передбачуваний вакуум пристрастей та творчих мотивацій у зв'язку зі збільшенням тривалості життя виявляється уявним. Ліквідація творчого пориву неможлива у разі, водночас він виступає великим життєвим поривом.

На питання про релігійні аспекти світогляду людини, яка може прожити 150 років, можна зустріти резонну відповідь, що лише пошук безсмертя як реакція на стислість життя змушує людину звертатися до релігії, яка обіцяє продовження життя за труною. тут прийнято до уваги лише одне коріння релігії у межах її своєрідних мотивів – пошук безсмертя. Це є мотив буття. Але є мотиви пізнавальні, моральні, естетичні та інші. Виростаючи на якомусь із них, релігія поширює його на світогляд особистості в цілому: як виник світ, у тому числі і людина, як їй слід жити, на що він може сподіватися? На відміну від конкретних наук, філософії, релігія пропонує картину сенсу людського життя в доступних, наочних уособленнях, сповнених життєвого драматизму.

Однією із психологічних основ релігійних вірувань є диво. У нього пропонується вірити, бо міркуванням сенс існування не досягається. «Вірю, тому що недоступне пізнанню», повторював К. Тертуліан. Світ невимовний. Але й ті надсвітові сили, які створюють світ, також є невимовними іпостасі трійці, їхній зв'язок та багато іншого. Релігійний екстаз призводить до одкровення, дива та завершується перетворенням людини. Глибинний сенс цього стану зараження вірою в «життя після смерті», Автори теорій про зникнення мотивів релігійної віри у зв'язку з Довголіттям можуть звернутися до біблійних текстів, де їх віруючі герої проживають по кілька сотень років.

Продовження життя до 150 років не може мати тіньової сторони – її знецінення. Багато людей, приречені на коротке життя, витрачають його на те, щоб, не усвідомлюючи цього, поневолити свою свідомість «метушкою суєт», для них не існує вищих цінностей пізнання, переживання буття.

Аргументи проти робіт, спрямованих на продовження людського життя, зводилися до того, що ці роботи можуть принести більше шкоди, ніж користі, як дослідження спрямованої зміни статі дітей можуть призвести до порушення статевої рівноваги, що зберігається у природі. Тому навряд чи потрібно прагнути підтримки юності людей якомога довше. Резервів пристосовуваності природи людини чи суспільства не вистачить, щоб захистити нас від власних дурниць та від куцого кругозору [31, с. 194]. Порушують питання не просто про продовження життя. Мета суспільства бачать у тому, щоб створити умови для продовження періоду повноцінної суспільно-корисного життя. Із забезпеченням здоров'я людей похилого віку будуть знижені витрати на соціальне страхування та пенсії.

Висловлюються побоювання, що старіння суспільства серйозно вплине на політику. Переважатиме тенденція повернення «старого доброго часу». Орієнтуючись на молодь, іноді забувають мудрість старців, до якої веде тривалий шлях людського життя. Питання про те, що таке мудрість, заслуговує на окремий розгляд.

У вченому світі переважає думка, що повноцінне, довге життя позитивно позначиться на психіці людини. Маючи добрий «дар часу», він зможе будувати значні плани. Отримане у розпорядження людини додатковий час дозволить йому вдосконалювати свою особистість, висловлюючи універсальну обдарованість та різні здібності, поки ця особистість не уподібниться у своєму титанізмі богам. Людство стоїть на порозі небаченого і нечуваного розквіту всіх людських здібностей, що принесе йому дар не одну, а багато життів [31, с. 201]. А довге повне юнацької енергії життя людина зможе змінити кілька професій, вивчити найрізноманітніші науки, досягти майстерності у всіх мистецтвах, дізнатися та полюбити безліч людей. Можна буде витратити багато років на навчання, щоб стати найбільшим фахівцем, якому під силу вирішення найскладніших наукових та практичних проблем, зокрема, здійснення тривалих космічних подорожей для дослідження віддалених куточків Всесвіту [31, с. 201], пізнання таємних куточків психіки - предмета найбільш дивовижного та інтригуючого з усього того, що протистоїть пізнавальним здібностям людини.

Якщо людство з самого початку своїх роздумів про можливості продовження періоду повноцінного суспільно корисного життя поставить межі знання цього предмета у зв'язку з різноманітними мотивами (страх перед знеціненням життя тощо), то сама відмова від цих

мотивів знецінить життя, яке є. Йдеться, мабуть, не може йти про безсмертя людської індивідуальності самої по собі, що несумісно з принципом розвитку і життя, що включає смерть як свою необхідну рису.

СМЕРТЬ ЯК ПРИРОДНИЙ ЗАВЕРШЕННЯ ЖИТТЯ

Неповагу до минущого є «наша несправедливість до смерті», зауважив М. Метерлінк у своїй книзі під лаконічною назвою «Смерть». Тільки одну смерть треба питати про життя, а не якесь невідоме майбутнє, коли нас уже не буде. Вона наш власний кінець, і все відбувається у проміжок між нею та нами [36, с. 5]. У всьому людському житті і у всьому нашому Всесвіті Метерлінк бачить лише одну значну подію смерть. Водночас ідея смерті, будучи найпостійнішою і неминучою з наших ідей, залишається все ще слабо розробленою. Метерлінк вказує, що не страх смерті жахає людину, але життя. Він з упевненістю говорить про той день, коли наука повстане проти цієї помилки, буде дерзати і діяти впевнено, коли життя спокійно піде у свій час зі свідомістю, що прийшов її кінець, як вона спокійно йде щовечора з усвідомленням виконаної роботи. Смерть визнається у майбутньому такою ж благотворною, як і сон [36, с. 17]. Вона спускається до нас, щоб перемістити життя або змінити його форму. Метерлінк резонно зауважив: «Перш ніж звернутися до невідомого потойбічного, вичерпаємо до дна всі можливості земного невідомого» [36, с. 98]. У зв'язку з цим він пропонує розглядати смерть як форму життя, якого ми ще не розуміємо; дивитися на неї так само, як на народження, і тоді радісне очікування, що вітає останнє, супроводжуватиме думку людини, коли вона схиляється над сходами могили. Метерлінк відкидає релігійне вирішення питання про життя та смерть. Наука, вирішуючи це питання, не може одразу довести його до кінця. Але, можливо, в цьому й спочиває щастя людини: «У всякому разі, я не побажав би навіть своєму лютому ворогові, якби його думка в тисячу разів вища і в тисячу разів могутня моя, щоб він був навіки засуджений жити в світі, основну таємницю якого він збагнув і в якому він починає щось розуміти »[36, с. 163]. Ця думка варіація висловлювання Лессінга: «...нехай бог залишає собі своє абсолютне знання, а людині дасть лише святе йому прагнення...» життя і смерть – вічна тема людства в міфології, релігії, філософії, науці, мистецтві, праві. Вона піднімається в абстрактну філософську височінь, опускається рівня початкової легенди. Але є такі легенди, які вбирають у собі багатовікову мудрість людства, хоча стосуються однієї людини, її життя та смерті.

Вмираючий Авіценна довірив своєму улюбленому учневі власне воскресіння, яке той мав здійснити за всіма «канонами медичної науки», які включають особливо таємні зілля великого вчителя. Авіценна помер. Учень послідовно почав застосовувати сорок різновидів зілля, заповіданих учителем, і з великим трепетом спостерігав, як поступово оживає великий учений та мислитель. Залишалася остання, сорокова склянка, вміст якої мав завершити воскресіння великого вчителя. Учень так розхвилювався, що в нього затремтіли руки. Остання чудодійна судина випала з рук і розбилася...

ДІАЛОГ: МРІЇ ПРО ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ

Його учасники:

Інтроверт – невиліковно хворий, філософ. Екстраверт – психотерапевт, емпірик.

Місце для відпочинку в саду на високому березі річки. Весняний полудень. Входить Інтроверт' худорлява людина 45 років з поглядом надзвичайної внутрішньої зосередженості, інтелектуального смутку. Сідає на лаву. У серпанку ближче до горизонту дедалі більше розчиняються обриси далеких предметів. Там небо зливається із землею. Той, хто увійшов, уважно вдивляється в цю невизначеність, ніби намагається розчинитися в ній. Зникають гудіння бджіл, монотонний шум прилеглих вулиць, голоси дітей, що грають.

У альтанку входить Екстраверт, 54 років, з повним сяючим обличчям, що свідчить про здоров'я, життєвий успіх, впевненість у вчинках. Сідає на перила альтанки. У погляді того, хто увійшов, інтерес до навколишнього світу. Проводжає очима людей, що йдуть, прислухається до їхньої говірки. Насолоджується пахощами квітів, вловлює музику, що доноситься з відкритих вікон. Кидає погляд на людину, яка сидить у альтанці. На обличчі з'являється учасливість. Обидва чимось схвильовані.

Е. Дивовижний краєвид! Бувають ліричні, грандіозні, таємничі, як у Рюїсдаля. Але цей створює хвилюючий неповторний настрій.

І. (після невеликої паузи). Можливо, тому, що не захаращений нав'язливими строкатими деталями, що подрібнюють сприйняття, дозволяє погляду прямо спрямувати в безмежність.

Е. Вдивіться в окремі деталі, події, явища у цій панорамі. тут своєрідна гра людського сприйняття з навколишнім світом. Предметні цілісності створюються, зникають, як у калейдоскопі. Щось схоже на психологічну розважальну картинку зображення на одному малюнку двох людських профілів і глека, старої та молодої жінки та ін.

І. Нескінченні простори схожі на бездонність людської душі. Хто проникливіше сприймає далечінь, той глибше осягає потаємне людської натури. Дві безмежності найтонше сплетені між собою, визначають один одного.

Е. Без окремих численних предметів нескінченність втрачає всякий сенс. І окремий предмет невичерпний, навіть загадковий. Без дерев немає лісу. Дерева різні. У кожному їх криється безліч предметів. Умільці можуть зробити з одного поліна ложку, келих, скриньку, матрьошок.

І. Коли багато чого несподівано усуваєш від себе, залишаєшся віч-на-віч із самим собою, раптом помічаєш, що ти живеш, існуєш. Коли потім повертаєшся до різноманітного предметного світу, бачиш єдиний олюднений зміст його невичерпного багатства. Окремий, кінцевий предмет загадковий, тому, що пов'язаний з нескінченністю, вміщує весь світ, постає «малим світом». Особливо це стосується людини. Сама собою нескінченність порожня, сам собою кінцевий предмет безглуздий (пауза).

Поетичний початок філософствування! Цей двунаправлений шлях «від себе» і «до себе» основа мудрості життя і смерті. Коли наближаєшся до кордону, що розділяє їх, оцінюєш усе, що досяг, чого не встиг зробити. Далі. думки про найсерйозніше. Кожен будує для себе філософію життєвого шляху, який завершується смертю, щоб на основі цієї філософії поводитися гідно людини. Що робити тому, хто знає, що невиліковно, смертельно хворий? Всі люди смертні, гостра хвороба швидше наближає фатальну годину, коли кожна людина залишається зі своїми потаємними питаннями наодинці. Абстрактні, навіть логічно чіткі міркування мало допомагають.

Усі люди смертні. Сократ – людина. Сократ смертний.

Ця людина виробляла філософію, яка допомогла їй у найсерйознішій справі. Дрібну чи глибоку, всі люди створюють її собі як життєву установку.

Е. Але хіба абстрактна стихія філософії допомагає у найсерйознішій справі? Хіба медицина, лікар не повинні прийти в цьому випадку на допомогу? Хіба лікар не зобов'язаний зробити все можливе, щоб створити хворому психологічний комфорт, підвищити його життєвий настрій, мобілізувати захисні сили організму на боротьбу з хворобою? Ми ще мало знаємо ці сили. Вони стосуються як тілесної природи людини, так й його психіки.

І. Це питання не тільки медицини, воно призводить до проблем людинознавства, про які говорять все наполегливіше в наш час. Ця дисципліна має бути наповнена значним філософським, психологічним пафосом. Ось старіння одна із проблем, що хвилюють сучасне суспільство. Людина будує особливу стратегію поведінки, все більш гостро переживаючи остаточну життєву розв'язку, що включає невиконання життєвих планів. Великою мірою це стосується творчих особистостей, протиріччя між задумами та можливістю їх реалізації. Існує і загальна трагедійна ситуація творчості, що має основу у протиріччі між творчістю та здатністю адекватно об'єктивувати задум. Можна говорити і про природне згасання творчих можливостей старіючої людини, її інтуїції, фантазії, мислення, натхнення загалом. Виникає жаль про незворотні втрати, жалість до себе. Людина перетворює ідеальну схему завершення власних життєвих проектів, пов'язуючи їх з успіхами дітей, онуків, нащадків.

Оскільки в старості зазвичай падає творча продуктивність, знижується масштабність, оригінальність задумів, людина створює для себе безпосередню ситуацію спілкування. Вона стає формою діяльності, у якій продуктом виявляється не речовий предмет, а участь одного в іншому жива безпосередня опора буття. Відомі інші протиріччя старості: потреба повчати і страждання від опору інших цьому повчанню, втрата можливості створювати, відчувати нове, сприймати думки іншої людини як відмінні, інші думки і зростаюча потреба, щоб думки, висловлені старою людиною, знаходили повне розуміння в інших.

Зі зниженням здатності переноситися у внутрішній світ іншої людини загострюється увага до «неуважності» інших (зокрема, тих, хто молодший) до страждань старості. Вони оголошуються черствими, сухими, безсердечними, аморальними. Засмічуються зв'язки зі світом на основі протиріччя між очікуваннями від світу та реальною винагородою з його боку. Світ переживається як той, що залишається у великому боргу перед старістю. Усі ці та інші протиріччя, конфлікти створюють психологічний клімат старості. Почуття життя стає все більш загостреним. Ця якість посилює тілесні дисгармонії, про які так докладно, проникливо говорив І. І. Мечников.

Е. Відмирання психічних функцій перестає бути причиною духовних дисгармоній. Навпаки, духовне життя може впливати позитивно чи негативно на психічні функції з урахуванням компенсації тощо.

І. Ознакою вмирання індивіда на старості є передусім вичерпаність його можливостей побачити обнадійливі перспективи, нові цінності життя, світу. У цьому можливе джерело появи песимізму старості. Згасають установки на діяльність, згасають психічні функції. З'являються мрії про припинення власного життя, але їм протистоїть загострений мотив самозбереження, звичка жити, її інертність. Звідси зусилля щодо недопущення корінних змін, за якими можуть бути непередбачені небезпеки, підвищене почуття самозбереження як заощадження стереотипу життя і страх смерті його руйнування. Виникає новий конфлікт зі світом, який шукає новизну, оригінальність. Мудрість старості є мудрістю зведення нового до старого. Молодість не бачить у цьому мудрості, не хоче отримувати поради, рекомендації. Старість може бути знедоленою саме у тій сфері, на яку вона найбільше покладається, у спілкуванні з іншими.

Старість сприймає нове як ілюзію нового, якщо це справжня старість, навчена досвідом. Але серце, що ослабло в довгих життєвих конфліктах, вже не витримує змін психічних, духовних. Опір змінам породжує загострене очікування фатальних подій. Старість не хвороба, а дисгармонія зі світом, пов'язана із внутрішніми дисгармоніями людської природи. Так формується ситуація смерті на старості.

Е. Я підходжу до старечого в'янення, яке завершується смертю, з інших позицій. Зниження духовності людини є результатом зниження його психофізіологічних функцій, занепаду мнемічної функції, зниження фізичної сили, вузькості інтересів, порушення тілесної моторики.

І. Коли люди сучасного світу опановують старовинні методи психотренінгу, але при цьому відкидають їх провідний духовний зміст, наприклад досягнення стану «просвітлення», «осяяння» та ін., то в цьому випадку людина взагалі нічого не досягає, а психотренінг стає предметом спортивного інтересу, а не філософії.

Е. Чи можна поставити питання так: чи не є цей тренінг (наприклад, йога) загальнокультурною підготовкою людини до прийняття будь-якого способу життя?

І. Важко погодитися із цим. Первинною завжди виступає духовна мета вчинку людини, потім підбираються адекватні засоби її досягнення. У цьому переконують випадки переживання людиною гострого конфлікту, коли ставиться завдання перетворення ситуації та людина виявляється чи не виявляється здатною вирішити конфлікт.

Несподівана втрата дуже дорогого, нескінченно цінного (близькі люди, духовні, матеріальні цінності), якщо в цьому останньому зосереджене все життя, його сенс робить ситуацію критичною. Приходить рішення, нерідко імпульсивне, про неможливість подальшого існування. Це найчастіше буває в юнацькі, молоді роки, коли абсолютизм уподобань панує над поведінкою, рідше в пору зрілості людини, яка пов'язує зі своїми планами не лише свій добробут, а й єдину можливість виправдання життя. Якщо ці плани руйнуються, залежно від характеру людини настає їх коригування чи заміна іншими, реальнішими.

За гострого конфлікту створюється загроза неможливості вийти від нього, створити нову, перспективну ситуацію життя. Кожній людині властивий той чи інший рівень психічних можливостей відновити стосунки зі світом, почати жити по-новому. Від відчуття повної фрустрації, летальної хвороби. Багато чого тут залежить від темпераменту, характеру людини. Сильний урівноважений темперамент сприяє розбудові життєвих планів, дії відповідно до них.

Е. З усіх ситуацій, що призводять людину до смерті, найдраматичнішою, розтягнутою в часі є прогресуюча фатальна хвороба. Перші несподівані підозри чи відомості, отримані

пацієнтом про його термінальний стан, вводять його у нову ситуацію, ставлять проти нього особливі завдання, вимагають від нього нових орієнтацій, невідкладних рішень. Кожна людина знає, що вона не тільки смертна, що необхідно помре; проте це абстрактне усвідомлення кінця життя і невизначено довгий час його наступу дають можливість людині взагалі не думати про це. Навпаки, отримані відомості про його термінальний стан, обмежений час життя, що залишився у розпорядженні людини, викликають у неї бурхливу реакцію перебудови відносин до себе, світу, життя. І. П. Павлов назвав би це генеральним ламанням стереотипу, який незабаром взагалі буде знищений. Прогнозування щодо швидкого настання кінця життя робить цей стереотип неповним. Він позбавляється звичних надбудов майбутнього, що дозволяють людині зберегти традиції поведінки, надію досягнення віддалених цілей. Виникають форми поведінки, зокрема звернені у минуле. Тенденція інертності тріщить, видаючи стогін, який є стогін звички жити. Він змушує людину здійснювати заміщаючі дії, що мають на меті знайти якусь опору непорушного характеру, щоб зберегти стереотип життя. Людина звертається також до інфантильних форм поведінки, коли непорушна опора буття виступала у стосунках із батьками. Якщо вони мертві, приречений хворий може вирушити до їхніх могил.

І. Як людина, яка знаходиться на хиткій поверхні, шукає щось стійке, за що можна було б ухопитися, так і в цьому випадку відбуваються пошуки непорушних опор. У їхній установці основний сенс формування нової ситуації. Якщо більше немає сил змінювати віхи-опори, приреченість хворого при цьому залишається в силі, він схильний до самогубства.

Розгортання людиною заміщаючих ситуативних відносин утримує її від зазіхання на власне життя, дає можливість розумно, доцільно організувати свою поведінку. Коли ж сама ламка стереотипу і зведення нового виявляються не під силу, людина, в передчутті кінця життя, залишає їх, сповнена безнадійної фрустрації. Але можна направити її психологічний зміст так, щоб людина використовувала час життя повноцінно, в найсерйозніші дні і хвилини поводилася з великою гідністю.

Е. Лікар повинен нейтралізувати негативну дію страху смерті. Є препарати, які потрібно розробити, засоби психотерапії. Чи не є це важке у своїх гострих виявленнях, але загалом наявне завжди в живій істоті почуття необхідним, щоб людина могла відчувати повноту свого буття? Коли вона наближається до останньої межі, їй не до піднесених міркувань: вона перш за все хотіла би, щоб це обтяжливе у своїх гострих виявленнях почуття з гуманних міркувань в ній було якось придушено. Хоч би як ми усвідомили цю необхідність, змиритися з нею, якщо це стосується власної особистості, не можна. Лікар повинен мати свою «медичну» стратегію поведінки щодо хворої, особливо приреченої людини з тим, щоб полегшити її долю.

І. Спотворюючий страх смерті! Який його зміст? Що це захисний засіб? Тоді чому він виступає в такому вигляді? Страх смерті як вираження ситуації, небезпечної для життя, повинен породжувати доцільні реакції, створені задля збереження життя. Люди відчувають особливий страх з того часу, як дізнаються про своє безнадійне захворювання. На полі бою, у загрозливих природних стихіях люди можуть усвідомлювати повною мірою небезпеки, не відчувати страху смерті. Ними володіє ясна тривожна кмітливість, у якій мобілізуються розумові, вольові якості; у цій небезпечній ситуації відбуваються значні вчинки, нерідко подвиги.

Страх, що повністю опанував людиною, робить її безпорадною і жалюгідною. Немає можливості та й не потрібно повністю звільняти людину від страху смерті. Вона може переоцінити свої можливості. Будучи, наприклад, хворим на гостру коронарну недостатність, але, переконавши себе, що він почав одужувати, або просто через безтурботність хворий самовільно може залишити лікарняне ліжко, вийти з лікарні та впасти мертво на дорозі.

Смерть як усунення важких життєвих колізій може мати привабливу силу для людей похилого віку. Вони тому нерідко перебувають у смиренному очікуванні кінця життя. І все ж таки в цьому очікуванні, в цій смиренності здійснюючи вольовий акт. Компенсаторні сили виявляються недостатніми у цій ситуації. Іноді чітке уявлення безвиході перед кінцем життя, що насувається, призводить до втрати свідомості. Звістка про приреченість гостро порушує життєво важливі функції організму. Адаптація до смерті, приреченого стану не здійснюється. Життя може закінчуватися у несвідомому стані «сон відьом» та ін.

Е.. Дивовижна здатність людини відчувати гостроту почуттів під час входження до термінальної ситуації героїв літератури, мистецтва. Вона стає причетною до великих відносин любові та смерті, виявляючи свої справжні мотиви поведінки.

Зображення смерті справляє подвійне враження. Як жахливе для людини, яка переживає смерть іншого, зображення смерті відштовхує. Художник тому повинен знати міру розкриття в цьому питанні. Творчий геній може пройти через Сциллу та Харібду потягу до жахливого, відштовхування від нього. Зображуючи смерть, він ставить себе на місце героя, важко переживає це уявне згасання життя, агонію, хіба що не вмирає з нею.

Художник, письменник, ті, хто сприймає їхні твори, підсвідомо жадають одкровення смерті самої пекучої з таємниць, які стоять перед людиною. Вони відчувають допитливість, намагаючись за допомогою художнього твору підглянути таємницю, яку вмираючий забирає з собою. Не цікавість щодо стороннього предмета, істоти, а необхідність знати. Водночас це знання жахливого. Людина, яка прагне жити, відвертається від неї.

Справжній художник показує смерть героя так, що вона стає значною за змістом, не змушує читача багаторазово і тупо гинути, але міццю свого таланту в загибелі героя піднімає ціну життя. Подібно до того, як найінтимніше в коханні людина відгороджує від інших, так і в смерті не може бути «викриттів». Також для себе людина повинна зберегти частинку цієї таємниці, щоб не бути поглиненою образом смерті.

Жартівське чи зневажливе ставлення до смерті, як це часто буває навіть у не зовсім дурних кінофільмах, змушує глядача сміятися, коли, наприклад, убитий падає смішно, нагадуючи клоуна в цирку. Знецінювання життя та смерті! Природа людини чинить опір такому знецінюванню, вручаючи кожному індивіду дивовижний феномен - страх небуття.

І. Чи не можна припустити, що «страх смерті» це страх уявного переходу від життя до смерті, очікування найзначнішого випробування, страх перед абсолютною втратою опори буття, будь-якої визначеності світу, коли активності людини покладено абсолютну межу. це страждання від думки про майбутню відсутність страждань. Вони вірна ознака наявності живого, життєвості, життя. О. С. Пушкін писав: «Я хочу жити, щоб мислити і страждати!» Відомий психолог і психіатр А. А. Токарський у громадській лекції про страх смерті, прочитаної 27 листопада 1897 в Москві, переконував слухачів, що страху смерті як такого немає зовсім. При цьому посилався на невизначеність уявлень про смерть. Якось у Гюго зібралися письменники, і кожен мав щось сказати на цю тему. І. С. Тургенєв зізнався: «Я не маю жодного уявлення про смерть, крім того, що вона мені здається чимось дуже далеким і незрозумілим, чому я ніяк не можу надати певної фізіономії». Так уявляє смерть більшість людей.

Як наші юнацькі мрії про майбутнє дуже туманні, абстрактні, символічні, так і уявлення людини про смерть мають ті самі якості.

Е. Якщо смерть є щось невідоме, то, можливо, і страх перед нею страх перед невідомим?

І. Розкладаючи почуття страху смерті на складові, Токарський знаходить у ньому інстинктивний порив до самозбереження, болісне почуття повної невизначеності, страх страждань, перевершують всі інші за своєю силою. Найважливіше джерело страху смерті жаль про життя, надії, нездійснені плани, не-випробувані радощі. Це джерело найбільше властиве молодим людям, які ще не здійснили свого життєвого призначення. До складових частин страху смерті Токарський відносить також тяжкі уявлення людини про потойбіччя: «безмовність», «холод могили», «тяжкість і вогкість землі», «глуха кришка труни», «таємниці цвинтаря», забобонне почуття жаху, поєднане з уявленням про трупі.

Жахливе почуття, побачивши трупа, має коріння у старовинних віруваннях, коли трупа боялися, накривали могилу величезним каменем, прибивали небіжчика до гробової дошки, щоб він не встав і не пошкодив живим. Людина, уявляючи себе на місці трупа, робить недозволену підстановку, як би сидить на двох стільцях, виступає одночасно у двох ролях «живий» і «мертвий». 13 цьому, звичайно, психологічна причина страху з мерти. Але тільки жива людина може переживати такий дуалізм уявляти себе одночасно у стані життя та неживості. Римський філософ Лукрецій Кар спростував цей дуалізм: поки ми живі, смерті немає, коли ми будемо мертві, не буде усвідомлення смерті, вона не буде предметом нашої думки, уявлення, страждання тощо. Тому не буде пов'язаного зі смертю страху для живих людей.

І. Чи не можна вважати сумнівним існування інстинктивного страху смерті, що не включає ідею остаточного зникнення?

Е. Не відкидаючи цієї думки, слід звернутися до фізіології. Почуття страху може зумовлюватися порушенням мозкового кровообігу, діяльності серця. Виникає загальне занепокоєння, прагнення втечі. Сильний страх паралізує нерви, затримує серцебиття, розслаблює м'язи, тіл покриває холодним потом. В екстремальному стані нерідко настає смерть. Іноді вид жаби чи павука викликає сильний страх перед смертельною небезпекою. Розповідають про випадок, коли доросла поважна людина розбила собі лоба про замкнені двері, рятуючись від іграшкової миші своєї дочки.

З наближенням смерті зникає фізіологічний вираз страху перед нею. Після страждань хвороби зненацька з'являється спокій, покращується самопочуття. Хворий усвідомлює себе одужує. Таке поліпшення – нерідко провісник смерті. Несподівано для оточуючих людина каже «я вмираю» і справді вмирає. Мабуть, поліпшення самопочуття після важкого стану свідчить про те, що організм вичерпав свої сили, борючись із хворобою, що зникає напруга боротьби і все йде до розв'язки. Тяжкий стан хворого свідчить про напругу, що триває, про боротьбу за життя.

Але що означає слово «я вмираю»? Яке почуття вони супроводжують чи свідчать про нього? У багатьох випадках смерть не викликає будь-якого особливого почуття. Нерідко хворі, відчуваючи тяжкі почуття, заявляють, що вони вмирають, проте несподівано для себе одужують. Справжнє почуття смерті питання, що залишилося поки що відкритим. Це почуття не пов'язане з емоціями страху, що виражається в спокої, ніби людина подивилася смерті в обличчя як на всеосяжне натуральне явище.

Коли організм завершує життєвий цикл, тобто завершується відмирання життєвих функцій з якоюсь гетерохронністю, відбувається вмирання від старості. Сприйняття, засвоєння нового відбувається дедалі слабше і слабше. Людина поринає у світ спогадів, та й вони слабшають. З'являється особлива турбота про свою особистість. Настає егоїзм старості. Життя все більше стає рослинним.

При завершенні повного життєвого циклу настає, за словами І. І. Мечникова, «природна потреба небуття». «Якби ти дожив до моїх років, говорила одна сторічна жінка, ти зрозумів би, що смерті можна не тільки не боятися, але бажати і відчувати в ній потребу, як відчуваємо потребу заснути». І тут смерть настає, як сон, непомітно, без переживання абсолютної втрати. Психологічна картина смерті розгортається більше в тому випадку, коли вмирає людина, повна сил і життя: за наявності дотик і больової анестезії (слух і зір можуть залишатися збереженими) з'являється незвичайна гострота думки, уяви, іноді почуття блаженства, минуле життя проноситься перед очима. Раптова смерть практично не має психології.

Страх смерті не виникає перед настанням дійсної смерті. Він є емоційним механізмом і, як інші, зокрема тілесні, механізми, він доцільний, допомагаючи організму зберігати адаптацію до середовища на належному рівні. Як тільки припиняється адаптація, вичерпано її можливості, зникає антагонізм між здоров'ям та хворобою. Остання, не відчуваючи опору, поглинає організм.

При болісній смерті від болю свідомість втрачається. Смерть настає, як сон. Стан, середній між непритомністю та гіпнотичним сном, виникає у жертви, коли готують тортури. Відомий "сон відьом", які засипали до спалення. Перш ніж померти, людина перестає відчувати страждання, хоч би якої величини вони були. Біль властивий хворобі, а не смерті. Сильний біль не є грізною ознакою її.

Смерть нерідко супроводжується почуттям благополуччя "ейфорія вмираючих". Деякі хворі з наближенням смерті (навіть кілька днів до її наступу) входять у стан блаженства. Зникають хворобливі та тяжкі відчуття. Смерть позбавляється свого страшного вигляду.

І. Чи не є в цьому стані великий філософський зміст – прилучення до вічної опори буття? Яку шукають!

Е. Ми повернемося до цього питання... Іноді передсмертне почуття блаженства супроводжується галюцинаціями, і смерть настає подібно до сну з приємними сновидіннями, як це буває в стані замерзання. Страшні для оточуючих картини вмирання – хрипіння, закочування очей, судомні рухи це відбувається після втрати свідомості. Людина на цей час уже нічого не відчуває. Агонія психологічно вже не становить інтересу. Все, чим лякає смерть, властиве саме життю.

І. Коли ми говоримо про страх смерті, шукаємо способи її огородження, намагаємося пом'якшити страждання людини, ми забуваємо про інший бік цього питання – природний антагоніст смерті – любов.

Можна говорити про цілісний потяг Ерос-Танатос. Ці сторони єдиного потягу були предметом піднесених спостережень філософів, художників, науковців. В арабській відродницькій поезії закохані герої творів навіть страждають від того, що життя дає лише окремість їхнього існування, і зруйнує цю роздільність лише смерть цих героїв. У п'єсі К. Гоцци «Принцеса Турандот» герой настільки поглинений образом (портретом) принцеси, що йде на ризик смерті, аби домогтися руки самої Турандот. Мірра з байронівського «Сарданапалу» згоряє разом зі своїм коханим на багатті з уламків трону, бачачи єдину можливість здійснити свободу помислів, кохання, а не бути його рабинею. Представники психоаналізу намагалися розкрити єдиний корінь двох сторін життєвого потягу. У новому психоаналізі було запропоновано два вихідні потяги – біофілія і некрофілія, по суті ті самі класичні Ерос-Танатос.

Всепоглинаюча любов є розчинення себе в іншому, самозабуття. Відомі психопатологічні форми зв'язку кохання та смерті, такі як завдання поранень партнеру. У зосередженості статевого акту є велич вмирання духовної людини. А ось ще один відтінок зв'язку смерті та кохання. З біблійної легенди (мотив Каїна), вбивство іншого має зберегти мені життя. Воно включає спробу підглянути таємницю смерті, відправити замість себе іншого в той світ. Таке й ваблення людини до підглядання таємниці зачаття, народження тощо. Соціально-етичні принципи, звичаї стримують людину від розуміння цих таємниць, хоча вони тягнуть її до себе з невідворотною силою (див. міф про Орфея та Евридики). Смерть тягне себе, як Ерос. Людина поділяє ці стихії, потяги, знаходячи в цьому зміст своєї культурної діяльності Зрештою, вона замикає ці стихії, бо вони є двома сторонами життя. Це мотиви великої поезії: байронівський Каїн, поети Аль Фарід, Меджнун та їхні кохані. Любов є середнє між моральним та естетичним. Вона категорична. Кохання оцінюється критерієм смерті. Так у смерті звеличує любов Аль Фарід: Візьму тебе в безмірність і в ту височінь, Де ти і я в єдине злилися.

Це і останні слова Ґете в день його смерті: «Яка прекрасна жіноча голова!» Це «вічно жіночне», яке оспівується в містичному хорі в заключній сцені «Фауста»:

Все швидкоплинне – символ, порівняння. Ціль нескінченна Тут – у досягненні. Тут – заповіданість Істини всієї. Вічна жіночність Тягне нас до неї.

Смерть очищається через кохання, кохання через смерть. Тому смерть стає витончено-стражденною, як любов. У любовному стражданні є свідчення життя, страждання смерті. Якби не було останнього, не було б і любові. Але як не єдині ці два потяги, любов антагоністична смерті, породжує ентузіазм життя, дарує людському роду безсмертя. Страх смерті, таким чином, може бути зрозумілий як страх втрати любові, великої прихильності до краси життя, зосередженої у конкретній людині, предметі, пейзажі та ін.

Життя, що йде, породжує зростання любові до буття. Воно може бути досягнуто у житті, у якій принципово не позначено кінець. Смерть викликає велике зізнання у любові до життя. Страх смерті стає великим розставанням із нею. Він перетворюється на драматичну дію, повну філософського сенсу. Класичним, незгасаючим виразом такого розставання залишається платонівський «Федон». Його лейтмотив. знецінення зв'язків людини з цим, за Платоном, недосконалим світом, створення зв'язків піднесених, ідеального порядку в іншому, досконалому світі.

Е. У цьому творі нагромаджується багато фантазій потойбічного характеру. Вони залучають людину в химерні надії, позбавляють її реалістичного підходу до днів життя, що залишилися.

в. Це химери страждання, які можуть бути виправдані його необхідністю. людина протягом свого життя створює ті чи інші «химери» як моделі світу і надходить відповідно до них. Переживши одну модель, вичерпавши її, людина відкидає цю модель, але щоб побудувати нову. Своєрідні дії людина робить, коли впирається у життєвий глухий кут. У разі прогресуючої, невиліковної хвороби виступає не просто пацієнт, але людина у всьому своєму особистісному та характерологічному вигляді, з певними стандартами поведінки, з їх типологічними відмінностями. Завершальний період життя стає підсумковим, одкровенням. У ньому людина поводиться, як у ситуації абсолютної нестачі.

Е. Те, що в уявленнях вмираючого проходить все його життя, схоже на явище, коли уві сні протягом короткого в об'єктивному обчисленні часу протікають сновидіння, що охоплюють тривалий часовий відрізок, заповнений великим життєвим змістом. Інтенсивність і своєрідність психічної діяльності перед його смертю збільшуються обернено пропорційно величині часу, відведеного на цю діяльність, з установкою, що час, що залишається, неповторно і його більше не буде.

Можна говорити про виконані драматизму рівні пристосованості людини до смерті. Перше усвідомлення небезпеки як смертельної може бути відкинуте, як дуже неприйнятне. Коли хворим усвідомлені симптоми погіршення здоров'я, що прогресує, він застосовує механізми захисту, властиві іншим ситуаціям небезпеки. Серед цих механізмів заміна діагнозу. Один хворий може говорити про ознаки фатальної хвороби як про «артрит». Інший, дізнавшись про важкий діагноз, починає поводитися байдуже, приречено, потім раптом розповідає про час, коли він повністю одужає. І хоча хворий помітно худне, він переконує себе в тому, що фізичні сили його не спадають. За даними клінічних спостережень, в образах сновидінь видно символіку, що вказує на дійсний характер захворювання (образ темного тунелю з дверима наприкінці та ін.).

У відкидання хвороби, захисту від сприйняття зловісних симптомів доросла людина заплющує очі на реальність, щоб знизити болісну напругу. Діти після того, як сформувалася здатність визнавати дійсність. «пом'якшують» її, освоюють у грі та фантазії. Завзяте відкидання реальності в підлітковому віці свідчить про розлад відносини «я і світ». Дорослий хворе йде назад, до ранніх форм вчинків. Іноді у хворого з'являється коливання, двоїстість, він не раз змінює установку на вмирання та одужання, переоцінюючи час, що залишився для життя.

Коли хворий вичитує у спеціальній літературі факти, що хтось прожив із такою хворобою (наприклад, лімфосаркомою) нормальний термін життя, у нього виникає заспокійливе уявлення, що ця хвороба не така вже й серйозна. Він навіть будує плани про одруження, виховання дітей тощо, досягає почуття відносної рівноваги.

Зі зростанням помітних ознак летального результату ефективність заперечення хвороби згасає, чому сприяють фізичні страждання хвороби. У цей період хворі часто звертаються до лікаря з питаннями щодо природи їх захворювання. Компетентний у психології лікар не буде підтверджувати реальність смерті, що наближається. У стані безвиході пацієнт, обурюваний великим страхом, може намагатися накласти на себе руки. Коли лікар пропонує хворому надію життя у вигляді програми терапевтичних заходів, екстремальний страх знижується. Хворі також шукають компроміс між приреченістю та надією, роздвоюються, змінюють вчинкові установки, зрештою упокорюються з реальністю. Досвідчений лікар знає, що усвідомлення неминучості смерті може призвести хворого до важких переживань. Але й фальшивий оптимізм з боку лікаря, сім'ї може викликати підозру у хворого, збільшити його страх, ізоляцію, послабити віру в допомогу з боку цих людей, знезброїти хворого у створенні ним самим захисту відкидання хвороби. Захист слід зберегти, але при цьому вказати на серйозність становища, обговорювати з хворим симптоми хвороби, допомагати планувати її поведінку. Хвороба може бути представлена як хронічна з можливими затримками у її розвитку. Лікар висловлює готовність вжити необхідних заходів у разі загострення хвороби.

Емоції вмираючого нерідко пов'язуються з вчинками регресії, включають страх, безпорадність. Іноді в цьому вбачають аналог дитячої безпорадності, коли людина сподівається на материнський захист. З'являються спогади про батьків, старанна турбота про їхні могили. Відвідуються також місця, де провели дитинство хворого. у деяких хворих ці вчинки відбуваються у сновидіннях, мріях. Відновлюються зв'язки України з предками, минулим заради майбутнього. Стверджується опора буття у пройдених формах поведінки. Це не просто регресія до дитячих форм поведінки. Життєвий шлях поповнюється повернутими на згадку подіями, що відхиляє загрозу обірваності життєвого шляху.

І. У чому психологічно, з позицій моралі виявляється головна турбота лікаря щодо тяжкохворого?

Е.. Нерідко думають лише про те, повідомляти хворому про його дійсне становище або про нього промовчати. Приречена людина з великою надією вловлює таку інформацію, яку можна було б ухопитися, побудувати собі картину одужання. Найменші, хоч і помилкові, ознаки відступу хвороби перебільшуються хворим. Так було, за розповіддю лікаря, з Гете.

Він застудився під час прогулянки. страх і занепокоєння змусили його метатися, безперервно переходити з ліжка в крісло і назад у ліжко. Біль у грудях посилювався, він стогнав і голосно скрикував; обличчя спотворилося, набуло попелястого відтінку; тьмяні, сумні очі глибоко запали; погляд висловлював безмежний страх смерті. Лікар позбавив хворого болю. Самопочуття хворого незабаром покращало. Він став цікавитися проблемами історії – липневою революцією та ін. Підвівся з крісла і запитав, яке сьогодні число. «Двадцять друге», відповіли йому. «Отже, весна вже почалася, і ми швидко одужаємо», – обнадіяв себе поет, це був день його смерті.

Хворий чіпляється за все, що допомагає одужанню. Це його велика інстинктивно застосовувана стратегія поведінки, що він протиставляє страху смерті, об'єктивно здійснюючи адаптацію помирання. Вона торкається всієї особи хворого, є результатом його життєвого шляху.

А якщо людина розуміє неминучість швидкої смерті, бачить свою фаталістичну приреченість, мислить смерть як повне заперечення життя, його припинення без якогось або змістовного на світ, на людей, його вчинки набувають інші риси.

І. Коли втрачено здатність духовного опору смерті, людина не вдається до природних захисних форм поведінки, наприклад регресивним та інших. Він тупо зосереджений з широко відкритими очима не так на внутрішньому і зовнішньому. Така зосередженість, хоч би як це здавалося парадоксальним, безпредметна. Вона висловлює гостро тривожне очікування страшного. Ні скарг, ні нарікань існування, яке змирилося зі своїм кінцем! Воно не просить про допомогу, бо її нема звідки чекати; і нема чим подолати себе. Уявлення та бажання стосуються одного: припинення очікування на те, що є “ніщо”. На противагу такому очікуванню виникає гра зі смертю.

З'являється бравада і навіть театралізована зневага до смерті. Вона перетворюється на гру, спектакль, щоб вразити глядачів, які зібралися до кінця. Це слова формою – жарти, проте моторошні щодо сенсу ситуації. Це висловлювання-афоризми, що передають якийсь зміст тим, хто залишається живим. Передсмертні вислови – завершальний акорд. Вони здійснюють ефект, катарсис. Вбивця міланського герцога Галеаццо Сфорці Олджіато вигукує під сокирою ката: «Хоч закони жорстокі, але вони призводять до безсмертя». Т. Мор звертається до кату: «Ціль ся краще, шия коротка». За сценарієм одного англійського фільму король Карл І, засуджений на смерть, вимагає карету для поїздки для поїздки на ешафот. Коли йому відмовили в цьому, він висловився в тому сенсі, що ранкова прогулянка свіжим повітрям пішки корисна для здоров'я.

Е. Резонерство в передсмертних ситуаціях свідчить про тривожному очікуванні абсолютного кінця. Людина досягає катарсису, передчуваючи реакцію ефектну смерть. Такими є Нерон, Марія Стюарт.

І. По суті ілюзорну форму відкидання смерті знаходять у сексуальному плюралізмі. Несвідома пригода в цій стихії представлена в образі Дон Жуана. Трагічне завершення таких пригод показує, що цей порок карається у собі. Людина зводить не тільки інших, а й самої себе до гедонічного рівня існування. Дон Жуан (у Пушкіна) помирає від потиску руки командира. Але він уже раніше помер як людина, ставши на шлях насильства, обману. Любов звернена до всієї людини, а не лише до її природної функції.

Ранній Дон Жуан шукає жертв, пізній (в образі Фауста) йде на самопожертву, що очищає совість людини. У ситуації самопожертви є утвердження життя як такого, життя інших людей. Воно породжує моральний катарсис, позбавляючи смерть її тупості.

Е. Медики-вчені йдуть на самопожертву, відчувають на собі різні вакцини, щоб залишити людям надійний захист від хвороб.

І. Людина повністю поглинена іншим, її долею, її благополуччям – до самозабуття, автоматизму, не ставлячи собі мети самопожертви. Воно є вже результатом позитивної мети. Хоча акт самопожертви виявляється іноді без трагічного кінця, була ситуаційна установка на такий акт. Цього психологічно достатньо, щоб цю дію позначити як вчинок самопожертви. Він залишається актом трагедійним сутнісно.

Е. Тому лікаря для змістовного спілкування з хворим необхідно нейтралізувати дію страху смерті у хворого, ліквідувати це почуття зовсім.

І. Щоб хворий без жодного страху міг залишити життя?! Чи не є це страшне почуття феноменологічно необхідним, щоб людина могла відчувати повноту буття? Навіщо йому

спустошене життя, страшніше, ніж горезвісний страх смерті? Він захоче її закінчити, відчуваючи життєву порожнечу.

Е. Страх смерті дано кожному живому істоті інстинктивно, щоб сприяти збереженню життя. Він діє підсвідомо, автоматично. Усвідомлений, бентежить людину, заважає їй жити, паралізує її життєву енергію, робить людину песимістом. \

І. Якби можна було перетворити цей страх, а не просто його відкинути, людство вирішувало б найбільшу проблему свого буття – досягти умиротвореного завершення життя. Слово «вмирати» етимологічно означає входити у світ, розчинятися у ньому, стати світом. Почуття умиротворення не просто результат мужності, сили волі. Воно протилежне страху смерті, є природним завершенням та протилежним останньому.

Медична психологія повинна опанувати секрет перетворення страху смерті в стан духовної умиротворення секретом перетворення страху смерті в стан духовної умиротворення (що було і, мабуть, залишається одним з великих завдань філософії). Потрібна підготовка людини до її остаточного розлучення з чуттєво даним світом. Це розставання – не просто згасання всіх зв'язків з ним, не психічне вмирання, а створення установки готовність до завершення життя. Це не дурман, що отупляє людину, що робить його байдужим до життя, а тверезе осмислення необізнаності її завершення. «Все тече», і життя тече. Ніхто не може бути винятком. «хто помер минулого року, позбавлений смерті цього», жартує один шекспірівський герой. А ось інший, Гамлет, бояться того не звісного, що може бути за межею життя, і, незважаючи на обтяжливу, нестерпну тягар життя, не наважується піти з неї. Невідомий киплячий котел, який породжує життя з її світовим зрізом. Цей зріз рушійний початок, який хоче нових одкровень самобачення. Людині тяжко повторювати те саме, він смертельно сумує і може остаточно уникнути повторення. Субстрат саморозкриття теж вимагає оновленого погляду на себе, світ. Коли людина вичерпує новизну самовіддзеркалення у побудові світогляду, вона йде, вона повинна піти, бо їй нема чого робити. Генріх Кольбрук, англійський сходознавець, викладаючи філософію санкхья, зупиняється цьому питанні: «Природа баядера, що є перед очима духу. Він дорікає їй у безсоромності, з яким вона оголює себе і віддається очам глядачів; але, виявивши себе, вона віддаляється, бо її бачили, і глядач віддаляється, бо бачив її». Така ідея книги Екклезіаста, пройнята смутком.

Е. Я розумію, що одна медицина не може дати в руки людини той засіб, який дозволить йому здійснити умиротворення. Це також моральна проблема.

І. У страху смерті хочуть бачити джерело моральності, примирення. «Марність, каже Шатобріан, увійшла у світ через смерть». Описи смерті, зроблені з метою морального вдосконалення людини, є вираз страху смерті самих письменників. І все ж таки страх, страх смерті і навіть «страх божий», не є фактором морального вдосконалення. За своїм змістом він не має нічого спільного з моральністю, навіть протиморальною істотою. Як покарання та заохочення.

Іноді шукають резони виправдання смерті: вона бере не тільки дорогі життя, які створили добро, але забирає зі світу зло, так що врешті-решт виявляється великим примирителем. Ворогуючі пологи Монтеккі і Капулетті примиряються перед смертю юних Ромео і Джульєтти.

Е. Здоров'я і життя, протиставлені хвороби та смерті, стоять між лікарем та хворою людиною. Створюється неповторна індивідуалізована ситуація суспільства.

І. Великого морального змісту.

Е.. Нерідко вступають до неї особи з великим життєвим досвідом. Лікар, який діє на основі здорового глузду, приймає спосіб спілкування, який дає хворому якусь надію на життя. Починається велика драматична гра. Зустрічаються стратегії поведінки лікаря та хворого.

І. Хвороба виступає в особистісному, індивідуалізованому вигляді. Вона має страх, віру, надію, кохання. Перш ніж лікувати хворобу специфічними засобами і методами, між лікарем і хворим має виникнути довіра. Тоді можна починати лікування самої хвороби.

Е. Потрібно сприяти всьому тому, що зможе зробити вмирання хворим, що виноситься. Психологія вказує на два механізми, які допомагають людині пристосуватися до своєї хвороби: регресію і самозречененя.

Якщо вчинки цього пристосування розвиваються безконтрольно, лікар може втратити довіру хворого; спілкування з-поміж них приймає небажаний оборот. Іноді хворі просять

перемістити їх у іншу лікарню, бо у цій лікують помилково. У такому разі захист від невблаганної, фатальної хвороби виступає у вигляді перенесення невдачі на лікарів, які виявилися нездатними лікувати. Але й лікарів з іншої лікарні також відкинуть. «Кваліфікований співчуваючий лікар виправить справу».

Я погоджуюсь з вами у питанні про значення довіри у цій справі. Лікар повинен використовувати довіру пацієнта, який вмирає, щоб не травмувати його серйозністю становища. Пацієнт нерідко йде на серйозні конфлікти з лікарем, який не може зробити основного, чого від нього вимагають, вилікувати невиліковну хворобу. Тоді лікар видається хворому суворим, злим. Страх, безнадійність виражаються тепер відверто. Хворий відкинув мотив впевненості та надії. Зв'язок «лікар вмираючий пацієнт» ось-ось розірветься. Пацієнт шукає іншого лікаря або лікар залишає хворого. Іноді хворі переживають спокуту відчуття провини за негативне ставлення до лікаря.

І. Якщо лікар не може нічого позитивного запропонувати хворому викликати до себе довіру, створити душевний комфорт, розв'язання цього завдання слід передати психологу. Він виступає не просто консультантом, а й довіреною людиною. Священик сповідував засудженого, хворого. Лікар спільно з психологом повинні допомогти хворому мужньо чинити опір розв'язці, що насувається.

Е. Не завжди знаходить розуміння той факт, що стосовно «лікар хворий» лікар може виступити також страждаючою стороною. «Що сказати вмираючому про його хворобу?» ось фатальний питання для лікаря. «Яку стратегію побудувати щодо вмираючого?» Увійти у близькі стосунки з таким хворим, а потім втратити його тяжку травму для лікаря. Лікар може посилити, загострити під впливом хворого на свою травму, якщо він пережив смерть близьких.

У морально важких відносинах «лікар – хворий» найчастіше з'являється балансування між формуванням надії на одужання та високою тривожністю у зв'язку з наростанням зловісних відвертих симптомів, коли лікар вичерпує можливість вводити хворого у світ ілюзорної надії. Таке балансування немає принципового виходу. Іноді лікарі у своїй безпорадності віддаляються від хворого щоб менше зустрічатися з ним, розмовляти, приймати відповідальні рішення.

І. Звичайно виникає питання: чи не можна виховати героїчний інтерес у хворого щодо приреченості його становища. Зустріч лікаря і хворого це вже епілог життєвого шляху, і тут на перший план виступає «хитрість» відносин. Інша справа, коли суспільство створює певні традиції, виховуючи у своїх громадян у їхньому зрілому віці героїчний ентузіазм, щоб вони, коли доля підводить до рубіжних ситуацій, мали змогу померти з гідністю без надриву, спокійно, не терзаючи близьких, що оточують.

Подібно до того, як аутотренінг є формальною справою, якщо він позбавлений філософської спрямованості, так і всі бесіди з вмираючим пацієнтом за способом «розповісти або» положень, картин?

Е. Лікарі-практики не можуть відкидати аутотренінг, що включає управління та оволодіння психічними здібностями людини.

І. В аутотренінгу має бути філософська установка. Його слід наповнити ідеєю, яка може дати людині заспокоєння, умиротворення. Техніка аутотренінгу вторинна. За філософською традицією, в медитації людина втрачає зв'язок з чуттєвим світом, зливається з безмежним, образно кажучи, «розчиняється в сонячному світлі», «парить у невагомості» тощо. Бо в ньому міститься філософське перетворення людини заплющують очі, повторюють про себе: «Я все забув», «Я нічого не знаю», «Все незнайоме». потім швидко розплющують очі. знайома обстановка тепер має сприйматися хіба що відчужено. Для досягнення ефекту пропонують п'ять разів повторити: «Я певною мірою наближуся до того первозданного бачення, першовідчуття предметного світу, яке було в мене в дитинстві». Якби це перетворення було таким простим, всі люди перетворилися б на філософів. Але хіба філософи легко вирішують це питання? Хіба перетворення людського духу не вимагає великого життєвого подвигу, відкриття світу, що має свої витоки у загальній обдарованості людини та її спеціальних здібностях?

Е. Коли людина осягає психологічні механізми перетворення, їй не потрібно так довго, так безплідно чекати на самоодкровення. Він тепер має можливість активізувати уяву, створювати своєрідне ставлення до світу, формувати особисті цінності, попередити необдумані, імпульсивні вчинки. Аутотренінг передбачає чітко поставлену ціль, бесіду з

самим собою (у розслабленому положенні) з відмовою від турбот, обговорення результатів. Створюється образ себе з бажаними рисами, нові риси закріплюються в дійсних вчинках в постгіпнотичний час. Я думаю, що можна позитивно відповісти на питання про застосування аутотренінгу та самогіпнозу в цю важку для людини годину.

І. Тут повинні вступати у свою роль уявлення про цінності, що формуються протягом життя. Якщо людина не піднімався до постановки проблем до кінця свого існування, він не зможе опанувати собою раптово, вирішити за короткий час завдання, якому він повинен присвятити зрілий період життя. Застосування аутотренінгу подолання страху смерті може лише психологічний дурман. Повне нерозуміння феноменології духовного становлення людини! Разом з подоланням страху смерті зникає будь-яке позитивне ставлення до життя. Настає байдужість, рівне рослинному існуванню, отже, смерті. Замість того, щоб продовжити життя хворого з її духовним змістом, хочуть укоротити його. Цей зміст людина сама повинна створювати у кропіткій роботі.

Можливість подолати негативні аспекти страху: смерті бачу у соціальній установці індивіда. Якщо людина живе лише своїми інтересами, ідея безвихідної смерті переважатиме в її вчинках. Життя, присвячене іншим людям, унеможливить односторонній страх особистого знищення. Хто робить індивідуальний внесок у культуру людства, той за життя відчуває безсмертя.

Особистість має соціальні зобов'язання щодо інших, що виражається також у здійсненні творчих дій.

Багатство соціальних відносин людини є показником його впровадження в суспільство, і кінець людини в цьому випадку не буде його повним зникненням. Він лишає себе в інших людях. Якщо ж людина всі свої інтереси безплідно зосередила на собі, з її смертю від неї нічого не залишиться - безвихідний, тупий кінець. Творчі особистості мають мотив продуктивної завершеності, мотив застосування у іншому, передачі іншому своїх духовних досягнень. Багато людей прагнуть такого творчого катарсису, навіть не маючи значного таланту.

Вони відчувають, що тут відкривається єдине можливе безсмертя.

Е. Страх смерті може бути пригнічений у суспільно значущих ситуаціях, коли йдеться про життя і смерть інших людей. «Природний страх смерті» у випадках блокується героїчним дією.

І. Ви вказуєте на цікаві та важливі сили, що протидіють страху. Йому справді протиставляється сміливість, героїзм. Страх смерті, це сильне почуття, не можна знищити жодним переконанням, жодною філософією, адже йдеться про припинення існування цього індивіда. Але це почуття можна перетворити. Героїзм несе в собі тягар страху смерті, містить його в собі як власну рушійну силу. Прибрати страх смерті з героїзму – позбутися самого героїзму. Не стільки психотерапія, скільки філософія може запропонувати такі прийоми перетворення натурального страху смерті на культурний героїчний ентузіазм, який дозволить людині зберегти гідність перед смертю. Смерть не є щось зовнішнє по відношенню до людини. Це з основних характеристик його природи. Мова повинна йти не просто про психотерапевтичну роботу з тяжкохворим, але головним чином - про культуру життя, яка включала б у себе культуру вмирання.

Е. Тобто робила б власну смерть прийнятною для людини. Психоаналітики тлумачать нарцисизм, чи самолюбування, як своєрідну емоційну компенсацію перед втратою життя.

І. Сказати, що героїчне виступає компенсаторним механізмом у усвідомленні необхідності смерті, означає відкидати змістовну сторону героїзму. Це насправді консолідація життєвих зусиль в унікально складній ситуації. Героїзм переступає рамки вмираючої особи, наповнює своїм змістом інших людей. Якщо людина не опанує героїчний ентузіазм, смерть супроводжуватиметься незмірним стражданням, страхом, дистресом.

Е. Я розумію вашу ідею про героїчне прийняття смерті, тобто героїчному розриві зв'язків зі світом. Це ще не страх смерті, а гіркота втрати. Коли вона охоплює провідні життєві зв'язки, людина втрачає саму себе. Людина, що втратила себе, більше не відчуває страху смерті. Він знайшов вирву в небуття. Виявлено інтимний зв'язок зі світом у цій воронці. І треба щось передати іншим.

І. Люди перед смертю висловлюють останні побажання, віддають розпорядження, щоб усе було добре після смерті. Не повна резигнація, що передбачає розрив зв'язків, що було б омертвінням свідомості, “опіумним” станом із втратою особистості. Не йдеться про

замінні дії магічного характеру, коли дбайлива підготовка до смерті повинна викликати протилежне: відсутність реальної смерті. Навпаки, тут видно установку на героїчне примирення зі смертю, що ясно усвідомлюється, що веде до умиротворення. Цей героїзм і є лійка переходу в інше буття (небуття), коли все ж таки залишається мета переходу, як у героїчному подвигу – самопожертві. Тому йдеться не про згасання інтересу до життя, а про його збільшення, і тут життя очищується, як очищується моральне в естетичному. Має здійснитися виправдання життя, що означає виправдання смерті.

З наближенням усвідомлюваної смерті збільшується жага до життя, потреба у відкидання смерті. Це досягається естетизацією життя, що передбачає її завершеність. Героїчне пов'язано з такою естетизацією. Як діяльний стан, він був названий Бруно героїчним ентузіазмом. У цьому вся стані долається відкидання смерті, виникає героїчне умиротворення. Не самозабуття, а повною мірою усвідомлюване примирення з необхідним порядком речей. Смерть усвідомлюється як справедливий кінець життя, справжній Вчинок, але не повна вичерпаність буття. Це вчинок, який є вирішенням всіх протиріч життя; навпаки, він вказує на нескінченність їх розв'язання і тому наповнює думки та уявлення про смерть дійсним жартом. Смерть постає як заповіт нащадкам. У Т. Г. Шевченко: «Як помру...»

Е. Не кожна людина може створити філософію умиротворення. Тому існують традиції, ритуали, які практично здійснюють її. Такими є, наприклад, «кайтенс», «камікадзе». У ритуальному самопожертву здійснюється соціалізація смерті, зокрема, як виконання обов'язку. Померти з гідністю, честю, героїчно означає, що смерть є не тільки акт вмираючого індивіда, акт соціальний. Вмираючий своєю поведінкою здійснює заповіт. Він не повинен уявити смерть ні як щось зовсім жахливе, ні як дрібничну справу. Приречений хворий не повинен померти ошуканим, щоб не втратити найважливіший компонент життя. Але вмирання не повинно бути і несамовитим бунтівним станом.

І. Лев Толстой панічно втікав від смерті, гублячи гідність перед героями своїх творів Платоном Каратаєвим, П'єром Безуховим, Андрієм Болконським та іншими, які перед лицем смерті поводилися просто, з гідністю, хоча всі вони так чи інакше по-толстовськи переживали свою безпорадність перед владою долі. Спіноза сказав: «Мудра людина думає більше про життя, ніж про смерть».

Підготовка в героїчному ентузіазмі до смерті, передача іншим таємниці вмирання (велике одкровення індивіда) надає значущість часу, коли людина оцінює все своє життя і отримує право судження про гідність світу. Присутні за такої смерті перебувають у стані благоговіння перед нею. Наповнення смерті великим життєвим змістом (передача іншим людям мужності жити перед смертю) чи не в цьому найбільший заповіт вмираючого пацієнта, людини взагалі?

Лікар, який відчував себе безпорадним перед вмираючою людиною, очищається від мук, він відчуває благодійний вплив з боку вмираючого пацієнта, отримує від нього урок, тому що пацієнт перебуває в значній ситуації. Урок полягає в тому, що слід розрізняти притупляючу терапію, що обманює, і терапію, що стверджує передсмертні години, хвилини, коли розриваються життєві зв'язки зі світом. Людина заповнює втрату свого життя встановленням великого зв'язку з тими, що залишаються в живих, передаючи їм свій унікальний досвід вмирання.

Е. Погодьтеся з тим, що в ідеї героїчного прийняття смерті все ж є відволікаючий засіб. Ви самі відчуваєте, що ця філософська настанова ще не дає вирішення великого питання життя. Скільки було таких рішень! Скажу відверто, мені імпонують, ідеї. Але чим більше проникаю в їх суть, тим більшим здається шлях, недосяжною метою в будь-якому вирішенні цього питання. Чи можете ви поставити крапку над “і”, дати дійсне завершення ідеї людської поведінки перед необхідністю смерті?

І. Героїчне прийняття смерті з повним усвідомленням незворотного кінця життя все ще виступає суто суперечливим станом, який вносить внутрішній розбрат в людину. І хоча цим героїзмом людина «підбадьорює» тих, що залишаються в живих, заповнюючи значним змістом своє життя і смерть, повинен бути ще один виток у феноменології вмирання, який «знижує» суперечливість героїчного прийняття смерті і покаже, що продовження життя втратить всякий сенс.

Героїчне, навіть у добровільній самопожертві, має надлом, і необхідність самопожертви живить його. Хоча героїчне викриває інтимність, самотність, ізольованість

смерті, робить її суспільно значущою, вона не усуває повністю «жахливого». Моральне ставлення завжди залишається суперечливим. це стосується і героїчного діяння. Залишаючись у морально суперечливому образі, героїзм прийняття смерті переймається естетичним катарсисом. Він сповнюється ідеєю завершеності життя. Поза завершеністю вона виявляється абсурдною, обтяжливою, нестерпною. Це погано усвідомлюється людьми. Завершеність – це не просто кінцівка. Це результат усвідомлення її вичерпаності, поза її змістом всяке продовження життя буде безглуздою тавтологією.

Смерть прийде необхідно, чи перебуватимемо ми перед нею, чи будемо вільними від цього страху. Тоді навіщо мати цей страх, затьмарюючи дні життя важкими переживаннями? Страх кінця та пов'язаних з ним непередбачуваних пертурбацій має бути природно перетворений на усвідомлення необхідності кінця. Це викличе великий зворотний вплив на сенс того, що робить людина. Страх смерті, особливо якщо виразно її репрезентувати, збентежить творчу діяльність, паралізує живі сили. Думка про необхідність кінця кожного індивідуального людського існування нескінченно множить його цінність. Ця цінність не самоціль, а фактор, що сприяє творчій роботі, що дає їй енергетичний, змістовний заряд, що має витоки у змісті самого життя. Творчість, харчуючись несвідомо ідеєю смерті, пожирає страх смерті, бо дає людині можливість увійти у предмет (об'єкт) творчості, забути смертельні хвилювання. Вона прийде і завершить свою справу у вільному переході із «світу феноменального» до «світу ноуменального».

Субстанція не безформне щось, вона має свою незбагненну організацію, і з руйнуванням (смертю) людини ліквідується тільки людське бачення світу як один з багатьох можливих зрізів життя. Людина не може уявити собі цю змістовну нескінченність "субстанції "киплячий котел" буття, що породжує нові і нові зрізи, самовіддзеркалення. Якась мислима визначеність субстанції є визначеність кінцевого, яка береться з цього феноменального світу, а потім переноситься на світ ноуменальний, що представляє собою «все» і «ніщо» відразу.

Відсутність людського визначення світу ми приймаємо через відсутність визначеності взагалі. Фауст, навпаки, звертаючись до Мефістофеля, говорить у зв'язку з цим: «У твоєму ніщо я сподіваюся знайти все. Це чисте ніщо викликає страх смерті. Воно представляється нам як порожнє та безплідне. Однак якщо з'явилося наше «особисте» відображення світу як його (світове) самовіддзеркалення (це одне й те саме), то ми не можемо говорити про безплідне ніщо. Я повинен тому знайти в моєму особистому баченні світу аналогію нескінченній безлічі інших видінь, можливо, що перетинаються, нашаруються один на одного, створюють зв'язки відбитків, їх наступність. Ці інші зрізи під впливом домінанти даного життя, даного самовіддзеркалення затемнені, не входять у ясну свідомість. Водночас вони живлять його. Вони накладають один на одного свої феноменальні світи, тому виходить єдиний феноменальний світ, драматичні відносини. Ідея апперцепції Лейбніца, принцип домінанти А. А. Ухтомського, перенесений із фізіології у філософію, також пояснюють характер співвідношення світових зрізів. У повсякденній свідомості людина не бачить переходів між зрізами, що викликає у нього смертельний стріх. Бачення зв'язку між зрізами підточує його. Нескінченна безліч атрибутів співвідноситься з єдиною субстанцією, подібно до того як різні архітектурні проекції з різних точок зору відображають один і той же будинок. Можна вести спостереження за цим будинком строго диференціально, «плавно» переходячи від одного «зрізу» іншому, здійснюючи глобальне бачення будівлі (світобудови). втрата диференціальних переходів відчужує зрізи друг від друга. Кожен з них вважає себе абсолютно унікальним, що ніби відображає зовсім інше буття. Тоді люди в усвідомленні світу виявляються розвине свою справу у вільному переході з «світу феноменального» в «світ ноуменальний».

Субстанція не безформне щось, вона має свою незбагненну організацію, і з руйнуванням (смертю) людини ліквідується тільки людське бачення світу як один з багатьох можливих зрізів життя. Людина не може уявити собі цю змістовну нескінченність «субстанції «киплячий котел» буття, що породжує нові і нові зрізи, самовіддзеркалення. Якась мислима визначеність субстанції є визначеність кінцевого, яка береться з цього феноменального світу, а потім переноситься на світ ноуменальний, що представляє собою «все» і «ніщо» відразу.

Відсутність людського визначення світу ми приймаємо через відсутність визначеності взагалі. Фауст, навпаки, звертаючись до Мефістофеля, говорить у зв'язку з цим: «У твоєму ніщо я сподіваюся знайти все. Це чисте *ніщо* викликає страх смерті. Воно представляється нам як порожнє та безплідне. Однак якщо з'явилося наше «особисте» відображення світу як його (світове) самовіддзеркалення (це одне й те саме), то ми не можемо говорити про безплідне ніщо. Я повинен тому знайти в моєму особистому баченні світу аналогію нескінченній безлічі інших видінь, можливо, що перетинаються, нашаруються один на одного, створюють зв'язки відбитків, їх наступність. Ці інші зрізи під впливом домінанти даного життя, даного самовіддзеркалення затемнені, не входять у ясну свідомість. Водночас вони живлять його. Вони накладають один на одного свої феноменальні світи, тому виходить єдиний феноменальний світ, драматичні відносини. Ідея апперцепції Лейбніца, принцип домінанти А. А. Ухтомського, перенесений із фізіології у філософію, також пояснюють характер співвідношення світових зрізів. У повсякденній свідомості людина не бачить переходів між зрізами, що викликає у неї *смертельний страх* . Бачення зв'язку між зрізами підточує його. Нескінченна безліч атрибутів співвідноситься з єдиною субстанцією, подібно до того, як різні архітектурні проекції з різних точок зору відображають одну і ту ж будівлю. Можна вести спостереження за цим будинком строго диференціально, «плавно» переходячи від одного «зрізу» іншому, здійснюючи глобальне бачення будівлі (світобудови). втрата диференціальних переходів відчужує зрізи друг від друга. Кожен з них вважає себе абсолютно унікальним, що ніби відображає зовсім інше буття. Тоді люди в усвідомленні світу виявляються роз'єднаними. Втрачають опору одна в одній, дотик своїх буття, посилюють цим страх смерті, її неприйняття.

Кожен психічний світ людини – частка великого загального феноменального світу, її ділянка, а чи не єдиний ізольований зріз ноумена. Можливо, слід говорити про велике несвідоме буття, про співвідношення несвідомого і свідомого – якості психіки, що замінюють ставлення життя і смерті. Страх смерті тому страх перед великим несвідомим, страх перед тим, що конституює свідомість і у що останнє переходить. Тоді чи не доцільно говорити не про страх смерті, а про емоційний феномен переходу свідомого в несвідоме, про внутрішній опір цьому переходу?

В аналізі страх смерті притупляє своє вістря. Будь-яка емоція під час її аналізу деформується. Зникає як така. Це стосується страху смерті. Він містить у собі (й у складність його тлумачення) всю структуру життєвих відносин – пізнавальних, моральних, етичних буттєвих, але з особливим вектором.

Зазвичай страх смерті пов'язують із можливим руйнуванням зв'язків зі світом, йде робота, обернена до встановлення цих зв'язків на життєвому шляху особистості. Людина при цьому потрапляє у подвійне становище: він залишається жити з усіма готівковими актуальними зв'язками та паралельно у своїй уяві руйнує ці зв'язки. Опір такому руйнуванню життєвих стереотипів спрямовується проти почуття страху смерті. Інстинкт самозбереження, властивий принаймні всьому тваринному світу, це переживання небезпеки, але в людини інстинкт доповнюється можливістю повного абстрагування від чуттєвого та інтелігібельного світу. Натуральний страх смерті метафізично рафінується, посилюється, перетворюється на «жах абсолютної порожнечі».

Як психологічний феномен смерть не існує, бо зі смертю припиняється психічна життя. Разом з тим, вона існує саме як психологічний феномен страху смерті, коли людина в уяві руйнує зв'язки зі світом, тобто руйнує свою особистість як сукупність цих зв'язків.

У «ніщо» як результаті абсолютної абстракції людина має залишити собі також «всі» субстанції. Після абстрагування від чуттєвих визначень виступає багатство інтелігібельних якостей, які мають тенденцію виявляти чуттєве багатство. Людина повертається у феноменальний світ. Якщо іноді кажуть, що філософствувати означає вмирати, можна з не меншою підставою сказати, що філософствувати значить шукати буття, що не зникає.

Створивши філософську установку про взаємозв'язок феноменального та ноуменального світів, людина виступає тепер потаємним натуралістом. Об'єкт дослідження її стан. Здійснюється велика деценентація щодо власної особистості. Людина стає над нею, а водночас і над власною смертю. Роздвоєність, яка породжує страх смерті, служить тепер звільненню від нього. Можна спостерігати власне вмирання подібно до того, як дослідник природи об'єктивно спостерігає смерть іншого організму, людини. Зосередженість на об'єктивному спостереженні є підтримка життєвої активності. Пізнання

– найважливіша функція живого перетворюється тепер на єдино можливу змістовну діяльність. Це не просто відволікання від жахливого. Це його активне усунення, недопущення. Це велика децентрація. Якщо страх смерті несе в собі вектор руйнування уявлень про життя, то децентрація є початком, що створює заспокоєння. Людина в аналізі свого вмирання доводить децентрацію до високого рівня, коли зовнішній предмет фізично їй непідвладний. Здійснюється децентрація щодо свого ментального процесу розміру, що єдино залишився в її розпорядженні, суб'єктивного світу.

Е. Чи можна досягти справжнього втіхи таким способом роздумів? Чи не залишається все ж таки в людині велике занепокоєння хвилююче, щемливе?

І. Досягнення повної децентрації полягає в тому, щоб уявити власний кінець життя так, як ми уявляємо, усвідомлюємо її початок. Ми з'являємося на світ без жодних міркувань, ми повинні «йти» з такими міркуваннями, які мали б у собі повну завершеність життя. Ми повинні мати мужність дивитися на те, що відбувається наше вмирання як на величний акт у всьому Всесвіті, не менш значний, ніж акт народження, що відкриває процес самовиявлення світу, коли дві безодні людської психіки і світу «ловлять одна одну». Закінчено видовище. Сидіти в залі після того, як опустилася завіса, сумно. Світ побачив сам себе, принципово відкрився весь, і людині більше нічого робити.

Е. Але світ може відкриватися безкінечно. А надія на те, що в світі є незбагненні таємниці, що людина може знайти нові одкровення в навколишніх речах, у собі? Що означає вираз Г. Сковороди «... безодня прірву вловлює»? Чи не говорить воно про можливість нескінченно поглибленого пізнання, про нескінченний інтерес до нього? Відпадає питання про «метушню суєт», знову піднімається жага життя як спрага пізнання та переживання буття!

Розмаїття розкриття світу можна оголосити «метушнею»: воно повторює себе. Така думка Еклезіаста на противагу знаменитому твердженню Геракліта про те, що двічі не можна вступити в одну й ту саму річку, що на те, що входить до неї, течуть все нові й нові води. Чи не криється у твердженні Екклезіаста думка, що людині більше нема чого очікувати від саморозкриття світу в її емпіричному різноманітті, що принципово його розкриття здійснилося в психологічному зрізі, в людському баченні, що все пізнання обертається в межах цього людського кола, способу пізнання. У «Книзі Еклезіаста» показано втрату людини у метушні. Виплутуючись з неї, вона залишається віч-на-віч зі своїм буттям. Вона пережив міру цього буття на основі певного емпіричного різноманіття; решта досвіду буде «метушнею».

І. У прихильності до емпіричного різноманіття світу, у поглинанні ним людина втрачає переживання буття. Але якщо вона відкидає емпірію, то переживання буття також втрачає свою основу, бо породжує негативне ставлення до цієї емпірії. Руйнуються емпіричні зв'язки - руйнується ставлення, інтерес до буття.

Е. Як бути з прихильністю до землі, людей, звичаїв? Неприязнь до життя виникає з урахуванням життєвих невдач. Життя – це вироблення сукупності прив'язаності, що впроваджують людину в буття. Чи не виникає в цьому великому філософському запереченні життя, яке досягається ціною неймовірних зусиль, несподіваний парадокс: «...я спалив усе, чому поклонявся, вклонився тому, що спалював»?

Розмова несподівано перервалася. На всьому небосхилі згустилися хмари. Блискавка відбилася в річці. Прогримів грім. Краплі дощу вдарили в дах альтанки. Спокійна досі природа раптом рвучко дихнула. Морок негоди освітлювався частим паланням блискавок. Із темряви небуття виривалася визначеність світу. Його безодня сама себе ловила. Новий Рюїдаль узяв у руку пензель.

ВИСНОВОК

У відносинах між лікарем та хворим найбільш повно та відверто виступає міра людяності. Хворий протистоїть лікарю як об'єкт лікувальних маніпуляцій, особливо у ситуаціях, у яких йдеться про його життєву долю, про життя. Хворий – це особистість, здатна пізнавати себе. Ця здатність самопізнання, що представляє психологічну культуру людства, повинна бути зрозуміла і як здатність, не тільки виявляє те, що є в людині, але головним чином як людина, яка творить. Враховуючи психологічну структуру самопізнання, можна впливати на хворого, виробляючи та коригуючи стратегію спілкування з ним.

Інтуїція лікаря заповнюється знанням психологічної структури самопізнання пацієнта. Воно включає його самосвідомість, самооцінку, об'єктивні процеси самотворення, у яких людина створює також «портрет себе». Метою самопізнання пацієнта є життєва стратегія його поведінки. Вона включає самовизначення, спосіб та тип здійснення ідеї життєвого призначення, як, наприклад, експансивність, резигнація, принципова «золота середина». Лікар допомагає хворому створювати на основі його актів самопізнання індивідуалізовану стратегію поведінки, що одухотворюється оновленим розумінням сенсу життя.

Тип самопізнання хворого входить до компетенції лікаря. Він бачить, яку стратегію поведінки схильний вибирати хворий у його термінальній ситуації, не травмує хворого нав'язуванням зовсім чужої йому стратегії поведінки. Але в рамках типу самопізнання хворого він намагається знайти для нього оптимальну стратегію. Тут виступає нове велике питання медичної психології. При всій довірі пацієнта до лікаря, його здібностей, його мистецтва, до можливостей медицини хворий звертається до самопізнання, щоб зрозуміло розповісти про своє самопочуття, знаючи, що від чіткості відповідей може залежати як успіх лікування, так і сама життєва доля. Однак і за наявності достатнього взаєморозуміння між лікарем і хворим зрештою кожна людина так чи інакше сама ухвалює рішення про характер своєї поведінки в годину наближення смерті. Створення в уяві людини останніх моделей світу так чи інакше пов'язується з питанням про свободу і достоїнство особистості. вузлові проблеми людської культури – свобода і гідність особистості – були предметом запеклих суперечок у філософії та науці. У XX ст., у зв'язку з поведінковою, зокрема біхевіористичною, течією в психології наукова думка спіткнулася в питанні про гуманізм. З'явилися заяви про архаїчність уявлень та поняття про свободу та гідність особистості. Вони були визнані ілюзіями, фіктивними поняттями, що вводять людство в оману. Методологічний механицизм у науці про поведінку надав слушний випадок для проникнення скептицизму в науку, яка, мовляв, шукає строго детерміністичну обумовленість явищ світу, і тому має позбутися незручних ілюзорних уявлень. Для цього досить усвідомити жорстку необхідність смерті, залишити минулому поняття свободи і гідності людини, щоб позбутися страху смерті. При цьому прихильники механіцизму не бачать, що у визнанні ілюзорності уявлень про свободу та гідність людини у нього забирається велика змістовна драма життя і драма розставання з нею.

Зразок того, як людина розгортає свою внутрішню стратегію поведінки на основі самопізнання, становлять думки про завершення життя, висловлені В. В. Вересаєвим. У щоденникових «записах собі» 13 лютого 1923 р. він пише:

«На життя своє оглядаюсь із вдячністю. Доля була до мене прихильною, навіть більше – балувала мене. І найцінніший дар: вона дала мені здатність знати своє місце і не переоцінювати себе. Тому я майже позбавлений найтяжчих страждань заздрості та образи самолюбства. Дивлюся вперед: багато чекає на радісного. Закінчу роман, візьмуся за роботу над Пушкіним.

І ось раптом помітив у собі: ще чогось радісного чекаю. Чого саме?

Смерті!

Як дивно. Смерті я ніколи не боявся, страху смерті ніколи не міг збагнути. Але нещодавно відчув: чекаю її як великої, піднімаючої, сліпучо-яскравої події. Зовсім не в сенсі позбавлення від життєвого тягаря, життя я люблю. Просто сама по собі смерть сяє в похмурій далечіні майбутнього яскравою точкою.

А нещодавно помітив у собі ще ось що. Людина померла несподівано, одразу від розриву серця, або трамвай розчавив. Добре так померти без мук, без очікування смерті, що насувається!

Ні, на мою думку, зовсім не добре. Смертні муки... Чи такі вони страшні? А може, при несподіваній смерті ми втрачаємо таке блаженство, перед яким нікчемні всі смертні муки?» [9, с, 559-560].

Нехай читач зіставить думки композитора Г. В. Свиридова про цикл М. П. Мусоргського «Пісні та танці смерті» (див. «Вступ») зі сповіддю В. В. Вересаєва. у Мусоргського смерть виступає як дійова особа з рисами живої людини. Велика стихія, що всепоглинає! Людина в цій стихії, вона сама стихія. Чому ж вона має боятися саму себе? Вересаєв замість страху смерті пропонує очікування «ще чогось радісного», очікування «такого блаженства, перед яким нікчемні всі смертні муки».

Останній акт творчості! Він спрямований не просто на пошук співвідношення життя і смерті в дусі значної теоретичної проблеми, але на створення такого психічного, духовного стану людини в завершальний період її життя, з яким за вражаючою силою не може зрівнятися ніщо інше, бо це стан включає великий результат мудрості людини.

Безкінечний шлях обговорення питань життя та смерті. Але ці питання підсумовуються в одній проблемі: як я маю чинити? Те, що визначає мої вчинки, є мотивом життя. Те, що визначає цей мотив, є збагнутий її зміст. Він постає перед людиною не лише як мета її філософствування, а й як пафос її діянь.

Смисл життя людини, а значить, і сенс її смерті можуть бути розкриті щодо вселюдського, певної форми діяльності, неповторного, індивідуалізованого самовираження. Ці відносини показують необхідність взаємного зв'язку існування, вселюдського, конкретності самовираження через форми людської діяльності (практично-моральну, художню, наукову та ін), неповторності, унікальності самовираження якості, умови, що можуть призвести людину до розкриття в ній найглибшого шару духовності вселюдського. Замикається спіраль самопізнання світу та самовизначення людини.

Людина переживає повноту свого життя, співвідноситься з багатьма і водночас залишається самою собою. Цей загальний зміст людського життя збігається із змістом світового процесу, становлення світу, природи.

Людина знаходиться у світі, породжується цим світом, а сам світ через людину приходить до пізнання самого себе. У цьому результаті, в такій завершеності саморозкриття світовий процес, буття світу виправдовують себе. Людина бачить, знає, відчуває світ, а світ через людський спосіб самовиявлення пізнає себе. Дві сторони того самого процесу: «людина пізнає світ» і «світ пізнає себе через людину». Всесвіт, буття виявляють себе у цьому баченні, якби накидаючи на себе «покривало» виявлення, і являються самі собі, і дивляться в себе, виступаючи в ролі Нарциса. Цей «нарцисичний», екзистенційний сенс життя відкриває для людини її перебування у світі.

Загальний зміст буття світу та людини (взаємне самовиявлення, самоспоглядання) наповнюється конкретним змістом через моральну, естетичну, пізнавальну та іншу діяльність людини. Але при цьому не слід усувати загальний сенс буття. лише його збереження наповнює справжньою життєвістю зміст цих форм людської діяльності: служити правді здійснювати *добро,* створювати *естетичні* цінності, пізнавати, шукати істіну, здійснювати технологічний зв'язок з природою. Але завжди можна поставити питання: який сенс у добрі, в естетичних цінностях тощо? Тому людина шукає сенсу життя загального характеру, щоб виправдати пошук цього сенсу в окремих формах діяльності. Коли говорять про те, що краса врятує світ, вона по суті береться у зв'язку з буттєвим визначенням сенсу життя. Це дійсно і для «виправдання добра», яке також має співвідноситися із загальним буттєвим змістом життя, чим усувається релятивізм добра.

Завершальна риса сенсу життя є його індивідуалізований, неповторний вираз. Сенс вказує на вселюдське, є також інструментом його розуміння. Гострота індивідуалізації як оригінальність повертає людину до загального сенсу життя.

Оригінальність, неповторність, індивідуалізованість позиції споглядання, активності полягають у тому, що вона є результатом координації багатьох позицій. У цьому здійснюється тенденція повного охоплення буття, розкриття його нескінченного багатства, досягнення сутнісної наповненості життя. Зворотний процес зникнення координації позицій у самоспогляданні світу є смерть як повернення в невизначеність буття. Ця філософська інтерпретація інтегрує науки до вивчення конкретних форм життя.

Справжнє життя земне є життя власне людське психічне, духовне, яке розгортається як життєвий, творчий шлях. У ньому розкривається глибинний мотив життя та смерті: самопізнання та самовизначення людини через творчість сенсу життя – вищої форми самопізнання та самоздійснення світу.

Процес осягнення сенсу життя і смерті, переживання їх відповідно до цього сенсу виробляє вчинкову цілісність людини, формує характер, творчу неповторність особистості жити відповідно до справжнього сенсу життя шукати вселюдське, приховане за пеленою «сує суєт», а з цього вселюдського черпати зміст для конкретних форм натхненної діяльності, використовуючи при цьому інструмент оригінальності. Лише несправжнє, поверхове поділяє людей. Під час великих випробувань, що торкаються долі (життя і смерть) багатьох інших, із індивідуалізованої глибини людської духовності виривається

щирість вселюдського. У цих взаємно відбитих сторонах сенсу життя виявляється його справжнє ціннісне обличчя.

ПРЕДМЕТНО-ІМЕННИЙ СЛОВНИК-КОМЕНТАР

Агіографія – література, присвячена життєвому та творчому шляху святих людей. Зазвичай цей шлях складається з двох частин: перший - до просвітлення, другий після розуміння вищої мудрості (осяяння тощо). Билина про Іллю Муромця також містить у собі аналогічний поділ життєвого шляху.

Апперцепція – поняття, що виражає вплив попереднього досвіду на справжній досвід: перебіг процесів сприйняття, мислення та ін. Розроблялося в психології та філософії Лейбттіца, Вундта, Потебні та ін. Нині вивчається переважно як проблема психології сприйняттів.

«Білий одяг» – свідчення очищення та перетворення - з «Одкровення Іоанна» («Апокаліпсис»). Переможець одягнеться в «білий одяг», його носитимуть жителі неба, великі натовпи врятованих були одягнені в «білий одяг». Одяг Христа вод час перетворення був білим (Євангеліє від Марка).

Біофілія – любов до життя. Один із провідних потягів людини у системі неофрейдизму. Йому протистоїть некрофілія - любов до смерті, деструкції. Модифікація понять класичного фрейдизму (лібідо та Танатос).

"Великий Інквізитор" – тема древнього походження, втіленого в різних формах мистецтва, літератури, а також філософії, психології (В. Шекспір, Б. Спіт1оза, Ф. Шиллер, Ф. Достоєвський, В. Соловйов, В. Розанов, Н. Бердяєв 3. Фрейд, Е. Фромм). Великий Інквізитор уособлює тенденцію панування одних людей над іншими, зводячи їх до рівня автоматичних конформістів. Позбавляючи інших людей неповторного, творчого вираження, уніфікуючи їх, Великий Інквізитор позбавляє себе значного змісту, властивого цим пригніченим індивідам. Статуя «Переможець» Мікеланджело висловлює лаконічно та яскраво це протиріччя соціального та історичного буття людини.

Вчинок – дія людини, що призводить до суттєвої зміни ситуативних відносин і спрямовується певним мотивом. Від простої дії вчинок відрізняється емоційною напругою, вольовою зосередженістю, інтелектуальним проникненням, у результаті виступає значним соціальним актом. У вчинку найповніше виявляється психологія особистості - її характер, спрямованість, потреби. Усі психічні процеси, властивості, стани у сучасній психології формуються та досліджуються саме як вчинки.

Гедонізм – насолода. Філософсько-етичний напрям, представники якого вчили, що насолода є найвищим благом і найвищою метою життя. До насолоди зводяться всі моральні критерії, які визначають людські вчинки. Теорії гедонізму були поширені в епоху Відродження, а також в етичних теоріях утилітаризму (від грец. – корисний) у XIX столітті.

Героїчний ентузіазм – поняття, що дала назву одній з книг Дж. Бруно. Стан піднесеної продуктивної діяльності, що має своїм змістом значні цілі людини - моральні, естетичні, пізнавальні та ін. Особливий інтерес до проблеми ентузіазму було виявлено в епоху Відродження у зв'язку з пошуком ідеалу титанічного характеру людини. Па Бруно, змістом героїчного ентузіазму є любов, прагнення прекрасного, нескінченного. Відкидається ідея фатуму, стверджується можливість для людини визначати свій життєвий шлях. Подібні думки висловлює Г. С. Сковорода, розвиваючи ідею про куражність і психічний стан глибокого і повного переживання буття, соціальної комунікації.

Гетерохронність – дозрівання різних функцій організму людини (тілесних та психічних) у різні вікові періоди, етапи життєвого шляху.

Дуалізм – філософське вчення, що визнає рівноцінними два світових початку – матеріальне та ідеальне. Найбільший представник філософського дуалізму – Р. Декарт (1596-1650).

Егопсихологія – напрямок психоаналізу, представлений А. Фрейдом, Е. Еріксоном та ін. Це, свідомості приписується більш значна роль, ніж це було в класичному психоаналізі. В егопсихології розроблено систему захисних механізмів поведінки людини в екстремальних, екзистенційних ситуаціях.

Ейдетична пам'ять – здатність деяких людей докладно та точно відтворити сприйняті предмети, композиції, сцени. Деякі психологи вважають, що у дитячому віці така пам'ять

широко поширена. Більш стримані оцінки ейдетичної пам'яті пов'язуються з визнанням її наявності переважно у мнемоністів, художньо обдарованих людей.

Екзистенційний – має відношення до існування. Екзистенціалізм – напрям сучасної філософії, для якого суб'єктивність є вихідним поняттям, а людина являє собою неповторну особистість (у Росії. – Л. Шестов, Н. Бердяєв, у Германії – М. Хайдеггер, К. Ясперс, у Франції – Ж.-П.Сартр, Г. Марсель, А. Камю). Основний предмет цієї філософії – переживання суб'єктом свого «буття у світі». Турбота, страх, совість, занедбаність та інші стани людини, що виражають його ставлення до існування, більше за інших цікавлять екзистенціалізм.

Екстаз – стан особливого духовного поглиблення, переживання, зосередженості на певному предметі – результат значної підготовчої роботи, коли розуміння, створення ідей, образів повністю охоплює людину. Стан екстазу в релігійній діяльності вважався і вважається ознакою безпосереднього зв'язку людини з найвищим існуванням. Науковий аналіз стану екстазу показує, що в ньому немає нічого містичного, що він є результатом творчої діяльності людини, концентрацією її творчих досягнень, а також свідчить про стан душевного піднесення у зв'язку з здобуттям людиною нового змісту світу, коли охоплюється в єдності незліченна кількість її предметів. та явищ. Перехрещується з поняттями «інтуїція», «осяяння», «натхнення» та ін.

Екстраверсія, інтроверсія – типи установки, що виражаються в орієнтації пізнавальної та практичної діяльності індивіда, його інтересів та моралі на зовнішній чи внутрішній світ; одні з центральних понять аналітичної психології К. Юнга. У нормі психічне життя особистості, як стверджує Юнг, має виявляти ритмічну зміну екстраверсії та інтроверсії. Людські типи екстраверсії та інтроверсії мають інстинктивну основу, виражають одну з головних рис темпераменту – спосіб біологічного пристосування індивіда до його оточення.

Екстраверт, на противагу інтроверту, поширює свій вплив не так на внутрішній, але в зовнішній світ. Відповідно до принципу компенсації, екстраверт несвідома установка має інтровертований характер. Остання концентрує енергію на суб'єктивному моменті – потребах, спонуканнях, які витіснені екстравертованою установкою.

Емпатичний – співчувальний, співчутливий, чуйний.

Ентелехія – у вченні Аристотеля – активний творчий початок, має у собі мету, формує матерію.

Епігенезис – поява нового феномену, не представленого на попередніх стадіях розвитку організму будь-якими початковими структурами.

Епікуризм – напрямок у давньогрецькій і римській філософії та психології, названий на ім'я його засновника Епікура. Основним принципом людської поведінки було проголошено насолоду. Традиція епікуризму проходить через усю історію людської культури, зокрема, у XVII столітті було відроджено у Франції П. Гассенді.

Етос – звичай.

Elan (франц.) – порив

Інтеріоризація -перехід зовнішнього тілесного плану дії у внутрішній, суб'єктивний, з певною його трансформацією, у результаті людина опановує розумовими операціями, створюючи внутрішній план дії. Як психологічний феномен інтеріоризація досліджувалась у працях П. Жане, Ж. Піаже, А. Баллона, Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва та ін.

Інтуїція (від позднелат. – уважно дивлюся) – здатність інтелекту безпосередньо осягати істини без допомоги розгорнутих логічних обгрунтувань. Механізм інтуїції - інсайт, ґрунтовно був досліджений у гештальтпсихології.

Катарсис – звільнення людини від страждань у конфліктних ситуаціях. Одне з провідних понять психоаналітичної теорії. У естетиці використовується вже у трактаті Аристотеля «Поетика». Набуває значення загальнокультурного терміна тощо.

Кініки (від лат. циніки). Представники кінічної філософії (Антисфен, Діоген Синопсктій, Кратет та ін.) навчали про життя, близьке до природи; у вченні та своїми діями гостро критикували витрати цивілізації. Спосіб життя кініків був близький християнському аскетизму.

Книга Екклезіаста – одна з книг Біблії. Широко відомий вираз із цієї книги – «метушня сует і всіляка суєта». Це є головна тема книги. Її автор дає відповідь, як жити у світі, сповненому безглуздої суєти. Звідси безвихідна меланхолія цієї книги. У житті дуже мало

щастя, його слід шукати в сутності потойбіччя. Прагнення на щастя з урахуванням пошуку матеріальних благ є безуспішним.

Колективне несвідоме – провідне поняття аналітичної психології швейцарського психолога К. Юнга. Виражає найглибший шар людської психології, який утворився в найдавніші часи протягом тривалого періоду, має стійку структуру і тому здійснює вирішальний вплив на індивідуальну свідомість та несвідоме, визначаючи характер поведінки особистості (включаючи створення світогляду та ін.) Протягом наступної історії людства. Містить у собі специфічні освіти – зразки поведінки, патерни – архетипи колективного несвідомого. Це останнє, за Юнгом, яскраво виражено у фольклорі, художній, науковій, моральній творчості. Ідея колективного несвідомого зустрічається у працях Фрейда, проте Юнг надав їй важливого значення. Одне з архетипів колективного несвідомого – архетип тіні - висловлює негативні риси людської психіки, мають деструктивний, аморальний характер, і з допомогою «проекції» переноситься інших людей, чим створюється, зокрема, «образ ворога».

Космічна свідомість, всесвітнє почуття – поняття, що часто зустрічаються на межі психологічних і філософських досліджень (Р. Бекк, І. І. Лапшин та ін). Висловлює психологію людини, що долучається до абсолютної основи буття.

Літургія – найголовніше з християнських богослужінь (обідня, меса). Включає читання Біблії, молитви, співи, процесії, що відтворюють життєвий шлях, смертні муки Христа.

Лонгітюдинальний – довготривалий.

Малі перцепції – поняття лейбніцевої психології. Кожне окремо мале сприйняття (перцепція) не усвідомлюється, але у своїй сукупності вони справляють усвідомлюваний ефект. Ечення про малі перцепції виступило в історії психології однією з форм розробки проблеми несвідомого.

Мислення – пізнавальна здатність людської психіки, що виражається у дії опосередкування, здійснює зв'язок між компонентами людського досвіду. Існує також і у тварин. Мислення може бути наочно-дієвим та абстрактним. Має тісний зв'язок з інтуїцією та фантазією.

Онтологія – вчення про буття як розділ філософії.

Організмизм - теорія, що вказує на необхідність цілісного підходу до вивчення живої природи. До неї примикають гештальтпсихологія, холізм та інші напрями психології та біології.

Перцепція – сприйняття.

Прагматична філософія - заснована в другій половині XIX століття американським філософом і психологом В. Джемсом, виходить із основного свого поняття «прагма» – «дія». Воно є ключем для розуміння всього того, що відбувається в психіці, а також є критерієм істинності людських знань. Прагматична філософія є однією із форм позитивізму.

Психоделічний ефект – результат дії речовин, що викликають психоделічний стан (ЛСД 25, ДРТ, психоактивні речовини коноплі та ін.). Застосування цих речовин змінює стан особистості, здійснює перетворення ієрархії цінностей, зрештою призводить до гострих соціальних наслідків.

Психосоціальна ідентичність – співвідношення особи з громадськими структурами, цінностями, прийняття їх, згода з ними.

Психофізична проблема – особливо гостро була поставлена в XVII столітті і досі є найбільш складною в психології та філософії проблемою. Основний її предмет – співвідношення тілесних та душевних якостей живої істоти. Має кілька рішень: психофізичний паралелізм, психофізична взаємодія, епіфеноменалізм. Всі ці теорії так чи інакше дуалістичні. Теорія психофізичної взаємодії була поширена у другій половині XIX та на початку XX сторіччя. Представники цієї теорії вважають, що між мозком та суб'єктивно-психічними феноменами існує взаємодія. Наприклад, усвідомлення загрози спричиняє значний комплекс тілесних реакцій. Відповідно до теорії епіфеноменалізму психічна як суб'єктивна свідомість, мислення, відчуття відноситься до свого субстрату – мозку епіфеноменально, тобто пасивно супроводжує фізіологічні. процеси.

Регресія – форма поведінки, розроблена детально у психоаналізі. Людина, зіткнувшись із сильною протидією середовища, різноманітних бар'єрами, повертається до ранніх форм реагування світ, властивим дитячої психіки. Одна з форм захисної реакції

індивіда на фрустрацію полягає у заміні складного завдання на легку, просту. Різноманітні форми регресивної поведінки можна спостерігати у тяжко та безнадійно хворих людей.

Ремінісценція – відтворення в пам'яті матеріалу точніше, ніж він спочатку засвоєний.

Рейсдал Якоб Ван – голландський живописець XVII століття. Його пейзажі підкреслюють зовнішній і внутрішній план природи, що пробуджує не тільки суто естетичні емоції, а й почуття таємного плану.

Сенсорна депривація – тривале позбавлення людини сенсорних (чуттєвих) вражень у дослідницьких цілях. Аналогічні зміни виникають і у життєвих ситуаціях. Людина в стані сенсорної депривації відчуває сильну потребу в переживанні відчуттів.

Скептицизм – філософський напрямок, заснований Піррово, Скептики, заперечуючи можливість достовірного пізнання світу, висували сумнів щодо застосування принципу причинності до пояснення явищ природи.

Стрес напруга, тиск. Загальна неспецифічна реакція організму на будь-яку, пред'явлену йому вимогу з боку середовища з метою адаптації. Стрес характеризується мобілізацією захисних сил організму. Теорія стресу розроблена Г. Сельє. Він ввів поняття дисстресу, що виражає негативний вплив коіфлтктів на стан людини. Дисстрес – шкідливий та неприємний стрес. До нього призводить виснажлива реадаптація - необхідність відновлювати рівновагу із середовищем. Стрес був названий Сельє «ароматом та смаком життя».

Танатос – бог смерті у давньогрецькій міфології. Цим словом було позначено один із провідних потягів психіки людини - потяг до смерті.

Телеологія – вчення про доцільність всього існуючого відповідно до закладеної мети. Виникло У давнину. Вчення преформізму та Новий час є продовженням ідей старовинної телеології.

Трансцендентальна функція (але до Юнга) – механізм здійснює всі протилежні тенденції у особистості, щоб утворити досконале ціле психіки, а то й на свідомому рівні, то несвідомому.

Трансцендентальний - переступаючий, перехідний межі – у філософії І. Канта світ у собі має недоступні людському пізнанню якості.

Універсальна обдарованість – якість людської особистості, що полягає у можливості відображати світ багатосторонньо - художньо, науково, морально, технологічно і т. д. Ця якість притаманна всім людям, але у зв'язку з особливістю їхньої обдарованості вони надають перевагу будь-якій одній формі відображення світу. Надзвичайно яскраве виявлення універсальної обдарованості притаманно епохи Відродження.

Фантазія, або уява – психічний процес, творча здатність людини. Поряд з інтуїцією та мисленням, компонент усіх видів творчої діяльності людини (художньої, наукової, технічної, моральної та ін.). Виражається у створенні нових образів, ідеї, відношенні у сфері наочно-чуттєвої та абстрактної.

Феноменологія – в класичній німецькій філософії феноменологія виступає вченням про форми свідомості (Гегель та ін); у сучасній зарубіжній філософії феноменологія є методом аналізу чистої свідомості та допитливих структур існування людини.

Фрустрація – крах надій, мрій у зв'язку з виявленням непереборних перешкод їхнього здійснення. Викликає значні зміни у поведінці людини, наприклад агресивні дії, ф. була предметом широкого вивчення зарубіжної психології.

Холізм – філософія цілісності, що стверджує існування початкової цілісності світу як фактора еволюції. Вища форма цілісності – людина. Автор філософії цілісності – Я. Сметс.

Центрація, децентрація – поняття, запроваджені швейцарським психологом Ж. Піаже при тлумаченні операцій людського інтелекту. Центрація свідчить про неможливість людини стати на об'єктивну позицію споглядання, оцінку події, знаходження зв'язків, незалежних від людини. децентрація, пов'язана з людською кооперацією, зокрема, у трудових діях, свідчить про досягнення людиною позиції, з якою вона може бачити об'єктивний перебіг подій, перетворення речей.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч.2-е изд.- Т. 20.
2. Абульханова К. А. О субъекте психической деятельности: Методологические проблемы психологии.- М.: Наука, 1973. 288 с.
3. Августин Аврелий. Творения Блаженного Августина.- К., 19011912.-Ч. 1-10.
4. Ананьев Б. Г. 0 проблемах современного человекознания.- М.: Наука, 1977.- С. 380.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968.-399 с.
6. Ананьев Б. Г. О проблеме современного человекознания.- М:. Наука, 1977-381 с.
7. Анохин П. К. Избранные труды: Философские аспекты теории функциональной системы.- М.: Наука, 1978.- 400 с.
8. Анныферова Л. И. Эпигеттетическая концепция развития личности Эрика Г. Эриксона // Принцип развития в психологии.- М.: Наука, 1978.- С. 212-242.
9. Афанасий Александрийский. Творения: В 4-х ч.- М., 1851-1854.
10. Бернштейн Н. А. Новые линии развития в физиологии их соотношение с кибернетикой // Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.С. 299-322.
11. Вересаев В. В. Невыдуманные рассказы о прошлом; литературные воспоминания; записи для себя.- М.: Правда, 1984.- 574 с.
12. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста.- М.: Наука, 1988.- 520 с.
13. Гегель. Сочинения. Лекции по эстетике.- М.: Соцэкгиз, 1938.Т. 12-471 с.
14. Головаха Е. И., Кроник А. А. Психологическое время личности.- К.:Наук. думка, 1984.- 208 с.
15. Горький А. М. Жизнь Клима Самгина.- М.: 1987.- Ч. 1-573 с. Ч. 2-637 с. Ч. 3-925 с.
16. Григорий Нисский. Творения: В 4-х ч.- М:- Ч. 1.-1861; Ч. 3, 4.-1862.
17. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. Введение в психологию активности.- М.: Политиздат, 1987.- 286 с.
18. Дарвин Ч. Сочинения.-М.: Изд.-во АН СССР, 1952.- Т. 3.-666 с.
19. Джемс В. О человеческом бессмертии.- М., 1901.-120 с.
20. Джемс В. Многообразие религиозного опыта.- М., 1910.- 110 с.
21. Джелас В. Вселенная с плюралистической точки зрения.- М.: Космос, 1911-235 с.
22. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы 1/ Собр. соч.: В 12-ти т.-М.: Правда, 1982.- Т. 11-12.
23. Дьюи Дж. Понятие рефлекторной дуги в психологии /(Pвychologica1 Rew) .-- 1896.- Вып. 3.- С. 357-370..
24. Дюпрель К. Монистическое учение о душе. Пособие к решению загадки о человеке.-- М., 1908.- 251 с.
25. Дюпрель К. Философия мистики, или двойственность человеческого существа.- К., 1911.- 555 с.
26. Дюрвилль Г. Призрак живых. Анатомия и физиология души.-Пг.: Кн. изд-во «Новый человек», 1915.-192 с.
26. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) .-- К.: Наук. думка, 1987. 280 с.
27. Иоанн Дамаскин. Полн. собр. соч.-- СПб., 1913.-- Т. 1.-- 441 с.
28. Иустин. Соч.- М., 1891.- 484 с.
29. Климент Александрийский. Строматы.-- Ярославль, 1892.944 с.
30. Курцмен Н., Гордон Р. Да сгинет смерть! - М.: Медицина, 1970.- 110с.
31. Ламетри Ж. Сочинения.-- М.: Мысль, 1976.- 551 с.
32. Логинова Н. А. Развитие личности и ее жизненный путь // Принцип развития в психологии.- М.: Наука, 1978.- С. 156-172.
33. Максим Исповедник. О любви.- М., 1863.-- 128 с.
34. Мережковский Д. Не мир, но меч. К будущей критике христианства.- СПб., 1908.- 208 с.
35. Метерлинк М. Смерть.- СПб., 1914.-163 с.
36. Мечников И. И. Этюды о природе человека /1 Собр. соч.-- М.: Медгиз, 1956.- Т. 1 .- 267 с.
37. Мечников И. И. Этюды оптимизма J/ Собр. соч.- М.: Медгиз, 1956.-Т. 12--322 с.

38. Мирандола Дж. Пико делла. Речь о достоинстве человека /1 Эстетика Ренессанса: В 2-х т.- М.: Искусство, 1981.- Т. 1.- С. 243306.
39. Неговский В. А. Критика некоторых концепций о существовании так называемого потустороннего мира 1/ Медицина и идеология / Под ред Г. И. Царегордцева.- М.: Медицина, 1985.- С. 127-139.
40. Овидий Публий Назон. ХУ книг Превращений. М., 1887.-795 с.
41. Павлов И. П. Лекции о работе больших полушарий головного мозга.-- М.: Изд-во АМН СССР, 1952.--285 с.
42. Петленко В. П., Царегородцев Г. И. Философия медицины.- К.: Здоров'я, 1979.- 229 с.
43. Пиаже Ж. Избранные психологические труды.--- М.: Просвещение, 1969.- 659 с.
44. Планк М. Единство физической картины мира.- М.: Наука, 1966.-- 287 с.
45. Платон. Соч.: В 3-х т.- М.: Мысль, 1971.- Т. 3.- Ч. 1.- 686 с.
46. Принцип развития в психологии.-- М.: Наука, 1978.- 368 с.
47. Пушкин А. С. Собр. соч.: В 10-ти т.- М., Правда, 1981.-Т. IV.-- 430 с.
48. Рассел F. Человеческое познание. Его сфера и границы.-- М.: Изд-во иностр. лит., 1957.-555 с.
49. Рибо Т. Болезни памяти.-- СПб., 1881.-111 с.
50. Рибо Т. Наследование психических свойств.- СП6., 1984.111 с.
51. Рибо Т. Психология памяти.- СПб., 1897.- 110 с.
52. Риккерт Г. Философия жизни. Изложение и критика модных течений в философии нашего времени.- Пг., 1922.- 167 с.
53. Роменець В. А. Історгя психології Стародавнього світу і середніх віків.- К.. Вища шк., 1983.- 416 с.
54. Роменець В. А. 1сторія психологи епохи Відродження.- К.: Вища шк., 1988.- 404 с.
55. Рубинштейн М. М. О смысле жизни.- Л.; М., 1927.- Ч. 1.-199 с. Ч. 2-269 с.
56. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии.- М.: учпедгиз, 1946.-- 704 с.
57. Свифт Дж. Путешествия Гулливера.-- М.: ОГИЗ, 1947.- 662 с.
58. Селье Г. Стресс без дистресса.- М.: Прогресс, 1982.--124 с.
59. Скворцов К. Августин Иппонийский как психолог.--- К., 1980.--- 245 с.
60. Сковорода Г. С. Твори: В 2-х т.-- К.: Вид-во АН уРСР, 1961.-- 6. 1.- 637 с.; Т. 2.- 623 с.
61. Спиноза Б. Избранные произведения.--- М.: Госполитиздат, 1957.- Т. 1-630 с.
62. Тертуллиан, Квинт Септимий Флор. Творения: В 4-х ч.-- СПб., 1847.- 1850.
63. Токарский А. А. Страх смерти /1 Вопросы философии и психологии.- 1897.- Кн. 40, вып. 5.- С. 32-44.
б5. Тома Г. Теоретические и эмпирические основы психологии развития человеческой жизни / Принцип развития в психологии.-- М.: Наука, 1978.- С. 176-195.
66. Фехнер Г. Жизнь после смерти.-- Пг., 1915.- 58 с.
67. Франк Л. С. Философия и жизнь. Этюды и наброски по философии культуры.- СПб., 1910.-389 с.
68. Фролькис В. В. Старение и увеличение продолжительности жизни.- Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 198.-239 с.
69. Хёйзинга И. Осень средневековья.- М.: Наука, 1988.-543 с.
70. Хрестоматия по истории психологии.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984-440 с.
71. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях.- М.: Наука, 1975.- 245 с.
72. Шейко И. П. Елена Образцова.- М.: Искусство, 1984.- 352 с.
73. Шекспир. Библиотека великих писателей / Под ред. С. А. Венгерова.- СПб., 1903.- 595 с.
74. Шкловский И. С. Вселенная, жизнь, разум.- М.: Наука, 1987.-320 с.
75. Шпснглер О. Закат Европы / Образ и действительность.- М.,Пт.,1923.- Т. 1.- 467 с.
76. Шрсдингер Э. Что такое жизнь? С точки зрения физика -- М.: Атомиздат, 1972.88с.
77. Штерн К. и В. Воспоминания, показания и ложь в раннем детстве.- СПб., 1911.-173 с.
78. Эккерманн И. П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни.- М.: Худож. лит., 1981.- 687 с.
79. Энгельгардт В. А. Познание явлений жизни.-- М.: Наука, 1984.-304 с.

80. Эисби У. Р. Конструкция мозга.-- М.: Мир, 1964.- 411 с.
81. Юнг К. Архетипы коллективного бессознательного / Хрестоматия по истории психологии.- М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984.- С. 120--136.
82. Psychodynamic studies ап aging: creativity reminiscing and dying / Ed. by Sidney Levin, M. D., and Ra1ph I. Kachana, M. N.-- N. Y.: Int. Universities Press, 1974.- 328 p.

ВОЛОДИМИР РОМЕНЕЦЬ

ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Друкується за: Журнал «Психологія і суспільство». 2013. № 2 с.6-27.

І. ВСТУП

Актуальність дослідження методологічних проблем історії всесвітньої психології (ІВП). Інтерес до історії народу, до етнічної культури загострюється у переломний, критичний для його долі період громадянської історії. Нові устремління до майбутнього, пристрасті сучасності передбачають опертя на досягнення пройденого шляху. Це повною мірою стосується й історії науки. Радянська психологія ніколи раніше не мала такої можливості, яку вона має зараз (ред.: текст створено за 1,5 роки до розпаду СРСР), - звернутися до свого минулого, до надбань зарубіжної психології, до сучасних її напрямів. Відкрито багато джерел, відновлена і відновлюється правда як про вчених, чиї імена мають світове значення, так і про простих трудівників науки.

ІВП є важким і водночас величним шляхом пошуку закономірностей, які керують людською природою, стає знаряддям самопізнання науки. Відкриваються горизонти для постановки цілей визначення шляхів її руху-поступу вперед.

І чи не найголовніше, що ІВП не є пасивним придатком до теоретичної психології, становить, образно кажучи, живу плоть і кров її, використовуючи досягнення історичної психології. Отож психологія як наука збагачує своєю історією суперечливу систему знань. Завдяки історичному плюралізму своїх ідей оберігає себе від нав'язливого догматизму і тим упевненіше здійснює й реалізує свій творчий порив.

У [вітчизняній] і зарубіжній психології існують значні розробки історико-психологічних проблем, що так чи інакше відображають настановлення на історію наукової психології. В них реалізовані як певне розуміння предмета історико-психологічного дослідження, так і принципи наукової розробки процесу становлення психологічних знань. Спираючись на досягнення сучасної психологічної думки, вважаю актуальним не тільки створити нову теорію історико-психологічного процесу, а й дати послідовний виклад наукових пошукувань, реалізованих у відповідних теоріях, системах, напрямах, школах у зв'язку із історією людської. культури.

Предмет даного дослідження. Передусім виходжу із розуміння предмета ІВП як еволюції, розвитку, формування психологічних знань, а тому ставлю питання про форми їх виразу, тобто про їх присутність у фольклорі, мистецтві, релігії (теології), праві, медицині, філософії, в інших природничих та суспільних науках. У кожній із цих сфер людської діяльності наявне початкове, засадниче, інтуїтивне знання, яке набуває тієї чи іншої форми залежно від обдарованості і здібностей творця, його життєвих завдань.

Проблема людської психіки, особи загалом, осмислюючись сьогодні як проблема наукова, органічно пов'язана із різними формами людської творчості. їх слушно розглядати стосовно наукової творчості не тільки як антецеденти (С.Л. Рубінштейн); існує перманентний взаємозв'язок наукового, художнього, правового та іншого розкриття психологічної природи людини. Відтворюючи ІВП в аспекті культурології, у роботі висвітлені багатоманітні витоки, творче коріння психологічних ідей, їх послідовне креативне перетворення. Це сприяє розв'язанню не лише суто теоретичних проблем психології, а й дає підґрунтя для утвердження гуманістичної спрямованості психології саме як науки.

Предмет історико-психологічного дослідження охоплює також питання про перетворення предмета психології у процесі її розвитку. Йдеться про поступальне тлумачення природи психічного та його місця у світі. Психічне як суб'єкт діяльності (людини) співвідноситься із тілесними явищами і зовнішнім світом. їх відносини відображають те чи інше розуміння природи психічного. Загалом у наших історико-психологічних публікаціях (див. публікації) звертається увага на три тенденції, у визначенні

предмета психології: 1) утвердження специфічності, спонтанності, автономності психічного, активності його проявів, зокрема, з орієнтуванням на дуалістичне зіставлення тіла і душі та з подальшим закономірним пошуком своєрідного містка між тілом і душею (Р. Декарт, Б. Спіноза та ін.); 2) ідея ототожнення за змістом суб'єктивно-психічного і тілесно-психічного, що уможливлюється на засадах інтроспективного або об'єктивно вираженого (поведінкового) підходу; 3) логічний взаємоперехід об'єктивного і суб'єктивного як процесна хвиля становлення, визначення і формування психічного у зв'язку з учинковим осередком.

Зупиняючись перш за все на аналізі вчинку як логічного осереддя ІВП, передусім рефлексуємо історико-психологічне зрушення акцентів у вчинковому логічному осередку. З'ясувавши у зв'язку з цим провідні проблеми розвитку психології у різних регіонах світу, безпосередньо підходимо до встановлення періодизації ІВП. У підсумку утвердження єдності предмета і принципів історико-психологічного дослідження дає змогу вперше встановити культурологічну періодизацію ІВП як базис для історико-психологічної орієнтації і для досягнення кінцевої мети пошукування – побудови моделі історико-психологічного процесу.

Мета дослідження – розкриття єдності предмета і принципів становлення історико-психологічного знання для побудови ІВП.

Спираючись на значні досягнення передусім радянської історіографії психології (Б. Г. Ананьев, Е. А. Буділова, Л. С. Виготський, А. М. Ждан, Г. С. Костюк, В. М. Нічик, П. М. Пелех, А. В. Петровський, М. С. Роговій, О. О. Смірнов, О. М. Тутунджян, М. Г. Ярошевський та ін.), дореволюційної (Е. А. Бобров, М. І. Владиславлев, Ф. А. Зеленогорський, М. М. Троїцький та ін.), враховуючи при цьому розробку проблем історіографії в зарубіжній психології (Е. Борінг, В. Вудвортс, Е. Гартман, Д. Клейн, Р. Ландін, Р. Мерфі, Ю. Петер, Т. Рібо, П. Фресс та ін.), було визначено цілі: 1) розробити сукупність принципів дослідження для кваліфікації історико-психологічних знань у процесі їх становлення, 2) подати картину історичної зміни предмета психології, 3) користуючись відповідною методологією, розробити на науковій основі та у зв'язку з психологією творчості принципи викладу історико-психологічного матеріалу, які сприяли б усвідомленню не тільки їх пізнавального значення, а й стали б інструментом формування творчої особистості психолога - вченого, викладача, практика.

Головне завдання дослідження: розробка комплексу методологічних прийомів вивчення джерел історико-психологічних знань для періодизації і створення ІВП. Крім того, використовуючи досягнення сучасної психологічної науки у витлумаченні текстів, пов'язуючи розробку історіографії психології із співпричетними питаннями психології творчості, ставляться також такі завдання: 1) обґрунтувати логічний осередок історико-психологічного дослідження, 2) з'ясувати провідні проблеми психології на основних етапах її становлення у різних регіонах світу, 3) розробити відповідно до логічного осередку і провідних проблем принцип періодизації ІВП та її багатовимірну схему, 4) створити ІВП у формі навчальних посібників для студентів психологічних факультетів і відділень університетів.

Гіпотеза та обґрунтованість структури дослідження. Визнавши вчинок за логічний осередок системи психології, до чого підводять сучасні досягнення цієї науки, гіпотеза формулюється так: історико-психологічним осередком повинен бути також учинок у його історико-науковому витлумаченні. Причому у вченнях кожної епохи у структурі вчинку ставляться певні акценти. У цьому єдині історична психологія й історія психології. Послідовність у зсуві акцентів із ситуації на мотивацію, від неї на дію і післядію визначає основні віхи у розумінні, витлумаченні поведінки людини, в дослідженні психіки у цілому.

Поступальна хода у тлумаченні вчинку вказує на шлях виявлення основних проблем психології в кожну епоху її становлення. Вчинок постає опосередкованою ланкою між психікою та її об'єктивним корелятом (світом, іншими людьми), між психікою і тілом, між структурними компонентами психічного, так що зрештою людина пізнає себе, здійснюючи вчинок та аналізуючи його наслідки.

На основі розгорнутого історико-психологічного осередку в його зв'язку з основними, також історико-психологічними, проблемами з'являється можливість створити періодизацію ІВП. У цьому разі виходимо із припущення, що з урахуванням послідовності у зсуві акцентів у структурі вчинку і порядку розгортання основних проблем психології в її

історико-науковому русі-розвитку загальна періодизації ІВП визначатиметься такими принципами: 1) наявністю кореляції із сутністю, котра зберігає існування психіки, 2) феноменологічною зміною форм психічного, котре рухається до виразу своєї справжньої сутності, 3) розумінням психіки як розгортальної себе в освоєнні світу і 4) як такої, що пізнає себе у цьому освоєнні та формує установку на самотворення. Власне у цих засновках концептуально й полягає обґрунтованість структури пропонованого дослідження.

Методи дослідження. Відбір матеріалів із ІВП припускає аналіз джерел, створених у провідних культурних (західних і східних) регіонах світу в історичній наступності та зі з'ясуванням ідейних паралелей (головно з допомогою порівняльно-історичного аналізування психологічних праць), співвідношення вертикальних і горизонтальних історико-психологічних зрізів.

У психологічному джерелі визначаються: а) співвідношення логічного осередку і системи психології, б) опосередкований образ і його зв'язок з логічним осередком твору окремого автора та інших його праць з історико-психологічним процесом у цілому, в) складові частини психологічного твору, г) місце даної психологічної теорії у загальному історико-психологічному процесі, д) загальнокультурне значення науково-психологічного твору, е) його зв'язок з творами інших форм віддзеркалення (художньої, правової і т.п.) певної епохи, ж) інваріантне ядро психологічної системи і творча обробка його у зв'язку з особливостями культури тієї чи іншої епохи, з) класичний твір в історії психології у форматі історичної психології, досягнень суміжних і несуміжних наук, звичаїв і вдач окремого народу, що долучається до поняття історизму, і) можливі шляхи творчого розвитку ідей, що наявні в конкретному психологічному творі, к) психологічний твір як феномен життєвого і творчого шляху вченого, мислителя.

Загальнонаукові і філософські принципи історико-психологічного дослідження. Вони використані для визначення історико-наукової цінності психологічного джерела, його місця у русі розвитку світової і національної передової думки, а також для виявлення міждисциплінарних зв'язків і наступності наукових ідей, що утверджує гуманістичний принцип історіографії психологічних досліджень.

Нове у розробці історико-психологічних проблем.

А. Існуючі капітальні дослідження з історії психології – вітчизняної і зарубіжної, звернені перш за все до фахівців із історії психології, є науковими працями. Нами здійснена спроба, зберігаючи науковий характер свого пошукування, дати в руки всіх, хто вивчає історію психології, навчальний посібник із докладним викладом класичних джерел на основі самостійно створеної теорії історико-психологічного процесу. При цьому, головним чином, спираємося на ідеї С. Л. Рубінштейна про вчинковий осередок психічного, застосувавши їх до названого процесу, і на теорію М. Г. Ярошевського про форми детермінізму в історії психології. У підсумку сформульована авторська ідея про вид детермінації, пов'язаної із вчинковою формою поведінки. Це означає, що вчинок є спосіб самодетермінації в людській поведінці, що розгортається на основі самопізнання і самотворення з формуванням сенсу життя. Психологічна проблема останнього виявляється в ІВП, зокрема, у працях Марка Аврелія, представників патристики, Дж. Мірандоли, Г. С. Сковороди, В. В. Зеньковського, Е. Н. Трубецького, А. Камю, М. М. Рубінштейна, В. Франкла, С. Л. Рубінштейна та ін.

Б. Вперше детально розроблена у світлі запропонованої теорії історико-психологічного процесу психологія середніх століть – особливо її патристичний напрям. Показані важливі психологічні відкриття у рамках і на противагу завданням патристики: подані теорії життєвого і творчого шляху людини, її життєвого призначення, сенсу життя як психологічної проблеми, питання історичної і філософської психологій.

В. Уперше висловлені та інтерпретовані психологічні ідеї патристики в Україні у XIII- XV століттях, що знайшло віддзеркалення в низці публікацій (Роменець, 1986, 1987, 1988). Це дало змогу простежити у цілісності початкові етапи вітчизняної психології і зрозуміти досягнення психологічних досліджень у наступні епохи. Вперше подані та витлумачені три психологічних трактати першої чверті XVII століття, що слугували підручниками психології у братських школах (перш за все в Києві) і, ймовірно, в Білорусі. Мовиться про два психологічні трактати К. Саковича («Аристотелівські проблеми, або питання про природу людини із доповненням передмов весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем» і «Трактат про душу, написаний високоповажним отцем

Касіяном Саковичем») та один анонімного автора з ініціалами Г.Т. («Душевник»). Нами здійснено перевидання цих трактатів з використанням сучасного наукового апарату. Крім того, вперше якомога повно досліджена наукова, педагогічна, суспільно-політична та адміністративна діяльність С. Л. Рубінштейна в Україні на основі вивчення архівних матеріалів Одеського університету (Роменець, 1989). Всього із історії психології в Україні нами опубліковано 15 наукових праць, що охоплюють якнайдавніший (міфологічний) період вітчизняної психології, психологію епохи Київської Русі, період XIII-XV століть, психологію у братських школах та Києво-Могилянській Академії, психологічне вчення Г. С. Сковороди, психологію другої половини XIX, а також історію радянської психології в Україні (Роменець, 1965, 1968, 1971, 1973, 1978, 1981, 1983, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989).

Г. Створена схема ІВП, що увійшла до курсу «Історії психології», яка читається нами на психологічному відділенні Київського університету імені Тараса Шевченка.

Д. В історико-психологічному аналітичному розрізі висвітлена еволюція тем людської культури: «Переможця» Мікеланджело, Фауста, Дон-Кіхота, Дон-Жуана, східного Фауста з роману У. Чененя, Тарквінія і Лукреції, Амура і Психеї, Великого Інквізитора та ін., що знайшли вираз у філософії, науці (особливо - психології), художній літературі, живописі, скульптурі, музиці, фольклорі. Відстежена найважливіша психологічна тема, що «передбачена» (за висловом С.Л. Рубінштейна) у художній формі і що знайшла потім спеціальне наукове втілення – тема «*втечі від свободи*» (Мікеланджело, Шекспір, Спіноза, Шиллер, Ф. Достоєвський, В. Розанов, М. Бердяев, З. Фройд, Е. Фромм) (Роменець, 1966, 1978, 1983, 1988).

Е. Обґрунтовані принципи і методи багатовимірного і зв'язного аналізу психологічного твору, задіяного до історико-психологічного процесу.

Ж. Аргументовано прогностичне значення історії психології в контексті актуальних проблем сучасної психології, зокрема, пов'язаних із діяльністю самопізнання, самотворення у зв'язку із пошуком сенсу життя як установки вчинкової активності людини.

3. Використовуючи свій багаторічний науковий і викладацький досвід роботи в НДІ, досвід читання курсу ІВП в Київському університеті імені Тараса Шевченка, нами видано низку посібників з історії психології, що охоплюють чотири періоди – міфологічний, Стародавнього світу, середніх століть, Відродження, XVII століття (бароко), а також XIX і XX століть [2-5]. Підготовлений рукопис посібника з історії психології епохи Просвіти, який довершує повну ІВП та відображає важкий шлях об'єктивного становлення психологічних знань як пафос самопізнання окремої людини і людства у форматі досягнень світової психологічної думки.

Практичне значення наукових публікацій з ІВП у зв'язку із розробкою предмета і принципів історико-психологічного дослідження зводиться до таких аспектів:

– підготовлені навчальні посібники з історії психології із відповідним грифом Міністерства вищої освіти УРСР для майбутніх психологів і філософів, що розкривають процес історичного становлення психологічних знань у єдності з життєвим і творчим шляхом ученого, історико-культурною ситуацією епохи (Роменець, 1965, 1971, 1973, 1978, 1983, 1989, 1990);

– переосмислені класичні першоджерела, що висвітлюють історичний рух-поступ психологічної думки у форматі практичної спрямованості та задля актуалізації самопізнання і самовдосконалення людини, у зв'язку з чим розкривається зв'язок психології з етикою, естетикою, гносеологією (Роменець, 1965, 1981, 1982, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990);

– історико-психологічний процес інтерпретований нами таким чином, що набув евристичної і прогностичної значущості, зважаючи на ті наукові проблеми, які перебувають на передньому рубежі науки та підлягають першочерговій розробці (Роменець, 1978, 1983);

– ІВП подана як шлях становлення психологічних знань у зв'язку з історією культури людства, що допомагає студенту-психологу оволодіти принципами пошуку цих знань, поєднати логіку історико-наукового процесу і наукові настановлення конкретного мислителя, ученого-творця (Ярошевський, 1969; Роменець, 1978, 1988);

– поєднання проблеми ІВП і психології творчості в культурологічному контексті уможливило змоделювання пройденого шляху становлення психологічних знань, котрий наповнений суперечностями між пізнаним і непізнаним ("вчене незнання" - М. Кузанський),

які є важливим стимулом пізнання психічної природи людини (Роменець, 1965, 1988);

– підібраний матеріал і логіка розкриття предмета ІВП, враховуючи поставлені навчальні та виховні цілі, сприяють повноцінному формуванню фахівців-психологів, оптимізують розвиток їхніх особистісних рис як майбутніх учених, викладачів, практиків-гуманітаріїв (Роменець, 1973);

– продемонстрована можливість використання історико-психологічного матеріалу в медичній практиці, зокрема, у спілкуванні лікаря і хворого в екстремальних ситуаціях (Роменець, 1989), у справі виховання творчих здібностей студентів художніх, театральних ВНЗ, консерваторій (головно на матеріалі розділів, що розкривають найважливіші проблеми творчості, життєвого і творчого шляху людини) (Роменець, 1968, 1971, 1973, 1988);

– підготовлена розгорнена програма нормативного курсу з історії психології, що прийнята Держкомосвіти СРСР для публікації у збірнику навчальних програм для психологічних факультетів і відділень університетів.

II. ВЧИНКОВИЙ ПРИНЦИП В ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вивчення історії психології допускає певне “перенесення” матеріалу в ту чи іншу психологічну систему, пошук її логічного осередку, співвідношення з нею всіх елементів цієї системи. Адекватне відтворення ідей певного часу у зв’язку з його культурою - перше завдання, яке постає перед істориком психології, котрий покликаний пережити “дух часу” і, на підставі цього, розмістити дану теорію на лінії розвитку науки, що визначається вирішальним перетворенням її головного осередку.

У сучасній психології все більше утверджується думка, що єдиним механізмом, який знаходиться у фокусі психічної діяльності, є той, що уможливлює структуру вчинку. *Вчинковий принци*п дає змогу побачити логічну структуру психології, будувати її систему, вказує на шлях становлення психології як самостійної науки із її психологічними закономірностями. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає осмислити якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію. Саме структура вчинку в його історичному опрацюванні відкриває горизонти дійсних зв’язків психології з художнім відображенням світу, зосереджує дослідницьку увагу на евристичній взаємодії між ними. Отож природно, що вчинок виявляється також загальним феноменом людської культури (Роменець, 1978, 1983).

Логічна структура психології повинна відображати історичні досягнення науки, сприяти тому, щоб пережити і категорійно відтворити її історію. Вчинок, який став її центральним осередком, був результатом розвитку внутрішньої логіки даної науки. Тепер він має бути суддею її історії (Роменець, 1965, 1981).

Система психології є не тільки історичним, або лише логічним феноменом. Вона охоплює у життєвій єдності логічне та історичне. Логічні суперечності системи, вирішуючись, стають фактами історії науки. Йдеться не про історичну форму системи, не про її змістове раціональне зерно, а про те, що один і той же феномен системи в один й той же час постає і як історичне, і як логічне. Якнайповніше це виявляється у зв’язку логічної та історичної структури вчинку (Роменець, 1965, 1978, 1983). Нами показано, що логічна структура вчинку в кожному історичному періоді містить у собі ситуаційний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти (Роменець, 1971, 1978, 1989, 1990). Критерієм визначення цієї зрілості вчинку аргументовано є акценти ситуативні, мотиваційні, дійові і післядійові. Відтак кожний історичний рівень психології ставить свої акценти у цій структурі вчинку, а їх зсув визначає в найсуттєвіших рисах зміст, значення історії психології, передусім перехід до нової позиції бачення предмета, з якого поле даної дисципліни відкриває своє зростаюче багатство. Вчинок розглядається як логічний осередок саме тому, що як психологічний феномен він є осереддям або згустком психічного перетворення (Роменець, 1971).

1) Вчинковий осередок і періодизація ІВП

Основні суперечності ситуації, мотивації, вчинкової дії і післядії виразно виявляються у поведінці людей, що знаходить відображення у певних психологічних пошуках. Завдяки розкриттю вчинкового осередку історія психології одержує логічну зв’язність, переконливу послідовність. Моменти вчинку – ситуаційний, мотиваційний, дії і післядії - позначають основний зміст головних етапів ІВП. *Ситуційна сторона вчинку зосереджена в*

міфологічній психології, психології Стародавнього світу і середніх віків, мотиваційна – визначає основні віхи становлення психології від епохи Ренесансу до Просвітництва включно, дієва і післядієва – стають основним фокусом у вивченні психології XIX і XX століть (Роменець, 1983).

2) Ситуативний принцип періодизації ІВП

Ситуація значень. Ситуація у цілому психологічно постає як залежна і водночас незалежна від людини. У першому відношенні виявляється фаталістичне тлумачення вчинку. Проте людина знаходить щілину в такій приреченості, протиставляє їй свою ініціативу - відносини магії, хоча остання й припускає фаталістично непорушний загальний зв'язок світових подій. *Фатум і магія пов'язуються із значенням, яке визначає перший рівень психологічних переконань*. Якщо все у світі взаємозалежно, приречено, то будь-яка подія може бути знаком, що вказує на цю приреченість. Ритуали, пов'язані з народженням, віковими ініціаціями, шлюбними стосунками, вихованням юного покоління, нормами поведінки, смертю, способами поховання людини, призначені перш за все для виживання роду, для його *благополуччя*.

Багатоманітні форми уявлень про природу душі у світі панування міфології виявляють відносини між фатумом, магією та абсолютизованим значенням тієї чи іншої події (Роменець, 1983). Водночас людина знаходить подвійність цього значення: фаталістські та магічні передумови поведінки примушують саму людину усвідомити світ і свою природу як такі, що містять конфліктні відносини.

Конфліктна ситуація. В навколишній природі, у собі самій людина передусім помічає поляризовані, контрастуючі сутності. Стародавні і середньовічні психологічні вчення містять поляризації, що відображаються у поняттях: «вроджене – набуте», «атоми – пустота», «вологе – сухе», «форма – матерія», «елементи світу (повітря, вода, вогонь тощо) – відповідні почуттєві якості», «природна обдарованість – здобуте в навчанні», «життя – смерть», «смерть – безсмертя», «еманація – екстаз», «душа світова – душа індивідуальна». Усвідомлюючи ці поляризації, людина потрапляє у конфліктну ситуацію, а тому вмотивовується і діє відповідним чином. При цьому мотивація, дія і післядія не мають принципово нового психологічного змісту порівняно з тим, що наявний у самій ситуації. Відтак на цьому рівні розвитку психології вони ситуативні за своїм характером. Якщо ритуал підтримує людську спільність, то будь-який відхід від його канону, зневага до нього, несумісні із перебуванням у цій спільності (общині, племені, народі) (Роменець, 1983).

Виникає ідея зведення поляризованих світових сутностей із долученням психологічних визначеностей до єдиної основи. Людина приймає ці сутності як дані природою, богами, демонами та ін., намагається їх узгоджувати в цілях виховання тощо. За основу такого узгодження були взяті вимоги «золотої середини», «нічого надміру» (Стародавній Китай, Стародавня Греція). На цьому етапі становлення психологічних знань виявляється також зведення однієї із цих сутностей до іншої – індивідуальної душі до світової, де – до Дао та ін.

Колізійна ситуація. У середньовічній, зокрема, патристичній, психології зведення поляризованих сутностей не допускається. Людина не може злитися із божественною сутністю, як це було, скажімо, в неоплатонізмі, хоча за теологічним ученням має психологічну структуру, подібну «структурі» бога (потрійної підстави – «бути», «знати», «хотіти»). Лише ідея опосередкування через образ боголюдини стала зв'язувальною ланкою між цими сутностями. Загалом же ідея співвідношення тварності і творця ще містить у собі моменти низькості сорту в психіці людини. Звідси постає психологія гріховності, опис якої наповнює праці авторів патристичних творів на тему про душу. Протиставлення способів життя – безвадного та гріховного – одержало концентрований вираз в ідеї двох градів – божественного і людського (праці Авґустина); непримиренність до всього тільки людського, світського, позбавленого святості, породила *колізійну форму психологічного мислення*. Відкидання гріховного в людській психіці приводило до перетворення духовного, а після смерті – також і тілесного, тому що тіло позбавлене всього того, що пов'язувало його із предметно-матеріальним світом, а тому мислилося як здатне відродитися у своїй одухотвореності. Так виникає великий інтерес до вивчення будови і функціонування людського тіла (Роменець, 1983).

Патристичну психологію, що розглядала в єдності душу і тіло, слушно тлумачити як *антропологічну*. Оскільки досягнення ідеального стану, вищих рівнів духовності

вважалося кінцевою метою людини, то таке досягнення пов'язувалося із становленням, розвитком психічного. Це передбачало вивчення різних вікових відрізків людського життя, основних зсувів у духовному формуванні особистості – від свідомості буденної до релігійної (після перетворення). Звідси походить освоєння теологічної форми представниками патристики найважливішої проблеми перебування людини у світі: має місце перетинання, а не злиття двох сутностей – людського і божественного, що в науковому розумінні мислиться як людський спосіб самоосягнення світу (С. Л. Рубінштейн, 1957, Роменець, 1983).

Як панівна форма ідеології середніх віків, патристика охоплювала психологічні та інші теорії, великий природничо-науковий матеріал, розвивала реалістичні передумови психологічного мислення. Виникла потреба в логічно чіткому, послідовному, а не тільки інтуїтивно-пошуковому і фантазійному, відтворенні побудови світу і людини. Розробка цих проблем продовжувалася у формі *схоластики,* котра створила своєрідний *категорійний стиль мислення*. У психології виникає тенденція поступового відходу від життєвих колізійних зіставлень; навпаки, відношення до осягнення психологічних проблем стало «*академічним*». Розуміння предмета вважалося достатнім, якщо його можна було підвести під ту чи іншу категорію, а потім створити з категорій координаційну і субординаційну мисленнєву мережу.

Аристотелівська тенденція у психології, що йшла через арабський світ до Західної і Східної Європи, виявилася у створенні двох психологій – *категорійно-теоретичної* та *емпіричної*. А тому виникла проблема їх поєднання. Великий досвідний матеріал, зібраний і пережитий схоластами-ученими (П. Абеляр та ін.), був підданий категорійній обробці, хоча пряність цієї обробки мала присмак гіркоти: нерідко навішувалися етикетки абстрактних категорій на живі феномени людської психіки. Філософи намагалися утримати у своїх системах психологію «золотими ланцюгами» категорійного ладу. Під ці категорії можна було підвести не тільки психологічні факти, а й факти всіх тогочасних наук, адже всі категорії філософського порядку сутнісно мали відношення до будь-якого емпіричного фактажу. Отож категорійне пояснення виявилося значною мірою ілюзорним. Такий стан у розвитку схоластичної психології найбільше зачіпав університетську психологію другого періоду середніх віків. Риси схоластики ще довго супроводжуватимуть психологію й у навчальних закладах XVII і навіть XVIII століть (Києво-Могилянська Академія та ін.), (Роменець, 1986). З часом досвідний матеріал усе більше вимагатиме узагальнення не категорійно-метафізичного, а понятійно-наукового. Таке узагальнення буде розгорнене вже в епоху Відродження. Розподіл психології на *раціональну* і *досвідну* буде здійснений Х. Вольфом тільки у XVIII столітті на основі лейбніцевської філософсько-психологічної системи (Роменець, 1978, 1990).

3) Мотиваційний принцип періодизацій ІВП

Інтерес до досвідного характеру знань у розвитку психології Відродження був пов'язаний перш за все із з'ясуванням рушійних сил людської поведінки, які тепер вбачалися не у пануванні фаталістичної сторони ситуації, а в тому, що *людина сама себе утверджує і цим визначає свою долю*. А це є свідченням того, що психологія переходить на мотиваційний рівень інтерпретації свого предмета.

Основна мотиваційна суперечність учинку як осередку ІВП зводиться до того, що мотивація у своїх реалістичних й ідеалізованих компонентах є одночасно усвідомленою і неусвідомленою. В епоху Відродження був закладений ґрунтовний фундамент для вивчення мотивації у цій її суперечності, що відповідало на ситуативному рівні залежності і незалежності ситуації від людини. Найяскравіше вказана проблема була поставлена й адекватно розв'язана у XVII столітті (Роменець, 1990). Переживання усвідомленості волі та інших якостей було оголошено ілюзорним (Б. Спіноза). Г.В. Лейбніц створив оригінальне вчення про співвідношення свідомого і несвідомого («апперцепція», «малі перцепції»). Неусвідомлене в епоху Просвітництва витлумачувалося, зокрема, як обман (свідомий) неосвічених, причому найбільше – у питаннях релігії.

У геґелівській «Феноменології духу», якнайглибшому психологічному творі, було виявлено суперечливу єдність свідомого і несвідомого у процесі саморозкриття духу. Йому (духу) здається, що окремі форми свідомості є адекватним віддзеркаленням абсолюту (об'єктивно існуючого світу. – В.Р.); в подальшому самовиявленні духу з'ясовується, що ця адекватність – ілюзорна. Форма свідомості, котра виявляється, вочевидь має

неусвідомлений підтекст: у такому розгортанні співвідношення свідомого і несвідомого компонентів у мотиваційний період ІВП наявний смисл її феноменологічного духу (Роменець, 1978).

Оскільки мотивація має подвійний характер (вчиняти чи не вчиняти, або вчиняти так чи інакше), то людині доводиться вибирати, чи ставати на певну позицію, чи на сторону мотивації. Виникає велика специфічна проблема психології Відродження – «боротьба мотивів» як основа самовизначення людини. Вона або застрягає у схоластиці цієї боротьби (герой Панург із роману Ф. Рабле), або формує у підсумку переконання (герої Шекспіра), щоб зробити вчинок вільним від «розірваної свідомості» (Геґель).

Співвідношення свідомого і несвідомого компонентів у мотивації в досліджуваний період ІВП постає у формах творчої інтуїції (Р. Декарт), уяви (Й.Г. Фіхте), понять «малі перцепції» та «апперцепція» в лейбніцевській психології, уявлень про феноменологічну єдність свідомого і несвідомого в гегелівському психологічному вченні. Із співвідношення цих компонентів психічного вимальовувалася лінія становлення мотиваційного принципу в його особливих формах (імпульсна, емоційна, розсудливо-емоційна, раціоналізувальна, розумна, інтуїтивна). Нами доведено (Роменець, 1988, 1990), що до цих форм мотивації була звернена увага Валли, Спінози, Лабрюйєра, Ларошфуко та інших мислителів. Початкова суперечність мотивації спричиняє побудову теорій поведінки людини в бароківському дусі. За зовнішньою усвідомлюваною пристойністю приховується егоїстична тенденція, самолюбність, мотив самозбереження. Тому була створена *з'ясувальна психологія*, яка прийшла на зміну психології ідеалізованого духовного світу людини.

Отже, прийняття рішення як окремий принцип мотиваційного рівня ІВП охоплює XVII століття та епоху Просвітництва. Таке прийняття як психологічний феномен припускає взаємовідношення почуття, інтелекту і волі. Р. Декарт, Б. Спіноза звернули увагу на емоційний та інтелектуальний компоненти ухвалення будь-якого рішення, що протиставляється боротьбі мотивів (Роменець, 1990). Вольовий аспект у прийнятті рішення охоплює вже психологію першої чверті XIX століття. Гостро дисонують філософський аналіз волі (А. Шопенґауер та ін.) і психологічний. Волюнтаризм у психології проходить через усе це століття, де його родоначальником слушно вважати представника природничо-наукової психології Т. Рібо і фундатора психології свідомості як напряму В. Вундта (Роменець, 1978). Ухвалене рішення вступає в дію, коли зникає, зліквідовується боротьба мотивів, і свідомість звужується до усвідомлюваної «точки»; залишковий компонент альтернативи перетворюється на мету, яку треба здійснити за допомогою засобу. Так здійснюється перехід до розгортання основної суперечності вчинкової дії.

4) Вчинкова дія і післядія як принцип періодизації ІВП

Категорія дії виразно постає у психології XIX і XX століть. Г. Спенсер, В. Джемс, Ж. Піаже, Л. Виготський, А. Валлон, О. Леонтьев, С. Рубінштейн та інші обґрунтували віхи у розвитку ідеї дії; тому дія як принцип витлумачення психічного донині визначає наукову тенденцію у розвитку психології (Роменець, 1977, 1978, 1989). Психіка мислиться як засіб і як мета. Як засіб вона переважно є інструментом адаптації організму до середовища, і це визначає головним чином природничо-наукову тенденцію психології. Навіть психологія свідомості (В. Вундт та ін.) не залишає за психікою повноти її самодостатності, а привносить у неї елемент пристосування до оточення. Ж. Піаже розглядає як перший принцип дослідження психічного адаптацію з її двома сторонами – асиміляцією та акомодацією, чим витлумачується стан рівноваги організму і середовища. Оскільки рівновага постійно порушується, то в дію вступає механізм реадаптації. Провідні напрями психології XIX і XX століть, у тому числі й «кібернетичний», описують психічне як функцію пристосування до середовища – природного і соціального. Вони відрізняються між собою тим, яке відношення встановлюють між цими двома сторонами життя людського організму.

Психологи, віддаючи перевагу принципу адаптації, немов утрачають психіку у її самоцінності. Адже психіка - не тільки інструмент пристосування до середовища, а саме життя людини, її переживання і ставлення до світу, а тому має свій зміст. Вона самодостатня подібно до лейбніцевської монади. "Філософія життя", до якої належить і *психологія життя* з її принципом *переживання*, вивчає як свій предмет безпосередню сторону психічного (Роменець, 1989). У В. Вундта також знаходимо ідею психології як *безпосереднього досвіду*. Відтак виникає настановлення, що психіка не лише чомусь слугує, але й *реально є, переживається, самопостає, стає дзеркалом Всесвіту*.

У навчальних посібниках (Роменець, 1978, 1983) показана важливість виникнення двох психологій. Одна з них тягнеться до предмета і методів природничо-наукового характеру, інша – до екзистенційно-гуманістичного витлумачення психологічних феноменів. Не дивлячись на відмінність цих настановлень, вони йдуть назустріч одне одному. Природничо-наукова психологія з новим методологічним інструментарієм відтворює тенденції психології XVII століття: перехід від рефлекторної дуги до рефлекторного кільця і далі - до спіралі. Дж. Дьюї аргументує той факт, що рефлекторна дуга самодостатньо не працює, адже сліпа і вимагає перманентної наявності подразника до дії. Це ж стверджує І.П. Павлов, коли виявляє, що навіть на рівні інстинкту закінчення однієї рефлекторної дуги є початком наступної. Організм має у собі мету, що дає підставу відомому фізіологу створити суперечливий термін «*рефлекс мети».* Аналогічну думку висловлює В.М. Бехтерев. Е. Толмен створює purposive бігевіоризм: ідея організму охоплює ідею мети. Організм прагне *насолоди*, тому принцип ґедонії закладається в основу кібернетичного витлумачення психіки. «Нова фізіологія» М. О. Бернштейна розвиває ідею зворотного зв'язку, а суб'єктивний біхевіоризм, сформульований Дж. Міллером, Ю. Галантером, К. Прібрамом, йде тим же шляхом. Фізіолог П. К. Анохін можливо більше, ніж психологи, розвивав теорію функціонального механізму дії, у якій органічно поєднані у принципі зворотної аферентації «механіцизм» і «телеологія». Б. Скіннер у теорії оперантної поведінки зробив основне опертя на зворотну дію результату поведінкового акту на саму установку до дії. Вчинковий принцип післядії був закономірним наслідком розвитку також природничо-наукової тенденції у психології.

Значущість учинкової післядії виявляється у різних психологічних теоріях радянських учених: Д. Н. Узнадзе – про «установку до певної активності», О. М. Леонтьєва – про зсув мотиву на мету дії та ін. У зарубіжній психології проблеми післядії розкривалися в теорії К. Г. Юнга про «установчі типи». В когнітивній психології (У. Найссер та ін.) вказується на те, що обсяг і тип переробки стимулу залежить від когнітивних схем людини. Наслідки пізнання Найссер пов'язує із перетворенням індивіда, здійсненням самопізнання і його впливом на вчинки людини. У структуру післядії вписуються факти і закономірності, що стали предметом теорії когнітивного дисонансу (Я. Фестінґер).

Гуманістична психологія виявляє залежність людського буття, його наповненість життєвим змістом через відносини особи зі світом, а також вказує на важливість переходу рефлексії в суб'єктивність. Без таких відносин буття психічного буде нічим (К. Маркс, 1845). Воно має переживатися, а переживаються відносини, стосунки. Перехід рефлексії у суб'єктивність був названий *інтеріоризацією.* Це не просто «перенесення» зовнішнього у внутрішнє, а суб'єктивна консолідація відносин, на сукупному підґрунті яких виникає особистість, котра стає провідним предметом історії психології XX століття. Отож продовжується лінія, розпочата із розробки проблем адаптації і творчості. Осягнення особистості через її минуле і майбутнє формується у проблему життєвого і творчого шляху. Смисл останнього розглядається як сенс життя, причому в психології він пов'язується перш за все із самопізнанням і самотворенням (Роменець, 1978, 1988, 1989, 1990).

Гуманістична психологія становить напрям, що не відгороджений від інших версій розвитку сучасної психології. Це, звісно, не просто якесь еклектичне поєднання. Її зародки наявні у всіх періодах та регіонах ІВП. Психологія XIX і XX століть не могла не долучити до своїх теорій високі гуманістичні досягнення психології античної, середньовічної, ренесансної, бароківської, а також психології епохи Просвітництва (Роменець, 1978, 1981, 1982, 1986, 1988, 1990). Здобутки гуманістичної психології пов'язуються також із марксистським ученням про людину (Роменець, 1978, 1983).

У безпосередньому своєму виразі сучасна гуманістична психологія у західних країнах тлумачиться нами як інтегруюча течія, що спрямована на виявлення психічної спонтанності (теорія самоактуалізації А. Маслова, центрована на особистості терапія К. Роджерса) та вдало використовує мотиви філософського екзистенціалізму, дзен-буддизму, таоїзму, тантризму. Тому така психологія має практичне спрямування, допомагає людині відкрити її «справжню самість».

Радянська психологія утворюється вихідно як гуманістична за своєю загальною ідейною спрямованістю, причому навіть у теоріях, близьких до природознавства. Це виявляється у *принципах індивідуалізації, творчої неповторності особистості*

(В. Бехтерев, І. Павлов, Б. Теплов). У напрямках, пов'язаних з науковою школою Л. С. Виготського, наявне об'єктивне здійснення пошуку шляхів *формування суб'єктивного, внутрішнього світу, а саме самост*і (на основі предметної діяльності людини) (Роменець, 1965, 1968, 1971, 1973, 1978, 1981, 1983, 1985, 1989).

В науковій школі, пов'язаній з ім'ям Д. Н. Узнадзе, виявляється формування установчих компонентів людської поведінки стосовно об'єктивування – творчості, моральності тощо. У школі Б. Г. Ананьева досліджується формування самості, зокрема, на підставі життєвого шляху людини. Психологічні ідеї школи С. Л. Рубінштейна спрямовані на багатостороннє пізнавальне, етичне, естетичне та інше збагнення відношення «людина – світ». Єдність цих компонентів названого відношення виражена через ідею «всередині – буття», яке здійснює свій іманентний розвиток у діяльності самопізнання і самотворення (Роменець, 1978, 1989, 1990).

С. Л. Рубінштейн і Б. Г. Ананьев психологізують суміжні з психологією науки – природничі і гуманітарні, долучаючи дані цих наук до розкриття людської самості. Водночас істотного розширення проблематика радянської психології набуває завдяки діяльнісному змісту етики, естети, гносеології та інших дисциплін. Зокрема, нами подано психологічне витлумачення питань моральної поведінки людини – поневолення, провини, спокутування, добра, милосердя, вдячності та ін. (Роменець, 1978).

Магістральний шлях від цілі до засобу і від нього до вчинкових стосунків – такий психологічний рух-поступ у рамках учинкової дії і післядії. Співвідношення мети і засобу - засаднича суперечність учинкової дії, у форматі якої розвиток її форм припускає варіативність: одну і ту ж мету можна досягти різними діями. Варіативність пов'язана з початковим відношенням «мети і засобу», а тому випробовується як реально, так і ідеально, внаслідок чого визнається та утверджується оптимальний варіант, котрий стає здійснюваною вчинковою дією. Післядія характеризується активізацією: а) самопізнання на основі здійсненого вчинку, де останній кваліфікується як б) самотвореннння людини через консолідацію смислу життя (А. Т. Москаленко, М. М. Рубінштейн, С. Л. Рубінштейн, В. Н. Садовников, В. Ф. Сержантов, В. Франкл).

Людська самість наповнюється реальними змістовними відносинами до світу. Людина розуміється як вищий ланцюг світового буття, що здійснюється засобами, які надходять із цієї ж самості.

ІІІ. ІСТОРИЧНА ЗМІНА ПРЕДМЕТА ПСИХОЛОГІЇ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ СВІТУ Й У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ КУЛЬТУРОЮ НАРОДУ

На основі пропонованої періодизації становлення психологічних знань, у зв'язку із структурою вчинку та з урахуванням історико-культурного базису, були визначені провідні проблеми ІВП: тотем і спільність (предки і нащадки), ритуал (звичай, церемонія) – вчинок, нірвана – кама (гедонічне ваблення), людське – загальнолюдське, мікрокосмос – макрокосмос, душа – вище існування, Я – інший, пасивна стражденність – самодостатність, інтелектуальне – етичне, біологічне – соціальне, самопізнання – самотворення.

1) **Стародавній світ**

а. *Тотем і спільність*. У межах системи первісного світогляду формуються уявлення про душу. Аналізується зв'язок ритуальної поведінки з певними віруваннями в душу, що стосуються її побудови, життя, долі, метапсихозу. Розглядаються ритуали, пов'язані із значними подіями життя людини: народженням, дозріванням, шлюбом, вихованням юні, похованням та ін. Досліджується виникнення уявлень про фатум, магію, стосовно практики оргіастичної розкутості поведінки, що сприяє врожаю, благополуччю племені тощо. Оргіастична розкутість пов'язується з табу. Аналізується значний обсяг даних, у яких наявний речовий субстрат психічного життя людини. Наголошується, що питання про смерть та безсмертя душі в їх абсолютному зіставленні у цей період ІВП ще не мислимі.

Психологічний аналіз тотемістичних вірувань у душу, виконаний Е. Тейлором, Дж. Фрезером, В. Вундтом, Л. Леві-Брюлем, О. М. Афанасьєвим, О. О. Потебнею, Ю. І. Семеновим та іншими науковцями у розрізі особливостей первісного мислення (наприклад, закон партиципації), доповнений нами *принципом абсолютизації значень, визнання їх магічного характеру*. В цьому відношенні спеціально розглянуті вірування в душу у стародавніх єгиптян, греків, слов'ян. Загалом відмінність між міфологічною і народною психологією вбачається у тому, що перша пов'язана з архаїчними віруваннями,

а друга залишає у своєму арсеналі те із вірувань, котре продовжує працювати в подальші епохи людської історії, культури. Народна психологія охоплює також досягнення наукового характеру тих чи інших століть.

б. *Ритуал – вчинок* – психологія у Стародавньому Китаї (Роменець, 1983). У формі поляризацій, зіставлень, притаманних конфліктній ситуації, людина фіксує ознаки світу і властивості психічних явищ. У психологічних теоріях Стародавнього Китаю розкриваються взаємостосунки Дао (шлях людини, першопричина світу), традиції і вчинку. В одних теоріях перевага надається традиції, освяченої Дао, в інших – перетворювальній активності вчинку, який повинен здебільшого підтримувати традицію, не протиставляючи себе їй. Ґрунтовне зіставлення вносить дезорганізацію у суспільне та індивідуальне життя людини. Зокрема, аналізуючи вчення древньокитайського філософа Дао Цзи про Дао, головним є принцип бездіяння, що має за первинну мету досягнення спокою. Стриманість від змін, від володіння речами, знецінення вольових зусиль, схильність до безпристрасності, врешті-решт – повернення до Дао, робить людину досконалою, справедливою, благородною. Нами окремо розглянуті (Роменець, 1983) мисленнєві конструкції, що протиставили традиції вчинку та вказали на характерні способи вирішення конфлікту між ними в контексті психологічного змісту шерегу китайських учень.

Досліджені психологічні теорії «бездіяння» і «правил поведінки» в даосизмі та конфуціанстві, аргументовано психологічне значення принципу "золотої середини" саме як першооснови поведінки, а також теорії «співчуваючого вчинку» і «великого вибору» в конфліктній ситуації. Спеціально вивчено співвідношення вродженого і набутого в людській природі як шляху самовдосконалення особи. У викладі древньокитайської психології підкреслюється, що постановка питання про людську природу мала на меті віднайти правильний шлях поведінки, тобто щоб він узгоджувався із суспільними нормами життя, з одвічним єством людини. Названа психологія розкриває себе переважно в соціально-етнічному плані. Існує імператор та його піддані, між котрими відшукується гармонія, від якої й залежить благо суспільства. Дао тлумачиться як ця гармонія, причому людина може досягти її, не докладаючи великих зусиль. Їй варто тільки дотримуватися традиційного ритуалу, церемоній. Але у цьому дотриманні згасає яскравість досягнення єдності із великим цілим, сонячність самого процесу досягнення. Лише у психологічному вченні Сунь-Цзи *принцип індивідуалізації* займає належне місце.

в. *Нірвана – кама* (нестримна чуттєвість) (Роменець, 1983). В індійській психології наявні вчення про шляхи досягнення нірвани, подолання нестримної чуттєвості. Це досягнення спричиняється філософськими настановленнями, які не є формальними довісками, а долучаються до провідного мотиву людської діяльності й, більше того, лише на базі такого настановлення набуває значення усякий психотренінг, що пов'язаний із пошуком смислу життєдіяльності, сенсу життя. Досягнення логотерапії (В. Франкл та ін.) є значною мірою відновлення стародавньоіндійського філософського тренінгу. Загалом покликання древньоіндійської психології – підпорядкувати всю людину вищим завданням існування. Психологія набуває найважливішого практичного смислу, адже прагне звільнити людину від помилкових цінностей, допомагає знайти життєву чистоту, побачити, пізнати себе, організувати психічне, духовне повсякдення так, щоб воно уможливлювало досягнення справжнього буття. У цьому, власне, й полягає культурне значення філософської, гуманістичної психології в історії Стародавньої Індії. В книгах із ІВП (Роменець, 1978, 1988, 1990) показано, що психологія має екзистенційний сенс у Стародавньому світі і феноменологічний – в епоху Відродження, бароко, Просвітництва. Йдеться не просто про психологію у рамках філософії, а про таку науку, яка підпорядкована філософським завданням, має відповідну теоретичну побудову, ціннісні основи, відштовхуючись від яких розрізняються світи істинний і неістинний у їх відношенні до вчинків людини.

г. *Людське та загальнолюдське* (Роменець, 1983). Приблизно в той час, коли творили Конфуцій, Лао-Цзи, Будда, з'являється *пророцький рух*. Його психологія звернена до тих засновків людської психіки, котрі загальні для всіх людей. Виходячи із цих засновків, у своїх вчинках особа ізолюється від усього того, що розмежовує людей у їх прагненні до матеріальних благ. Загальне утверджується на підставі ідеалізованої сутності. Психологія пророцького руху набуває теологічного узмістовлення. Справжнє спілкування між людьми не може бути безпосереднім, інакше виникають неприязнь, розбрат, хибні цінності.

Поведінка зводиться до володіння матеріальними благами, котре освячується політеїстичною релігією.

Лише зв'язок через монотеїстичний теологічний принцип, що відкриває в людині загальнолюдське, знаходить глибинне коріння буття, розкриває справжню спорідненість людських душ. У такому аналізі психіка розкривається на всіх її рівнях; має місце координація цих рівнів і шлях пошуку власне загальнолюдського. Постає нова психологія людського єднання, що протистоїть психології антагоністичного відношення "цивілізований - варвар", що властиве античній культурі. Великий матеріал для вивчення проблеми людського-загальнолюдського дають тексти, знайдені у районі Мертвого моря і зібрані в кумранознавстві. Тому розшифровка (і нові знахідки) рукописів у цьому районі дадуть багатий матеріал для вивчення психологічних переконань у близькосхідному регіоні.

д. *Мікрокосмос – макрокосмос* – поняття, зміст яких відображає провідні психологічні пошукування античності (Роменець, 1983). У Біблії, теологічних книгах украй рідко зустрічається натхнення у зв'язку із спогляданням природи. Природа тварна, тобто створена, матеріальна, тому на шкалі цінностей займає останнє місце. Пантеїзм – вчення далекого майбутнього. Погляд людини ковзає поверхнею чуттєвого світу, шукаючи опертя, але не знаходить його у посейбічному плотському світі; це, вочевидь, досягається тільки у світі ідеалізованому.

В класичну античність відношення між людьми опосередкують не вищим існуванням, а природою, великим світом, на який перенесена вся ідеалізована досконалість вищого існування. Макрокосмос в один і той же час виявився здійсненням (ідеалізованим) і предметно-матеріальним, доступним органам відчуття людини. Навпаки, мала природа особи, на противагу самодостатності великій зовнішній природі, має вади, недосконала, бо жадає, вимагає для свого існування чогось такого, що перебуває поза нею. В обстоюваній тут ІВП зіставлення людини і світу в античності перш за все розгортається за лінією краси, порядку; причому краса виявляється тим вагоміше, чим більше предмет, що нею володіє, чим він більш завершений у собі самому (такий передусім великий світ). Отож дослідницький інтерес античних психологів був спрямований на встановлення зв'язків між світом великим і світом малим (людиною).

Із позицій атомістичної психології світ і людина складаються з атомів, душа останньої – з атомів благородніших на противагу атомам тіла (природи). Людина, щоправда, утримує у собі ідеальну сутність, хоча й матеріального походження; вона створює «вторинні» якості і приписує їх природі. Тому матеріалізм у формі атомізму не менше возвеличує людину, аніж ідеалізм. Платонічний напрям у психології навіть принижує людину як предметну істоту, проте знаходить у ній ідеальні сутності, ізолює їх від матеріального світу. Аристотель зробив крок уперед – указав шлях ідеалізації психічного, починаючи від органів відчуття і завершуючи мисленням і практичною (моральною) діяльністю людини. Відчуття нічого не беруть від зовнішнього світу, тільки форму, а мислення, душа є формою форм, до того ж такою, котра володіє здатністю керувати (Роменець, 1983).

Неоплатонізм освоює великий шлях зв'язку, перехід від світу ідей до світу речей – через *екстаз та еманацію*. У психології скептицизму цей зв'язок розривається, що приводить до ідеї неможливості з боку органів відчуття і мислення адекватно пізнати світ і вступити з ним у продуктивні, діяльні відносини.

Стоїки, епікурейці також звели стіну між людиною і світом, чи то у формі стоїчного непротивлення злу цього світу, замкнутого у собі, чи то у вченні про "атараксії" (незворушності). Кініки, навпаки, поводили себе, вибудовуючи ідеал зовсім близький до природи, відкинувши лушпиння цивілізації, шукаючи у поведінці натуральну красу. В проведених нами дослідженнях обстоюється думка про те, що *калокагатія (єдність краси і добра) є вищим принципом античної етики і психології у витлумаченні вчинкової діяльності людини*. Із цим пов'язані ідеї Ксенофонта, Платона, Аристотеля про гармонійну єдність у людині внутрішнього і зовнішнього через мудрість, співмірність, гармонію душі та тіла, цілісність і велич душі, помірне використання життєвих благ.

У поступі античної думки психологічного спрямування (особливо в її останньому періоді) центральні поняття «мікрокосмос» і «макрокосмос» за своїм значенням і пріоритетністю міняються місцями, іноді усвідомлено, цілеспрямовано, іноді стихійно. То ідеальним постає один світ, то – інший, але у будь-якому разі кожний з них володіє одними і тими ж структурними компонентами. Врешті-решт ідея мікрокосмосу конституюється у

глибоко змістовну тезу: в ньому знаходить відображення весь світ. Більше того, мікрокосмос – замкнутий у собі світ, який становить зріз великого світу, тобто є одним із можливих зрізів, у котрому виявляється краса більшого світу. Звідси розвивається й набуває інтелектуальної вагомості ідея про «перетин», «переріз» двох світів, про здійснення самопізнання великого світу через світ малий, тому що *«пізнай самого себе» – це вимога пізнати себе у контексті великого світу, що виявляється у процесі такого самопізнання.* Доведено (Роменець, 1983), що у середні віки був принципово відкинутий зв'язок душі і великого світу, всесвіту. Цей останній, що розуміється як низькосортна природа, включаючи неживі тіла і тваринний світ, не може співвідноситися з людиною, в яку богом вкладена душа. Так в історичному поступі думки було відкинуте провідне співвідношення, встановлене у психології античності, і визнано нове відношення, що вказує на зв'язок людини із вищим існуванням.

2) **Середні віки**

Душа – вище існування (Роменець, 1983). Структурою верховного буття, витлумаченого за образом душі, пояснюється сама побудова душі. Теологічна за своїм задумом розробка психологічних проблем пов'язується з ідеєю розвитку психіки (історичного та індивідуального). У цьому відношенні кореляція "душа - вище існування" не здійснюється. Згідно з патристичним ученням, вище існування не підлягає розвитку, воно самодостатнє, існує від віків. Тому зміст душі береться із джерел, котрі були спочатку і рішуче знехтувані - природа, суспільство, зовнішній об'єктивний світ.

І все ж зв'язок із природою в учінні отців церкви залишається: вони приходять до потреби побудови *антропологічної психології*, адже важливою проблемою для них є відношення душі і тіла (Роменець,1983), в якому нерідко тілесному належить провідне місце. Значну увагу в патристиці надано трудовій діяльності людини, спрямованій на реальне перетворення світу, розкрита значущість тілесних дій у формуванні тіла і душі, передусім підкреслена у такому формуванні роль руки як робочого органу, а також роль мови як комунікативного засобу, зокрема, з метою духовного перетворення людини; відтак було передбачено багато ідей антропології і соціології XIX століття (Л. Нуаре та ін.).

Діячі патристики виступили в епоху розпаду культури античного світу і народження світу феодального зі всіма потрясіннями цього переходу, коли й виникає історична психологія. В ній порівнювалися перш за все психічний образ людини світів античного і феодального, ладу дохристиянського і ладу християнського, граду Божого і граду людського. Отож це була психологія, яка шукала ідеал людської поведінки і бачила його насамперед у розриві зв'язків зі світом матеріальним. Але перехід від одного світу до другого у кінцевому підсумку визначався Божою благодаттю, не дивлячись на спроби надати людині статус libero arbitrio (Августин та ін.).

3) **Відродження**

«Я» та «Інший». Наступна епоха у поступі психологічної думки (Роменець, 1983) центрується на *самовизначенні людини*. І хоч теологічний підхід ще залишається в дії, але християнський монотеїзм приймає у себе істотні сторони античного політеїзму. В ренесансній боротьбі двох світоглядів відкривається свобода світського погляду на життя, на повсякденне буття людини.

Співвідношення «Я» та «Інший» формує психологічні принципи Відродження. На зміну теолого-психологічному відношенню приходять стосунки міжлюдські. Оскільки індивід, будучи сам титаном, сприймає аналогічні претензії з боку іншого титана, то й виникає відношення «Я» та «Інший». Спочатку з'являється відторгнення «Іншого", але при цьому ініціюючий титан втрачає в іншому опору і можливість продуктивної взаємодії. Це – феномен «Переможця» Мікеланджело. «Інший» може бути пригнічений як особистість. І навіть, коли йому залишають свободу, він її не приймає, тому що боїться самопізнання та самовизначення, а далі – потреби самому нести відповідальність за свої вчинки («втеча від свободи»). Мікеланджело, Шекспір як великі психологи (не тільки Відродження!), в художній формі передбачили наукову і філософську постановку цього фундаментального питання людської культури (Роменець, 1988).

Розуміння самодостатності та гідності «Іншого» приходить тоді, коли його заперечення стає знищенням початкового «Я». Тоді «Я» приймає заходи, що зводяться до того, щоб визнати в «Іншому» наявність свободи самовизначення. Звідси зрозумілим стає смисл промови Дж. Мірандоли «Про гідність людини». Останній убачає цю гідність у свободі

самовизначення, у свободі вибору з наявних альтернатив. У такій свободі людина Ренесансу творить себе, і це знаходить виявлення у багатоманітті психологічних пошуків епохи (Роменець, 1983).

Титанічна особистість Відродження розглядається нами в її *універсалізмі* – як предметному, так і в обдарованості. Доповнювальна цей універсалізм сторона – висока *індивідуалізація особистості*, її неповторність, що виявляється у творчій діяльності, а відтак і створенні психології творчості як типового продукту ренесансної культури. Творчість має бути усвідомлена як унікальна якість людини; в психологічному програванні творчого процесу плекається стан готовності до творчості (Роменець, 1983).

У наших публікаціях *титанізм* кваліфікується першопочатково як суперечливість відносин універсалізму та індивідуалізації, що приводить до внутрішньої боротьби титана. Постає фаустівська душа, котра містить ці глибинні суперечності і те, як титан витримує їх. Так утверджується найважливіша проблема психології Відродження - *боротьба мотивів* (через своєрідність розуміння добра і зла та визнання того, що добро вміщає у себе зло, а останнє є самовизначенням добра – це ідеї, які виголошували М. Кузанський, М. Монтень, Я. Беме, У. Чен-Ень та ін.), а отже передовою думкою освоюється *психологія нескінченної боротьби людини із самою собою*. Лише людина, яка пройшла через цю боротьбу, в ренесансній психології доходить переконання, що боротьба мотивів є стрижнем і самопізнання, і визнання особистісної гідності. На підґрунті такого визнання були створені образи людини – *ідеальної і ганебної*. Звідси походить закономірна поява психологічних (одночасно і соціальних) утопій, у яких діють герої з відповідними поляризованими рисами. Тому *феноменологічний підхід*, властивий психології Відродження, охоплює ідеальне і реальне як її «моменти». Гостра сатира спрямована на людські вади і головно та найдотепніше – на дурість. Поряд із психологією гуманістичною у наших публікаціях охарактеризована психологія природничо-наукового характеру (викладені теорії П. Помпонацці, Х.Л. Вівеса, Ф. Бекона, подані наукові підстави появи терміна «психологія» – Р. Геккель, О. Кассманн).

Повнота розкриття людської психіки припускає звернення науковців не тільки до ідеалізованих та реальних рис особистості, а й до тих механізмів, які уможливлюють їх синтез. Психологія Відродження, таким чином, готує психологію епохи Бароко – вчення про подвійність людської істоти, вимушеної за зовнішнім особистісним виразом приховувати наміри – свою справжню суть.

4) **Бароко**

Страждальність і самодостатність душі у психології XVII століття (Роменець, 1990). Те, що людина в цю епоху постає пасивною істотою, витлумачено у рефлекторній теорії Р. Декарта. Принцип рефлекторної дуги показує, що організм діє лише у тому випадку, коли наявне зовнішнє подразнення, що аргументує *механістичний принцип поведінки*! Та все ж психологія XVII століття виробляє також поняття про рефлекторне кільце, спіраль (принцип зворотного зв'язку як основа психічного розвитку й удосконалення). Т. Гоббс, Г. Ляйбніц, діячі братських шкіл, києво-могилянської Академії та інші здійснили багато, щоб довести психологічну важливість зворотного зв'язку І тим перейти від механічно витлумаченого поняття «рефлекс» до поняття «*телеологічне».*

У нашій книзі (Роменець, 1990) Новий час (перш за все завдяки науковій творчості Р. Декарта) поданий значною мірою у вченнях про співвідношення душі та тіла. Психофізичній і психофізіологічній проблемам надано виняткову увагу (Декарт, Спіноза, Гейлінкс, Мальбранш). Із джерел дуалізму, монізму, оказіоналізму виріс паралелізм XIX століття. Р. Декарт «оживляє» тіло з допомогою ідей рефлекторної дуги, тваринних духів, пристрастей, а тому стара теза Аристотеля про те, що тіло оживає, коли з ним поєднується душа, ґрунтовно підривається. Це відбулося на підставі принципу дуалізму, відповідно до вимог якого тіло І душа існують роздільно (саме звідси бере початок той психологічний ідейний рух, який отримав назву психофізичного паралелізму). «Оживлення» тіла, як і одночасні пошуки натуральних механізмів дії душі, створювали благодатне підґрунтя для утвердження *принципу антропологічної єдності* у вивченні природи людини.

Р. Декарт знайшов ще одну епохальну позицію у тлумаченні психіки людини. Остання як мисляча істота була поставлена у центр світобудови (cogito, ergo sum). Але кожна особа є таким центром (перетворення осей координат), і цим була зазначена ляйбніцівська теорія про монади (монадологія), тобто про замкнені у собі одиниці, що відображають весь

світ («живе дзеркало всесвіту»). Ідея рефлексу знайшла у цій теорії завершення (виток спіралі наукового пізнання) у рамках психології XVII століття.

Найважливішою психологічною проблемою епохи Бароко в наших дослідженнях є *мотивація* як той стимул, котрий визначає поведінку, вчинкову дію. Об'єктивно у цьому періоді були виявлені *свідомий і несвідомий (прихований) компоненти мотивації*. Цим було піднято на більш високий щабель вивчення нової, порівняно з Ренесансом, *подвійності людської психіки – її внутрішнього, інтимного світу і зовнішнього виразу*, що в цілому об'єктивно поставило у всій її суперечливості *проблему особистості* як типову для психології XVII століття. Це – крок у загальнокультурному плані, що був викриттям маскараду людських стосунків, маски як психологічного феномена, тому що вона приховувала себелюбство, егоїзм, суто особисті інтереси. Винятково важливу роль зіграли у цьому викритті психологічні розробки Ф. Ларошфуко, К. Лабрюйєра, А. Шефтсбері, В. Грасіана та ін.) (Роменець, 1990).

Ще одна проблема епохи Бароко у психології - страждальна самодостатність психічного через розкриття джерела суб'єктивного світу людини (див. роботи вчених-антагоністів даної епохи – Дж. Локка І Г. Ляйбніца) (Роменець, 1990). Перший указує на сенсуалістичне коріння психічного, другий – на його монадологічну раціоналістичну самодостатність, де монада тлумачиться як така, що не має «ні вікон, ні дверей» на противагу відомому локківському положенню: «немає нічого в інтелекті, чого раніше не було б у відчуттях». Отож *монада* виявляється «зрізом», «живим дзеркалом всесвіту», у якому знаходить відображення увесь всесвіт. Монада самодостатня – весь вміст обіймає у собі. Між монадами немає безпосереднього зв'язку, він здійснюється тільки через вище існування. Так виникає *ідея наперед установленої гармонії*, а світ як сукупність монад виявляється у Ляйбніца «*найкращим з найкращих світів*». Інакше кажучи, мовиться про ідею *самотворювального детермінізму*, іманентного становлення психічного – продовження платонівської лінії у філософських питаннях психології (Роменець, 1990).

Принцип детермінізму, розроблений у психології спінози як заперечення свободи волі, характеризував її як ілюзію. Поступово із механістичного засновку постає *принцип самотвірного спричинення*, коли тіло і душа тлумачаться як такі, що безпосередньо не впливають одна на одну, а співвідносяться тільки через субстанцію. У вченні Спінози значущою є ідея Великого Інквізитора, котра пов'язується із структурою державної влади. Образ Паскаля про «мислячий очерет» мав аналогічне формулювання у Спінози: людина в межах світових визначеностей – «глина у руках гончара» (Роменець, І990).

5) **Просвітництво**

Паралогізм інтелектуального та морального у психіці людини. В культурологічних теоріях епохи Просвітництва вказувалося на основну її культурну суперечність: досконалі, енциклопедичні знання про людину і суспільство, про світ у цілому дають змогу вибудувати життя на розумних засадах; водночас провідні діячі Просвітництва наголошують, що інтелект (розум) та моральність мають автономність (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Сковорода). Більше того, розвиток і вдосконалення моралі – засновки-підстави суспільного буття людини. І. Кант, який був автором терміна «просвітництво», сам докладно вказав на цей дуалізм людської природи, а також підкреслив, що у рамках розуму не можна дати однозначних відповідей на найважливіші питання людського буття (Бог і природа, душа і тіло, свобода і необхідність, нескінченність і скінченність, смертність і безсмертя людини тощо) (Роменець, 1978).

В цю епоху психологія вибудовується на *сенсуалістичному і раціоналістичному принципах*. У першому випадку відчуття становить осередок психологічної системи, причому в суголоссі з руховою активністю людини (відкриття закономірностей кінестезії), на що звернули увагу Дж. Берклі, Е. Кондільяк, К. Гельвецій та ін.; причому зв'язок відчуттів, заснований на руховій активності, розуміється як асоціативний, а відтак і психологія стає *асоціативною* (Дж. Прістлі, Д. Гартлі, А. Коллінз, Дж. Толанд) (Роменець, 1978). Все це вказало на шлях наукового вивчення відчуттів і рухової активності людини, спричинило виникнення теорій кольорового, центрального і периферійного зору, а також зумовило формулювання *закону про співвідношення сили подразника та інтенсивності відчуття* (М. Вебер). У такий спосіб розглянута психофізична проблема, шляхи і способи її вирішення - паралелізм, взаємодія, епіфеноменалізм. Останні дві теорії тлумачаться як такі, що не виходять за рамки паралелізму. Питання про співвідношення внутрішнього і

зовнішнього конкретизується у проблемі тілесного виразу суб'єктивних психічних станів. З'являються "фізіогномічні фрагменти" К. Лафатера. Ч. Белл створює вчення про виразні рухи. Фізіогномічні інтереси призводять до вивчення анатомічного субстрату і фізіологічних кореляцій психічних суб'єктивних явищ. Ці проблеми нерідко тлумачилися в контексті вульгарного матеріалізму (П. Кабаніс).

Складні форми поведінки людини були розкриті в цю епоху в співвідношенні інтелектуального і морального компонентів, за термінологією Канта, – *чистого і практичного розуму*. Природне в людині протиставляється суспільному. З одного боку, в природному бачать незіпсуту людину, і це натуральне вимагає захистити її від соціальних деформацій. Природна людина як ідеал постає у творах таких мислителів, як Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Сковорода. З іншого боку, нав'язуються ідеї панування середовища, його всесильного впливу на характер і поведінку усуспільненого індивіда. Думка про те, що людина приречена вміщати у собі добро або зло змінюється оптимістичним настановленням на легкість зміни її природи. Потрібно тільки цю природу правильно пізнати (як і пізнати з достатньою повнотою зовнішній для людини світ), і тоді, відповідно до вчень енциклопедистів, можна запропонувати чи принаймні пообіцяти людству *максимально щасливе життя*.

Визнання *принципу панування середовища* приводить у психології до виникнення *механістичних теорій*, і Е. Ламетрі з душевною простотою і значущістю заявляє, що «людина, не дивлячись на її зарозумілість, є не що інше як перпендикулярно повзаюча машина». В нативістських теоріях також підкреслюється дієва роль *виховання*, проте його завдання полягає в тому, щоб не нашкодити природі, а створити умови для спонтанного виявлення її сил. Водночас розкрита *найважливіша спроможність самопізнання, яке є опорою для самотворення*. Ця ідея закономірно постає у відповідних історичних формах у багатьох культурних регіонах світу, включаючи Україну, Росію, Китай та інші країни (Г.С. Сковорода, А.І. Галич, Гун Цзичжень, Цзай Чжень та ін.).

Ідея самопізнання в названу епоху пов'язується із провідним ідеологічним настановлення – *просвітництвом*. Знання про природу і про себе, знання енциклопедичне - головний гарант процвітання суспільства та індивіда. Хоча І. Кант указував, що людина за своєю природою є щось середнє між Тімоном (мізантроп з однойменної трагедії В. Шекспіра) і Момом (блазень у давньоримській драматургії), а головна особливість людини при цьому – дурість як поєднання тупості і злісності, та покладання надії на природні риси моральності, що можуть вивести людину в люди, становить головну ознаку психолого-соціальних, педагогічних теорій даної епохи.

Примітно, що в цей історичний час *удосконалення людини* вчені мислять здійснити через її *вчинкову діяльність*, у зв'язку з чим вагомий внесок у світову психологію здійснили діячі Братських шкіл України, Білорусі, зокрема й Києво-Могилянської Академії – К. Сакович, С. Капіновський, С. Купябка, Г. Конисський, М. Козачинський, а також Г. С. Сковорода (Роменець, 1986, 1990). Просвітництво як епоха залишила нам у вигляді наукового спадку оригінальні психологічні системи, які нерідко завершуються етичними розділами. Досліджуються зовнішні і внутрішні причини вчинків. Через розкриття природи останніх і властивостей самої вчинкової людини уможливлюється її самопізнання, виникає і формується її психологія.

Вивчення мотиваційної динаміки вчинку – найважливіший предмет психології Просвітництва – сприяє виникненню і поглибленню феноменологічного принципу в психології. Г.-В.-Ф. Гегель створив феноменологічну психологію – вчення, яке пов'язане, з одного боку, з антропологією і феноменологією (як філософською дисципліною), з іншого – із проявами об'єктивного духу – моральністю, правом, мистецтвом, релігією, світовою історією, тобто універсальною системою філософських знань (Роменець, 1978). У будь-якому разі просвітництво у сфері психології характеризується завершенням розробки *принципу знань*, яка була розпочата в епоху Відродження і продовжена в епоху Бароко.

6) **XIX - XX століття**

а. *Біологічне – соціальне, самопізнання – самотворення у структурі особистості* (Роменець, 1978). Вихід за межі філософії, у яких дотепер перебувала психологія, зумовлював пошуки такої сфери знань, яка була вже визнана науковою, щоб запозичати її методи пізнання. У другій четверті XIX століття біологія, фізіологія та інші дисципліни набувають статусу науки завдяки запровадженню перш за все *еволюційного принципу*, що

припускає співвідношення *спадковості і мінливості, принципу руху*, в якому виражаються *життєві установки організму*, і самого *рефлекторного руху* – механізму, що здійснює рухову активність. Вирішуючи суперечності, пов'язані із впливом спадковості і середовища на формування організму, Т. Рібо вказує на *переважання спадковості*, І. М. Сеченов підкреслює провідну роль *середовища* (Роменець, 1978).

У цих пошуках виявляється чіткий науковий стиль, якому слугує *порівняльно-патологічний метод* (Т. Рібо та ін.). Еволюційний принцип зближує поведінку тварин і людини. У ланцюзі випадків Ч. Дарвін, порівнюючи їх, віддає перевагу "етичній" поведінці тварин. Людина еволюціонувала з тварин, і для наукового тлумачення цього процесу потрібно вибудувати тонкий диференційний зв'язок між ними. Тому всіляке встановлення принципових відмінностей між психікою тварин і людини оцінюється як руйнування еволюційного ланцюжка (Роменець, 1978).

І. І. Мечников як біолог, фізіолог, психолог відстежує індивідуальний розвиток людини, вибудовує *психологію життєвого і творчого шляху особистості, створює вчення про ортобіоз – про ідеальну розгорнену схему індивідуального розвитку організму*. В цьому вченні долається суто біологічне трактування психіки людини (Роменець, 1978) .

Логічний осередок психології, що виходить із філософії і спрямовує її до самостійного існування як науки, ускладнюється: рух – дія – рефлекс. Дія стає домінантою у психологічних пошуках. Звідси виникає питання про довільний і мимовільний («фатальний») характер рухів. Наукова позиція припускає заперечення свободи волі, котра визначається як ілюзія, й таким чином перемагає принцип рефлекторного відображення (М. І. Сеченов, І. П. Павлов).

На новому рівні наукових досягнень відбувається повернення до ідеї тріади: рефлекторна дуга – кільце – спіраль. Уже в кінці XIX століття Дж. Дьюї показує, що рефлекторна дуга не працює, а тому повинна бути замінена рефлекторним кільцем. У вітчизняній науці цю ідею розвивали М.О. Бернштейн, П.К. Анохін. У зарубіжній – У. Р. Ешбі, Дж. Міллер, Ю. Галантер, К. Прібрам та інші. Вони створюють теорію про корекцію дії механізмом зворотного зв'язку і про здійснювану в цьому процесі адаптацію (Роменець, 1965, 1971, 1978).

Проблема адаптації так чи інакше проходить через психологічні пошуки XIX і XX століть (Роменець, 1989). Адаптація до середовища тлумачиться як основне призначення життєдіяльності організму. Ж. Піаже, досліджуючи інтелект і дещо біологізуючи своє завдання, також бере за відправний пункт принцип адаптації, виявляє її сторони – *асиміляцію і акомодацію*, тобто підкорення організму середовищу і зміну середовища відповідно до потреб організму, і цим самим перетворює адаптацію в активний творчий процес. Творчість припускає *центрацію і децентрацію*, які вказують на риси справжньої творчої оригінальності (Роменець, 1978).

Психологічна проблема творчості займає одне із провідних місць у психологічних дослідженнях кінця XIX і всього XX століття (Роменець, 1965, 1971, 1973, 1978). Навіть у рамках природничо-наукової психології Т. Рібо, М.І. Сеченов, І.І. Мечников, Ч. Дарвін і багато інших учених звертаються до цієї проблеми у сфері науки, котра, за висловом Е. Борінга, перебуває на її передньому краї. Скажімо, наявні значні досягнення харківської школи із вивчення теорії і психології творчості (О. О. Потебня, Д. Н. Овсянико-Куликовський, Б. Лезін та ін.) (Роменець, 1971, 1978). Певним чином до неї долучається С. Л. Рубінштейн (Роменець, 1978, 1989).

Перехід від *принципу адаптації* до *принципу творчості* був ознаменований психологічними пошуками *творчої індивідуальності*. Це відобразилося навіть у рефлексологічній теорії психічного. *Принцип індивідуалізації* обґрунтовує «філософія життя» (неповторність життєвих, психічних явищ). З цим принципом пов'язані дільтеївські мотиви неповторності індивідуального людського існування. Була також підкреслена непересічність подій історичного процесу (Г. Ріккерт та ін.). Появляється *описова психологія*, котра розкриває унікальність психічних явищ, протиставляє себе *психології пояснювальній*, яка зводить психологічну науку в цілому до рівня природничо- наукового витлумачення. І. П. Павлов, аргументуючи рефлекторну природу творчого процесу, визначає власне *людські творчі типи* – розумовий, художній і змішаний. В. М. Бехтерев вивчає дитячий малюнок (Роменець, 1971). Як тільки інтерес до творчості почав витісняти адаптивне тлумачення поведінки, *проблема особистості виступила на перший план*;

психологія XX століття звернулася з науковим ентузіазмом до цього інтеграційного явища людської психіки. Особистісне підґрунтя вивчення психіки дало свої результати: у рамках цього *[особистісного] принципу* були докладно опрацьовані темперамент, характер, ідеали, інтереси, здібності, обдарованість (Роменець, 1965, 1971, 1972, 1973, 1978).

У психології особистості перш за все шукають природне (біологічне) і соціальне як її сторони. Великі дослідницькі зусилля спрямовані на пошук опосередкування між "біо" і "соціо". Але спочатку їх поєднують безпосередньо, так що виникає формула "біосоціо", характерна для біхевіоризму, фройдизму, гештальтпсихології, рефлексології і навіть павловського психологічного вчення. Загалом радянська психологія з моменту свого виникнення звернулася до філософської спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна, щоб побудувати науку про поведінку людини (рефлексологія, реактологія, теорія культурно-історичного розвитку психіки та ін.) (Роменець, 1968, 1978). Вже Л.С. Виготській рішуче відкинув ідею "біосоціо"; подібно людському тілу, зверненому до речового світу, психіка створює свої інструменти, які утворюють її культурний пласт. *Теорія інтеріоризації* (від зовнішніх дій у внутрішній план до суб'єктивно-психологічного) зайняла одну з панівних висот у психології XX століття (Роменець, 1978).

б. *Самопізнання – самотворення у структурі особистості*. С. Л. Рубінштейн не прийняв ідеї інтеріоризації, відзначаючи, що цей процес реально не може бути здійснений, адже неможливе перекидання якого-небудь буття із однієї модальності в іншу (Роменець, 1978). Насправді є відображення як самовідображення світу. Воно здійснюється через людське самопізнання, тому самопізнання людини і самопізнання світу – один і той же процес. Водночас мислитель указує на можливість вищого осягнення людського буття як усередині – буття світу (Роменець, 1978, 1989). Пізнати себе (і тут своєрідно відновлюються психологічні ідеї бароко) означає *пізнати у собі, через свою індивідуальність загальнолюдське*, а на основі цього вищого осягнення пізнати буття, сам факт свого існування, щоб знати власне повсякдення через знаходження його значення. Психологія, виділившись із філософії і ставши самостійною наукою (дисципліною), приймає на себе проблеми і турботи філософії, виправдовуючи те центральне положення, яке їй відводять у сучасній класифікації наук.

IV. ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІВП

Застосування *вчинкового принципу* в історико-психологічних дослідженнях (Роменець, 1966, 1971, 1978, 1983, 1988, 1990), встановлення сукупності провідних психологічних проблем в історії психології різних регіонів світу дозволяють виокремити три способи витлумачення психічного, які визначають основні *етапи становлення психологічної науки*. Ця періодизація не відкидає вже існуючі, а своєрідно їх доповнює, і своїми специфічними акцентами дає підстави зрозуміти психічне у його кореляції з тією основою, на якій воно виникає й у зв'язку з якою осягається.

1) **Субстанційний період: структурна відповідність психіки її нескоромінущій (субстанційній) основі**

Ситуативна сторона вчинку, заломлена через такі провідні проблеми в історії психології, як «предок – нащадок», «вчинок – звичай», «нірвана – кама (чуттєвий потяг)», «мікрокосмос – макрокосмос», «душа – вище існування», тому дозволяє визначити перший великий етап тлумачення психічного як *субстанційний*. Психіка людини співвідноситься із своєю субстанційною основою, визначається як така, що походить з неї, відображає її і прагне до неї як до тієї стихії, у якій може бути збережена (або просто повертається в неї як у лоно свого походження). На рівні давньогрецької психології душу розуміли як *мікрокосмос*, котрий відображає *макрокосмос* як своє досконале начало, але з нею ніколи не ототожнюється. Ось чому мікрокосмос не володіє завершеністю, властивою самотворювальному макрокосмосу. Субстанційний період охоплює міфологічну психологію, психологію Стародавнього світу та середньовіччя.

2) **Феноменологічний період: діалектична зміна психічних явищ (феноменів) як спосіб самопізнання духу, матерії**

Мотиваційна сторона вчинку, будучи розкрита через такі провідні проблеми в історії психології, як «Я – Інший», «страженність – самодостатність», «інтелектуальне – моральне», дає підстави визначити другий етап у тлумаченні психічного як *феноменологічний*. Психіка людини розглядається у її напруженій динаміці й набуває

нових контурів залежно від позиції спостереження. Це розмаїття бачення психіки підлягає закономірній, саме феноменологічній, зміні, чому сприяє наявна тут діалектика свідомого і несвідомого. У цей період уже чітко простежується *принцип розвитку*, що ґрунтується на самотворенні психічного, зокрема, – через боротьбу мотивів, ухвалення рішення тощо. Людина сама визначає долю свого становлення. Від неї залежить, ким буде і що досягне, і чи підніметься до досконалого рівня, або ж її здолає ницість (А. Манетті, П. Мірандола та ін.). Психічний феномен в один і той же час утримує в собі своє твердження, оскільки усвідомлюється як унікальний і водночас не усвідомлюється як скороминущий. Але він звіряється із субстанційним еталоном і на засадах останнього осмислюється невідповідність даного психічного феномена саме цьому еталону; такий феномен розуміється як перехідний, минущий. Ця феноменологія духу може набувати форми життєвого і творчого шляху особистості, але заломленого переважно через пізнавальний інтерес (Ібн Тофаїл, Дж. Локк, Г. Геґель та ін.).

3) **"Освоєння" період: психіка, котра адаптивно й водночас творчо (у формах етичної, художньої, наукової, технічної [діяльності]) привласнює світ**

Дієва сторона вчинку, виявлена через такі провідні проблеми в ІВП, як «біологічне – соціальне», «самопізнання – самотворення», дозволяє визначити третій етап у тлумаченні психічного, яке тепер осмислюється як знаряддя освоєння світу (К. Маркс) й самої себе. Саме дія дає змогу людині не тільки пізнати, але й практично опанувати світом, спираючись на наукову, художню, моральну та інші форми діяльності, пристосовуючись до цього світу (принцип адаптації – від Г. Спенсера до Ж. Піаже та У. Ешбі), змінюючи цей світ (принцип творчості – від О. О. Потебні, А. Н. Веселовського до Я. О. Пономарьова, М. Г. Ярошевського та ін.), внаслідок чого індивід формується як особистість, а проблема особистості на етапі «освоєння» в ІВП виходить на перший план і стає домінантою розуміння психічного (В. Дільтей, В. Джемс, О. Ф. Лазурський, Г. В. Оллпорт, С. Л. Рубінштейн та ін.). Оскільки за допомогою дії людина завойовує світ, щоб змінити, удосконалити його і себе, то вона стикається з такими силами навколишнього світу і власного духу, які раніше не передбачала, але на які тепер вимушена реагувати.

Освоєння світу і самої людини (та її як особистості) припускає тому «зворотний зв’язок», так що досконала дія приводить її до нових ситуаційних відносин (реагувань на вчинок). У цьому разі стає реальністю вчинкова спіраль, а сам учинок усвідомлюється як початковий осередок психологічної системи. Взятий в історичному форматі, цей осередок розгортає свої визначення як ситуативне, мотиваційне, дійове, реактивне (післядійове) формоутворення, що є засадничим принципом, який пояснює рушійні сили психологічного пізнання людини і, врешті-решт, обґрунтовує основні етапи історико-психологічного пізнання. В ньому вчинковий принцип, що діяв спочатку несвідомо (перебуваючи у своєму «інобутті»), немов би приходить до самопізнання (основне значення післядії – С. Л. Рубінштейн, Д. О. Узнадзе, Б. Г. Ананьев, О. М. Леонтьєв, М. Г. Ярошевський, Томашевський та ін.). Відтак проблема самопізнання і самотворення виявляється для людини, її життєвого і творчого шляху, проблемою ключовою. В сучасну епоху психологія може гідно, на противагу авторитетним заявам (Скіннер, 1972), оцінити те, чим вона жила весь час, і таким чином стати «на цю сторону» такої гідності, яка була метою на великому шляху пошуків, надій, страждань - шляху невичерпного самопізнання людини.

V. ВИСНОВКИ

1. Дослідження теорії наукової психології здійснене нами у зв’язку з історією людської культури. Остання – не зовнішній фон, а середовище, стосовно якого ця наука проводить взаємні змістовні екстраполяції. Вивчені багатоманітні способи взаємодії між науковим, художнім, філософським відображенням психології людини. Відстежена еволюція низки фундаментальних історико-культурних тем (Великий Інквізитор та ін.), що знайшли осмислення також й у психологічних творах. Культурологічний принцип в ІВП запропонований нами з урахуванням відповідних проблем історичної психології. Загалом зв’язки історії психології з історією людської культури детально вивчені на основі категорії. вчинку. Вчинок виявляє подвійну природу: одночасно рефлексується як загальнокультурний феномен і як специфічний осередок системи та історії психології.

2. Обґрунтувавши вчинок як логічний осередок ІВП, нами, відповідно до психологічної структури вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія), визначені вузлові місця ІВП, де

здійснюються її якісні зсуви. Предмет ІВП виявлений у зв'язку з цим у його поступальному розвитку-перебігу, в послідовному пізнавальному зміщенні логічних акцентів із ситуації на мотивацію, а далі - на дію і післядію.

3. Встановивши провідні проблемні віхи становлення ІВП у зв'язку з певними культурно-історичними регіонами світу (мікрокосмос – макрокосмос та ін.), нами доведено, що ці історико-психологічні проблеми пов'язані із структурними особливостями вчинку як логічного осередку і водночас підводять до з'ясування найважливішого питання ІВП як науки – до її періодизації.

4. Були визначені головні етапи в ІВП – субстанційний, феноменологічний та освоювальний. Перший показує характер співвідношення душі людини з непорушною опорою, яку бачать то в матеріальних спорудах, то в ідеї субстанції і т. ін. Душа та опора мисляться як такі, що мають точки зіткнення. Такі принципи пізнання психіки владарюють у Стародавньому світі і середні віки. На другому етапі на перший план виходить ідея суперечності душі, котра визначає себе через цю суперечність і через її подолання. Замість ідеї субстанції як опори для існування, тепер мислиться «Інша» людина. У зв'язку з цим у наших книгах із ІВП розкрита психологічна діалектика «Я» та «Іншого», характерна для психології Відродження. Розвиток цієї ідеї здійснюється також в історії психології XVII століття у межах проблеми стражденності і самодостатності, а також в епоху Просвітництва – у межах проблеми взаємодії інтелекту і моральності. В XIX і XX століттях одним із провідних у психології наукових інтересів є розкриття співвідношення біологічного і соціального у психіці людини, котра тепер осягається в акті практичного освоєння світу.

5. Спираючись на вирішення методологічних питань про предмет і принципи історико-психологічного дослідження, нами розроблена всесвітня історія психології у п'яти частинах. Чотири навчальні посібники цієї історії загальним обсягом біля 100 др. арк. вийшли в світ у видавництві «Вища школа» в 1978-1990 роках. Підготовлений рукопис останнього, п'ятого навчального посібника – «Історія психології епохи Просвітництва» (30 др. арк.), вихід у світ якого планується в 1992 році. Частково цей матеріал опублікований нами в інших виданнях (див. далі список праць). У будь-якому разі, ті, хто вивчає ІВП – студенти і молоді фахівці-психологи – отримують детально розроблену, створену на певних методологічних принципах, ІВП, яка, за нашим задумом, повинна сприяти формуванню творчо мислячого психолога-професіонала.

6. Обґрунтованість, істинність обстоюваних нами наукових тверджень вбачаємо у їх загальнокультурному, творчому критерії – головно у збігу основних ідей, що стосуються вчинкової активності людини в історії психології, мистецтва, художньої літератури, права, філософії тощо. Тому однією з найважливіших ознак у висвітленні ІВП є творчий, багатоаспектний, міжисциплінарний характер пізнання психічної реальності.

Обґрунтованість, істинність усього вищевикладеного також полягає в тому, що нами реалізується найважливіше загальнозначуще діалектичне положення про єдність логічного та історичного. А це означає, що логіка вчинку в системі психології в основному співпадає із логікою вчинку в Історії Всесвітньої Психології.

VI. ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ ІЗ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ (1965-1989 РОКИ)

Навчальні посібники

1.Психологія творчості: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1971. - 247 с.

2.Історія психології: Навч. посібник. - К.: Вищ. шк., 1978. - 439 с.

3.Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1983. - 415 с.

4.Історія психології епохи Відродження: Навч. посібник. - К.:Вища школа,1988. - 488 с.

5.Історія психології XVII століття: Навч. посібник. - К.: Вища школа, 1990. - 365 с.

Монографії

6.Фантазія, пізнання, творчість. - К.: Наук. думка, 1965. - 151 с.

7.Виховання творчих здібностей у студентів. - К.: Вища.шк.,Голов. вид-во, 1973. - 96с.

8.Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. - К.: Здоров'я, 1989. -191 с.

Статті та розділи в монографіях

9.Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології // З історії філософської думки на Україні. - К.: Наук. думка, 1965. - С. 104-118.

10.До питання про фрейдизм та його критику на Україні // З історії філософії на Україні:

Матеріали респ. наук. конф. - К.: Наук. думка, 1967. - С. 135-142.

11.Психологія //Розвиток філософії в Українській РСР.-К.:Наук. думка,1968. с.371-419.

12.Методологічні питання дослідження зв'язку психічного і фізіологічного у вітчизняній науці // З історії філософії та соціології на Україні. - К.: Наук.думка, 1968. - с. 31-38.

13.Психоаналітична концепція З. Фромма // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. - К.: Рад. шк., 1969. - Вип. 7.- С. 141-150.

14.Философская и психологическая мысль народов России: Украина // История философии народов СССР. - М.: Наука, 1971. - Т. 4. - С. 637-650.

15.Аналіз творчого процесу // Філософська думка. - 1972. - № 1. - С. 52-62.

16.Боротьба за марксистсько-ленінську методологію в українській прикладній психології (психотехніці та психогігієні) в період побудови соціалізму // Пробл. філософії. - К.: Наук. думка, 1973. - Вип. 27. - С. 33-40.

17."Аналітична психологія" та пізнавальний преформізм К. Г. Юнга // Філос. думка. - 1975. - № 5. - С. 77-86.

18.Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічних основ наукової психології // Філос. думка. - 1977. - № 1. - С. 42-52.

19.Історія психології // Програма курсів "Загальна психологія" та "Історія психології" для студентів відділення психології філософського факультету. - К.: КДУ, 1981. - с.17-23.

20.Київська Русь і початок вітчизняної психології (До 1500-річного ювілею заснування Києва) // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. - К.: Рад. шк., 1981. - Вип. 20. - С. 3-21.

21.Проблеми життєвого шляху людини в історії психології ["Круглий стіл" філософів, психологів, соціологів "Життєвий шлях особи"] // Філос. думка. - 1982. - № 1. - С. 17-20.

22.Питання історії вітчизняної психології в працях Г. С. Костюка // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. - К.: Рад. шк., 1985. - Вип. 25. - С. 106-112.

23.Первые отечественные учебные пособия по философии и психологии на Украине в начале XVII века // Филос. науки. - 1986. - № 6. - С. 112-117. Соавтор: В.М. Ничик.

24.Психологія // Філософський словник. - К.: УРЕ, 1987. - 2500 зн.

25.Філософські ідеї східної патристики на Україні (XIII - XV ст.) // Історія філософії на Україні. - К.: Наук. думка, 1987. - Т. 1. - с. 137-150.

26.Психологические идеи восточной патристики на Украине (XIII-XV вв.) // Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии. - М.: Изд-во МГУ, 1988. - с. 65-71.

27.Научная, педагогическая и общественная деятельность С.Л. Рубинштейна на Украине // Методо¬логия и история психологии. Тезисы к XII съезду Общества психологов СССР. - М., 1989. - С. 81-82.

Переклад з російської професора Анатолія В. ФУРМАНА (2013) за рукописом: Роменец В. А. Предмет и принципы историко-психологического исследования: дисс. в форме научного доклада... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология, история психологии".- К., 1990. - 42 с.

ВОЛОДИМИР РОМЕНЕЦЬ

СИСТЕМА КАНОНІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Друкується за: Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології XX століття. К.: Гнозис, 1995. С. 836-866

Витоки канонічної психології

Канонічна психологія постає по суті як своєрідна позиція бачення та осягнення психічного. Ця психологія має свою передісторію в низці провідних напрямів – емпіричного, раціонального, феноменологічного, екзистенціального. Цей поділ напрямів є принципово логічним, а не історичним. Загальні засади бачення психічного можна звести саме до таких підходів, на які, власне, й спирається канонічна психологія.

Підвалини емпіричної психології складають факти і спосіб їх теоретичного зв'язку. Фактом є те, що було зроблене, що є результатом певної активності людини. Парадокс психологічної фактології полягає в тому, що майже всі визначення психічного (саме як факти, феномени) були піддані критичному спростуванню або зведені до певних базових структур.

У психології виникло поняття не лише фактів психічного життя, а й фікцій, тобто феноменів фіктивних. У цьому плані найбільш «поталанило» волі, яка, насамперед, і була кваліфікована як фікція. Уява заперечувалася Вундтом та Ананьїним. Суб'єктивний світ людини заперечувався не тільки як предмет психології, заперечувалася сама реальність його існування, на чому наполягав Джемс, відкидаючи, зокрема, свідомість як таку. Цей перелік психологічних «аутсайдерів» можна було б значно продовжити і, зрештою, дійти висновку, що немає жодної психічної здатності, яку так чи інакше не вважали би фікцією. Це було результатом зведення одних психічних здатностей до інших. Тому емпірична психологія навпомацки вибирала яку-небудь здатність як головну і зводила до неї всі інші, кваліфікуючи їх як фікцію. Таким чином, відшукувана «надійність» факту[7] була підірвана зсередини. Нечітко уявлялося те, що сам факт постає як психічний феномен лише з відношення до феноменів інших, хоча тут могло б і виникнути порочне коло тлумачень.

Безконечна кількість психічних феноменів постає як результат безконечних зрізів психічного. Побачити і зафіксувати психічне можна лише за умови здійснення певного зрізу, з позиції бачення, коли постає або фантазія, або мислення, або сприймання чи навіть особистість, – щось на зразок того, як ми переходимо від поздовжнього зрізу креслення будинку до поперечного. Проте одночасно сприймати всі зрізи неможливо. Тому психічне виступає у формі уваги-зрізу, сприймання-зрізу. характеру-зрізу тощо – і так до безконечності.

Характер зрізу визначається характером предметності світу. Природа, на відміну від самих психологів, вільно переходить від одного зрізу до іншого, і тут виявляється безконечність сутності та психічних формоутворень.

Емпірія входить у безконечність, і в цьому вона має щось від початків спекулятивносгі. Визначення психічного феномена є співвіднесення його з іншими психічними феноменами. Разом із тим постає вимога співвіднести цей феномен з такими, які, можливо, пов'язані з психічним. Емпірична психологія тому показує залежність психічного від зовнішнього світу (як його відображення), а також від речового субстрату. Так постає ідея повної детермінації психічного, у зв'язку з чим зникає ідея волі і т.д. як наслідок завершеного детерміністичного мислення.

Емпірична психологія, проте, сама показує свої межі, коли намагається вирішити проблему відношення психіки і зовнішнього світу. Питання постає так: що визначається як психічне і що як зовнішній світ? Відповісти на це непросто. І думка психолога наражається на певний паралогізм, що породжується саме емпіричним підходом.

Наївна свідомість вважає, що світ, який сприймається людиною, є саме таким, як він сприймається. Проте стан органів чуття, мислительні паралогізми, емоційний стан вносять певні зміни в характер відображення світу. Це було відбито в низці стародавніх і новітніх теорій, зокрема в думці про те, що відображення психічного світу має якості первинні й вторинні. Первинні показують те, що властиве самому предмету, який існує поза фактом його сприймання; вторинні – те, що вносить суб'єкт у характеристики світу, який

відображається. Величина, конфігурація предмета є якостями світу і залежать вже від самого суб'єкта.

Однак і первинні якості залежать від позиції та якостей самого суб'єкта, який репрезентує спосіб розкриття світу. Тоді увесь феноменальний світ визначається суб'єктивними якостями, і так званий суб'єктивний ідеалізм у цьому сенсі має право на існування. Адже коли ми відокремлюємо від зовнішнього світу все те, що в нього привносить суб'єкт, від його якостей нічого не залишається.

Поряд із цим слід визнати, що і світ, і психічне мають свої різноманітні визначення. Але розвести їх на протилежні, взаємно відчужені боки не можна. Толерантна позиція тут полягатиме в тому, що обидві думки мають право на існування як напрями паралогістичного підходу. Емпірична психологія вміщує в собі ці два тлумачення щодо відношення психіки і світу, а коли ставить питання принципово, вона стає психологією метафізичною.

Психічні факти та їхні зв'язки водночас мають і об'єктивне джерело, і суб'єктивне. Психологія, що констатує це положення, за ідеєю виходить за межі емпіричної і стає здивованою перед цим паралогізмом і спробами визначити, що належить зовнішньому світові, а що самому суб'єкту. Переходячи від однієї позиції до іншої, утримуючи їх у собі, психолог визначає їхню рівноцінність і тому прагне феноменологічно їх пов'язати.

Емпірична психологія, вміщуючи і розвиваючи в собі ці суперечності, стає психологією критичною – подібною до критичної філософії. Разом із цим критична психологія сама себе заперечує, адже породжує такі питання, на які дати відповідь не можна, не виходячи за межі емпіричного підходу.

Критична психологія не може визнати якусь позицію виключно істинною. Вона пов'язує їх феноменологічно, визначає кожну як таку, що має право на існування саме як психічний феномен. Це водночас і психологічна точка зору. Людина впевнена, що якості світу, в якому вона перебуває, існують саме так, як вони сприймаються. Філософи називають це наївним реалізмом і з погордою відкидають його як позицію нижчого ґатунку. Але сама психіка відчужує свій феномен, надає йому право існувати у повноті своїх проявів і навіть не знає про цей акт відчуження. І це не нижчого роду погляд, а натуральний феномен буття.

У «Фаусті» Гете різні позиції зводяться до абсурду, і читач залишається наодинці зі своїми сумнівами і впадає в розпач від «неістинності» буття. Це результат філософського ажіотажу – примкнути до якоїсь позиції, а всі інші визнати як неістинні. Навпаки, психологічно всі вони визнаються істинними. Наприклад, предметна свідомість, яка бере предмети так, як вони виступають у сприйманні, є не просто феномен, який слід подолати. Він дає людині змогу відчути дійсне багатство світу, увібрати його в себе і разом з цим зберегти велике прагнення до об'єктивних принад життя.

Позбавити зовнішній світ притаманних йому властивостей означає позбавити людину будь-яких прагнень, пристрастей, бажань, зробити її самодостатньою. Це визнання її абсолютного багатства буде перетворюватись на злиденність її відношень до світу. Коли людина милується квіткою, вона простягає до неї руку, схиляється над нею, щоб відчути її не уявлювані пахощі, не уявлювані кольори. Вона збирає букет як зовнішньо об'єктивну красу, показує його іншим людям не як своє сприймання, а пропонує його сприйняти іншим людям так, як вона сама його сприймає.

Ідея володіння предметним світом зникла б зовсім, якби визнати предмети не існуючими в їхніх об'єктивних якостях. Світ постає в усій красі, притаманній йому, і тому він пропонує справжнє багатство своїх проявів для людини. Це не наївна позиція. Вона навчає людину визнати гідність в іншому як таке, що існує у своїх якостях, властивих йому, а не відчужених у світу суб'єктом.

Прив'язаність людини до світу – це прив'язаність до його об'єктивного багатства, це прагнення співвіднестися з ним і відчути свою гідність, гідність свого існування поряд з гідністю іншого. Тут є всі підстави для взаємної комунікації. Сама людська індивідуальність дає опертя для такої комунікації, а неповторність предметного світу породжує жадобу шукати і знаходити цю неповторність, освоювати її й водночас залишати в її об'єктивному існуванні як невичерпну і як таку, що існує також для інших. Саме таке відчуження сприяє комунікації між людьми.

Визнання своєрідності в іншому (а не як власну проекцію) є основою визнання багатства світу і всього драматизму спілкування з ним. Люди спілкуються між собою через об'єктивно існуючі предмети. Вони не можуть бути ілюзією. І саме так постають міжлюдська комунікація, відчуження, привласнення, перетворення, творчість нового. Ця остання постає не абстрактністю невимовного буття, а на основі своєї своєрідності, створення аналогій або й такого, чого й зовсім не було, але яке здатне посідати гідне місце серед інших творінь. Сама собою ідея творчості можлива в разі постання нового як об'єктивної цінності, через яку здійснюватиметься комунікація між людьми. Адже творчість має провідний мотив: комунікація через оригінальність.

Таким визнанням об'єктивної своєрідності світу може завершуватись емпірична психологія. Вона бере свої феномени як дійсні, а не наявно існуючі. Людина серед об'єктивних предметів сама набуває статусу ціннісного існування. Її мета – освоєння об'єктивного багатства світу, відхилення або визнання створеного людьми, але на підставі об'єктивно визначених цінностей. Саме об'єктивне багатство світу робить можливою повноту існування.

Вже йшлося про стиль життя, характер усвідомлення перебування людини у світі, коли останній визнається як існуючий у своїх власних формах і способах – незалежно від того, хто і як його сприймає. Є також протилежна позиція: всі барви світу створюються самою людиною, і поза нею ніяких визначеностей немає. Абсолютне багатство світу стає його абсолютною бідністю. Всі визначення узалежнюються від людського погляду. В філософії це називають суб'єктивним ідеалізмом, протиставляючи його об'єктивізму.

Людина, її позиція у світі – це все. «Я – зміст буття і всіх речей начало» (Гете, «Фауст»). Моє уявлення – у центрі світу. Я визначаю світ в усіх його якостях і стаю його диктатором. Це — велика відповідальність, яку бере на себе суб'єкт.

Мова тут має йти не тільки про філософський статус людини, а й про її поведінку, вчинки в цілому. Коли я ставлю в центр світу не лише екзистенціальне, а й моральне як відповідні відношення до оточення, я з необхідністю нехтую іншою людиною: вона стає певною річчю, не визначеною в самій собі, вона не має власних цілей, життєвих завдань.

Вихідна індивідуальність, що відкидає самовизначеність іншого, ставить його щодо себе в певну залежність. З одного боку, вона ніби володіє усім світом, а з іншого – це володіння удаване, адже світ є лише її уявленням. Вона мотивує це тим, що світова позиція особи визначає світ, отже, спосіб усіх інших існувань залежить від мене самого, й це накладає не менш велику відповідальність. Але перед ким? Перед самим собою! Тоді й сама відповідальність зникає як така.

Постає своєрідна феноменологія такого суб'єктивізму. Спочатку це переживання вихідного центру світу, що надає людині абсолютної ваги, але разом із цим вона втрачає зв'язки з іншими існуваннями, вважаючи їх своїми визначеннями. Це абсолютна зверхність, яка накладає на вихідну особу статус єдиної у світі: всім іншим, мовляв, можна нехтувати.

Суб'єктивістський погляд визначається тим (і на цьому наголосимо знову), що поза суб'єктом немає ніяких світових визначеностей: про світ нічого не можна сказати, якщо зняти всі суб'єктивні позиції. Разом із тим суб'єкт, що дає визначення світу, має на щось спиратися, на якусь субстанцію тощо, інакше світ буде виникати з нічого і в ніщо відходити.

Суб'єктивізм приносить страждання: він прагне збагнути своє минуле, а також майбутнє. Але поза межами суб'єктивного він нічого не знаходить. А те, що він знаходить, виступає для нього небажаним, якого, втім, позбутися неможливо. Воно як тінь його супроводжує. Суб'єкт починає боротьбу з самим собою, подібно до Сунь У-куна – царя мавп: той висмикував із себе волосину; перетворював її на свою копію і вступав з нею в боротьбу як з ворогом. Але копія була такою схожою на оригінал, що не можна було визначити «хто є хто». У цьому слід бачити суперечність послідовного суб'єктивізму, який вміщує у своїй сутності і творче, і створене.

Мова йде не про філософське визначення суб'єкта й об'єкта, а про психологічне. Особистість здійснює перехід від позиції існування об'єктивного світу таким, яким він нам здається, до позиції суб'єктивізму. У психології ці сутності не заперечують одна одну (як напрями філософії), а постають феноменологічно. Ці два протилежних підходи вклинюються у психологічний канон, який вимагає повноти існування, не заперечує протилежностей, а вміщує їх у собі.

Услід за проблемою «психіка – світ» не менш значною постає проблема відношення психіки до її речового (матеріального) субстрату. Психіка перебуває в живому організмі, є його певною функцією, що забезпечує активне пристосування до середовища. Таке природничонаукове пояснення походження психічного присутнє насамперед у теоріях локалізації, згідно з якими та чи інша психічна функція локалізується у певній ділянці мозку. Слід згадати також про теоретико-філософське вирішення цього питання, що у поєднанні з природничонауковим дає досить цікавий змістовий синтез. Можна сказати, що ідея локалізації вже міститься в теоріях, що розкривають проблему «психіка і світ» теорії ж локалізації локалізують це відношення і зводять світ лише до субстрату – головного мозку.

Багатоманітні теорії локалізації мають раціональне ядро саме як теорії природничі, але всі вони лише в їхній суперечності можуть певним чином відображати істину. Отож теорія еквіпотенціальності тлумачить мозок як єдине принципово недиференційоване ціле, і така загальна його цілісність визначає характер психічного відображення. Теорія вузького локалізаціонізму вказує на певну ділянку мозку, яка відповідає за ту чи іншу функцію. Проте людина може здійснювати (при певних мозкових порушеннях) активізацію сусідніх ділянок, які перебирають на себе виконання (чи забезпечення виконання) порушених функцій Тут слід говорити про теорію вже не морфологічну, а функціональну, згідно з якою різні психічні функції здійснюються за допомогою відповідних функціональних органів, що утворюються залежно від цілей і задач активності живої істоти Мова може йти про торування мозкових шляхів – саме функціональне торування. В результаті й утворюються відповідні функціональні органи. Вони можуть руйнуватися, переформовуватися, перетворюватися.

Всі теорії локалізації не суперечать одна одній, а є взаємодоповнювальними. Разом із цим вони кожна окремо і всі разом потрапляють у мислительне коло психофізіологічного (психофізичного) паралогізму Цю теорію запропонував А. Бергсон. Сутність паралогізму він убачає в тому, що мозок як субстрат психічного постає перед нами предметом сприймання. Тому пояснення відбувається idem per idem (одне через те саме). З великої панорами сприймання людина вибирає невеличку ділянку, яка називається мозком, і через цю ділянку як субстрат сприймання пояснюються всі інші ділянки того ж самого сприймання. Idem per idem – це і є основа паралогізму. Тут Бергсон указує на суттєве утруднення в розв'язанні психофізичної проблеми. Її парадокс полягає в тому, що мозок розглядається паралельно у двох аспектах: як результат сприймання, як образ і разом з цим як субстрат. Але чому не можна так робити? Адже це досить правомірна трансцсинденція в основу буття через явище, щоб зрозуміти саме явище. Бергсон же ставить між ноуменальним і феноменальним нездоланну межу.

Крім природничонаукового, існує ще й власне філософське тлумачення зв’язку матеріального та ідеального, яке спирається на суто наукові поняття, Були спроби підсумувати й систематизувати різні підходи до цього питання (Т. Еббінгауз та ін). Між психічним (як суб’єктивним) і мозком існує відношення паралелізму, у зв’язку з яким ця теорія і називається паралелістичною. Мозок і психіка через відмінність їхньої напруги не знаходять точок зіткнення. Процеси різної природи відбуваються паралельно і водночас незалежно один від одного. Це тлумачення має позитивістський сенс, адже відкидає ідею субстанції (зокрема у Спінози). Субстанціальні атрибути зависають у повітрі, ні на що не спираючись. Разом із тим «щось» керує їхнім паралелізмом, але це вже вважається метафізичною позицією.

Інша форма взаємозв’язку тілесного і психічного постає як взаємодія між ними. Одне впливає на інше, здійснює в ньому певні перетворення. Рухи тіла, будь-які його зміни спричиняють певні відчуття тощо. Помічається все це на рівні феноменальному. Але якими є механізми взаємодії – невідомо, адже протилежність суттєвих якостей психічного й тілесного залишається нездоланною.

Слід згадати також теорію епіфеноменалізму, згідно з якою психічне як суб’єктивне є лише похідним від тілесного і на це останнє ніяк не впливає. Відтак можна було б тлумачити в цілком об'єктивних термінах поведінку живої істоти, не потребуючи ніяких суб'єктивних факторів. Залишається ідея мозкового субстрату психічного, що повертає нас до спінозівської субстанції. Це означає, що психічне є певним атрибутом, певною якістю субстанції. А саме ідея субстанції має бути збереженою, адже без неї всі світові прояви – матеріальні та ідеальні – будуть незбагненними.

Ще одним постулатом канонічної психології слід визначити активність психічного. Вона постає вже у співвідношенні «психіка – світ», у взаємозалежності «психіка – матеріальний субстрат (мозок)». Предметний світ розгортає перед людиною свої якості, змінюючись сам і змінюючи позицію психічного. Світ – це не просто образ, а постійна динаміка образотворень. Вона полягає насамперед у трансформації предметного світу, але разом з тим і у його перманентній сталості, визначеності. «Постійне у змінах», твердив Гете. Постійними є і суб'єктивний відрахунок, і відношення суб'єкта до зовнішнього світу. Це відношення насамперед виявляється у пристрасті суб'єкта до об'єкта, прагненні оволодіти предметним світом, перетворити його відповідно до своїх потреб і прагнень.

Дві якості постають перед суб'єктом з боку об'єктивного світу: він залежить і не залежить від людини. І в цій двоїстості виростають ситуативні якості дійсності: вона існує самостійно, незалежно від суб'єкта і водночас визначається ним. Так виникає ситуаційне відношення. З нього випливає потреба: зробити незалежне залежним, а залежне – незалежним. І в цьому взаємному переході залежного й незалежного – суть ситуаційних відношень.

Насамперед ці відношення полягають у виникненні значень. Значення і є визначенням ситуації як залежної і не залежної від людини. Світ постає перед людиною як освоєний і неосвоєний водночас. І саме ці дві якості світу є першими його значеннями. Повне визначення світу, якого начебто прагне людина, має бути піддане сумніву, адже привело б до повного переходу субстанції в акциденцію і т.п. Мова йде не тільки про безконечну невичерпність світу, а й про заперечення з боку суб'єкта його повного вичерпання. Тому перехід незнання у знання і навпаки породжує дійсні ситуативні відношення, їхній саме ситуативний канон.

Розв'язання ситуативних проблем спричиняє породження нових проблем. Ситуація розгортається і згортається водночас, як сказав би Миколай Кузанський. Вирішення ситуації є й відвертим бажанням її невирішеної безконечності. Ці вирішеність і невирішеність є суттю ситуації. Спроба її розв'язати приводить до конфлікту, ситуативної колізії, внаслідок чого людина усвідомлює, що осягнення ситуації є водночас її неосягненням. Це викликає почуття песимізму, відчаю і т.п.

У Стародавньому світі ставили пам'ятники невідомому богу. Це по суті був бог ситуації. І саме те, що вона проходить стани конфлікту та колізії, показує її незавершеність. Її повнота є повнотою незавершеності, повнотою проблем, що означає повноту життя. Ситуація, в якій усе вирішено, перестає бути ситуацією.

Саме проблемність ситуації породжує її ідеальну завершеність у мотивації – рушійній силі вчинкової активності. Те. що в ситуації було залежним і не залежним від суб'єкта, тепер стає усвідомленим і не- усвідомленим. Ідеальний бік ситуації у відображенні реального світу показує свою недостатність. Ідеальне є схематичним заміщенням реального.

Провідна ідея канонічної психології полягає в тому, щоб, уникнувши створення системи «нових заміщень» психічного, індивідуальності, людини (в усій повноті її виявів), запропонувати систему ідентифікацій і тлумачних характеристик свого предмета через ідею, статус і розгорнутий зміст канону.

Структура канону

Загальне (емпіричне) – індивідуальне (неповторне, оригінальне) – всезагальне (субстанціальне, атрибутивне) – це і є логічна структура психологічного канону. Він має бути покладений на логіку та історію психологічного дослідження, спрямованого до розкриття сутнісних особливостей будь-якого психологічного феномена.

Загальне (емпіричне) є лише дотик суб'єкта до дійсності, зіткнення з нею, постановка питання «Що це таке?» Це емпірична зустріч зі світом, яка завершується генералізованим узагальненням. Канон ніби блукає по світу і шукає себе, спочатку в іншому. Але він бачить, що це інше, а не він сам у своїй суті, тому' прагне виділити себе із усього, виокремити себе як індивідуальність, заперечити свою загубленість в іншому, протиставити себе іншому.

Індивідуальне, неповторне, оригінальне, унікальне, особливе. На нижчому рівні можна говорити про певну репродукцію, відтворення, де оригінальності ще немає. Лише з індивідуальності починається справжнє виділення себе зі світу, усвідомлення своєї неповторності, яке має бути зафіксоване в оригінальності як вищій якості індивідуальності.

Від наївних пошуків несхожості на інших до суттєвих знахідок оригінального, яке є вже світінням всезагального, – цей шлях є своєрідним лабіринтом ходів, спрямувань, які і утримуються, і водночас заперечуються, щоб відчути всезагальне як субстанціальне. Тому канон долає індивідуальне. Адже воно може бути примхливим, нестійким, випадковим.

Субстанціальна атрибуція (всезагальне) як вищий рівень канону є найглибшим у людині. І тільки через оригінальне можна цього досягти. Тому оригінальне виступає найближчим інструментом розкриття канонічного підходу.

Канон є вседосконалим відтворенням всезагального: ось четверта іпостась канонічної психології. Це не просто абстракція. Обличчя Сікстинської мадонни – це людський канон. Венера Боттічеллі – теж такий канон. Як казав Гегель у своїй «Феноменології духу»: «крізь безліч таких образів світиться сама безконечність». І людина переступає досконалий образ, щоб відчути безконечність, і вона переступає безконечність, щоб відчути в самій чуттєвості вище захоплення.

Канонічною буде така психологія, що в кожному психологічному феномені відшукуватиме тенденцію руху саме до канону. Канон, повторимо, не абстракція. Він виражає «живу досконалість»: тіло, статуру, погляд, він і є цим самим досконалим образом. Кожний психічний феномен, таким чином, можна піднести до рівня канону. Це вимога не теоретичної психології, а вимога життя.

У вчинковому історико-психологічному поступі, а також у систематизації психологічних знань ідея канону є душею поступального руху. І саме вчинковий рух, зрештою, завершується каноном, який присутній у цьому вчинковому русі та є його сутністю, напругою становлення і, зрештою, метою. Тому вже у вчинковій післядії виразно постає канон учинку, який по- справжньому виправдовує його існування.

Канон у своїй структурі визначає канонічність ситуації, доводить її до повного розгортання, завершеності, відшукує ідеальну ситуацію та її реальне втілення. Ситуативний рух породжує прозорість самої ситуації і разом з тим її таємничість. Канонічність ситуації, зрештою, полягає в тому, що вона своїм каноном визначає і мотивацію, і дію, і післядію. Те ж саме можна сказати і про інші структурні компоненти вчинку. Саме канон підносить мотивацію до рівня дії та післядії.

Як же переплітаються структура канону і структура вчинку? Чи можна саму структуру канону покласти в основу історико-психологічного процесу та самої системи психології?

Від правчинку до канону

Загальний домінантний рух від правчинку до канону відбувається як поступальне акцентування на кожному структурному компоненті і осередку. Неакцентовані компоненти, проте, не є пасивними, вони відіграють субдомінанту роль в історичному поступі психології.

Смисл канонічної психології полягає в тому, що ідея канону як животворча сила сприяє рухові осередку та поступальному історичному рухові теорії психології. Так, уже на ситуативному рівні канон як ідеал та психіка як рушійна сила здійснюють поштовх до побудови таких теорій, які вимагають саме ідеалізованого розкриття психіки в її найбільш досконалих формах. Психологія в Київській Русі є вираженням невтомних спроб розвинути канон на рівні ситуативного принципу. Канон прикладається до ситуації, мотивації, дії, післядії (рефлексії), драми, катарсису, внаслідок чого вловлюється невідповідність окремих учинкових структур канону і здійснюється послідовний перехід до наступних структур, які більше б йому відповідали.

Осередок – це живе ядро психіки, в якому і через який відбуваються творчі інсайти. Філософська традиція вибудовує певний ідеал, але вже на мотиваційному рівні – з головним намаганням «піднести себе», щоб здійснити акцію вдячності – пережити самодостатність існування на вищих рівнях буття. Вдячність постає як завершеність, спокій, як нехтування матеріальним світом, його вимірами тощо.

Канон життєвого шляху людини – це повнота цього шляху, його розгорненість, завершеність. Завершеність вказує на заспокоєність. Спокій витає над завершенням життєвого шляху. Але це не просто резигнація, відмова від життя, а усвідомлення його принципової вичерпаності, цілковитого збігу форми й змісту.

Позитивістичний рух XIX–XX століть робить акцент на дії, на яку також впливає канон. Прагматизм у психології прагне до дії доцільної, яка має досягти рівноваги з середовищем, здійснити адаптацію як активне пристосування на рівні вчинку.

Кожний психічний феномен перебуває у подвійному стані: «те, що є», і «те, що має бути». Вчення про належне постає як деонтологія. Ідея «потребного майбутнього» застосовується у багатьох психологічних теоріях і концепціях. Зміст цього “потребного” стану має бути зрозумілим через ідеалізовану сутність – як досяжну і недосяжну водночас. Подвійний стан феномена – це його дійсне життя, це суть діалектики його існування.

Канон – не просто ідеалізований образ психічного життя, це сама діалектика наявного та очікуваного, того сучасного, в якому драматично перетинаються минуле і майбутнє.

Канонічні форми психічного та психічних феноменів

Характерологічний канон. Оскільки характер є своєрідною однобічністю людини, він має бути подоланий, відтак людина у своєму життєвому каноні залишається “без характеру”. Мстивість, улесливість, самовідданість, закохуваність. підступність та інші негативні й позитивні риси є характерною однобічністю людини, але разом із тим її своєрідністю, виявленням індивідуального. Мальдівський характер – це разюча однобічність людини, чим вона відрізняється від інших. Гегель протиставляв цим однобічностям шекспірівські характери, а також гомерівські. Поглиблення характеру є поглибленням однобічності, непримиренності до інших характерів. Звідси драматизм існування людини, загроза цьому існуванню як такому.

Відсутність характеру – безхарактерність – є прямою протилежністю характерологічної однобічності. Це – чехівська «Душечка», яка моделює характери своїх чоловіків, а свого власного не має. Разом із тим це не характерологічна порожнеча, а можливість бути усім. Це певна пластичність у відносинах з іншими людьми.

Бути в іншому, бути іншим як здатність перенесення в іншу істоту – велика здатність: здатність розуміти іншого, співпереживати йому, а також (а це, мабуть, головне) – здатність відданості йому. Мова має йти про те, щоб у цьому «бутті для іншого» утримати свою індивідуальність, творчу неповторність як єдино можливу базу глибокого спілкування з іншим.

Характер переходить у творчу індивідуальність. А вона, будучи в усьому, має можливість залишатися самою собою. Це, начебто, повернення до певної характерологічної обмеженості, але остання знімається за певних умов. Таким є характер гомерівського Ахілла. Він переноситься в усе, але залишається самим собою. Він є особистістю. Саме вона, а не характер, утримує свою неповторну індивідуальність і при цьому має здатність перевтілюватися в іншу.

Бути в іншому – означає бути у своїй глибині, адже саме через неї можна досягти суттєвої комунікації з іншим. Люди відрізняються поверховим; коли вони осягають свою буттєву глибину, то знаходять спільну мову. Ця єдність глибини і спільної мови, єдність екзистенціально-неповторного і будь-якого спілкування є грунтом долання характерологічної однобічності, коли людина стає особистістю, тобто, будучи в усьому, залишається самою собою. Люди відрізняються поведінкою, вони ворогують, адже не бачать спільної екзистенціальної основи. Її осягненням є характерологічний канон.

Мова має йти про те, щоб довести кожну психічну функцію, здатність до канону – тобто до повноти її вираження. Пошук повноти переповнює Фауста. Тому «фаустівська душа» є душею канонічною. Це разом із тим повнота феноменологічного розгляду. Відтак гегелівська феноменологія має бути першою в історії становлення канонічної психології.

Життєвий шлях людини, доведений до поняття ортобіозу, є також відповідним каноном. І. Мечніков говорить про таке досягнення людиною повноти, вичерпаності існування, коли у неї виникає природна потреба небуття. І цим ніби знімається трагедійність людського існування. Незавершеність буття викликає трагедію смерті, і ця проблема стає критичною для філософського міркування. Мечніков зауважує, що десь у 80 років людина відчуває природний потяг до небуття. Але яка причина цього? Що саме вичерпується? Насправді, зникає сама потреба буття і саме тому буття за своїм змістом переходить у небуття. Так зникає навіть сама ідея смерті.

Ідея завершеності буття досягається в окремих актах діяльності. Це є головним екзистенціальним мотивом творчості. Цей мотив надто суперечливий: в акті творчості досягається окреме завершення, а не цілковите, тому відбувається перехід до наступних актів творчості. Це переконливо довів Бергсон: конечна форма не може вмістити в себе безконечний зміст. Форма може бути в дереві, камені, металі, слові тощо, а зміст, який вони мають втілити, – це духовність, що не вміщується безпосередньо в тілесному. Так

виступає основа переходу від одного творчого способу до наступного і постає, таким чином, творча діяльність, яка переривається разом з перериванням життя.

Отже, не може бути природної погреби небуття. Втрачаються лише зв'язки з життям, звужується його змістове коло. Може бути тільки відмирання самого життя разом з відмиранням потреби в ньому. Смерть є феноменом живої людини, її беззмістовною фантазією, але зі спробою наповнити її змістом. Тому каноном життя є його обмеженість.

Життя, яке не має обмеженості, стає абсурдним і трагедійним, що напрочуд гарно показав Свіфт в образах тих, що були приречені на вічні муки безсмертя. Каноном життя є не просто обмеженість, що приводить до скорочення життя, а його завершеність – як повнота вираженого ідеального через матеріальне. Оскільки такого вираження не буває, то людина згортає цю вираженість у символі та задовольняє цим свою життєву потребу. Ось чому повнота символічного вираження є життєвою повнотою, є завершеною безконечністю. ‘У цьому сенсі романтизм споріднений з символізмом, адже романтичний образ (як канонічний) також указує на безконечний зміст. Гегелівська естетика також містить певний канон: у символізмі за образом приховується безконечний зміст, у класицизмі зміст і форма адекватно поєднані, і тільки в романтизмі зміст визначає свою форму і вказує на безконечний зміст, який за нею приховується.

Мистецтво і художня література дарують людині повноту існування, наповнюють це існування безконечним змістом і дають змогу пережити істинну завершеність (драматургійну); тому саме життя має бути «канонізоване» в його драматургійній завершеності. Ця остання, зокрема в трагедії, пов’язана зі смертю героя, проте ця смерть покладається на безсмертне начало. Взаємний перехід життя в нежитгя, смерті в безсмертя (як життєвість істини) і є екзистенціальний канон у психології.

Життя, безсмертя і смерть, взяті окремо, не дають феномена завершеності; лише взаємно перетинаючись, вони реалізують цю завершеність. Мудра людина, як вважав Спіноза, думає не про смерть, а про життя. А це означає, що вона думає про життя, обмежене смертю, і цим надає йому смислової повноти і завершеності. Таким має бути канон стосовно життя, смерті та безсмертя.

Відчуттєвий канон. Найперше тут постає проблема оптимізму і песимізму самого відчуття. Оптимізм – недосконале, нерозгорнуте. нечітке й несамостійне відчуття, протилежне дисонансним характеристикам, кольоровій «засміченості» відчуттів тощо. Найбільш загальний поділ відчуттів – приємні та неприємні. Мова має йти і про взаємодію відчуттів, де перетинаються їхні модальності, а далі вже про виникнення предметності і про перехід до сприймання.

З оптимізмом і песимізмом відчуття пов’язуються і встановлення самих органів чуття у певну оптимальну позицію. До канону відчуття мають бути віднесені й мімічні та пантомімічні форми. Тобто відчуття можуть виступати не тільки як чисто суб’єктивний феномен, а у своєму тілесному звучанні.

Існує також цікавий психологічний феномен пісні, співу, де набір звуків пов’язаний з ідеєю вираження душевних переживань. На жаль, це ще не стало предметом спеціального дослідження. Спів являє собою певну гармонію звуків, яку людина сама створює або сприймає, а також створює і сприймає водночас. Мелодія є завершеною сукупністю звуків, а взаємодія мелодій складає музичний твір. Це звукові канони.

Зоровий канон створюється в гармонії кольорів, яка постає у розкладі світла: червоний, оранжевий, жовтий, зелений, блакитний, синій, фіолетовий. У звуках це будуть тони: до, ре. мі, фа, соль, ля. сі. Є канони – гами пахощів, смаку. Особливо слід підкреслити відчуття статичні, зокрема рівноваги. Слід говорити і про переживання певного комфорту у сукупності відчуттів. Багатство відчуттів є засадою багатства змісту самого життя. Герої Вольтера скаржились на те, що вони мають всього близько сотні модальностей відчуттів, а інші люди мають їх усього десяток і не скаржаться. Проте не всі відчуття зафіксовані у мові.

Каноном сприймання є виразність предметно-речового буття. Увесь процес сприймання спрямовано на створення саме такої предметності. Сприймання триває, поки не постане предмет у його речовій формі, у зв’язку з іншими предметами, що вже буде панорамністю сприймання. Ціле і частина переходять одне в одне. Частина виступає цілісністю, ціле складається з частин. Внутрішня зв’язаність цілого виступає як структура,

а частина виступає елементом. Предмет є сукупністю рис, а риси виступають у відношенні до оточення.

Тут у пригоді стають поняття креслення, де предмет постає із сукупності точок зору. Тому слід говорити про ізометрію, аксонометрію, фронтальний, поздовжній та поперечний зрізи предмета. Діти у своїх малюнках часто роблять такі зрізи, прагнучі уявити предмет у його повній розкритості.

Сприймання і приховує предмет, маскує його, і водночас прагне його показати, розкріпи. Частина може репрезентувати предмет, частина розтягується до предмета. А художня форма за допомогою окремих рис репрезентує увесь предмет. Це не тільки естетичний погляд. Це – економність

сприймання, яка лежить також в основі мовних відтворень предмета. Характерно, що діти, зображуючи предмет, відразу називають його, щоб, незважаючи на неповноту зображення, мати його якомога вичерпніший образ.

Слід сказати про сам предмет та його образ. На предмет, що сприймається, накладається його образ; тоді виникає апперцептивний образ предмета, що відображає усі знання про нього. Естетика сприймання полягає в тому, що предмет постає в його розгорнутості на основі окремих рис, зокрема суттєвих. Риси суттєві й несуттєві міняються місцями завдяки різній акцентуації (див., зокрема: Мерло-Понті. «Феноменологія перцепції»).

Сфера сприймання – це сприймання мелодій, живої мови, предметів, що рухаються і здійснюють свою метаморфозу. У метаморфозах предмет шукає свій канон. Тому ідея метаморфози є однією з провідних у сприйманні, і казки показують саме такі метаморфози (див., зокрема, «Метаморфози» Овідія). Стародавній світ дуже схильний до такої предметної метаморфозності. Портрет Доріана Грея (за О. Вайльдом) відбиває всі метаморфози, даючи можливість живому оригіналу залишатися незмінним.

Метаморфози, зрештою, показують невичерпність предметності. Міфи і казки є головними формами метаморфозного характеру світу. Саме метаморфози дають основу для розуміння спорідненості світу. Тотемні колони показують походження живого світу. Аналогічну роль виконують і теорії еволюції, хоч у них людина вже підноситься над суто перцептивними образами.

Сприймання слід тлумачити як розкриття характеру зображень предметності при різних ракурсах, положеннях предмета, коли він може виступати у зовсім різних предметних якостях. І лише згодом людина встановлює єдину предметність в усіх ракурсах. Зміна положень спочатку постає як зміна самого предмета. Тоді виникає проблема предметної тотожності за різних метаморфоз.

Можна говорити про предметну свідомість на грунті предметності сприймання. Разом із тим у межах і на основі предметності сприймання дедалі більше вимальовується фантазійний феномен. Феноменологічна перцепція породжує його як свій іманентний продукт. У психології сприймання досить грунтовно розкрито феномен прегнантності, феномен «чіткої фігури».

Тести на сприймання розкривають також цікаві феномени у дослідах Равена. Саме в них мова йде про відтворення цілісності предмета заповненням осередків пропущених елементів. Це передбачає певний порядок, закономірність у структурних зв’язках в самому предметі. Чим складніший предмет, тим більше вимальовується тенденція до його символізації. А ця остання має бути зарахована вже до перцепції як одна з її засад. Символ є певним позитивним запереченням самої предметності, і з появою символізації, можна сказати, завершується перцептивний феноменологічний цикл. Символ стосується невідомої предметності, її безконечності, яку має вміщувати в собі предметність сприймання. Символ предмета є його іманентним запереченням.

Гегель, зокрема, розглядає чимало символів-знаків, що мають репрезентувати безконечність предметності. Зображення предметності ніяк не вичерпує її сутності, тому на завершення феноменологічної психології перцепція виступає символізацією предмета, яка вказує на його чуттєву безконечність. Сприймання предмета перетворюється на його символізацію. До сприймання додається мислительний компонент.

Окрема проблема – сприймання простору, часу, руху. Це вже є абстрагування від предметності, але на її запереченні постає саме сприймання простору, часу, руху.

Психологія сприймання простору, часу та руху є вже абстрагуванням від предметності. Оскільки реальний рух є засадою сприймання і простору, і часу, і самого руху, то у психології найбільше звернули увагу на роль м'язових відчуттів (Спенсер, Гегель та ін.). Це «темне м'язове відчуття», або, як його назвав Шеррінгтон, «пропріоцепція», показує положення тіла у просторі, напрям його руху (стійкість положення), часову тривалість, а також переміщення звуку.

У сприйманні присутня ідея локалізації предмета, що рухається у просторі в межах певної часової тривалості Поєднуються звук і образ предмета. Тому предмет виступає сукупністю відчуттєвих відношень.

Сприймання є постання предметності, яка сама себе заперечує. Це і показує межу самого сприймання. Цікаво проаналізувати з точки зору психології сприймання архітектури, транспорту, фігури людини, тварин, конфігурацію рослинного світу. Термін «конфігурація» обов'язково входить у психологію сприймання. Музична сфера – це культурне сприймання культурних звуків. Є певна транспозиція, перенесення однієї модальності на іншу. Музика виражає рух, просторову форму, часову тривалість. Вона є естетичним оформленням звуків. Вона наслідує природні звуки і на цій основі створює своє специфічне відображення, яке заперечує чуттєву предметність.

Після постання предмета сприймання постає його функціональне призначення, і він набуває смислу. Перед тим предмет не тільки не мав значення, а й був абсурдним у своїй ізольованості. Значення він набуває у зв'язку з іншими предметами.

Отже, над чуттєвим образом предмета самого по собі постає його смислове значення, яке свідчить про його дійсне навантаження. Предмет набуває такого смислу, який виходить за межі чуттєвого досвіду. Постає не тільки сучасне, а й минуле, і майбутнє предмета, він відбуває своє становлення, виходить за власні межі. Сприймання вже не охоплює все багатство предмета – багатство сприйнятого. Тому предмет має оформитись у новій ролі. Той зміст, до якого він прямує, переважає наявно даний зміст предмета. Зв'язки з предметним світом потребують нової предметності, яка тепер переважає над предметно-чуттєвою. Постає предметно-уявний світ, а разом з тим і нова здатність людини, завдяки якій виступає дійсне багатство світу, що не зводиться тільки до того, що можна взяти в руки, змінити, знищити тощо.

Уже в межах антиципації сприймання починає виявлятися така психічна якість, як уява, або фантазія. Людина створює завдяки їй новий світ і в ньому почуває себе більш комфортно, ніж у світі реально-предметному.

Потрапляючи у сферу фантазії, людина спочатку губиться, адже вона не знає, з чого почати і де зупинитись. Таким безмежним є поле продуктів фантазії – від зовсім реалістичних, що їх не можна відрізнити від тих предметів, що вже існують, до світу, де важко відшукати відповідності чомусь реальному. І цей створений у фантазії світ утримує в собі людину більше, ніж світ реальний. Адже це її власний продукт, і вона віддає йому перевагу. В цих межах – від реального до фантастичного і зовсім ірреального – виражається фантазія. Постає запитання: яке ж її спрямування більше відповідає саме фантазійному канону? Може, слід ураховувати вихідний логічний осередок фантазії, а саме бісоціацію? Тоді поєднання найвіддаленішого і буде процесом і продуктом канон). Він пов'язується з вищим рівнем оригінальності, яка має своєрідні етапи: відтворення взірців, запозичення, наслідування, оригінальність.

Отже, що таке найвіддаленіше у психології? Може, таке, що тяжіє до безконечного віддалення, але разом з тим залишається пов'язаним зі своїм компонентом-антагоністом? Бісоціація має динаміку структур: оптимум максимальної віддаленості своїх компонентів і разом з цим оптимальне утримування їх у єдиній зв'язці. Мова реально може йти про відповідну бісоціативну тенденцію. Реалізацією такого бісоціативного канону є художній образ, наукове відкриття, технічний винахід, моральна акція.

Художній образ як канон – це унікальний витвір, який містить у собі всезагальне як найглибше, але на тлі цього всезагального і виступає саме унікальне. Здається, майже неможливо дати визначення художньому образу так, щоб воно виражало і унікальне, і всезагальне. Може, тому, що ці риси ще не охоплюють смислу художнього канону. По суті він відтворює дійсність в її конкретно-чуттєвих формах. Але креслення машини теж відтворює її, але не є художнім твором. На цій звичній, начебто зрозумілій, основі має бути ще щось дуже важливе, щоб образ став художнім і разом з тим канонічним. Ідеї загального

та унікального, аналогу дійсності і т.ін. зовсім недостатньо, щоб визначити художній канон, щоб наповнити художнім змістом бісоціацію.

Сцена на форумі з «Юлія Цезаря» Шекспіра є взірцевим художнім витвором. Зміст його – психологічна динаміка ситуації, переживання мотиву, здійснення акції та рефлексії. Ситуація – становище після вбивства Цезаря та його наслідки. Мотиви – їхня шаблонність і суперечливість. Дія – перехід на бік Марка Антонія і виникнення спрямованості проти Брута та його прихильників. Післядія (і це головне) полягає у репрезентації мінливості людської природи, зміни переконань. У цій мінливості – абсолютизація останніх, а врешті-решт — відсутність переконання як такого: людська душа як чиста дошка.

Летючість, мінливість переконання це і є смисл післядії, який постає в душі глядача, і це, напевно, головний нерв шекспірівської драматургії: залучати у драматичне відтворення подій самого читача, глядача. Робити його співучасником зображуваної події, провести його через солодкі тортури вчинку.

Більш точно, повнота художнього канону полягає у співпереживанні автора твору і людини, що сприймає цей твір, у відтворенні подій так. щоб людина стала причетною до них. Художній твір є лише проміжною ланкою між автором і тим, хто сприймає його опус. Творчість та відтворення через опосередковуючу ланку і буде справжнім художнім каноном. Але таке відтворення не означає, що людина має ототожнюватися з героями.

Тут є дві сторони (на них звертав увагу Сальвіні, коли розкривав смисл роботи актора): перевтілюватися в роль і залишатися самим собою. Це і є справжня суть художнього відтворення світу, справжня бісоціація як головний художній нерв. Чайковський «ужасно плакал, когда Герман испустил дух», але залишався при тому автором. А сам художній твір, маючи свій закон опосередкування, здійснює аналогію між актом творчим і актом відтворення Психологія вивчає творення і відтворення твору, спираючись на естетичні закони його побудови.

Твір у сприйманні оживає, набуває нового життя. Але інколи не досягається тотожності відтворення між автором і тим, хто сприймає. І в цьому – вічно нова прочитуваність твору. Кожна епоха читає його по-своєму. Такий смисл трикомпонентної теорії художнього канону (сприймання – тлумачення – відтворення), де кожна з цих сторін збагачується новим змістом.

Отже, специфіку художнього бачення слід шукати не в образності, наочності, схожості на життя (адже в мистецтві й художній літературі є надто абстрактні твори), а в самому переживанні естетичного, на що вказував Л. Толстой «Что такое искусство»). Треба «заразити» іншу людину почуттями через твір мистецтва. Толстой, щоправда, не вказує, що головне у творі – це його комунікативна роль. Художній твір дає вселюдську засаду до комунікації, він виражає загальнолюдське і особливе в кожній людині, те особливе індивіда, чого немає в іншому і що переноситься на нього. Тобто твір виступає інструментом знаходження всезагального. а отже і інструментом здійснення комунікації. Утім, науковий твір теж є таким інструментом: він підпадає під усі визначення естетичного, не кажучи вже про твір філософський. І останній має на меті викликати у людини певні почуття, думки. Отож Толстой як теоретик, на жаль, не відшукав специфіку художнього відображення світу.

Ця специфіка, мабуть, полягає в тому, що автор художнього твору для відтворення предмета вибирає його певні риси, а від інших абстрагується. Проте ці інші риси відтворюються на основі додаткових ознак, поданих у творі. Наприклад, можна у досліді пропонувати окремі риси, а на їхній основі людина, що сприймає, відтворюватиме увесь предмет. Франко, аналізуючи «секрети поетичної творчості» указує саме на те, що пост із безконечного потоку сприймання, із невизначеності сприймання відбирає певні риси, картини, образи, подає їх у певній сукупності, а вже читач або слухач у своїй уяві відтворює повну картину. Оцей вихід за межі відображених митцем рис, які він пропонує для сприймання, вихід до безконечного змісту, який відтворюється також і у людини, що сприймає, і є головною ознакою художнього відтворення дійсності. У цьому визначенні мистецтва велика роль відводиться активності людини, що його сприймає і переживає безконечність відтворення.

Відношення зазначених у творі рис до тих рис, які не зазначені, але з необхідністю постають, і є специфікою мистецтва з усіма його прийомами фантазії, що вловлюють особливе і за його допомогою вказують на невичерпну цілісність. Мистецький хист людини

виявляється саме в тому, що вона лаконічно відбирає риси, які відтворюють цей предмет. Саме про такий лаконізм і говорив Шевченко, коли порівнював творчість зрілого майстра і молодого митця, який часто зазнавав поразки саме через недоступність такого лаконізму вираження. Художня майстерність – це майстерність відбору тих рис, які вказуватимуть на безконечний зміст.

Щодо наукової творчості, то вона відшукує цю «знехтувану» мистецтвом повноту, шукає безконечні опосередкування, так, щоби приховане стало явним, очевидним. Тому й художні пошуки можуть дати науковцям певний змістовий стимул, адже вказують за допомогою відомого на невідоме. Саме мистецтво цілком задовольняється такою вказівкою, аби зрештою не перетворитися на свою протилежність.

Музика складається з відібраних звуків і цим протиставляє себе какофонії. Мелодія має повноту, завершення, викликаючи при цьому певний настрій. Музичний твір виходить за свої межі, за межі свого лаконізму, роз'ятрюючи почуття та сприяючи їх безконечному породженню. Музика репрезентує найбільш виразний естетичний динамізм, хоч останній властивий й іншим художнім творам.

Наука шукає за допомогою фантазії і мислення, а також інтуїції безконечні опосередкування, відтворюючи ту предметну повноту вияву, з якою бореться мистецтво. Наукові відкриття саме на це й спрямовані. Археологія, зокрема, не задовольняється окремим черепком, а на його основі відтворює предметну повноту і цим втрачає ту таємничу сферу, з якою корелює мистецтво. Історія відшукує повноту детермінації відповідних подій, повноту умов їх виникнення, визначає матеріальні та ідеальні фактори історичного процесу тощо. Вона відшукує перехрещення детермінацій у виникненні тих чи інших подій і переходить від встановлення загальних закономірностей до опису окремих важливих подій, прагнучі все ж до повноти цього опису. Цим наука відрізняється від художньої літератури, яка лише вказує на цю повноту, але спеціально її не відтворює.

Щодо логіки, то аподиктичність логічного міркування стосується лише висновків. Головне полягає у доборі великого і малого посилань. І тут логіка стикається з усією довільністю міркування, яка визначається серйозними пристрастями. Формування великого посилання, а також малого є найбільшою алогічністю («Ты виноват уж тем, что хочется мне кушать»). Так формується висновок. Більше того, велике і мале посилання самі визначаються висновком, який має готовий вигляд як результат життєвого досвіду людини. Висновок за змістом є головним мотивом, що визначає поведінку, а також самі посилання, хоч би як це звучало парадоксально. Судження є висновком з особистісних та характерологічних визначень, помножених на конкретність ситуації. Тому й канон логічного міркування здійснюється в межах не чистої логіки, а людського характеру та особистості. Це стосунки всіх видів логіки, в тому числі символічної.

Логічне – найбільше нелогічне. Лише вчинок має свою «залізну» логіку, розгортаючись із необхідністю через свої компоненти: ситуацію, мотивацію, дію і післядію. Логіка вчинку є основою логіки у психології. Це і є розгортання логічного осередку. Саме через учинок визначається необхідність осередку в психології, необхідність більш вагома, ніж в оптимальних сферах логіки.

Канон уваги. Все починається з чистої уваги як очікування чогось, коли ще немає апперцепції, і перед людиною постає якась нова річ, зовсім невідома, і своєю неповторністю справляє враження у формі здивування. Виникає відповідна міміка, що виражає не тільки здивування, а й певний переляк. З'являється і відповідна пантоміміка, що виражає або захист від цієї речі, або ж потяг до неї. Ця подвійна реакція залежить від начала пізнання, яке було стимульоване здивуванням. Тут виступає велика діалектика становлення життя: прагнення оволодіти предметом, що викликав увагу, і боязкість перед цим же предметом як очікування чогось загрозливого. Тому увага містить елемент вагання. Усе це породжує обережний і стриманий рух у бік предмета. У такому наступі на предмет постають і розкриваються його риси, а разом із цим увага стає предметною, вона поглинається змістом предмета. Існує певна феноменологія уваги – мимовільна, довільна і післядовільна, яка вже перетворюється на сприймання.

Особистість у канонічному тлумаченні. Латинське слово persona означає маску, яку вдягав актор, коли виходив на сцену в напередвизначеній ролі. Персона і є, зрештою, те, що людина робить зі своїм обличчям, образом у цілому, щоб перебувати в певній ролі. Маска – це образ людини, звернений до зовнішнього світу, а в «собі» людина залишається

самою собою, хоча і характер, і маска мають відбивати внутрішню, іманентну сутність людини. Маска тому є не просто щось зовнішнє, а таке, що відбиває суперечність між внутрішнім і зовнішнім: адже людині доводиться носити маску, щоб уберегти свій статус, тобто дійсне становище у світі. Маска є результатом суперечності ситуативної, коли людина увійшла в ситуацію, має бути для інших і разом з тим залишається самою собою. Це вихідна особистісна Суперечність.

Бути самою собою – означає стверджувати свою гідність, і тут постає мотиваційний аргумент становлення особистості. Гідність особи полягає в її самобутності, вона сама виступає ініціатором власної діяльності, яка позначається оригінальністю. Тут головний нерв особистості. Найбільша образа для неї – позбавлення оригінальності. Тому особистість потребує визнання інших людей, щоб стверджувати своє буття. І ця вимога усвідомлюється вже в ранньому юнацькому віці. Дійовий аспект особистості – це відповідні вчинкові дії. Особистість прагне бути оригінальною, неповторною у своїй творчій діяльності, і ця риса є провідною для неї. Усвідомлення власної неповторності є внутрішньою вимогою, що визначає вже рефлективний рівень учинку. Вчинки на рівні особистості, її логіки є не тільки творчими взагалі, а й конкретно моральними, адже тільки вони свідчать про всезагальність вимог до вчинкових акцій. Ця всезагальність виражається у вчинковій героїці, коли особистість високо підноситься над суто індивідуальними вимогами і здійснює вчинки, що охоплюють усе людство.

Головний психологічний феномен полягає в тому, щоб пройти через індивідуалізм, подолати його і піднестися до вселюдського. Протилежною індивідуалізму є втрата людиною самобутності й розчинення в іншій особі. Таке ототожнення з іншими є, зрештою, школою особистісного буття, навчанням відповідної майстерності. Адже справжня особистість має вміщувати в собі увесь людський світ, вміти переноситися в нього і разом з тим залишатися самою собою.

Щира й остаточна відданість людському світу є самопожертвою. Ця остання показує, що в особистості поряд з індивідуальним є могутнє вселюдське. Феноменологія становлення особистості дає випадки домінування всезагального над індивідуальним – саме стосовно самопожертви. Це є початок героїчного в особистості. Можна сказати більше: особистість стверджує себе через героїчне і завдяки героїчному, але такому, що містить у собі вселюдське.

Є героїчне хизування як нехтування смертю, але воно не має конструктивного мотиву. Лише справжній героїзм наближає особистість до особистісного канону. Це, зокрема, означає: бути в усьому і залишатися самим собою. Т.Карлейль цілком слушно пов’язував героїчне не тільки і не стільки з військовою діяльністю, а, насамперед, із творчим духом людини в будь-якій галузі – художній, науковій, моральній і т. д. Героїзм Пера Гюнта надто цинічний, щоб бути взагалі героїзмом. Адже останній виходить із поваги до людини як цінності в самій собі, а Гюнт розглядає людину лише в тій мірі, в якій вона може служити йому душею і тілом.

Саме в героїчному долається роздвоєність людини на її внутрішній світ і спотворений вияв його у світі зовнішньому. Героїчне, зрештою, заперечує маску як таку, воно з усією прямотою повертає людину до світу речей і світу людей. Героїчному нема чого приховувати, і тому воно скидає маску, будь-яку – пристойності, ввічливості і т. п., і стає самою пристойністю і ввічливістю.

Історична психологія пропонує нам своєрідні форми становлення особистості, коли остання стає ціллю для самої себе і прагне справити певний ефект на довколишній світ. Саме на довколишній, адже вона протиставляє себе цьому світу в різних ексцесивних формах, включаючи одяг, учинки, певні форми творчості. Абстрактне мистецтво явно стоїть тут у пригоді, а також експресіонізм, який виводить назовні внутрішній зміст, ототожнює зовнішнє і внутрішнє. Але таке ототожнення може мати й цинічну форму, що стосується вже патопсихології (ексгібіціонізм).

Можна говорити про ексгібіціонізм як особистісну рису. Одяг уже є маскою людини, і вона знімає одяг, аби довести, що не вважає непристойним показувати те, що всі люди приховують. Це заперечення сорому є безпосереднім запереченням принципу особистості, адже саме з появою почуття сорому і необхідності приховувати певні речі, предмети, думки і постає принцип особистості. Отже, психічний ексгібіціонізм спрямований проти особистості, її психологічної структури (персона і гідність). Цинізм і сором – дві

протилежні тенденції у формуванні особистості як в індивідуальному житті, так і в історичному розвої.

Воля та її канон. Усупереч твердженням, що воля є фікцією, як предмет психології вона дійсно існує.

Стародавня ідеологія фаталізму, наполягаючи на ідеї відсутності волі, так старанно й наполегливо підшуковує докази цього, що імпліцитно воля постає як певне сумління віруючих. Якщо І.Сєченов присвячує майже весь свій творчий шлях запереченню предмета волі, то, мабуть, вона як поняття існувала в його підсвідомому. «Так звані довільні дії», про які говорив І. Павлов, теж є лише другим боком його релігійного ствердження волі. Мова йде про те, щоб не заперечувати волю як психологічний феномен, а дати їй належне тлумачення, хоча б у межах філософського детермінізму.

Ідея детермінізму у психологічному плані передбачає факт залежності вольових феноменів від самої людини та об'єктивного світу та обстоює необхідність волі як феномена самовизначення людської істоти. Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить з цього положення, якщо тільки хоче бути наукою і встановлювати певні залежності в межах психологічних феноменів. Такий підхід заперечує фаталістичне тлумачення психології волі. Це заперечення стосується не тільки тих сучасних психологів, які вивчають феномени волі.

Вже у Стародавньому світі, в якому домінуюче становище посідав фаталізм як державний і народний світогляд, існувала тенденція до його подолання. Людина відчувала себе спроможною визначати свою долю всупереч тискові фабули. Вже в «Іліаді» та «Одіссеї» існує сильний елемент визнання свободи волі у діяннях людини. Остання не може миритися з тим, що вона є іграшкою фабули. І людина долає цей стан, виявляючи при цьому хитро-мудрість.

Можна говорити про дві тенденції щодо ідеї фатуму у Стародавньому світі. Як світоглядний феномен існує абсолютний детермінізм у формі фаталізму з його абсолютним передвизначенням усіх світових подій, в тому числі людських учинків. Разом із тим у своїх практичних діях людина спрямовує зусилля на подолання такої передвизначеності і досягає в цьому успіхів. Так чинить хитромудрий Одіссей, який добре усвідомлює залежність своєї поведінки від фатальної передвизначепості подій. Так, він спочатку кидає на Троянську землю щит і стрибає з корабля на нього, пам'ятаючи про те, що напевно загине той, хто перший стане на цю землю. Він мудро проводить свій корабель між Сциллою і Харибдою як фатально смертельними іспитами, долає фатальний спів сирен, прив'язуючи себе і своїх супутників до щогл корабля. Одіссей перемагає у двобої з Ііоліфемом – сліпою фаталістичною силою, долає скелі Симплегади, які, зіштовхуючись, трощать усі кораблі, які пропливають між ними. Було б цікаво також простежити, яким чином переборюється фаталізм у межах поганського світогляду, зокрема, в Київській Русі (феномен Олега, який не зміг, незважаючи на всі пересторога, здолати фаталістичне передвизначення смерті від свого коня).

Науковий рівень фаталізму набуває форми механіцизму. Все передвизначено з моменту існування космічної туманності та її організації в різні планетні та зоряні системи. Але й сучасні фізики допускали існування свободи волі в електроні. І в самій психології щодо проблем свободи волі з давніх-давен існували протилежні погляди. Всіх їх можна звести до трьох позицій, які начебто виключають одна одну, хоча третю можна вважати як таку, що долає (та поєднує) дві перші.

1. Повний детермінізм, що заперечує будь-яку свободу волі – поняття, не сумісне з науковим визначенням психології (Гегель, Павлов).

2. Волюнтаризм як філософсько-світоглядна позиція, що стверджує існування свободної волі, незалежної від обставин матеріального світу; яка має можливість починати будь-яку дію (вчинок) з самого початку, лише керуючись гаслом «Нехай буде!»

3. Діалектичний підхід, згідно з яким слід поєднати ідею необхідності і свободи через акт усвідомлення перешкод. Тому й постала «гегелівсько-марксистська» позиція: свобода є усвідомленою необхідністю. Але ідея усвідомлення необхідності ніяк не може привести до ідеї свободи. Необхідність залишається, а свобода не з'являється, хоч би як її усвідомлювати. До того ж сама свобода є відображенням певної реальності об'єктивного становища людини у світі, а також реальності усвідомлення цього становища. Свобода тому є не так і не стільки усвідомленою необхідністю, як реальною можливістю визначати

самого себе. Плеханов стояв на позиції прямої залежності свободи від усвідомлення необхідності. Гегель визнавав справжню свободу, яка формулювалася за допомогою реалізації принципу «Із себе через себе прийти до самого себе».

У психології існує поняття неосудності (рос. – невменяемости), що вказує на людину, яка не відповідає за свої вчинки, оскільки не є вільною у своїх діях. Мова йде про свободу стосовно долі, стосовно політичного деспотизму (Арістотель, Епікур) та про страждання людського існування (Епікур, стоїки, неоплатонізм). У Середні віки постала антиномія між моральною свободою та релігійним уявленням про всемогутність Бога. В епоху Ренесансу і в наступні періоди під свободою розуміли безперешкодне всебічне розгортання людської особистості. З часу Просвітництва поняття свободи позначається ідеями лібералізму та філософії природного права (Альтузій, Гоббс, Пуфендорф).

Науковий погляд, який дедалі більше оволодіває ідеєю природничої причинності, показує залежність людини від неї. Починаючи з Майстера Екгарта, а далі Лейбніца, Канта, Гете, Шіллера, Шопенгауера і Ніцше свободу розуміють у зв'язку з постулатом морально-творчої відповідності сутності та її розвитку. Екзистенціалісти (Гайдеггер та ін.) вважають, що основним світовідчуттям у бутті є страх перед можливістю небуття, який звільняє людину від умовностей дійсності та дає їй змогу досягти певної свободи, заснованої на «нічому», обрати самого себе у своєму неминучому покладанні відповідальності на себе самого, тобто обрати себе як власне існування, що має цінність.

За Ясперсом, людина вільна долати буття світу у виборі самої себе і досягти трансценденції Всеохоплюючого. Вільне буття означає можливість здійснювати добру або злу волю. Добра воля є безумовною, божественною, вона обмежується несвідомим життєвим напором простого буття і справжнього буття. Згідно з позицією Сартра, свобода – не властивість людини, а її субстанція. Людина не може відрізнятися від своєї свободи, свобода не відрізняється від її проявів. Людина, оскільки вона свободна, може проектувати себе на вільно обрану ціль, а вже вона визначає, ким людина є. Разом із цілепокладанням виникають і всі цінності, речі виступають із своєї недиференційованості та організуються в ситуацію, яка завершує людину і до якої належить вона сама. Отже, людина гідна того, що з нею трапляється. Вона не має підстав для виправдання.

Воля як психологічний феномен характеризується здатністю досягнення цілей. Ця здатність виявляється в наполегливості, несхибній цілеспрямованості, але в абстрагуванні від змісту цілей. Та справжня воля не є ізольованою від змісту цілей. В залежності від нього вона виступає доброю чи злою. Тут саме і виникає вододіл між волею і неволею. Для вчинення зла суб'єкт мобілізує свою волю, підготовлю є засоби, встановлює проміжні цілі, організовує відповідну ситуацію, а в післядії має насолоду від скоєного зла. Саме в заподіянні іншій людині лиха найбільш виразно постає підступність учинку. Адже зла людина роздвоюється: вона розігрує благочестя, за яким приховує недобрі наміри. Тут розгортається справжня драматургія волі: роздвоєна людина сама прагне такого стану. Зло завжди огортається зовнішньою пристойністю, вдається до раціоналізації, виправдання, пояснень вимушеністю. Гегель казав: усе, що зіпсоване у світі, зіпсоване на хороших підставах. Він мав на увазі саме злу волю.

Сковорода найближче підійшов до тлумачення волі доброї. Його психологічна характеристика такої волі свідчить про її безпосередність, невимушеність, простоту, відсутність розгорнутої мотивації, тим більше раціоналізації. Можна говорити навіть, що добра воля як така згортається у своїх визначеннях, набуває простої структури і наближається до самозаперечення.

Інтерес у канонічному тлумаченні. Психологічна структура інтересу починає своє становлення з допитливості. Інтерес означає прагнення до проникнення в сутність речей, коли останні водночас і розкривають, і приховують себе, Лессінг торкнувся суті інтересу, коли зауважив: якби Бог запропонував мені всю істину, я б йому відповів: «Забери, Боже, всю істину собі. А мені залишиться тільки безконечне прагнення до неї».

З канонічним тлумаченням інтересу пов'язуються його поліаспектність, широта, універсальність, а також однобічність, яку часто визначають як умову заглибленості в предмет. Постають два аспекти проблеми канонічного інтересу: один стосується звуженості інтересу як підгрунтя його глибини, другий – багатогранності інтересу, який у цьому випадку може втрачати свою глибину, але забезпечує широту.

Інтерес має два спрямування свого втілення: це енциклопедизм алфавітний і систематичний, хоч за ідеєю алфавітний також має давати уявлення про систему знань. Гегель яскраво критикував енциклопедизм алфавітний, вказуючи, що, згідно з його порядком, наприклад, можна побачити на одній сторінці фотографію генія і якого-небудь гада. Сам Гегель запропонував «Енциклопедію філософських наук» саме у систематичному викладі, де в межах філософських категорій подано систему не тільки філософських, а й наукових знань.

Тому ідея психології інтересу постулює його вищий рівень, а саме енциклопедичний. Системи знань тяжіють до енциклопедичності будь-якої форми. Адже й алфавітна структура знань користується тими ж поняттями, які лежать в основі систематичного енциклопедизму. Крім енциклопедії загального плану, є енциклопедії вузькофахові, але і в них містяться дані про суміжні науки, мистецтва тощо.

Отже, енциклопедизм як форма інтересу не тільки тяжіє до канону, а й є його реалізацією. Для юнацького віку характерна схильність до енциклопедизму фахового, звуженого теоретично, а далі вже зрілий інтерес бере людське життя в його практичному вираженні. Це переважає теоретичний інтерес, адже практика завжди поліфонічна, вміщуючи в собі великі обсяги не тільки знань, а й практичних узагальнень. Відтак можна говорити і про практичний інтерес. Не втрачаючи своєї теоретичної енциклопедичності, він разом із тим вступає в галузь практичної зосередженості і неодмінно виходить до виявлення всебічних залежностей.

Інтерес до практичного вчинку перемагає всі інші інтереси, хоч би які вони були захоплюючі, адже вони мають саме теоретичну обмеженість. Мова йде не про практику як «критерій істини». Практика не може бути критерієм істини, адже ці дві субстанціальні сфери перебувають у різних площинах. Інтереси до практичного і теоретичного розуму є зовсім протилежними, і це досконало довів ще І. Кант, Вони мають протилежні задачі, і там, де теоретичний розум може висунути як рівноцінні дві альтернативи твердження, то інтерес до практичного розуму, або практично-розумовий інтерес, поєднуючись з волею, обмежує себе «однобічними» твердженнями (існує безсмертя, вільна воля тощо). Але в цій інтелектуальній обмеженості для людини відкривається почуттєва безконечність.

Практичний розум породжує справжню невичерпність, долає свою вузькість і говорить про існування вищої істини (Бога), про безконечний зміст морального твердження, безсмертя душі і т. ін. Тому практичне є не просто якась своєрідна активність, це – єдність думки і дії, коли перша дістає своє адекватне втілення в другій, а друга, включаючись у коловорот життя, знає себе не як бездумну, а як всезагально розумну. Саме ідея інтересу іманентно перетворюється на конкретну взаємодію думки і дії. Століттями вчені намагалися визначити пріоритет або думки, або дії, не вбачаючи того, що їхня єдність в основному має розкритися через учинок, в якому вони і поглинаються логічно, і водночас через вчинкові структури здобувають інтерес до життя.

Інтерес до життя є великою проблемою людського існування, що виходить за межі відношення думки і дії. Але постає і проблема втрати такого інтересу. Ця втрата і приводить людину не тільки до відповідної думки, а й до самої дії – самогубства.

Парадоксально, що саме проблема самогубства постала предметом психології, соціології та соціальної психології, а не проблема інтересу до життя. Проте остання безперечно є вихідною проблемою, до якої тяжіє канонічна психологія, а проблема втрати виступає похідною, що виходить за межі канону.

Саме психологія інтересу до життя є справжнім каноном психології. Цей інтерес невичерпний. Хоч би яким тривалим було життя, інтерес до нього залишається, і з цього починається трагедія завершення життя. Тут доцільно процитувати Б. Спінозу: мудрість людини полягає в тому, щоб думати не про смерть, а про життя.

Інтерес до життя є керманичем його, і вся філософія життя походить від цього інтересу. Отже, у сукупності форм (допитливість, любов до знання, власне інтерес, енциклопедизм і т.д.) психологія інтересу завершується її канонічним предметом – життям.

Мудрість як психологічний канон і смисл життя. Найпростіше визначення мислення розкриває його опосередковуючу функцію за допомогою опосередковуючих ланок. Це є пошук зв’язку між кількома (принаймні двома) подіями, станами, предметами, процесами, якостями і т.д. Тенденція мислення полягає у пошуку безконечної кількості опосередковуючих ланок, в той час як фантазія лише здійснює їхнє зіставлення. Для

художнього образу тут пошук завершується: подальше встановлення опосередковуючих ланок було б зовсім абсурдним, і сам образ у такому випадку було б утрачено. Мислення, навпаки, саме й полягає в необхідності такого опосередкування.

Тенденція до безконечного опосередкування, оскільки вона не може бути здійснена реально, передбачає визначення найбільш суттєвих опосередкувань, проміжних ланок, які б забезпечували необхідний зв'язок. Проміжні ланки мають піднестися до ланок суттєвих, щоб мислення було розкриттям у суттєвих зв’язків, а не зв’язків узагалі. Адже може бути хибне опосередкування, яке уводить у дурну безконечність. Мислення має відмовитись від цього і стати причетним до сутності. Це означає вибір суттєвого, протиставлення його несуттєвому, а також зміну акцентів суттєвого.

Отже, опосередкування взагалі має стати опосередкуванням суттєвим. Далі воно має стати цілеспрямованим, тобто у предметі розкривається не просто його сутність, а така, що визначається ціллю і працює на неї. Та заглиблення мислення в природу речей на цьому не завершується. Цілі можуть бути різні. Найвизначніші з них стосуються призначення людини у світі, її життєвого призначення, а це означає, що мислення спрямовується до найвищої цілі людського життя: що людина має здійснити. А має вона здійснити аналіз свого буття в середовищі природному і суспільному, встановити, для чого і як вона живе. Таким чином, мислення звертається до життєво важливих предметів, а не просто предметів звичайної зацікавленості.

Перед мисленням постає лабіринт життя, де існують глухі кути, і людина має вибрати такі ходи у своєму мисленні, які вивели б її з мороку безконечних опосередкувань, із дурної безконечності. Отут і постає роль мислення в життєвій орієнтації людини (орієнтовний рефлекс і філософська орієнтація у світі).

Мислення, що просто орієнтує у світі, класифікує, порівнює, оцінює, на завершення свого призначення має наблизитись до предмета так, щоб він висвітлив цілеспрямованість суті Це і буде смисл людського життя, космічне і побутове призначення цього життя.

Смисл узагалі як такий не має смислу. Він має бути смислом цілеспрямованим. Це означає, що значення так підпорядковуються одне одному, що висвітлюють свою цілеспрямованість, а далі н сам смисл. Останній має нести в собі певну оцінку, яка стосується призначення людини у світі і має світоглядне забарвлення.

Відтак смисл людського життя має визначатися через стратегію поведінки, яка має такі філософські визначення, як кінізм, евдемонізм, альтруїзм, егоїзм (альтруїстичний егоїзм — у Г. Сельє), стоїцизм, гедонізм тощо. Але це ще не остаточний смисл життя, хоч він і має конкретні форми свого вияву, зокрема раціоналізм Тут ми ще тільки підходимо до самої мудрості. Її суттєвий смисл полягає не у визначенні світоглядних принципів, не у постановці проблем, а в прийнятті рішень на основі світоглядних принципів (смисл життя) і в конкретності життєвих ситуативних вирішень, мотивації, оцінки самого вчинку, у встановленні життєвих правил на основі здійснення вчинку та аналізу післядії

Мудрість людини – у здійсненні корекції вчинку на основі результатів його функціонування. Мудрість виявляється і в передбаченні подальших учинків, їхньому плануванні, здійсненні висновків та їх урахуванні в подальшому вчинюванні. Мудрість тому спирається на минуле, будує образ майбутнього та створює сцену для реалізації вчинку в теперішньому.

Мудрість не є всезнайством. Вона спирається на смисл життя, але не зводиться до нього. Вона обирає стратегію поведінки і. не сходячи з неї, реалізується у певному вчинку. Мудрість – це перехід від всезагального до особливого та, зрештою, до одиничного, але такий перехід, в якому не втрачається жодний компонент. Тобто мудрість виходить із певних філософських принципів, аналізує ситуацію, обирає стратегію поведінки і здійснює конкретний вчинок, реалізуючи через нього свій мотив, світопогляд, розв’язуючи ситуацію, підтверджуючи свою гідність. Таким є конкретний смисл мудрості, який починається здалека, з опосередковуючої дії мислення, і завершується опосередкуванням учинкової дії та життєвого призначення даної людини.

Н. Гартман у своїй «Етиці» визначив мудрість таким чином: «Проникнення відчуття цінності в життя, в будь-яке відчуття речей, у всяку дію і реагування аж до спонтанного «оцінювання», яке супроводжує кожне переживання; осягнення всього дійсно етичного з точки зору цього буття: зв’язок із цінністю, яка завжди лежить в основі образу дії практичної свідомості. В суто інтелектуалістичному смислі це можна було б назвати етичною

духовністю, панівним становищем етики як основного духовного фактора в усьому житті людства». Тут немає головного – мудрості в рішенні конкретної ситуації на основі зв'язку всезагального, окремого та одиничного. Але позитивне у цьому визначенні – це зв'язок саме з етичною духовністю людини.

Досить оригінальне визначення мислення дає «Коротка філософська енциклопедія»: «внутрішній активний потяг оволодіти своїми власними уявленнями, поняттями, спонуканнями почуттів і волі, пригадування, очікування і т.д, з метою отримати необхідні для оволодіння ситуацією директиви. Мислення полягає у постійному перегрупуванні усіх можливих змістів свідомості та утворенні або руйнуванні існуючих між ними зв'язків».

Цікавою виступає проблема тенденційності мислення – відповідно до певної ідеологічної настанови або догматичного вчення. Архаїчне мислення, зокрема у героїв Гомера, пов'язане з міфологією, але не втрачає логічності. Мислення від окремого до окремого (або дологічне мислення, пралогічне мислення) властиве міфологічному рівню свідомості. Від таких форм до нашого мислення – тривалий шлях.

Вчинок і подвиг як осередок. Повторимо, що вчинок виступає універсальним осередком психології. Разом із цим він є таким осередком для етики, естетики, філософії в цілому.

Вчинок визначає структуру психологічної системи, дає основу для розуміння історії цієї дисципліни. Як вихідний осередок він має власне буття і через нього досконало виражає сутність людської психіки. Вчинок є способом виходу людини із роздвоєного стану, але вона залишається роздвоєною навіть після звершення вчинку. Адже останній є перманентною спробою подолати роздвоєння Вчинок перманентний саме тому, що роздвоєність не знімається навіть у перманентності вчинювання.

Людське залишається замкненим у собі, не розкриває прямо і відверто свою сутність, перебуває у людському світі, серед людей у масці і тільки змінює її залежно від своєрідності й гостроти обставин. Ця роздвоєність – бути в собі одним і вдавати з себе іншого – є обтяжливою для людини. Вона здійснює перманентний вчинок, але не виходить за межі роздвоєності, адже не може подолати ситуації, що її провокують.

Людина хоч раз у житті має здійснити той чи інший подвиг, щоб розірвати міцну сітку отримання, стати самою собою для себе, для людей, встановити свою рівновагу, скинути маску. Це означає знову стати дитиною і з наївною прямотою виявити себе, при цьому не втрачаючи гідності та не вдаючись до цинізму відвертості. Не грати, а бути самою собою у своїх вчинках – ось шлях подвижницького буття людини.

Так здійснюється вихід за межі буденності – шляхом учинкової метаморфози у напрямі до подвигу. Цей останній і є спробою долати роздвоєність. У цьому діянні і полягає основний зміст подвигу. Людина вільно виражає себе у світі й перед світом. Здійснивши подвиг, вона визнає свою духовність. Подвиг є унікальною акцією буття. Далі він редукується до звичайного вчинку; людина знову стає замкненою в собі, очікуючи нового подвигу. Коли ж вона здійснює його, то не усвідомлює це як подвиг. Смисл останнього вичерпується: людина бачила себе в істинному світлі, бачила своє дійсне, не роздвоєне обличчя, пережила велике напруження відвертості і, наче соромлячись її, вона повертається до своєї натуральної обителі – маски. Прихованість і відвертість – ось ті два крила, на яких людина здійснює свій життєвий лет, а перехід від одного стану до іншого та навпаки є Сциллою та Харибдою людського існування.

Перехід прихованого у відверте, відвертого у приховане потребує від людини значних психічних зусиль. Такі ж зусилля потрібні й для того, щоб утримувати прихованість чи відвертість як modus vivendi. Тому людина прямує до героїчного, що єдине дає змогу або утримуватись у певному статусі, або здійснювати перехід від одного модусу буття до іншого. Саме ця напруга утримання або переходу і є підвалиною героїчного. Всі інші форми людської активності – це або підготовка до такого героїзму, або його редукція. Отже, вчинок буденності та вчинок героїчного становлять істинний осередок психічного буття людини: піднесення до героїчного і редукція до буденного.

Дослідженням героїчного найбільше уславився Т. Карлейль. Саме він розширив зміст героїчного за рахунок його виявлення не тільки і не стільки у сфері військовій, як насамперед у різних формах творчості людини.

Дж. Віко та В. Вундт визначили як героїчні певні періоди в історії людства. Щоправда, у Віко «героїчний вік» іде слідом за «віком богів» і передує '»вікові події». За Віко, у

розумний період розвитку історії героїзм стає неможливим. “Героя в нашому розумінні пригнічені народи бажають, філософи вивчають, поети уявляють, але громадянська природа... не знає такого роду благодіянь» («Підвалини нової науки»).

Гегель вважав головною ознакою героїзму давнини збіг індивідуальної самодіяльності, особистої справи та її всезагального значення. Античний герой не знав колізії між діянням і мораллю, почуттям та обов’язком. Героїчний вік, за Гегелем, – це період становлення держави, державності взагалі. Проте в державі немає більше місця героям: вони трапляються тільки в період нецивілізованого стану.

В епоху Просвітництва героями вважали діячів держави, зокрема республіканського Риму, а далі Римської імперії. Тип героя в епоху романтизму було створено Байроном, Міцкевичем, Мадзіні та ін. Карлейль ламає нисхідну ієрархію героїв – боги стародавнього світу, пророки, поети, провідники, нарешті, герої буржуазної епохи – «генії нової ери» – клас капітанів і командирів над людьми. У Ніцше герой – надлюдське, що стоїть по той бік добра і зла.

Стосовно типу літературного героя. Він здійснює вчинки, якими відрізняється від інших людей. Це вчинки особливі, типові, тому цей герой і виступає літературним типом. Він уособлює значне узагальнення, але разом з тим має яскраві індивідуальні риси. Образи літературних творів такі живі й колоритні, що начебто живуть поряд з нами, дихаючи з нами одним повітрям. Вони навіть більш реальні, ніж земні люди.

Психологія має своїм завданням встановити взаємозалежність між героями історично дійсними та героями літературних творів. Крім того, цікаво було б створити типологію людей, що постали у світовій історії, у того або іншого народу, в тому або іншому місці. Подібно до того, як існують літературні та історичні герої, має бути і герой психологічного аналізу. Поль Гіро давав уже такі прообрази у своїх відомих книгах «Приватне та суспільне життя в Стародавній Греції», «Приватне та суспільне життя у Стародавньому Римі». Методи відтворення таких героїв будуть нагадувати методи літературної критики, історичного дослідження. В результаті постане феноменологія психологічного героя з його вченням, світоглядом, творчою діяльністю, суспільною активністю.

Канонічна психологія емоцій та почуттів. Первинно емоції охоплюють усю сферу життєдіяльності живої істоти, пронизують її наскрізь. Особливо це стосується дітей і тварин, у яких емоційний стан злито з усіма психічними проявами. Лише згодом, з оволодінням культурою поведінки, емоційний стан як генералізований рух зосереджується, специфікується, управляється волею, пов’язується безпосередньо з предметним світом і відображає не тільки стани організму, а й якості предметів та явищ об’єктивного світу.

Психологи зауважують, що виділити ті чи інші емоції, навіть в абстракції, досить важко. Емоційна реакція безпосередня. Вона складається насамперед з виразних рухів, які є першою емоційною специфікацією (міміка і пантоміміка). Ці рухи – вираження спадковості або вираження прижиттєвих здобутків (індивідуальна культура особи).

Оскільки генералізована емоційна реакція стоїть на заваді точності поведінкових рухів, особа (інколи навіть і тварина) у своїй поведінці має необхідність стримувати емоційну генералізацію як наївно-відверте розкриття

внутрішньою світу перед оточенням. Культура поведінки є культурою емоційної стриманості. Леді Гіггінс із п’єси Б. Шоу «Пігмаліон» весь час дорікає своєму синові, що він поводиться нестримано. Взагалі визнається, що англійська нація вирізняється надзвичайною стриманістю у вираженні своїх почуттів. Нації південні більш розкуті, і це виражається, зокрема, в їхніх піснях.

Ідея емоційної стриманості постає в раціоналістичних філософських теоріях. Емоції заважають якості філософствування, тому філософські концепції шукають своєрідних механізмів подолання емоцій, щоб звільнити мислення від обтяжуючих його пристрастей і залишити його віч-на-віч зі своїм іманентним предметом. Навіть послідовний раціоналізм не може обійтись без залучення емоцій (почуттів) до структури пізнавальної діяльності людини, вказуючи, зокрема, на любов до Бога як провідне філософське почуття, котре до того ж є серцевиною інтелектуалі стичного світогляду.

Т. Рібо розкрив значення почуттів у пізнавальному процесі. Крім того, він написав класичну роботу про психологію почуттів, а також висвітлив в Іншій праці "логіку почуттів”,

тобто логіку, яка спрямовується почуттями. Існують навіть філософські системи, в яких почуттям відводиться провідна роль (Якобі та ін,),

У психології були емотивні теорії, і К. Ушинський був одним із значних їхніх адептів. Він указував, що з емоцій починається психічний рух, і ними він завершується. Інші психологи будували свої системи так, що не класифікували їх як емоційні, але визнавали велику роль почуттів у житті людини. Були розкриті почуття інтелектуальні, естетичні, моральні, практичні. Всі вони наскрізь пронизують психіку живої істоти, відтак мова має йти про певні почуттєві стани або навіть установки.

Л. Толстой у роботі «Что такое искусство?» показав визначальну роль почуттів у художній творчості – як в самому творчому процесі, так і в створених продуктах. Митець виражає свої почуття у творі і прагне «заразити» цими почуттями інших людей. Почуття, якими слід заражати, мають входити в емоційний канон як взірець – за змістом та за динамікою.

Можна попередньо сказати, що всі почуття – і пізнавальні, і моральні, і естетичні, і практичні – залучаються до рангу канонічних. Ними можуть вважатися і почуття здивування, з якого починається пізнавальна діяльність, і почуття комічного, і почуття любові, яке є синкретичним і стосується водночас естетичного, морального і пізнавального предмета А чи є канонічним почуття ревнощів? Воно може стати таким, якщо цілком оволодіває людиною. Отелло втрачає себе у цьому почутті, він охоплений ним повністю і робить доленосні вчинки, що стосуються коханої людини і його самого.

Мабуть, канонічним є почуття, пов’язане з буттям і небуттям людини. Тут канон передбачає вихідні засновки почуттів. Таким може бути страх смерті, хоч тут і виникає парадокс: для людини, що живе, смерті немає. Немає смерті і для мертвої людини. Страх смерті – страх повної відсутності будь-яких визначень життя, але при цьому життя ще є, хоч перебуває під загрозою.

К. Горні тлумачить страх смерті як одну із форм основоположного страху. У філософії Гайдеггера страх є станом, в якому людське існування завдяки власному бутті виявляється перед самим буттям. Причина страху – саме буття у світі. Страх відокремлює людське існування і розкриває його таким чином як можливе буття, як вільне буття, вільне в розумінні самого себе і вибору самого себе. За Сартром, страх – це боязнь самого себе внаслідок свободи недетермінованого характеру, яку не можна передбачити.

Важливим екзистенціальним почуттям виступає сором. Саме страх, переживання страху викликає сором. Це почуття виникає не тільки перед іншими людьми, а й перед самим собою. Людина може соромитись, навіть будучи на самоті. Сартр зауважує: «У почутті сорому я визнаю, що я є я, яким інші бачать мене». Сором свідчить про те, що «Я» є «Я» і разом з тим «не-Я». Я хотів би бути іншим, знаю ким, але залишаюся самим собою, і тому мені соромно. Сором перед іншими може бути лише тоді, коли я соромлюсь самого себе, переживаю незручність від цього стану. Саме сором є рушієм феноменології, примушує мене бути іншим. Хоч би яким базовим був страх, людина соромиться його, отже, прагне його здолати. І тут постає сором як рушій такого подолання, як дискомфорт, що вказує на позитивний стан, яким він має бути. Людина є такою, вона соромиться бути такою і прагне до нового свого стану, а потім виходить за його межі. Провокується почуття значущості, прагнення бути визнаним іншими, а це вже викликає почуття самоствердження.

Іронія, як і сором, відіграє суттєву роль у духовній трансформації особи. Також ідея сублімації дає можливість долати нижчі форми почуттів і кшталтувати їхні вищі форми через учинкову активність. Людина зла або добра – такий смисл одвічної суперечки.

Екзистенційні канони психічного життя. Канонічною формою психічного на рівні екзистенціальної рефлексії виступає сповідь. Маємо класичні взірці сповіді, авторами яких є Августин, Казанова, Л. Толстой, Сен-Сімон та ін. Є також малі форми сповіді, виражені в поезіях. Характер сповіді мають також мемуари.

Сповідь повністю вичерпується і пояснюється ідеями інтеріоризації як заглиблення у власну духовність; катарсису як очищення через усвідомлення; екстазу як почуттєвого стану, що своїм змістом і формою надає смислу існуванню індивіда. Смисл як раціональність начебто заперечується екстазом як почуттєвістю, але вони діють у творчому дублі та підтримують один одного.

Сповідь, котра дійшла грунтовного смислу, пройшла очищення, зокрема в художній формі, має тепер такий зміст, який слід, як повчальний, передати нащадкам. Тоді з'являється заповіт тим, хто йдуть услід. Такий заповіт стає величною формою вираження сподівань людства в цілому і окремої людини. Втіленням канону заповіту всесвітньо-історичного рівня постають Старий і Новий Заповіти, що складають Біблію.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ЖИТТЯ

Переклад за: Гоголь М. В. Життя / Арабески Ч. 2. 1835 г.

Нужденному сину пустелі снився сон:

Лежить і простягається велике Середземне море, і з трьох різних боків дивляться в нього: палючі береги Африки з тонкими пальмами, сирійські голі пустелі і багатолюдний, весь покраяний морем берег Європи.

Стоїть у куті над нерухомим морем давній Єгипет. Піраміда над пірамідою; гранити дивляться сірими очима, обтесані у сфінксів; йдуть незлічимі східці. Стоїть він величний, живлений великим Нілом, весь убраний таємничими знаками і священними звірями. Стоїть нерухомий, як зачарований, як мумія, непідвладна тлінню.

Розкинула вільні колонії весела Греція. Кишать на Середземному морі острови, потоплені зеленими гаями; цинамон, виноградні лози, смоковниці омивають облитим медом гіллям; колони, білі як перса діви, круглятьтся у розкішному затінку дерев; мармур пристрасний дихає, запалений чарівним різцем, і сором'язливо милується своєю прекрасною наготою; сповита гронами, з тірсами і келихами в руках, вона зупинилася в гомінкому танку. Жриці молоді і стрункі з розкиданими кучерями натхненно дивляться своїми чорними очима. Тростини, зв'язані у цевницю, тимпани, мусікійські знаряддя миготять, перевиті плющем. Кораблі, як мухи, купчаться біля Родосу і Корцири, підставляючи млосно вигнутий прапор подуву вітру. І все стоїть непорушно, ніби у скам'янілій величі.

Стоїть і розпросторюється залізний Рим, спрямовуючи ліс списів і зблискуючи грізною крицею мечів, поклавши на все свої заздрісні очі і простягнувши свою жилаву правицю. Але він нерухомий, як і все, і не ворухне левиними членами.

Все повітря великого океану висить стиснуте і задушливе. Велике Середземне море не ворухнеться, так, ніби царства постали всі на Страшному Суді перед кінцем світу.

І говорить Єгипет, похитуючи тонкими пальмами, мешканками його рівнин, і спрямовуючи ігли своїх обелісків: «Народи, слухайте! Я один пізнав і осягнув таємницю життя і таємницю людини. Усе тлін. Вбогі мистецтва, жалюгідні насолоди, ще жалюгідніші слава і подвиги. Смерть, смерть владарює над світом і людиною! Все пожирає смерть, усе живе для смерті. Далеко, далеко до воскресіння, та чи й буде колись воскресіння. Геть бажання і насолоди! Вище будуй піраміду, бідолашна людино, щоб хоч трохи продовжити своє нужденне існування».

І говорить ясний як небо, як ранок, як юність, світлий світ греків, і, здавалося, замість слів, чулося дихання цевниці: «Життя створене для життя. Розвивай життя своє і розвивай разом із ним його насолоди. Усе неси йому. Дивись, як опукло і прекрасно усе в природі, як дихає воно згодою. Усе в світі; усе, чим володіють боги, усе в ньому; вмій знаходити його. Насолоджуйся богоподібний і гордий господар світу; увінчуй дубом і лавром прекрасне чоло своє! Мчись на колісниці, спритно правлячи конями, на блискучих іграх. Подалі корисливість і захланність від вільної і гордої душі! Різець, палітра і цевниця створені бути володарями світу, а володаркою їх – краса. Сповивай плющем і гронами свою напахчену голову і прекрасну голову сором'язливої подруги. Життя створене для життя, для насолоди – вмій бути гідним насолоди!»

І говорить вкритий залізом Рим, стрясаючи блискучим лісом списів: «Я осягнув таємницю життя людини. Принизливим є спокій для людини, він нищить її у самій собі. Малим є для душі розмір мистецтв і насолод. Насолода у гігантському бажанні. Ганебним є життя народів і людини без гучних подвигів. Слави, слави прагни, людино! У пориві невимовного весілля, оглушений гуком заліза, несися на зімкнутих щитах войовничих легіонів! Чуєш, як біля ніг твоїх зібрався весь світ і, стрясаючи списами, злився в одному кличі? Чуєш, як твоє ім’я завмирає страхом на вустах племен, що живуть на краю світу? Усе, що охоплює погляд твій, наповнюй своїм іменем. Прагни вічно: немає меж світу – немає меж і бажанню. Дикий і суворий, далі і далі захоплюй світ – ти завоюєш нарешті

небо».

Але зупинився Рим і звернув свої орлині очі на схід. На схід звернула і Греція свої вологі від насолоди, прекрасні очі; на схід звернув і Єгипет свої каламутні, безбарвні очі.

Кам'яниста земля; упосліджений народ; малолюдне селище притулилося до голих пагорбів, рідко, нерівно відтінених висохлою смоковницею. За низькою і ветхою огорожею стоїть ослиця. У дерев'яних яслях лежить немовля; над ним схилилася непорочна мати і дивиться на нього сповненими сліз очима; над ним високо в небі стоїть зірка і весь світ осяює чудесним світлом.

Замислився давній Єгипет, сповитий ієрогліфами, понижуючи нижче свої піраміди; збентежено поглянула прекрасна Греція; опустив очі Рим на залізні свої списи; притулила вухо велика Азія з народами-пастирями; нахилився Арарат, давній прапращур землі…

1835 р.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

ПРО ВИКЛАДАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Переклад за: Гоголь М. В. О преподавании всемирной истории / Арабески Ч.1. 1835 г.

1.

Всесвітня історія, в істинному її значенні, не є зібранням окремих історій усіх народів і держав без загального зв'язку, без загального плану, без загальної мети, купа подій без порядку, у неживому і сухому вигляді, в якому дуже часто її подають. Предмет її великий: вона повинна охопити разом і в повній картині все людство, яким чином воно зі свого первісного, вбогого дитинства розвивалося, різноманітно вдосконалювалося і нарешті досягло нинішньої епохи. Показати весь цей великий процес, що його витримав вільний дух людини кривавими трудами, борючись від самої колиски із невіглаством, природою й величезними перешкодами: ось мета всесвітньої історії! Вона повинна зібрати в одне всі народи світу, розрізнені часом, випадком, горами, морями, і об'єднати їх в одне струнке ціле; із них скласти одну величну повну поему. Події, що не здійснили впливу на світ, не мають права увійти сюди. Усі події світу повинні бути так тісно пов'язані між собою і чіплятися одне за одне, як кільця в ланцюгу. Якщо одне кільце буде вирване, то ланцюг розірветься. Зв'язок цей не можна приймати в буквальному сенсі. Він не є тим видимим речовим зв'язком, яким так часто насильно зв'язують події, чи системою, що створюється в голові незалежно від фактів і до якої опісля притягуються події світу. Зв'язок цей повинен полягати в одній загальній думці: в одній нерозривній історії людства, перед якою і держави, і події – тимчасові форми й образи! Світ повинен бути представлений в тій же колосальній величі, в якій він являвся, проникнутий тими ж таємничими шляхами промислу, які так незбагненно на ньому позначилися. Інтерес повинен бути доведений до найвищого ступеню, так, щоб слухача мучило бажання пізнати далі; щоб він не в змозі був закрити книгу чи не дослухати, а якщо б і зробив це, то хіба що для того тільки, аби поновити читання з початку; щоб очевидно було, як одна подія народжує іншу і як без початкового не було б наступного. Лише таким чином повинна бути створена історія.

2.

Усе, що б не з'являлося в історії: народи, події – мають бути неодмінно живими і ніби знаходитися перед очима слухачів або читачів, щоб кожний народ, кожна держава зберігали свій світ, свої барви, щоб народ з усіма його подвигами і впливом на світ проносився яскраво, у такому ж точно вигляді і вбранні, у якому був він у минулі часи. Для цього потрібно зібрати не багато рис, але такі, що висловлювали б багато, риси найбільш оригінальні, найбільш різкі з тих, що їх мав зображуваний народ. Для того, щоб видобути ці риси, потрібен розум, сильний, аби схопити всі непомітні для простого ока відтінки, потрібна терплячість, аби перерити багато іноді зовсім не цікавих книг. Але те, що вже пізнав один, те іншим передається легко; і тому слухачі мають пізнати це, не риючись в архівах.

3.

Викладач має закликати на допомогу географію, але не в тому жалюгідному вигляді, в якому її часто приймають, тобто для того лише, щоб показати місце, де щось відбувалося. Ні! Географія повинна розгадати багато чого, без неї нез'ясованого в історії. Вона повинна показати, як розташування землі мало вплив на цілі нації; як воно дало особливий характер їм; як часто гора, вічна межа, нагромаджена природою, дала інший напрям подіям, змінила вигляд світу, ставши перешкодою великому розливу спустошливого народу чи зберігши у неприступній своїй твердині народ малочисельний; як це могутнє розташування землі дало одному народу всю діяльність життя, між тим як інший прирекло на непорушність; яким чином воно мало вплив на звичаї, правління, закони. Ось тут вони й мають побачити, як утворюється правління; що його не лише люди встановлюють, але й нечутливо встановлює і розвиває саме розташування землі; що форми його через це священні, і зміни їх неминуче повинні принести нещастя народу.

4.

Події та епохи великі, всесвітні, повинні бути позначені яскраво, сильно, повинні висуватися на перший план з усіма своїми наслідками, що змінили світ: не так, як роблять

іноді викладачі, які, сказавши, що отака-то подія є великою, тим і збувають її з рук або наводять короткозорі наслідки у вигляді відрубаних гілок, тоді як потрібно розвивати її у всьому просторі, вивести назовні усі таємні причини її появи і показати, яким чином наслідки з неї, як широке гілля, розпросторюються по майбутніх століттях, усе більше й більше розгалужуючись на ледь помітні паростки, слабшають і нарешті зовсім зникають або глухо відлунюють навіть і в нинішні часи, подібно сильному звуку в гірській ущелині, який раптом вмирає після народження, але ще довго відгукується у своєму відлунні. Ці події потрібно показати в такому вигляді, щоб усі бачили ясно, що вони великі маяки всесвітньої історії; що на них вона тримається, як земля тримається на первісних гранітах, як тварина на своєму скелеті.

5.

Тепер про спосіб викладання. Мова професора повинна бути захопливою, вогненною. Він має у найвищому ступені оволодіти увагою слухачів. Якщо хоч один з них може віддатися під час лекції стороннім думкам, то вся провина падає на професора: він не вмів бути таким цікавим, щоб підкорити своїй волі навіть думки слухачів. Не можна уявити, не відчувши, який шкідливий вплив буває від того, якщо мова професора млява, суха і не має тої жвавості, що не дає думкам ані на хвилину розсипатися. Тоді не врятує його і сама вченість: його не будуть слухати; тоді жодні істини не матимуть на слухачів впливу, тому що їх вік є віком ентузіазму і сильних потрясінь; тоді відбувається те, що й найбільш хибні думки, що їх вони чули деінде, але які були висловлені блискучою і привабливою мовою, миттєво захоплять їх і дадуть їм цілком хибне спрямування. Що ж тоді, коли професор ще понад те споряджений шкільною методою, схоластичними мертвими правилами і не має навіть розумових сил довести їх; коли юний розум слухачів, починаючи розуміти більше за нього, привчається зневажати його? Тоді навіть справедливі зауваження збуджують внутрішній сміх та бажання діяти й розумувати наперекір; тоді найбільш священні слова в устах його, а саме: відданість релігії і прив'язаність до вітчизни та государя, перетворюються для них на думки мізерні. Які з цього бувають жахливі наслідки, це бачимо на жаль не рідко. І ось тому не можна не брати до уваги те, що вік слухачів є віком сильних вражень; і тому потрібно мати всю силу, всю захопливість, щоб звернути цей ентузіазм їх на прекрасне і шляхетне; щоб розповідь професора дихала сама ентузіазмом. Його переконання повинні бути такими сильними, такими природними, щоб слухачі самі побачили істину ще перед тим, як він вкаже на неї. Розповідь професора повинна робитися часом піднесеною, повинна сипати і збуджувати високі думки, але разом з тим повинна бути простою і зрозумілою для будь-кого. Насправді високе одягнене величною простотою: де велич, там і простота. Він не повинен задовольнятися тим, що його дехто розуміє; його мають розуміти всі. Щоб робитися доступнішим, він не повинен бути скупим на порівняння. Як часто зрозуміле ще більше прояснюється порівнянням! І тому ці порівняння він повинен завжди брати з предметів, найбільш знайомих слухачам. Тоді й ідеальне, і абстрактне стають зрозумілими. Він не повинен говорити надто багато, тому що цим стомлюється увага слухачів і тому що надмірна складність і надмірна чисельність предметів не дадуть можливості втримати все в думках. Кожна лекція професора неодмінно повинна мати цілість і здаватися завершеною, щоб у свідомості слухачів вона уявлялася гармонійною поемою; щоб вони бачили на початку, що вона має містити в собі і що містить: через це вони самі у своїй оповіді завжди будуть дотримуватися мети і цілісності. А це є найнеобхіднішим в історії, де жодна подія не з'являється без мети.

6.

План же викладання, після багатьох спостережень, випробувань себе і слухачів, я вважаю найкращим такий:

Передусім вважаю за необхідне подати слухачам ескіз усієї історії людства, у небагатьох, але сильних словах і в нероздільному зв’язку, щоб вони разом охопили все те, про що будуть слухати, інакше вони не так швидко і не в такій ясності осягнуть весь механізм історії. Це те саме, як не можна пізнати цілком місто, походивши його вулицями: для цього потрібно зійти на високе місце, звідки воно було б видне як на долоні. Я рисую тут ескіз для того, щоб показати разом, у якому вигляді і в якому зв’язку повинна бути історія.

Передусім я маю показати, яким чином людство починалося Сходом. Я повинен зобразити Схід з його стародавніми патріархальними царствами, з релігіями, оповитими

глибокою таємничістю, такою незрозумілою для простого народу, крім релігії євреїв, між якими зберіглося чисте, первісне бачення істинного бога; як ці стародавні держави відгородилися одна від одної, ніби нездоланним муром, нетерпимістю і китайською обережністю; як один лише народ фінікійський, перші мореплавці давнього світу, приводив мимоволі своєю промисловістю до спілкування ці майже нерухомі держави, і яким чином перший усесвітній завойовник, Кір, зі свіжим і сильним народом, персами, піддав увесь Схід своїй владі і насильно поєднав різнохарактерні народи; їх звичаї, релігії, форми правління залишилися в державах ті самі, царі лише перетворилися на сатрапів, і весь Схід бачив перед собою одну верховну владу царя царів, перського повелителя; як поступово від взаємного спілкування ці народи втрачали свої особливості і національність і разом зі своїм царем царів, майже богом, невидимим для народу, упадали в азійську розкіш. – Тут я зупиняюся і звертаюся до другої частини давнього світу, до Європи. Я повинен зобразити, як виник цей цвіт його, народ грецький, з живим, цікавим розумом, республіканським духом, зовсім протилежними формами правління, поетичною релігією, ясними, живими ідеями, такими протиборчими щодо поважної таємничості Сходу; як розгорнулася у них просвіта у такій небуденній блискучості, і як насамкінець один честолюбний грек піддав їх своїй монархічній владі, як цей великий грек замислив гігантське діло: поєднати Схід з Європою і рознести всюди грецьку просвіту. І ось, щоб пов'язати тісніше три частини світу, будується місто Олександрія; герой помирає, усесвітня монархія падає разом із ним. Але подвиги його живі, плоди зріють: настає знаменитий олександрійський вік, коли весь стародавній світ купчиться біля гавані олександрійської, коли грецькі вчені у всіх містах, і національність знову зникає, народи знову перемішуються! А між тим в Італії, майже невидимо від усіх, дозріває залізна сила римлян.

Я маю зобразити, як цей суворий, войовничий народ підкоряє одну за одною держави, збагачується награбованими багатствами, поглинає увесь Схід. Легіони його вступають у ті землі Європи, де володіння вже не дає нічого потрібного для людини. Вже Цезар заносить ногу над Британією, римські орли на скелях Альбіону…, між тим невідомі степи Середньої Азії вивергають натовпи невідомих народів, які тіснять і женуть перед собою інші, вганяють їх у Європу, самі несуться по п'ятах їх і грізно зупиняються на півночі, як зловісна кара, що чекає на приречену жертву, укриті від римлян германськими лісами і непрохідними болотами. А між тим вже не лишається жодного незалежного царства.

Увесь світ розділено на римські провінції. Римляни переймають все у підкорених народів, спочатку вади, потім просвіту. Усе мішається знову. Усі робляться римлянами і жодного справжнього римлянина! І коли розбещені імператори, свавільне військо, відпущеники і утримувачі видовищ тиранствують над світом, - у надрах його непомітно звершується велика подія: у ветхому світі зароджується новий! Втілюється невпізнаний світом божественний спаситель його; і вічне слово, не зрозуміле володарям, лунає у темницях і пустеля, таємниче вичікуючи нових народів. Нарешті весь стародавній світ незбагненно охоплює летаргічний сон, та страшна нерухомість, те жахливе оніміння життя, коли просвіта не рухається ні вперед, ні назад, сила і характер зникають, усе перетворюється на дрібний, мізерний етикет, жалюгідну, розбещену безхарактерність. А в Азії між тим новий поштовх, як електрична іскра, пробігає по всьому ланцюгу: один народ тіснить і жене перед собою інший, котрий своєю чергою жене третій, і самі крайні з'являються вже на римських кордонах, тоді як жалюгідні переможці світу докладають усіх зусиль, аби врятувати себе: спочатку відкуповуються золотом, потім з них же формують собі військо захисників, потім віддають їм одну за одною свої провінції, нарешті віддають їм Рим, і ті, хто зберіг ще слабкі залишки знань, утікають на схід, а решта, неосвічені і слабкі, зникають у сильних натовпах нового народу.

Я маю зобразити, як починається нове життя в Європі; як засновуються і приймають хрещення дикі держави у кордонах, призначених природою, з феодальними правами, з васальними володіннями, і як могутній папа, перед тим лише римський первосвященик, стає володарем, непомітно приєднує до своєї сильної релігійної влади світську. Між тим на Сході залишки римлян тісняться і підкорюються новим сильним народом, що миттєво, ніби фантастично відродився на своєму кам'яному аравійському півострові, доведений до шаленства релігією, зовсім східною, заснованою напівбожевільним ентузіастом Магометом; як цей народ, з азіатською шаблею в руці, поширив магометанство на місце попередніх залишків грецької просвіти, і як дивовижно, швидко цей подиву гідний народ із

завойовника робиться просвітителем, розгортається в усій своїй осяйності, зі своєю розкішною фантазією, глибокими думками і поезією життя, і як він раптом згасає і затьмарюється вихідцями з-за моря Каспійського, яким залишає у спадок одне магометанство, як майже в той самий час у Європі корсари північних морів, нормани, із нечуваною зухвалістю, у малій кількості, грабують і заволодівають цілими державами, нарешті змінюють дику релігію свою на християнство і додають Європі свою силу і звичаї; а між тим папа потроху стає необмеженим монархом усієї Європи, і сам імператор німецький, якого поважали всі народи, не сміє стати супроти його, і як за порухом його руки цілі народи, васали, королі залишають свої землі, багатства, кладуть полум'яний хрест на плечі і поспішають з ентузіазмом до Палестини; як уся Європа, зрушивши з місця, суне в Азію, Схід стинається із Заходом, і дві грізні сили, християнство – з магометанством; як ця велика подія народжує лицарство, що охопило всю Європу; як виникли орденські спільноти, що прирекли себе на безшлюбне, самотнє життя, щоб бути вірними одній меті, і відбувся найбільш релігійних християнський вік; як ентузіазм у вірі перейшов потім межі, накреслені правицею божественного спасителя; і як у той самий час невидимо від усієї Європи здійснюється великий епізод всесвітньої історії: створюється безприкладна за величиною монархія Чингісханова, що поглинула усі азійські землі, невідомі європейцям. У Європі лише монастирі мають землю і осілість: усе перетворилося на лицарство, усе кочує, усе неспокійне: кожний водночас і воїн і полководець, і васал і повелитель, і слухається, і не слухається, - вік найбільшого роз'єднання і разом єдності! Кожний керується своєю волею, і між тим усі згодні в одній меті і думках. Вбогі селяни, витерпівши чашу бід, нарешті наважуються об'єднатися незалежно від своїх володарів у міста. Виникає середній стан громадян, міста стають заможними, і на півночі Європи, на відсіч лицарям, утворюється Ганзейський союз, що сполучає всю північну Європу своєю торгівлею.

Між тим на півдні виникає породження хрестових походів – страшна торгівлею Венеція, ця цариця морів, ця дивовижна республіка, з таким хитромудрим і незвичайно влаштованим правлінням. Усі багатства Європи й Азії невидимо перейшли до її рук, і як папа релігійною владою, так Венеція непомірним багатством панувала над Європою. Духовний деспот застосовував усі сили аби вбити її торгівлю, але все було марно – доки нарешті генуезький громадянин не вбив її відкриттям Нового Світу. Нарешті я повинен показати, як раптом розширилося коло дій; як занепала торгівля Середземного моря. Європейці з жадібністю поспішають до Америки і вивозять купи золота; Атлантичний і Східний океани під їхньою владою; в той самий час папські місії проникають до північно-східної Азії й Африки – і весь світ відкривається майже раптово в усій своїй широчині. Між тим у Європі потроху піддають сумніву справедливість папської влади і, як перед тим торгівлю Венеції вбив бідний генуезець, так владу папи розтрощив августинський монах Лютер. Як виникла ця думка у голові смиренного ченця, як сильно і вперто захищав він свої положення! Як, при падінні своєму, папа ставав грізнішим і винахідливішим: упровадив жахливу інквізицію і страшний невидимою силою орден єзуїтів, який раптом розсипався по всьому світу, проник до всього, пройшов усюди і таємно спілкувався між собою на двох різних кінцях світу. Але чим грізнішим ставав папа, тим сильніше проти нього працювали друкарські верстати. Уся Європа розділилася на дві партії, і ці партії нарешті схопилися за зброю, і війна жорстока всередині і зовні держав, довготривала, охопила раптом всю Європу. Але вже не списами і не стрілами здійснювалася вона. Ні! Гарматами, ядрами, громом і вогнем, жахливим і благодійним винаходом монаха-алхіміста вирішувалася ця велика суперечка. Духовна влада впала. Володарі стають сильнішими. Я повинен зобразити, як змінилася Європа після цих війн. Держави, народи зливаються щільніше у нероздільні маси. Немає того роз'єднання влади, як у середні віки. Вона зосереджується дедалі більше в одній особі. І як від цього сильні характери стають виднішими, коло володарів, міністрів, полководців ширшим! Сам собою мимоволі зав'язується в Європі політичний союз для того, щоб захищати зброєю недоторканість кожної держави. А між тим невтомні купці-голландці, що вирвали свою землю у моря, оволодівають островами Східного океану, беруть мільйони за розведені на них плантації дорогоцінних рослин півдня і, як перед тим Венеція, захоплюють торгівлю усього світу, доки один незвичайний володар не підриває її і не зазіхає на недоторканість держав. Я повинен зобразити блискучий вік, створений цим володарем (Людовіком XIV), коли Франція закипіла виробами

розкоші, фабриками, письменниками, коли Париж став усесвітньою столицею, куди з'їжджалися з усієї Європи, і французька мова, французькі звичаї, французький етикет поширилися по всій Європі. Але, порушивши недоторканість чужих володінь, цей честолюбний король хоча й розстроює торгівлю голландців, але разом з тим розорює свою державу і сам вбиває свою велич. Як швидко користаються цим острів'яни британські, котрі до того повільно, але впевнено наближалися до своєї мети, нарешті стали майже раптово власниками торгівлі усього світу: крутять мільйонами в Індії, збирають данину з Америки, і де тільки море, там британський прапор. Їм перегороджує шлях велетень XIX сторіччя, Наполеон, і вже діє іншим знаряддям: цілком воєнним деспотизмом; своїми швидкими пересуваннями приголомшує Європу і накладає на неї залізне своє протекторство. Даремно гримить проти нього в англійському парламенті Пітт і утворює страшні союзи. Ніщо не має духу йому опиратися, доки він сам не набігає на погибель свою, вторгнувшись до Росії, де невідомі йому простори, лютість клімату і війська, озброєні суворовською тактикою, гублять його. І Росія, розтрощивши цього велетня об неприступні твердині свої, зупиняється у грізній величі на своєму величезному північному сході. Звільнені держави отримують колишній вигляд і колишні форми, утверджують знову союз і недоторканість володінь. Просвіта, яку ніщо не зупиняє, починає розливатися навіть між нижчим класом народу; парові машини доводять мануфактурність до дивовижної досконалості; ніби невидимі духи допомагають у всьому людині і роблять силу її ще жахливішою і благодійнішою; і вона, у священному трепеті, бачить, як слово з Назарету, обтекло нарешті весь світ.

Коли історія світу буде утримана в такому короткому, але повному ескізі і події будуть так зв'язані між собою, тоді ніщо не вилетить з голови слухачів, і в свідомості їх мимоволі складеться ціле. Нарешті цей ескіз, розвинувшись у великому обсязі, складе повну історію людства.

7.

Після викладу повної історії людства, я повинен розібрати окремо історії всіх держав і народів, що складають великий механізм всесвітньої історії. Природно та ж повнота, та ж цілість мають бути видні й тут в огляді кожного окремо. Я повинен охопити його одночасно з початку до кінця: як він засновувався, коли був у силі і блиску, коли і від чого впав (якщо тільки впав), і яким чином досягнув того вигляду, в якому перебуває нині; якщо ж народ зник з обличчя землі, то яким чином на місці його утворився новий і що прийняв від попереднього.

8.

Для того, щоб ще глибше усе сказане увійшло в пам'ять, після закінчення курсу необхідні повторні огляди. Але щоб повторення було успішнішим, потрібно старатися надавати йому інтерес і цікавість новизни. Після історії усього світу і окремо кожної землі і народу, не завадить зробити огляд кожної частини світу і тут показати всю відмінність як їх, так і народів, що в них перебувають, щоб слухачі самі могли вивести результат:

По-перше, про Азію, цю широку колиску людства – землю великих переворотів, де раптом виростають у страшній величі народи і раптом знищуються іншими; де стільки націй пронеслися без вороття, одна за одною, а між тим форми правління, дух народів одні й ті самі: усе так само поважний, так само гордий азіатець, так само швидко запалюється і кипить пристрастями, так само швидко віддається лінощам і бездіяльній розкоші. І разом з тим ця частина світу є землею разючих протилежностей і якогось великого безладу: ще один народ кочує безтурботно у неозорій багатолюдності з неозорими табунами, а між тим на іншому кінці, де-небудь у пустелі, шалений бузувір виснажуючи себе безкінечним постом, замислює нову релігію, яка у подальшому охопить всю Азію, одягне народ, як непроникною бронею, своїм шаленим натхненням і поведе його на руйнування; і тут таки, можливо, недалеко від нього знаходиться народ, який вже перейшов усі ці явища і кризи, вже занурився у розкіш, стомлений азіатською пересиченістю. Лише тут може знаходитися та дивна протилежність, якій дивуємося у дереві півдня, де на одній гілці одночасно один плід квітне, між тим як інший наливається, третій дозріває, четвертий перезрілий падає на землю.

Потім про Європу, історія якої позначена цілком протилежною характерністю, де існування народів, навпаки, є тривалим і потужним; де все, навпаки, порядок і стрункість: народи разом рухаються такт у такт, як регулярні європейські війська; держави всі майже

в один час ростуть і вдосконалюються; за всіх характерних відмінностей націй, у них видно спільну єдність, і кожна з них так дивовижно переплетена з іншими, що стає цілком зрозумілою тільки у поєднанні з усією Європою, і вся Європа здається однією державою. І в цій невеликій частині світу вирішилася тривала суперечка: людина стала вищою за природу, а природа перетворилася на мистецтво; сама бідність і скупість її викликали назовні весь безмежний світ, що приховувався в людині, дали їй відчути, наскільки вона вище земного, і перетворили всю країну на вічне життя розуму. В цій одній лише частині світу потужно розвинувся високий геній християнства, і неосяжна думка, отінена небесним знаменням хреста, витає над нею, як над вітчизною.

Потім про Африку, що являє собою у протилежність Європі смерть розуму, де природа завжди панувала над людиною; де вона у всій своїй царственій величі і завжди майже повертала її до первісного стану, до життя чуттєвого; де жоден корінний тубільний народ не прожив потужним життям і не відкинув від себе яскравих променів на світ; де навіть переселенці з інших земель даремно вступали у боротьбу з палючою природою африканською; чим далі заглиблювалися вони в Африку, тим глибше поринали в чуттєвість.

Нарешті про Америку, цю всесвітню колонію, вавилонську суміш націй, де зіткнулися три протилежні частини світу, змішалися, але ще не злилися в одне, і тому вона поки що не має жодної єдності, навіть єдності релігії; незважаючи на певну характерність, вона не має спільного характеру; незважаючи на величезну масу, вона все ще складається з первісних стихій, розкладених начал; незважаючи на незалежні держави, вона все ще схожа на колонію.

Швидкий огляд історії кожної частини світу, у всій її різкій характерності, не поверховий, але глибокий – результат віків і подій, тому є необхідним, що він наводить на думки і змушує слухачів мислити. Розум тоді швидше розвивається, коли сам пропонує собі велике і поетичне питання. Цей огляд кожної частини є тим більше необхідним, що показує часто з нового боку ті самі предмети. А для повного розуміння потрібно, щоб предмет був висвітлений з усіх боків. «Лише тоді ви знаєте добре історію – казав Шлецер – коли знаєте її вздовж і впоперек, і навскіс і в усіх напрямках».

9.

І для того у вигляді епілогу після закінчення курсу добре розглянути за одним разом весь світ по століттях. Тоді всесвітня історія покаже у мене великі сходи віків. Я повинен неодмінно показати, чим ознаменований початок, середина і кінець кожного століття, потім дух і відмінні риси його. Щоб краще визначити кожне століття і уникнути монотонності чисел, я назву його іменем того народу, або особи, який став у ньому вище за інших і яскравіше діяв на царині світу. Ці сходи століть є найкращим засобом для утвердження в пам’яті слухачів сучасності подій, обличь і явищ.

10.

Мені здається, що такий спосіб викладання буде дієвішим і ближчим до істини. Принаймні той, хто глибоко розуміє велич історії, побачить, що він не витвір миттєвої фантазії, але плід довгих розмірковувань і досвіду; що жоден епітет, жодне слово не кинуте тут для краси і мішурного блиску, але їх породило довготривале читання літописів світу; що скласти ескіз загальний, наповнений історією всього людства, хоч навіть і такий короткий, як тут, можна не інакше, як пізнавши і осягнувши найбільш тонкі і заплутані нитки історії, і що одна лише любов до науки, що дає мені насолоду, спонукала мене оголосити свої думки; що мета моя – просвітити серця юних слухачів тією грунтовною досвідченістю, яку розгортає історія у своїй істинній величі; зробити їх твердими, мужніми у своїх правилах, щоб жоден легковажний фанатик і жодне хвилинне хвилювання не могло захитати їх; зробити їх кроткими, покірними, благородними, необхідними і потрібними сподвижниками великого государя, щоб ні в щасті, ні в нещасті не зрадили вони свій обов’язок, свою віру, свою благородну честь і свою клятву – бути вірними вітчизні і государю.

1834 р.

РОМЕНЕЦЬ В. А.

ЛЮДИНА І ПОДВИГ

Друкується за: В. А. Роменець Людина і подвиг. Наукова популярна література. Київ: В-во Наукова думка, 1964. 40с.

ВСТУП

З глибокою пошаною і навіть з доброзичливою заздрістю дивимося ми на тих людей, які досягли великих успіхів у своїй діяльності: зробили наукове відкриття, технічний винахід, написали оригінальний твір мистецтва, літератури, здійснили героїчний подвиг, щиро і щедро віддаючи своє життя служінню на благо і щастя народу.

Що сприяє успіхові цих людей, які особливі риси характеру, почуттів, розуму виявляють вони в своїх діяннях – ось що цікавить нас, коли ми аналізуємо обраний нами для наслідування ідеал, самокритично простежуємо своє особисте життя.

Інколи кажуть, що головне джерело різнобічного розквіту і досягнень особистості треба шукати в незламній волі, яка в нестримному русі до мети долає всілякі перешкоди; у багатій фантазії, в здатності бачити речі і явища з особливого, не звичного для інших боку; у надзвичайному терпінні, що дає людині змогу протягом тривалого часу методично і невтомно відшукувати бажані шляхи розв'язання поставленого завдання; в організаторських здібностях; у величезній ерудиції і т. д. Звичайно, всі ці якості мусять бути властивими людині, яка присвячує своє життя самовідданому служінню народу. Проте ні воля, ні розум, ні терпіння, ні фантазія, ні ерудиція самі по собі, ізольовано не можуть бути основою значних досягнень, виняткових високоморальних вчинків тощо. *У* людини, яка здійснила видатний подвиг, обов'язково виявиться гострий розум і плодотворна, оригінальна фантазія, стійкість і незламна воля, висока свідомість громадського обов'язку та багато інших важливих позитивних рис. Але єднає і живить усі ці риси в духовній натурі людини глибока ідейність, безмежна відданість справі, здатність підкорити їй усю себе, несхибна цілеспрямованість, зібраність сил. <...>

Успіх в якійсь окремій, навіть вузько окресленій сфері вимагає від людини різнобічної розвиненості, напруження і концентрації всіх її сил і здібностей. Поставивши мету, людина мусить цілеспрямовано і неухильно боротись за її здійснення. Не чекати, поки тебе до цього хтось спонукатиме або зобов'яже. Суспільно активна людина сама має боротись з недоліками, стаючи на бік істини та справедливості, і відчувати в собі велику збентеженість почуттів громадянина і біль сумління доти, поки цей конфлікт не буде розв'язано в ім'я перемоги правди і добра.

Як найвищий вираз розумових та моральних рис людини, її непереборної цільності, подвиг не тільки повністю виявляє беззастережну відданість людини певній справі, але й завдяки цьому сильно впливає на щирість у відносинах між людьми, переборює лицемірство, підступні задуми, хитрощі, підлабузництво тощо. Можна сказати навіть, що виховання в собі щирості, прямоти, самовідданості, готовності до взаємодопомоги та самопожертви вже є справжньою підготовкою подвигу.

<....>

Ось чому виховання у нашого сучасника готовності до подвигу шляхом переборення конфліктної роздвоєності та цілеспрямованого зосередження всебічно розвинених здібностей має неоціниме моральне значення.

<...>

В Стародавній Греції і Римі актори на сцені одягали спеціальні маски – застиглу фізіономію, трагічну або комічну. Це в якійсь мірі означає, що серед певних верств суспільства стародавнього світу тільки починала створюватись жива маска. Великі актори, наприклад Д. Гаррік та ін., які володіли геніальною здатністю перевтілення, з'являються в іншу епоху цивілізації – в епоху зародження і піднесення буржуазного суспільства. Проте ще імператор Август незадовго до своєї смерті спитав у друзів, чи добре він зіграв свою роль у комедії життя, і закликав: «Якщо п'єса вам сподобалась, аплодуйте і всі весело проводжайте нас».

Прикриваючи своє справжнє ставлення до дійсності, роздвоєна людина виховує в собі

дивну здатність таїти злий умисел проти іншої особи і в той же час вести з нею «дружню» бесіду, переконуючи її в своїй безмежній відданості. Шекспірівський Гамлет висловлює це так:

«Мої таблички,— треба записати,
Що можна зло тримати й посміхатись
Негідника лестливого роль грати».

Невідповідність між умонастроєм роздвоєної людини та її зовнішньою поведінкою диктується міркуваннями благополуччя, вигоди, бажанням не потрапити в скрутне становище, уникнути матеріальної або моральної шкоди. Людина одягає личину, змінює манеру триматись. Перед публікою з'являється маска – одна, друга, третя... багато масок: представники панівного класу захищають своє становище не тільки насильством, але й лицемірним прикриттям своєї духовної злиденності.

У вірші «1 января, 1840» М. Ю. Лєрмонтов гнівно викриває фальш великосвітського маскараду, висловлює тугу за щирими почуттями, простим задушевним спілкуванням з людьми.

В оповіданні «Після балу» Л. М. Толстой іде ще далі і з вражаючою відвертістю зриває маску, «стягнуту пристойністю». Одна і та ж людина безтурботно танцює і люб'язно всміхається на балу, а через кілька годин сильною рукою в замшовій рукавичці б'є по обличчю зляканого малорослого, слабосилого солдата за те, що він не досить енергійно опустив палку на закривавлену спину татарина, якого ведуть «крізь стрій» за втечу, і кричить: «Подати свіжих шпіцрутенів!».

<...>

Герой чеховського оповідання «Хамелеон», не відчуваючи ніякої моральної збентеженості, віртуозно міняє маску відповідно до зміни ситуації. У відомого героя Гоголя Павла Івановича Чичикова маска взагалі зовсім невиразна: він не красень, але і не поганої зовнішності, не зовсім товстий, не зовсім тонкий; не можна сказати, що він старий, однак не надто і молодий. Прикриваючись такою невизначною зовнішністю, він наполегливо робить свою брудну справу. Інший гоголівський герой Хлєстаков, використовуючи безпросвітну дурість чиновників глухого провінціального містечка, їх кримінальні махінації, шантажує їх видаючи себе за високопоставленого чиновника із столиці: перед засліпленими страхом грішними провінціалами йому неважко грати свою роль.

Містер Домбі Чарльза Діккенса, як цивілізована людина, вважає непристойним щиро виражати свої почуття, бажання. Сповнений холодного розрахунку, він навіть докоряє своїй дочці за її самовіддану любов до нього. Відсутність безстрасної манірності кваліфікується у таких людей як втрата особистої гідності. Не завжди врятовує людину від роздвоєності і високий ступінь її розумового розвитку. Навіть видатні представники панівного класу, які своєю творчою діяльністю становлять епоху в розвиткові людської культури, несуть на собі печать роздвоєності. <...>

Геніальному французькому письменникові Бальзаку теж була властива роздвоєність. Створюючи серію блискучих романів, він узагальнює їх під красномовною назвою «Людська комедія», прямо вказуючи на те, що його герої, його сучасники не живуть справжнім життям, гідним людини. Разом з цим Бальзак, бачачи, як ніхто інший, пороки панівного класу – дворянства, залишається відданим йому з усією пристрастю. Гаряче бажаючи бути дворянином, він додає до власного прізвища приставку «де», а на своїй кареті наказує прибити герб – дворянську відзнаку.

<...>

У стародавніх легендах і міфах герої посідають проміжне місце між богами і людьми, виступаючи ніби посередниками між ними. Цим вказується на те, що героєм стає людина, яка наближається своїми духовними рисами, а також фізичною силою до рангу богів, або, розшифровуючи символіку міфології, виражає інтереси великого цілого – суспільства, народу, країни, свідомо й беззастережно, без роздвоєності віддає себе, все своє життя великій загальнонародній справі.

Створити велике може тільки цільна, героїчна особистість. Інтереси і прагнення народу вона розглядає як свої власні інтереси і прагнення, самовіддано стаючи носієм людяності й прогресу. Навпаки, особистість, яка тільки оберігає своє індивідуальне «я», ніколи не

зможе стати героїчною, великою.

. <....>

Цільність – стійка особливість індивіда. Вона не може залежати від досягнення чи недосягнення якоїсь незначної мети. Дрібні удачі не можуть заспокоювати цільну особу в такій самій мірі, в якій ні дрібні, ні значні невдачі не повинні зупиняти її на півдорозі. Бути цільним – зовсім не означає зречення буденних справ. Навіть більш того, індивід, що захотів би відірватись від буденності, від «прози» життя, взагалі позбавиться будь-якого зв'язку з ним. Зрештою він навіть не побачить, не зрозуміє величі життя, не зможе обрати для себе визначну реальну ціль. Правильно зрозуміти співвідношення між буденним і піднесеним, віддавати належне одному і другому – в цьому слід бачити життєву мудрість. Не можна відмовлятись від малого, бо з нього виростає велике.

Людина, яка неухильно працює для досягнення великої мети, використовує повсякденні справи так, щоб підкорити їх її здійсненню. Є реальна небезпека без зв'язку з буденними справами стати маніяком, примарою, втратити людяність, перестати розуміти інших людей, їх життєві інтереси. Велика мета повинна виростати на основі повсякденної практики. Це не тільки умова виникнення реальної великої мети, але й умова її реального здійснення.

<...>

ФІЛОСОФІЯ ПОДВИГУ

Прямим виявом героїчного є подвиг. Життя героїчної особистості – безперервний ланцюг подвигів з окремими періодами їх підготовки та здійснення.

Героїчні діяння можуть мати різну спрямованість і психологічний зміст. У подвигу праці людина віддає своїй справі все життя, проте не ризикує ним у гострій конфліктній ситуації. Він не зачіпає самого існування людини. Ось чому подвиги видатних учених, які навіть здійснили революцію в науці, сприймаються як подвиги тільки після усвідомлення всього значення їхньої праці. Тут немає яскравого, всім видимого ефекту. І проте, людина, яка зреклась усіх благ земних, заглибилась у науку, теж по суті віддала їй усе життя. Бувають такі героїчні діяння, які людина здійснює без спеціальної тривалої підготовки. їх називають *героїчними вчинками*. В подвигові, навпаки, людина спеціально готує себе до кульмінаційної акції. В цілому подвиг триває значний час, охоплюючи навіть довгі роки неймовірного напруження волі, розуму, вміння і т. д. Людина цілком присвячує себе подвигові, виховує свої фізичні і духовні здібності, спрямовує їх, концентрує, виявляючи при цьому непохитну витримку.

Для розкриття того, як виявляється в подвигах, особливо виняткових за своїм значенням для історії людства, цільність людського характеру, для доведення того, що цільність дійова тільки при множенні на багатогранність умінь та інтересів, гнучкий розум, варто привести дві паралелі, два всесвітньо-історичні подвиги, здійснені у різко відмінні періоди розвитку людського суспільства.

Мова йтиме про подвиги Фернандо Магеллана і радянських космонавтів. Порівняльна характеристика цих подвигів має мету показати їх історичну відмінність і підвести читача до розуміння того, що для звершення справді великого подвигу однієї, навіть сильної, волі зовсім недосить. Людина мусить бути цільною особистістю, яка підкоряє багатогранність свого серця, розуму і здібностей провідній меті.

ЖИТТЯ, ВІДДАНЕ ПОДВИГУ

Магеллан народився в Португалії. В його час це була країна сміливих рибаків, злиденних рицарів-гідальго, морських розбійників – корсарів та відважних мандрівників. До останніх і належав Ф. Магеллан.

Наперекір всіляким пророкуванням з боку богобоязких, забобонних людей та нікчемних неуків Магеллан мужньо вийшов у таємничий недосліджений і страхітливий океан з мало надійними, доповненими фантастикою картами, без щонайменшого уявлення про те, що чекає на нього попереду.

Під час свого плавання великий адмірал знайшов на півдні Америки протоку, згодом названу його ім'ям, першим перетнув Великий океан, досяг Філіппінських островів і здійснив таким чином першу кругосвітню подорож. Цим безприкладним плаванням було розвіяно багатовікові фантастичні уявлення людей, зокрема остаточно і беззастережно

доведено, що Земля має форму кулі. Молодий соратник Магеллана Пігафетта у своєму щоденнику так охарактеризував свого покровителя: «Він завжди виявляв непорушну настійливість серед найбільших лих. На морі він сам піддавав себе більшим випробуванням, ніж інші члени екіпажу. Знавець, як ніхто, в читанні морських карт, він досконало володів мистецтвом кораблеводіння, і це він довів своїм мандруванням навколо світу, на що ніхто інший не наважився до нього».[1]

Ще задовго до того, як флотилія Магеллана вийшла в море, її майбутній адмірал мусив подолати безліч перешкод у підготовці далекого і тривалого плавання, витримав складну, напружену дипломатичну гру навколо задуманої експедиції. Не порозумівшися з монархом, Магеллан змушений був перейти на службу до іспанського короля. Дрібний гідальго серед родовитих іспанських дворян мав володіти непохитною волею, щоб завоювати право на звершення подвигу та ще й запалити своєю ідеєю інших. Так, жадібний до наживи астролог Фалейро своїми знаннями картографії допоміг Магелланові розвинути ідею кругосвітнього плавання. Хитрий царедворець Хуан де Аранда, плекаючи таємно зажерливі надії, використав свої придворні зв'язки для надання матеріальної допомоги настійливому португальцеві. І от Магеллан після церковних церемоній під гуркіт гармат разом із своєю флотилією залишає Іспанію, дружину і дітей. У тяжкій, тривалій подорожі він вступає в битву при Малацці, марно шукає прохід в океан в затоці Ла-Плати, в нестерпних муках зимує в бухті Сан-Хуліан, ще не знаючи, що відшукувана протока зовсім недалеко. Нарешті наступає тривожно-урочистий час, який мусить виправдати увесь похід.

Австрійський письменник Стефан Цвейг у книзі «Подвиг Магеллана» з незрівнянною майстерністю змальовує перший в історії людства омріяний перехід через протоку. «Мабуть, це було дивне, фантастичне видовище, коли чотири кораблі поволі і безшумно вперше в історії людства увійшли в безмовну, похмуру протоку, куди спокон віку не проникала людина. Страшна тиша зустрічає їх. Наче магнітні гори, на березі чорніють пагорбки, низько нависло вкрите хмарами небо, свинцем відливають темні води; немовби Хароновий човен на стігійських хвилях, тінями серед тіней нечутно пливуть чотири кораблі цим примарним світом. Вдалині світяться вкриті снігом верховини, і вітер доносить їх крижаний подих. Жодної живої істоти навкруги...» [2].

Магелланова протока - це заплутане, безладне сплетіння поворотів, бухт, глибоких виїмок, фіордів, піщаних балок, мілин. Тільки при надзвичайно великому вмінні флотоводця кораблі змогли вдало пройти цей небезпечний лабіринт. За численними описами наступних мандрівників можна зрозуміти, чому Магелланова протока протягом сторіч наводила жах навіть на досвідчених моряків. Після Магеллана рідко кому щастило пройти цей смертельно небезпечний прохід, не втративши жодного корабля. Це ще раз переконливо доводить, якої майстерності досяг великий мандрівник у мистецтві кораблеводіння. Нащадкам може здатися дивним благополучне завершення плавання в легендарній протоці – при неповороткості тодішніх кораблів з їх величезними полотнами парусів та дерев'яним кермом, у штормовий час року, з вкрай утомленою командою.

В мистецтві кораблеводіння Магеллан виявив по-справжньому геніальне терпіння, велику обережність і завбачливість. Цілий місяць він проводить копіткі, напружені розшуки вже в самій протоці. Він героїчно стримує себе у пориванні швидше досягти заповітної мети. При кожному розгалуженні протоки він ділить флотилію на дві частини. Магеллан не ввіряє себе волі випадкового вибору шляху, не йде навмання. Він невтомно досліджує всі шляхи, щоб вибрати єдино правильний. Отже, поряд з геніальною фантазією великий адмірал виявляє одну із своїх тверезих, реалістичних рис – героїчну впертість. Нарешті флотилія вийшла в Тихий океан. Але тут відбувається страхітлива зрада. Найкращий і найбільший корабель флотилії, де була зосереджена чимала кількість провіанту, таємниче зникає. Згодом з'ясовується, що він віроломно втік. З цього приводу Магеллан уперше збирає нараду своїх капітанів, хоч, звичайно, добре знає, що назад вороття нема. Повернутись в Іспанію він може тільки переможцем. Навіть якби йому передрекли смерть, він все одно не припинив би свого героїчного плавання. Наступає легендарний

[1] К. Кунин, Магеллан. М., 1940. Стор. 252.
[2] С. Цвейг, Подвиг Магеллана. М., 1956. Стор. 162–163.

чотиримісячний перехід через Великий океан. За цей час мужній екіпаж ні разу не бачив суші, люди терпіли великі нестатки. Не було їжі, прісної води. Від голоду і хвороб померла десята частина екіпажу.

В такому стані флотилія досягла Філіппінських островів. Небачений ще подвиг в основному було вже завершено. Великий мореплавець довів, що той, хто неухильно пливе морем услід Сонцю або йому назустріч, неминуче знову повернеться до місця, звідки почалась подорож. Стало істиною те, про що тисячоліття лише мріяли вчені. Так завдяки стійкій спрямованості однієї людини було остаточно доведено кулеподібність Землі. Долі було завгодно, щоб сам подвиг судився Магеллану, а слава цього подвигу – ні. Навіть контракт великого мореходця, укладений перед відплиттям із Севільї, залишився невиконаним у жодному пункті. Але весь дивовижний трагізм походу полягає в іншому. Подвиг виявився у своїй безпосередній меті даремним. Імператор Карл продав відкриті і завойовані експедицією Молуккські острови Португалії. Шляхом, відкритим Магелланом, майже ніхто не користувався. Іспанські флотилії, що намагалися повторити безсмертний подвиг, терпіли аварію саме в Магеллановій протоці. Іспанці вважали за краще перетягати волоком свої товари через Панамський перешийок, ніж заглиблюватись у похмурі фіорди Патагонії. Навіть Магелланове покоління зовсім забуло про цю протоку, І вона знову постає в уяві нащадків як щось фантастичне. В одній з поем, що написана через кілька десятків років після закінчення кругосвітнього плавання, прямо говориться, що цієї протоки більш не існує, що якась катастрофа знищила її. До нашого часу узбережжя Америки від Патагонії до Вогненної Землі вважалося одним із найпустельніших і найбезплідніших місць земної кулі.

Але всесвітньо-історичне значення подвигу визначається не так безпосередньою практичною вигодою від нього, як його духовним змістом. Лише той збагачує людство, хто в героїчному подвигові допомагає йому пізнати навколишній світ, хто поглиблює творчу самосвідомість і підносить гідність людини. В цьому розумінні подвиг, здійснений Магелланом, перевершує всі подвиги його часу.

У ПОДВИГОВІ ОСМИСЛЮЄТЬСЯ ЖИТТЯ

Всі вірили, знали, що це трапиться, і трапиться скоро. Адже існує відомий закон навально зростаючого розвитку техніки, щось на зразок геометричної прогресії. Винахід за винаходом, відкриття за відкриттям, подвиг за подвигом. Все меншими стають між ними проміжки часу. Вже не окремі люди, не ізольовані від усього світу групи палких діячів науки, замкнених таємничою термінологією, рухають уперед сміливу думку. Прогрес науки і техніки захоплює в свою сферу значні верстви народу. Всі напружено і творчо працюють, вносячи свою частку в загальнолюдські досягнення, стають учасниками прогресу, а коли те, для чого вони прямо чи опосередковано працювали, трапляється, ця подія зустрічається ними ж з великим подивом.

<...> Коли радіо урочисто повідомляє про новий політ <...> космонавта, в уяві співвітчизників риса за рисою виступає образ людини з тонкою, детальною психологічною характеристикою, з усім її оточенням, в її простому, сповненому високих почуттів житті.

Людина, яка не задумується над смислом життя, не закохана в нього, яка не цінує його високо – ніколи не збагне, що таке подвиг. Адже тільки любов до життя здатна породити справжню мужність, героїчний характер. І ми дізнаємось, що космонавти палко люблять життя з усіма його радощами і незгодами, люблять природу з вранішнім і передзахідним Сонцем. Любов до природи, ліричний настрій – і поруч з цим любов до наймогутнішої техніки, що сперечається в своїй концентрованій силі з безмежними силами природи. Тут не тільки контрастуючі стихії, а такі, які доповнюють одна одну і в своїй протилежності формують визначну подію і героїчний характер її учасників. Пілот-реактивник мусить мужньо тримати себе в руках, за всіх обставин мати ясну свідомість, щоб керувати блискавичним рухом. І саме любов до життя, до природи, до її величного могутнього спокою стимулює безстрашність, впевненість у своїх силах, впевненість у силі і точності людського розуму.

До подорожі в Космос людина готується з тим же спокоєм, з яким готується до звичайних польотів на реактивних літаках. Космонавт проходить складну і тривалу підготовку, вивчення теорії і практики космічного польоту, загально-фізичне й спеціальне тренування. Організм космонавта мусить мати значний запас міцності на випадок непередд-

бачених перевантажень.

Пілот зоряних кораблів оволодіває необхідними знаннями, проходить фізичну підготовку, виявляючи при цьому наполегливість в досягненні мети. Трапляється, він вносить технічні удосконалення, з якими погоджуються спеціалісти. Перед ними не тільки точний виконавець грандіозного задуму, але й творчо обдарований, розумний порадник.

Підготовка до польоту-подвигу, всебічні тренування були по суті проходженням окремих елементів, окремих етапів подвигу, в їх реальних або умовних здійсненнях. Перед тим як іти на подвиг, людина до дрібниць уявляєі переживає його, і це переживання робить подвиг можливим. Разом з цим серед усіх людей, які працюють на космодромі, космонавт виявляється найспокійнішим, найбільш впевненим у надійності корабля, товаришів, що готують його в далеку, незвідану дорогу.

І от настає ранок, осяяний незвичайним Сонцем, коли космонавт входить до тихої кабіни корабля з ясним розумінням історичної величі покладеного на нього завдання... Біжать спеціально передбачені години напруженої роботи в повній самоті, в складних, незвичайних умовах. Людина діє самостійно, цілком покладаючись тільки на свої знання і досвід, на свою рішучість. Космонавт летить один у порожнечі безмежного простору.

Будь-який подвиг завжди ставить людину в нове положення, навіть такий, що відбувається в зовні звичайних умовах. Тим більшого напруження фізичних і духовних сил вимагає подвиг, який здійснюється в умовах зовсім незвичних. Навіть приїжджаючи до нового міста, людина завжди відчуває більшу або меншу збентеженість: треба освоїтися з планом вулиць, зорієнтуватись відшукати адреси знайомих тощо. Збентеженість виникає, хоч кожне місто, як би воно не відрізнялось від уже знайомих, в основному, в принципі схоже на всі інші міста. А тут – стрибок у Космос! Довгочасна ізоляція від Землі, обмеження рухової активності, зміна звичної тривалості дня і ночі, усвідомлення великої віддаленості від рідної планети. Постають незвичні враження, нові явища – невагомість, чорне небо із зовсім спокійними зірками та багато іншого.

Людина-космонавт стає активним спостерігачем, активним дослідником не тільки технічних, астрономічних, геофізичних умов польоту, але й власного стану, власних реакцій. У цьому відношенні перші *тривалі* польоти людини в Космосі ввійдуть в науку як унікальний експеримент по випробуванню її фізіологічних і психологічних можливостей. Космонавт провадить наукові спостереження і в той же час не повинен забувати про те, що за ним самим слідкують точні і спостережливі прилади. Робота виконується за графіком, згідно з програмою наукових досліджень.

Двосторонній радіотелефонний зв'язок відбувається нормально. Телеметричними вимірами здійснюється контроль за станом пілота й за роботою обладнання корабля. Всередині кабіни підтримуються нормальні умови для життєдіяльності. Нарешті, корабель-супутник під час польоту після заходу Сонця при ясному небі можна спостерігати неозброєним оком як зірку першої величини тут мимоволі пригадуєш сліпі розшуки шляху Магеллановою флотилією, її ізольованість серед ворожої стихії океану, виснажений голодом екіпаж.

Настає час приземлення, який мусить виправдати роботу багатьох тисяч людей, що підготовляли і здійснювали політ, сподівання всього людства, яке щиро переживало кожну секунду польоту, і, нарешті, величезні матеріальні витрати.

В благополучному приземленні космонавт аніскільки не сумнівається, він вірить у точність розрахунків, проведених математиками під керівництвом Теоретика Космонавтики. Проте спуск космічного корабля з орбіти, проходження через щільні шари атмосфери і сама посадка – справа надто складна і відповідальна. Найменший огріх на завершальному етапі польоту може привести до катастрофи, адже події відбуваються з неймовірною швидкістю.Ось чому після приземлення Космонавт-2 Г. С. Титов сказав слова, сповнені високого смислу: «Ця доба виправдала все моє життя».

В героїчних подвигах виявились не тільки особиста мужність і відвага наших пілотів-космонавтів – в них втілились великі творчі сили нашої науки, талановитість наших конструкторів, інженерів, техніків, неперевершена майстерність наших робітників. Це вони створили дивовижні могутні ракети і чудові космічні кораблі, машини, що виконували розрахунки надзвичайної точності, безвідмовне автоматичне управління найскладнішими науковими приладами.

ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ ПОДВИГУ

<...>

Подвиг мусить мати під собою глибоку моральну основу, всебічну розвиненість людини, творче сприйняття дійсності. Може, саме надзвичайна широчінь творчих інтересів К. Е. Ціолковського, його світогляду висунула вченого в перші ряди видатних дослідників астронавтики, допомогла витримати важкі умови праці до Жовтневої революції, глузливі заперечення «знавців» і прокляття мракобісів, зберегти непохитну віру в перемого своїх ідей.

Ціолковський був людиною напрочуд глибокої ерудиції. Широчінь його інтересів і творчих поривань сягала у безмежність, його хвилювали проблеми філософії, біології, геології. Він написав науково-фантастичні повісті «На Місяці» і «Поза Землею». Багато праці вкладено ним в астрономічні дослідження; він успішно працював над розв'язанням ряду проблем фізики і механіки. Літак, аеростат, ракета були головними темами, над якими працював учений. Центральна ідея всієї творчості Ціолковськрго – довести можливість польоту в Космос.

Теорія походження життя на Землі, а також на інших небесних тілах, яка має важливе світоглядне значення, протягом багатьох років привертала до себе увагу і творчу думку Ціолковського. Вірячи в безмежний прогрес науки, Ціолковський припускав реальну можливість штучного створення живої протоплазми.

Життя видатного вченого може служити прикладом справжнього наукового подвигу. Протягом довгих років перед Жовтневою революцією Ціолковський змушений був багато чого принести в жертву в ім'я ідей, які він розвивав невтомно і з повним переконанням у їх великій користі для суспільства. «Важко уявити собі, – писала газета «Правда» в 1934 р., – обставини життя більш важкі і страхітливі, ніж багаторічна самотність Ціолковського... Ціолковський був ще живим похований у своїй Калузі, він кричав, ніхто не відзивався, йому ні з ким було говорити про те, що було найзаповітнішим у його житті».

Так тривало близько 35 років!

<...>

Незбагнений своїми сучасниками, Ціолковський писав: про те, що існують дійсно речі і справи несвоєчасні, але вони падають самі по собі без будь-якого насильства над ними. В той же час відомо, що всі великі починання виявлялись несвоєчасними і хоч не заборонялись, але, не знаходячи співчуття, хиріли або здійснювались помалу з великими зусиллями і жертвами.

Подвиг Ціолковського і полягає в тому саме, що він у науковій творчості набагато випередив свій час. Те що людству здавалося лише заманливою, але нереальною і нездійсненною фантастикою, було поставлене Ціолковським на принципово правильні наукові позиції. Завдяки особистій непереборній мужності вченого, який у найтяжчих умовах відстояв одну з найбільш видатних ідей за всю історію нашої планети, людство вже в середині XX ст. стало на шлях практичного завоювання Космосу.

<...>

Менш відомий, але не менш значний подвиг Ольги Скороходової. Ця талановита і мужня жінка ще в дитинстві втратила зір і слух, а отже, і можливість мовного спілкування з людьми. Втрата зору і слуху загрожувала психічною недорозвиненістю, духовним убозтвом, перетворенням життя на беззмістовне, майже тваринне існування. Та радянські люди, які виявляють піклування про долю кожного члена соціалістичного суспільства, поставили перед собою одне з найгуманніших завдань – підняти сліпоглухоніму людину до рівня духовно повноцінних, розвинених радянських людей, що творчо працюють. Боротьбу за долю О. Скороходової повів талановитий харківський педагог проф. І. О. Соколянський. Він створив на глибоко науковому грунті тонку методику виховання. На базі вібраційного чуття, чуття дотику та ряду інших чутливостей організму, які ще залишились у дівчини, було створено для неї спеціальну мову. День у день, рік у рік тривала невтомна героїчна праця сліпоглухонімої людини і професора. В абсолютній темряві і абсолютній тиші за допомогою умовних символічних знаків Скороходова почала усвідомлювати навколишні предмети, компенсуючи втрачені органи чуття. На базі такої вузької чутливості вона почала оволодівати тонкими операціями абстрактного мислення. Це дало їй змогу відчувати себе людиною, яка оточена великим піклуванням з боку суспільства. Скороходова навчилась бачити, слухати і говорити руками, вона одержала різноманітні

знання. У неї виявилась навіть оригінальна поетична обдарованість.

Так людина, втративши звичайні природні шляхи духовного розвитку, завдяки героїчним зусиллям волі компенсувала свої органічні вади і піднялась до такого високого розумового рівня, якого не завжди досягають цілком здорові люди. Скороходова стала активним членом <...> суспільства, навіть науковцем. Вона пізнала красу людського обличчя, красу музичних вражень, радість у процесі виникнення абстрактної думки. Вона зрештою піднялась до передового світогляду. Так людський розум, помножений на цільність, єдність мети, компенсував втрату життєво важливих функцій, які здійснюють зв'язок людської істоти з навколишнім світом і які вважаються для нормальної людини основними джерелами світосприйняття і знань.

Скороходова у вірші під назвою «Лист», зверненому до сліпого товариша, висловлює радісний, героїчний оптимізм, якому можуть позаздрити не тільки люди, що втратили шляхи звичайного спілкування з світом, але й багато з тих, які бачать і чують:

Если ты не будешь видеть
Горы, степи и долины,
Моря блеск и переливи,
Кручи, скалы и стремнины,

Из-за этого не стоит
Умалять всей жизни цену
Измышлять себе страданья,
Выставляя их на сцену.

Если ты не будешь видеть
Все, что зрячий видеть может, —
Не смертельно это горе,
И тоска тебя не сгложет.

Ум и слух тебе заменят
Уходящих красок рденье
Путь найди себе широкий
И за жизнь борись без зренья...

Мир духовный так прекрасен,
А борьба за светоч знанья
Заменяет жизнь пустую
И ненужные страданья...

Іноді героїчність ототожнюють лише з хоробрістю,презирством людини до смерті, забуваючи при цьому, що самого подвигу, видимого його результату досягнуто ціною довгочасних і неймовірних розумових і вольових зусиль. Саме життя людини, її творча робота можуть стати подвигом.

Яку цільність розумових і моральних якостей мали люди, що працювали протягом довгих років лише над одним своїм твором!

<...>

Подвиг Ю. Гагаріна полягав не тільки в тому, що він мав мужність першим у світі піднятись у космічному кораблі в зоряне небо і облетіти навколо Землі, а й у тому, що він задовго перед історичним стартом методично тренував дух і тіло, опановував незчисленні знання та вміння. І хоч запуск космічної ракети був справою не одного Гагаріна, а багатьох тисяч людей, які творили науку, техніку, перший космонавт увібрав у свою особу мудрість, наполегливість і героїзм величезного колективу людей і став тією центральною живою ланкою в небаченому історичному звершенні, без якої політ космічного корабля втратив би сенс.

Отже, для подвигу людина мусить виховати себе саму, у співдружності з іншими людьми створити всі необхідні умови для його здійснення. А створення цих умов вимагає

від людини таких дій, які самі нерідко переростають у подвиг.

Людина подвигу *усвідомлює запити* історичного моменту, запити суспільного життя, науки і т. п., *виховує себе* саму для виконання поставленої мети, *створює умови* для здійснення її і, нарешті, *здійснює* сам *подвиг* у великому напруженні всіх розумових і фізичних сил, а також нерідко, коли випливає настійна потреба, енергійно і наполегливо закріплює результати свого подвигу, впроваджує їх у життя.

<....>

Не можна думати, що людина випадково зустрічає конфлікти і лише тоді реагує на них. Героїчна особистість сміливо йде на розшуки конфліктів і в цьому виявляє гостроту свого розуму і рішучість характеру. Так, справжній вчений не чекає, щоб йому дали наукову проблему. її здебільшого дають учневі, який тільки починає наукову діяльність. Бачити недоліки життя – значить зрозуміти конфлікт між ними та ідеєю прогресу. В цьому можна вбачати конфліктну базу для творчої діяльності.

* * *

<...>

Суспільство, яке створює цільну, процвітаючу, яскраво індивідуалізовану особистість, починає нову епоху людства, у відношенні до якої вся попередня історія усвідомлюється як драматична передісторія. Людина щиро відкриває свій внутрішній світ назустріч іншим відкритим світам. їй чужі лицемірство, підступність, підлабузництво, хитрість. У своїх словах та діях вона не маскує злість, дружбу, відданість, кохання, інтереси, ідеали, світогляд, бажання, настрій, досягнення, невдачу, своє єство. В такому стані вона відчуває в собі і в інших людях всезростаючу неспотворену, чисту гідність. Відблиск трагічного маскараду людських відносин блідне і зникає в похмурій давнині історії, а замість нього з'являється зовсім новий, радісний карнавал. То люди святкують своє звільнення від роздвоєності, свою цільність.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СЕРІЯ: НАУКОВО- ПСИХОЛОГІЧНИЙ СПАДОК КЛАСИЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ

ВИБРАНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ТВОРИ

КАНОНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ ВОЛОДИМИРА РОМЕНЦЯ

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 18,89. Тираж 100 пр. Зам. № 1/04-26

Видавець і виготовлювач:
УНМЦ практичної психології і соціальної роботи,
01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 27-а,
тел/факс 252-70-11, e-mail: UCAP@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК №4537 від 07.05.2013